

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Θεωρίες και Πρακτικές

<rdg resp="#K_Tikto"><subst>
<del rend="over-write">έν-τῶ-ἄμα<add place="inline"
</subst></rdg>

</app>

<lb facs="#f_4b_tl_17" n="N008"/>> Ο ποιος πάει με ζοχασμό <

<lb facs="#f_4b_line_1578227402691_1363" n="N009a"/><metan

<lb facs="#f_4b_tl_19" n="N009"/>> Τὴν γλυκειάν ἐλευθερία

<lb facs="#f_4b_tl_20" n="N010"/>> Νὰ τῆς βλάβη ἀπὸ κοντά:

<lb facs="#f_4b_tl_21" n="N011"/>> Τὸ 'δοκίμασεν ἢ <pl

<lb facs="#f_4b_tl_22" n="N012"/>> Κάνεις πλέον ἄς μὴν κοτᾶ.>

<lb facs="#f_4b_line_1578227413773_1368" n="N013a"/><metan

<lb facs="#f_4b_tl_26" n="N013"/><del rend="strike-through">

<lb facs="#f_4b_tl_27" n="N014"/><del rend="strike-through">

<lb facs="#f_4b_tl_29" n="N015"/> <del rend="strike-through">

<rdg resp="#L_Pol"><subst>

>Σὲζάφ

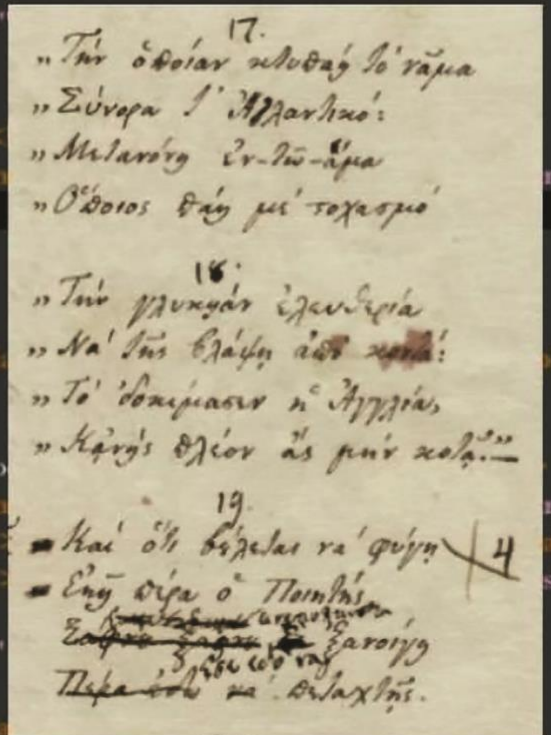
στα</add><handShift new="#DeRossis"/>ζα

through">Πέρα ἐδῶ νὰ<handShift new="

><metamark>20.</metamark> <handShift nev

Ε'πετάχτηκες μονάχη,

>Χωρὶς <app>

- 18.
- » Τὴν γλυκειάν ἐλευθερία
- » Νὰ τῆς βλάβη ἀπὸ κοντά:
- » Τὸ 'δοκίμασεν ἢ Ἄγγλια,
- » Κάνεις πλέον ἄς μὴν κοτᾶ.» —

Μετάφραση
Κ. Τικτοπούλου, Μ. Ακριτίδου, Φ. Κοϊδάκη, Ε. Πετρίδου

MATTHEW JAMES DRISCOLL

ELENA PIERAZZO

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Θεωρίες και Πρακτικές

**ΨΗΦΙΑΚΕΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ**

Θεωρίες και Πρακτικές

Επιστημονική επιμέλεια

Matthew James Driscoll

Elena Pierazzo

Μετάφραση

Κατερίνα Τικτοπούλου

Μαρία Ακριτίδου

Φωτεινή Κοϊδάκη

Ελένη Πετρίδου

Συντελεστές έκδοσης

Γλωσσική Επιμέλεια: Βασίλης Βασιλειάδης

Μεταφραστική Επιμέλεια: Μαρία Ακριτίδου, Κατερίνα Τικτοπούλου

Γραφιστική Επιμέλεια: Ζωή Κόλλια

Copyright © 2023, ΚΑΛΛΙΠΟΣ, ΑΝΟΙΚΤΕΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
(ΣΕΑΒ + ΕΛΚΕ-ΕΜΠ)

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια Διανομή 4.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>

Αν τυχόν κάποιο τμήμα του έργου διατίθεται με διαφορετικό καθεστώς αδειοδότησης, αυτό αναφέρεται ρητά και ειδικώς στην οικεία θέση.

Τίτλος πρωτοτύπου: Matthew James Driscoll / Elena Pierazzo (επιμ.), *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*. Cambridge, UK: Open Book Publishers, 2016. <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0095>

Εικόνα εξωφύλλου: στιγμιότυπα οθόνης της ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης των ποιητικών αυτογράφων του Διονύσιου Σολωμού.

Σύνθεση μακέτας: Ζωή Κόλλια, πάνω σε ιδέα της Ελένης Πετρίδου

ΚΑΛΛΙΠΟΣ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

ISBN: 978-618-228-156-7

Βιβλιογραφική Αναφορά: Driscoll, M. J. & Pierazzo, E. (Επιμ/-ές.). (2023). *Ψηφιακές Φιλολογικές Εκδόσεις: Θεωρίες και Πρακτικές* [Μεταπτυχιακό εγχειρίδιο]. (Κ. Τικτοπούλου, Μ. Ακριτίδου, Φ. Κοϊδάκη, & Ε. Πετρίδου, μετ.). Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://dx.doi.org/10.57713/kallipos-391> (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2016)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Το παρόν έργο αποτελεί μετάφραση του *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices* του εκδοτικού οίκου Open Book Publishers υπό την ανοικτή άδεια Creative Commons 4.0.

Τίτλος πρωτοτύπου: *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*.

Επιμελητές έκδοσης: Matthew James Driscoll και Elena Pierazzo

ISSN (Print): 2054-2410

ISSN (Online): 2054-2429

ISBN Paperback: 978-1-78374-238-7

ISBN Hardback: 978-1-78374-239-4

ISBN Digital (PDF): 978-1-78374-240-0

ISBN Digital ebook (epub): 978-1-78374-241-7

ISBN Digital ebook (mobi): 978-1-78374-242-4

DOI: [10.11647/OBP.0095](https://doi.org/10.11647/OBP.0095)

© 2016 Matthew James Driscoll and Elena Pierazzo. Copyright of each individual chapter is maintained by the authors.

Εκτύπωση και Βιβλιοδεσία: Printed in the United Kingdom, United States, and Australia by Lightning Source for Open Book Publishers (Cambridge, UK)

(Διαθέσιμο ελεύθερα στο: <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0095>)

Πίνακας Περιεχομένων

Πίνακας Περιεχομένων	9
Κατάλογος εικόνων.....	13
Πίνακας συντομεύσεων-ακρωνυμίων	15
Πρόλογος στην ελληνική έκδοση	19
Πρόλογος	23
ΘΕΩΡΙΕΣ.....	27
1. Εισαγωγή: Καινούριο κρασί σε παλιά μπουκάλια;	29
A.....	29
1.1 Εντοπίζοντας πρωτογενείς πηγές	32
1.2 Ψηφιακές εικόνες.....	32
1.3 Μεταγραμμένα κείμενα.....	33
1.4 Επεξεργασία δεδομένων	34
1.5 Αυτόματη αντιβολή, στεμματολογία και δενδροειδείς μέθοδοι	34
1.6 Πρότυπα.....	34
1.7 Κοινωνική έκδοση.....	35
B.	35
Βιβλιογραφικές αναφορές	41
2. Τι είναι μια φιλολογική ψηφιακή έκδοση;	43
2.1 Εισαγωγή: Γιατί χρειαζόμαστε έναν ορισμό;	43
2.2 Προϋποθέσεις και στόχοι.....	45
2.3 Ένας απλός ορισμός για τις φιλολογικές εκδόσεις;	46
2.4 Τι είναι μια φιλολογική ψηφιακή έκδοση;	49
2.5 Όψεις του ψηφιακού παραδείγματος στις εκδόσεις.....	50
2.6 Ανοικτά ζητήματα;.....	54
2.7 Επίλογος	57
Βιβλιογραφικές αναφορές	59
3. Προς ένα μοντέλο για ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις: από τον Πλάτωνα στον Ηρόκλειτο.....	61
Βιβλιογραφικές αναφορές	76

4. Ένα «πρωτόκολλο» για τις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις; Η ιταλική οπτική	79
4.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	79
4.2 Οι ψηφιακές εκδόσεις ως «έγχρονες εκδόσεις»	81
4.3 Το «ψηφιακό» υπόμνημα και ο όγκος δεδομένων.....	84
4.4 Το «ψηφιακό» υπόμνημα και η διασυνδεσιμότητα.....	87
4.5 Το «ψηφιακό» υπόμνημα και η πολυμεσικότητα/πολυτροπικότητα.....	90
4.6 Το σχήμα κωδικοποίησης TEI: βασικά ζητήματα και μελλοντικές προοπτικές	94
4.7 Ένα πείραμα στον απόηχο του δοκιμίου του Lavagnino (2009).....	97
4.8 Το «ψηφιακό» υπόμνημα και η διάδραση	99
4.9 Επιλογικές παρατηρήσεις.....	100
Βιβλιογραφικές αναφορές	100
5. Μετά βίας υπερβαίνοντας την έντυπη συνθήκη	105
5.1 Περί μεθοδολογικής αλληλεπίδρασης και παραδειγματικής παλινδρόμησης.....	105
5.2 Τι συμβαίνει στο σημείο διασταύρωσης;.....	108
5.3 Η εμπορική ζώνη και η ψηφιακή φιλολογία στην πράξη	110
5.4 Η θεωρία των συναλλαγών στο ευρύτερο πλαίσιο της φιλολογίας.....	116
5.5 Η μορφή της ψηφιακής έκδοσης με βάση την πραγματικότητα	120
5.6 Παλινδρόμηση και επανεπιβεβαίωση	121
5.7 Πέρα από το βιβλίο;	123
Βιβλιογραφικές αναφορές	125
6. Η παρουσίαση της εξωγένεσης στις ψηφιακές εκδόσεις και η ενδρασιακή νόηση	129
6.1 Ένα διακειμενικό οικοσύστημα.....	131
6.2 Η παρουσίαση της εξωγένεσης στις ψηφιακές εκδόσεις και ο εκτεταμένος νους	134
6.3 Οι βιβλιοθήκες των συγγραφέων και οι αποχρώσεις του γκριζου κανόνα	136
Βιβλιογραφικές αναφορές	139
7. Διαβάζοντας ή χρησιμοποιώντας μια ψηφιακή έκδοση; Αναγνωστικοί ρόλοι στις φιλολογικές εκδόσεις	141
7.1 Εισαγωγή.....	141
7.2 Η έννοια του κειμένου.....	142
7.3 Η ψηφιακή μετάβαση	145
7.4 Οι αναγνωστικοί ρόλοι.....	147
Βιβλιογραφικές αναφορές	153
ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ.....	155
8. Δημιουργώντας μια Κοινωνική Έκδοση για το Χειρόγραφο του Devonshire.....	157
8.1 Το πολυδύναμο κείμενο του Χειρογράφου του Devonshire	157

8.2 Δημιουργώντας μια κοινωνική έκδοση	166
8.3 Επίλογος: Ψηφιακές δυνατότητες για ακαδημαϊκές και μη ακαδημαϊκές εκδοτικές πρακτικές.....	173
Βιβλιογραφικές αναφορές	177
9. Ένας κατάλογος ψηφιακών εκδόσεων.....	181
9.1 Εισαγωγή.....	181
9.2 Ψηφιακές εκδόσεις και καταλογογράφηση	182
9.3 Μεθοδολογία	186
9.3.1 Συλλογή δεδομένων.....	187
9.3.2 Ανάλυση περιεχομένου των διαθέσιμων πληροφοριών.....	187
9.4 Ενσωμάτωση και οπτικοποίηση.....	189
9.5 Τα ευρήματα του καταλόγου	192
9.6 Ψηφιακές εκδόσεις αρχαίων έναντι νεότερων κειμένων	196
9.7 Μια καλή ψηφιακή έκδοση; Μερικές συστάσεις.....	198
9.8 Επίλογος	199
Βιβλιογραφικές αναφορές	201
10. Σώματα αλληλογραφίας της πρώιμης νεότερης περιόδου: μια νέα πρόκληση για τις ψηφιακές εκδόσεις.....	203
10.1 Η αλληλογραφία εντός του ψηφιακού πεδίου.....	204
10.1.1 Εκδίδοντας αλληλογραφία: στόχοι και γενικά ζητήματα	204
10.1.2 Πώς πρέπει να χρησιμοποιούμε τα μεταδεδομένα;.....	206
10.2 Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας	208
10.2.1 TEI και πρώιμη νεότερη αλληλογραφία.....	208
10.2.2 Η τεκμηρίωση ως λύση;.....	213
10.2.3 Προς μια γενική τεκμηρίωση	216
Βιβλιογραφικές αναφορές	219
11. Πέρα από τις παραλλαγές: Μερικά ψηφιακά desiderata για το κριτικό υπόμνημα των αρχαίων ελληνικών και των λατινικών κειμένων	221
11.1 Εισαγωγή.....	221
11.2 Η επιχειρηματολογία στο υπόμνημα	223
11.3 Αποκωδικοποιώντας το υπόμνημα	228
11.4 Από πού να ξεκινήσουμε;.....	231
11.5 Επίλογος	235
Βιβλιογραφικές αναφορές	236
12. Η μάχη που ξεχάσαμε να δώσουμε: αξίζουν οι ψηφιακές εκδόσεις την υπεράσπισή μας;	239
12.1 Εισαγωγή.....	239

12.2 Δέκα χρόνια μετά	242
12.3 Οι αιτίες του προβλήματος.....	245
12.3.1 Παραγωγή	246
12.3.2 Κατανάλωση	248
12.3.3 Επικρατούσα αντίληψη	249
12.4 Προτάσεις βελτίωσης.....	250
12.4.1 Εργαλεία παραγωγής και οπτικοποίησης	250
12.4.2 Μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα	252
12.4.3 Ευχρηστία	252
12.4.4 Θεωρητικά ζητήματα	254
12.4.5 Επιτυχία και αποδοχή.....	254
12.5 Επίλογος	255
Βιβλιογραφικές αναφορές	256
Γλωσσάρι όρων.....	259
Κατάταξη όρων με βάση το ελληνικό αλφάβητο	259
Κατάταξη όρων με βάση το λατινικό αλφάβητο	263

Κατάλογος εικόνων

Εικόνα 4.1 Σελίδα από την έντυπη έκδοση του 1996 του ποιήματος Χέλιαντ [Heliand] από τον Taeger, στην οποία απεικονίζεται ένα γραμμικό κριτικό υπόμνημα με εστίαση σε μεμονωμένες λέξεις.	85
Εικόνα 4.2 Corpus Rhythmorum: πολυεπίπεδο υπόμνημα [στιγμιότυπο οθόνης].	88
Εικόνα 4.3 Corpus Rhythmorum: συν-οπτική θεώρηση [στιγμιότυπο οθόνης].	89
Εικόνα 4.4 Corpus Rhythmorum: παρουσίαση κειμένου κατά μεμονωμένο μάρτυρα [στιγμιότυπο οθόνης].	90
Εικόνα 4.5 The Parzival-Projekt: πρότυπο διεπαφής [στιγμιότυπο οθόνης].	92
Εικόνα 4.6 Electronic Heliand Project: η ευελιξία των τρόπων παρουσίασης του κειμένου [εικόνα από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέα].	93
Εικόνα 4.7 Electronic Heliand Project: κείμενο και εικόνες χειρογράφου [εικόνα από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέα].	93
Εικόνα 4.8 Ramusio's Dei Viaggi di Messer Marco Polo: το φιλολογικό σχολιαστικό υπόμνημα ανά κεφάλαιο και ενότητες [στιγμιότυπο οθόνης από τον δικτυακό τόπο http://virgo.unive.it/ecf-workflow/books/Ramusio/main/].	98
Εικόνα 6.1 Στιγμιότυπο οθόνης από την επιλογή «σύγκριση προτάσεων» στο Samuel Beckett Digital Manuscript Project, module 2 (BDMP2), Samuel Beckett's L'Innommable/The Unnamable: A Digital Genetic Edition, επιμ. Dirk Van Hulle, Shane Weller και Vincent Neyt (2013, http://www.beckettarchive.org).	137
Εικόνα 8.1 «Suffryng in sorow in hope to attayn» (φ. 6ν) στην έκδοση Wikibook.	162
Εικόνα 8.2 Η αρχική σελίδα της Κοινωνικής Έκδοσης του Χειρογράφου του Devonshire.	167
Εικόνα 9.1 Παράδειγμα εφαρμογής των κανόνων του Sahle στο ερευνητικό έργο Claudii Claudiani Carmina Latina.	188
Εικόνα 9.2α Στιγμιότυπο οθόνης ενός τμήματος της ψηφιακής χαρτογράφησης (Μάρτιος 2014). Οι δείκτες τοποθεσίας προσδιορίζουν τα ερευνητικά έργα και τα αναδυόμενα παράθυρα παρέχουν πληροφορίες στους χρήστες.	189
Εικόνα 9.2β Στιγμιότυπο οθόνης της ψηφιακής χαρτογράφησης των εκδόσεων που περιλαμβάνονται έως σήμερα στον κατάλογο (Μάρτιος 2014).	190
Εικόνα 9.3 Η χρήση του XML-TEI σε σύγκριση με άλλες τεχνολογίες μέσα από τις ψηφιακές εκδόσεις που περιλαμβάνονται στον κατάλογο.	194

Εικόνα 9.4 Γλώσσες των πρωτογενών πηγών που περιλαμβάνονται στον κατάλογο. Ορισμένα πρότζεκτ περιλαμβάνουν πολλά κείμενα σε διαφορετικές γλώσσες. Για τους σκοπούς του παρόντος υπολογισμού και της απεικόνισης, αυτά τα έργα κατηγοριοποιούνται στην κατηγορία Μεικτά [Mixed]. Η κατηγορία Μεικτά αφορά πρότζεκτ που επικεντρώνονται σε πολλαπλά κείμενα και συνδυασμούς αρχαίων ελληνικών, αραμαϊκών, αγγλικών, γαλλικών, γερμανικών, εβραϊκών, λατινικών, μέσων αγγλικών, πολωνικών, σανσκριτικών και βιετναμέζικων.	195
Εικόνα 9.5 Από τα 187 ερευνητικά έργα που αναλύθηκαν πλήρως, πάνω από τα μισά είναι ηλεκτρονικές εκδόσεις νεότερων κειμένων.	196
Εικόνα 10.1 Στιγμιότυπο οθόνης από τη σελίδα περιήγησης (και το κεντρικό σημείο πρόσβασης) στην αλληλογραφία του Thomas Bodley.	207
Εικόνα 10.2 Διπλωματικές φόρμουλες της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας [από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέα].....	209
Εικόνα 10.3 Στιγμιότυπο οθόνης από την τεκμηρίωση για τη γενική δομή μιας φιλολογικής έκδοσης πρώιμων νεότερων κειμένων [http://developpements.enc.sorbonne.fr/diple/schema/correspondance/].	214
Εικόνα 11.1 Στέμμα για το Epistles του Sidonius, 1.5.5. [από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέα].....	229
Εικόνα 11.2 Σημειώσεις στο υπόμνημα των Amores του Οβιδίου, 1.13.1. [από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέα].....	233

Πίνακας συντομεύσεων-ακρωνυμίων

ACH	Association for Computers and the Humanities
ADHO	Alliance of Digital Humanities Organizations
AHRC	Arts and Humanities Research Council
APA	American Philological Association
ca.	circa
CELL	Centre for Editing Lives and Letters, University College London
CERL	Consortium of European Research Libraries
CLARIN	Common Language Resources and Technology Infrastructure
CMS	Content Management System
CNRS	Centre National de la Recherche Scientifique
CSS	Cascading Style Sheets
CTE	Classical Text Editor
DALF	Digital Archives and Letters in Flanders
DARIAH	Digital Research Infrastructure for the Arts and the Humanities
DEMM	Digital Editing of Medieval Manuscripts
DiXiT	Digital Scholarly Editions Initial Training Network
DMMMaps	Digitized Medieval Manuscripts
DMSEG	Devonshire Manuscript Editorial Group
DOI	Digital Object Identifier
DSE	Digital Scholarly Edition
EADH	The European Association for Digital Humanities
Élec	Éditions en ligne de l'École des chartes
ENRICH	European Networking Resources and Information Concerning Cultural Heritage
EpiDoc	Epigraphic Documents in TEI XML
ETCL	Electronic Textual Cultures Lab
GUI	Graphic User Interface
HASTAC	Humanities, Arts, Science, and Technology Alliance and Collaboratory
HCI	Human Computer Interaction
HRIT	Humanities Research Infrastructure and Tools
HTML	HyperText Markup Language
HTTP	Hypertext Transfer Protocol
ICT	Information and Communications Technology
INKE	Implementing New Knowledge Environments
iOS	iPhone Operating System

IRHT	Institut de recherche et d'histoire des textes
IT	Information Technology
MESA	The Medieval Electronic Scholarly Alliance
METS	Metadata Encoding and Transmission Standard
MHRA	Modern Humanities Research Association
MMSDA	Medieval/Modern Manuscript Studies in the Digital Age
MRTS	Medieval and Renaissance Texts and Studies
NeDiMAH	Network for Digital Methods in the Arts and Humanities
NINES	Networked Infrastructure for Nineteenth-Century Electronic Scholarship
NLP	Natural Language Processing
OCR	Optical Character Recognition
OCT	Oxford Classical Texts
OII	Oxford Internet Institute
PKP	Public Knowledge Project
RSS	Really Simple Syndication
SDBM	Schoenberg Database of Manuscripts
SDE	Scholarly Digital Edition
SIG	Special Interest Group
STS	Science and Technology Studies, βλ. ΣΕΤ
TEI	Text Encoding Initiative
TEI-SIG Correspondence	TEI - Special Interest Group on Correspondence
Telma	Traitement électronique des manuscrits et des archives
THATCamp	The Humanities and Technology Camp
TLL	Thesaurus Linguae Latinae
URL	Uniform Resource Locator
VRE	Virtual Research Environment
W3C	World Wide Web Consortium
WeGa	Carl-Maria-von-Weber-Gesamtausgabe
XML	Extensible Markup Language
XSLT	Extensible Stylesheet Language Transformation
ΓΠΧ	Γραφικό Περιβάλλον Χρήστη
έκδ.	έκδοση
επιμ.	επιμέλεια
κ.ά.	και άλλοι
κεφ.	κεφάλαιο/α
κλπ.	και λοιπά
κ.ο.κ.	και ούτω καθεξής

λ.χ.	λόγου χάρη
μτφρ.	μετάφραση
ό.π.	όπως προηγουμένως
π.χ.	παραδείγματος χάρη
PEN	Ριζοσπαστική Ενδρασιακή (ή Ενσώματη) Νόηση
ΣΕΤ	Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας
Σ.τ.Μ.	Σημείωση της Μεταφράστριας
ΦΨΕ	Φιλολογική Ψηφιακή Έκδοση / Φιλολογικές Ψηφιακές Εκδόσεις
χ.σ.	χωρίς συγγραφέα
ΨΦΕ	Ψηφιακή Φιλολογική Έκδοση / Ψηφιακές Φιλολογικές Εκδόσεις

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΑΚΡΙΤΙΔΟΥ,
ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΪΔΑΚΗ, ΕΛΕΝΗ ΠΕΤΡΙΔΟΥ

Η εκδοτική των κειμένων αποτελεί σημαντικό αυτοτελές πεδίο των ανθρωπιστικών σπουδών που αφορά άμεσα ή έμμεσα σχεδόν όλους τους κλάδους και τα γνωστικά αντικείμενα όχι μόνο των ανθρωπιστικών αλλά και των θετικών επιστημών. Αντικείμενο της εκδοτικής αποτελεί η διαμεσολαβημένη αναπαράσταση κάθε είδους αρχειακής και ιστορικής κειμενικής πηγής: από παπύρους μέχρι πρακτικά δικαστηρίων, από σώματα αλληλογραφίας και ημερολόγια μέχρι συγγραφικά προσχέδια ή ιστορικές έντυπες εκδόσεις.

Ο πολυσυλλεκτικός τόμος *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices* — που επιμελήθηκαν οι Matthew James Driscoll & Elena Pierazzo (Open Book Publishers, Cambridge 2016)— αφορά ακριβώς στο επιστημονικό πεδίο της εκδοτικής των κειμένων και ειδικότερα στις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις.¹ Ο όρος *scholarly* στη συνάφεια της εκδοτικής πράξης (editing, editions) αποδόθηκε με τον όρο «φιλολογική» (έκδοση κ.ο.κ.). Ως *φιλολογική* έκδοση με την ευρεία έννοια νοείται, όπως σημειώνει ο Hans Walter Gabler στο προλογικό του σημείωμα, «ο καρπός της επιστημονικής και κριτικής μελέτης του κειμένου», ενώ, σύμφωνα με τον αυστηρότερα επιστημονικό ορισμό του Patrick Sahle, «μια φιλολογική έκδοση είναι μια κριτική αναπαράσταση ιστορικών τεκμηρίων» (κεφ. 2).² Όπως φαίνεται και από τα κείμενα του τόμου, ο όρος είναι ευρύτερος από την παραδοσιακή του χρήση στις νεοελληνικές σπουδές και καλύπτει, στην ευρύτητά του, ποικίλες εκδοχές, όπως η κριτική ή η λεγόμενη χρηστική έκδοση.³

Αν λοιπόν οι φιλολογικές εκδόσεις είναι μια από τις παλαιότερες διανοητικές δραστηριότητες, σύμφωνα με τη συνεπιμελήτρια του τόμου, Elena Pierazzo (κεφ. 3), οι ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις συνιστούν εδώ και κάποιες δεκαετίες την πιο σημαντική εξέλιξη στο πεδίο της εκδοτικής των κειμένων. Πρόκειται για ένα αναδυόμενο πεδίο που έχει δημιουργήσει πλούσια θεωρητική βιβλιογραφία και οδηγήσει σε πολυάριθμες εφαρμογές, νέα ακαδημαϊκά

¹ Πρόκειται για έκδοση ανοικτής πρόσβασης, με την υποστήριξη του European Science Foundation, διαθέσιμη στον δικτυακό τόπο του εκδότη <https://www.openbookpublishers.com/product/483>

² Μια ένδειξη του εύρους που καλύπτει ο όρος αποτελεί ο κατάλογος διαθέσιμων ψηφιακών εκδόσεων του Sahle, που μέχρι σήμερα αριθμεί ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις στα πεδία της λογοτεχνίας (276), της ιστορίας (326), της ιστορίας των επιστημών (38), της ιστορίας της τέχνης (16), της φιλοσοφίας (46) και της μουσικής (20), <https://v3.digitale-edition.de/>

³ Όπως είναι βέβαια γνωστό, περισσότερο ίσως από ό,τι συμβαίνει σε άλλες εθνικές φιλολογίες, στην ελληνική δεν υπάρχει ομόφωνα αποδεκτή χρήση της εκδοτικής ορολογίας. Η σχετική συζήτηση για τον όρο «φιλολογική έκδοση», σε αντιδιαστολή με άλλες μορφές έκδοσης, έχει μεγάλο ενδιαφέρον, αλλά για προφανείς λόγους δεν μπορεί να γίνει εδώ. Για τη διευκόλυνση του αναγνώστη μνημονεύονται ενδεικτικά οι ειδικοί τόμοι *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες: χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005)· *Χαρτογραφώντας τη δημόδη λογοτεχνία 12ος-17ος αι. Διεθνές Συνέδριο Neograeca Medii Aevi VII* (Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2012)· *Θέματα νεοελληνικής φιλολογίας: γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά. Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη* (Αθήνα: Ερμής, 2001)· *Εκδοτικά. Προβλήματα και απορίες. Πρακτικά στη μνήμη του Γ.Π. Σαββίδη* (Αθήνα: Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, 2002)· *Η εκδοτική των κειμένων της Νεοελληνικής Γραμματείας. Ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη της Ε. Παχίνη-Τσαντσάνογλου και του Γ.Π. Σαββίδη* (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2016).

προγράμματα σπουδών, πανεπιστημιακά τμήματα, ερευνητικά κέντρα, ειδικά συνέδρια, περιοδικά και συγκεντρωτικούς τόμους.

Ο παρών τόμος αποτελεί «μια χαρτογράφηση του εύρους των προκλήσεων που θέτει σήμερα η ψηφιακότητα όσον αφορά την κριτική του κειμένου και την εκδοτική», όπως εύστοχα σημειώνει στο προλογικό του σημείωμα ο Gabler. Οι έμπειροι μελετητές που συμμετέχουν και οι θεματικές που αναπτύσσουν τον έχουν καταστήσει έργο αναφοράς στο πεδίο. Αποτελείται από δύο μέρη, τα οποία, όπως προαναγγέλλεται στον τίτλο, εστιάζουν αντίστοιχα στη Θεωρία και στην Πράξη των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Τα βασικά θεωρητικά θέματα που συζητά είναι: ο ορισμός των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων και η σχέση τους με την παράδοση του εντύπου, οι αλλαγές που έχουν γίνει κατά το πέρασμα από το έντυπο στο ψηφιακό και οι πρακτικές που εμπλέκονται στην παραγωγή, έκδοση και ανάγνωση των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Όσον αφορά την πράξη, αναλύονται συγκεκριμένες περιπτώσεις ψηφιακών εκδοτικών εγχειρημάτων και εγχειρημάτων χαρτογράφησης και αξιολόγησης των ψηφιακών εκδόσεων, καθώς και η διαχείριση ζητημάτων όπως η ανάγκη κωδικοποίησης του κριτικού υπομνήματος ή εμπλουτισμού των δυνατοτήτων σήμανσης σωμάτων αλληλογραφίας. Έτσι, ο τόμος όχι μόνο αποτυπώνει το εύρος και την ποικιλία των εκδοτικών εγχειρημάτων που παρουσιάζονται τις τελευταίες δεκαετίες στον ψηφιακό χώρο (εκδόσεις κριτικές, κειμενοκεντρικές/τεκμηριοκεντρικές, γενετικές, κοινωνικές κλπ.), αλλά καταγράφει σε γενικές γραμμές και την ανταπόκριση των διαφόρων ευρωπαϊκών εκδοτικών παραδόσεων και σχολών (αγγλικής, γερμανικής, γαλλικής, ιταλικής) στην ψηφιακή πρόκληση.

Ένα ειδικότερο ζήτημα, που απασχολεί τους/τις συγγραφείς του τόμου, είναι το διεθνές και ανοικτό πρότυπο για την κωδικοποίηση κειμένου, γνωστό με το ακρωνύμιο TEI, καθώς αναπτύσσεται από τη σύμπραξη Text Encoding Initiative. Πρόκειται για ένα πρότυπο συνεχώς εξελισσόμενο, που περιλαμβάνει ένα σύνολο στοιχείων με τα οποία μπορεί να κωδικοποιηθούν ποικίλες όψεις του κειμένου, από τη μεμονωμένη λέξη και τις εναλλακτικές γραφές της μέχρι τις αναφερόμενες ονομαστικές οντότητες ή τα στοιχεία υλικότητας του τεκμηρίου, ανάλογα με τα ερωτήματα που θέτει το εκάστοτε εκδοτικό εγχείρημα. Η ανοικτή και συλλογική ανάπτυξη του συγκεκριμένου προτύπου από την ίδια την κοινότητα των ψηφιακών κειμενικών σπουδών είναι χαρακτηριστική για το είδος και το ήθος της ψηφιακής φιλολογίας που προεσβεύει ο παρών τόμος.

Η επιλογή του συγκεκριμένου τόμου προς μετάφραση έγινε, επομένως, με βάση κυρίως τη διαπίστωση ότι τα περισσότερα από τα ζητήματα που θίγει είναι κεντρικής σημασίας και παραμένουν εν πολλοίς ανοικτά, καθώς εξακολουθούν να απασχολούν το πεδίο της εκδοτικής. Από αυτή την άποψη ο τόμος αποτελεί μια καλή είσοδο στη συζήτηση που διεξάγεται διεθνώς για τις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις και στην οποία η ελληνική φιλολογική κοινότητα έχει μόλις εδώ και λίγα χρόνια αρχίσει να συμμετέχει. Φιλοδοξία του μεταφραστικού εγχειρήματος είναι, συνεπώς, να συμβάλει στην καλλιέργεια συστηματικής συζήτησης για τη θεωρία και την πράξη των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων στον ελληνικό χώρο, με αντικείμενο την ελληνική λογοτεχνία και, ευρύτερα, την ελληνική γραμματεία. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Sahle στο αντίστοιχο κεφάλαιο του τόμου, «η έννοια της φιλολογικής έκδοσης δεν θα πρέπει να περιορίζεται στα λογοτεχνικά κείμενα, αλλά να καλύπτει όλα τα πολιτισμικά έργα του παρελθόντος που χρειάζονται κριτική εξέταση προκειμένου να αποτελέσουν χρήσιμες πηγές για την έρευνα στις ανθρωπιστικές σπουδές».

Η μετάφραση απευθύνεται πρωτίστως στους ερευνητές και στις ερευνήτριες του πεδίου της κριτικής και έκδοσης των κειμένων και στους φοιτητές και στις φοιτήτριες των φιλολογικών και των ανθρωπιστικών σπουδών, καθώς σταδιακά εντάσσονται στην ψηφιακή συνθήκη· επίσης, κατ' ευχήν, σε ερευνητές/ερευνήτριες και φοιτητές/φοιτήτριες που προέρχονται από την επιστήμη της πληροφορικής. Επιμέρους αλλά όχι λιγότερο σημαντικός στόχος είναι η ανάδειξη της ανάγκης

να διαμορφωθεί μια κοινή γλώσσα με την οποία θα μπορούν οι ορμώμενοι αφενός από τις φιλολογικές και ανθρωπιστικές σπουδές αφετέρου από τις θετικές σπουδές και την πληροφορική να αναφέρονται στα εγχειρήματα των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων και να επικοινωνούν. Άλλωστε, όπως δείχνει ο τόμος, πρόκειται για εγχειρήματα συλλογικά και διεπιστημονικά, τα οποία (πρέπει να) αναλαμβάνουν μικρές ή μεγάλες ερευνητικές ομάδες και επιστημονικά πλουραλιστικές. Το γνωρίζουμε και από τη μικρή μας εμπειρία: από τη δική μας ενασχόληση με πρότζεκτ ψηφιακών εκδόσεων έργων, σωμάτων κειμένων και αρχείων,⁴ καθώς και από τη διδασκαλία μαθημάτων για τις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις και την ψηφιακή φιλολογία στο Τμήμα Φιλολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και αλλού.

Η μετάφραση του τόμου είχε να αντιμετωπίσει κυρίως το ζήτημα της μετάφρασης/μεταφοράς όρων και λέξεων ενός αναδυόμενου επιστημονικού πεδίου που διαμορφώνει το λεξιλόγιο που χρειάζεται. Φροντίσαμε να χαρτογραφήσουμε και να ενσωματώσουμε τις εν χρήσει αποδόσεις και να μην εντάξουμε αβασάνιστα καινοφανείς μεταφράσεις στα σημεία που ήταν απαραίτητα. Με στόχο ακριβώς τη διευκόλυνση της δεξίωσης και της συστηματικότερης χρήσης στην ελληνική γλώσσα του βασικού λεξιλογίου που χαρακτηρίζει το πεδίο των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων, στο τέλος του τόμου παρατίθεται δίγλωσσο γλωσσάριο — στην αγγλική και την ελληνική γλώσσα — όρων και λέξεων που απαντούν στο πρωτότυπο. Το γλωσσάριο παρατίθεται μάλιστα σε διπλή ευρετηρίαση: πρώτα με βάση την ελληνική λέξη-απόδοση και, στη συνέχεια, με την πρόταξη της αγγλικής λέξης στη θέση-λήμμα.

Σε κάποιες περιπτώσεις αποδείχθηκε εξίσου απαιτητική η διαχείριση όρων οικείων από την παράδοση της ελληνικής εκδοτικής θεωρίας και πράξης. Ήδη αναφερθήκαμε στο ζήτημα της απόδοσης του *scholarly edition* ως φιλολογική έκδοση, μια μεταφραστική επιλογή που βασίστηκε σε ορισμούς που οι ίδιοι οι συγγραφείς του τόμου συζητούν. Ως προς την υπόλοιπη βασική ορολογία, σημειώνουμε πως ως εκδοτική νοείται, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο κλάδος της επιστήμης της φιλολογίας (ή αλλιώς των κειμενικών σπουδών) που ασχολείται με την εκδοτική επεξεργασία κειμένων και ως εκδότης, όπου δεν διευκρινίζεται διαφορετικά, ο φιλολογικός εκδότης, ρόλος διακριτός, βέβαια, από εκείνον του φιλολογικού επιμελητή.

Τρία ακόμα σημεία που απασχόλησαν το μεταφραστικό εγχείρημα είναι καλό να ληφθούν υπόψη κατά την ανάγνωση του τόμου: (α) το αρσενικό γραμματικό γένος (π.χ. «εκδότης») χρησιμοποιήθηκε, για πρακτικούς λόγους και όπου δεν ήταν πρόσφορη άλλη λύση, γενικευτικά —ταυτόχρονα, ωστόσο, έγινε προσπάθεια για χρήση ουδέτερης ως προς το φύλο γλώσσας σε πολλά σημεία του κειμένου⁵ (β) τα ονόματα προσώπων των τεχνών και των γραμμάτων αποδόθηκαν ως επί το πλείστον με τη λατινική τους γραφή, εκτός καθιερωμένων περιπτώσεων, όπως π.χ. Δάντης, Πετράρχης· (γ) όλοι οι ενεργοί υπερσύνδεσμοι που μνημονεύονται στον τόμο ελέγχθηκαν και στις περιπτώσεις που βρέθηκαν ανενεργοί η πληροφορία εγγράφεται στο Σ.τ.Μ.

⁴ Αναφερόμαστε εδώ στην υπό εκπόνηση ψηφιακή φιλολογική έκδοση του αρχείου αυτογράφων του ποιητικού έργου του Διονύσιου Σολωμού (ΑΠΘ), στη χρηστική έκδοση νεότερης και σύγχρονης νεοελληνικής ποίησης σε ψηφιακό σώμα κειμένων (*Ανεμίσκαλα*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας), καθώς και στο ψηφιακό σώμα κειμένων νεοελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα που συγκροτήθηκε στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής (Τμ. Φιλολογίας, ΑΠΘ) με στόχο την ψηφιακή μικρο- και μακρο-ανάλυση.

⁵ Επιλέχθηκαν κατά περίπτωση οι ακόλουθες λύσεις, όπως περιγράφονται στο εγχειρίδιο *Ουδέτερη ως προς το φύλο γλώσσα στο ευρωπαϊκό κοινοβούλιο* (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2018, https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/187093/GNL_Guidelines_EL-original.pdf): χρήση πληθυντικού κοινού για τα δύο γραμματικά γένη ή δόκιμων περιφράσεων (π.χ. φοιτητικό κοινό): χρήση παθητικής φωνής: χρήση πληθυντικού συνοδευόμενη την πρώτη φορά μόνο από ονοματικό προσδιορισμό («οι μελετητές, άνδρες και γυναίκες»), προκειμένου να μην επιβαρύνεται το κείμενο με επαναλήψεις διπλών τύπων.

Σε κάθε περίπτωση, ακόμα και οι ανενεργοί σήμερα υπερσύνδεσμοι είναι εντοπίσιμοι, καθώς αρχειοθετήθηκαν συνειδητά από τους συγγραφείς του τόμου μέσω του εργαλείου Wayback Machine που διαθέτει η μη κερδοσκοπική οργάνωση Internet Archive.⁶

Κλείνοντας το σύντομο αυτό προλογικό σημείωμα, ευχόμαστε ο παρών τόμος να αποτελέσει γόνιμη προσθήκη στην ελληνόγλωσση συναφή βιβλιογραφία, η οποία εμπλουτίζεται σταθερά χάρη και στην πλατφόρμα του Κάλλιπου, και να ανανεώσει τη θεωρία και πράξη των φιλολογικών εκδόσεων κατά τον μετασχηματισμό τους σε ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις.

⁶ <https://archive.org/web> (ημερομηνία αρχικής αρχειοθέτησης των υπερσυνδέσμων: 26/7/2016). Επιπλέον, ως σημειωθεί πως στην ελληνική έκδοση διατηρήθηκε ο τρόπος βιβλιογραφικής παραπομπής με βάση το πρότυπο MHRA, με ορισμένες παραχωρήσεις προκειμένου να συμμορφώνεται προς τις απαιτήσεις της εκδοτικής σειράς του Κάλλιπου.

Πρόλογος

HANS WALTER GABLER

Μετάφραση

Μαρία Ακριτίδου

Το Σεμινάριο Ειδικών του δικτύου NeDiMAH [Network for Digital Methods in the Arts and Humanities / Δίκτυο για τις Ψηφιακές Μεθόδους στις Τέχνες και τις Ανθρωπιστικές Σπουδές] με θέμα τις Ψηφιακές Φιλολογικές Εκδόσεις, που πραγματοποιήθηκε στη Χάγη στις 12 Νοεμβρίου 2012 στο Ινστιτούτο Huygens για την Ιστορία της Ολλανδίας [Huygens Institute for the History of the Netherlands], υπήρξε μία από τις πλέον ουσιαστικές και θεματικά εστιασμένες συναθροίσεις στις οποίες έχω συμμετάσχει. Δεν πρόκειται για εξιδανικευμένη ανάμνηση: επιβεβαιώνεται πλήρως από τα δοκίμια που προέκυψαν από το σεμινάριο και συναποτελούν τον παρόντα τόμο, καθένα από τα οποία συνιστά μια ανανεωμένη και διεξοδικότερη ανάλυση των ζητημάτων που θίχτηκαν στη Χάγη.

Η διερεύνηση του πεδίου «Ψηφιακές Φιλολογικές Εκδόσεις: Θεωρίες και Πρακτικές», όπως τιτλοφορείται πια ο τόμος, συνεπάγεται μια χαρτογράφηση του εύρους των προκλήσεων που θέτει σήμερα η ψηφιακότητα όσον αφορά την κριτική του κειμένου και την εκδοτική. Συνεπάγεται επίσης και τον οραματισμό ανανεωμένων εννοιολογήσεων για το μέλλον των δύο αυτών επιστημονικών κλάδων, οι οποίοι είναι θεμελιώδεις για τις ανθρωπιστικές σπουδές. Ο χώρος στον οποίο ζει σήμερα, και θα συνεχίσει να ζει και στο μέλλον με ακόμα λιγότερους συμβιβασμούς, η «φιλολογική έκδοση» είναι το ψηφιακό μέσο. Κατά συνέπεια, είναι απαραίτητο να αναθεωρηθεί σημαντικά το δομικό τρίπτυχο που αποτελεί τη βάση της, η τριπλέτα της κειμενικής κριτικής, της εκδοτικής εργασίας και της υλοποίησης της έκδοσης. Πρέπει να τη συλλάβουμε εκ νέου σε συνάρτηση με το μέσο. Ενώ η φιλολογική έκδοση θα παραμείνει, όπως πάντα, ο καρπός της πλέον προηγμένης επιστημονικής και κριτικής μελέτης του κειμένου, το έντυπο βιβλίο θα πάψει να αποτελεί τη μορφή και τον τρόπο παρουσίασής της. Ως ψηφιακή φιλολογική έκδοση, βασίζεται ήδη –και θα βασίζεται ολοένα και περισσότερο μελλοντικά– σε ψηφιακά εφαρμόσιμες μεθοδολογίες κειμενικής κριτικής και εκδοτικής εργασίας σε ένα πλήρως ψηφιακό περιβάλλον. Με τον ίδιο τρόπο θα χρησιμοποιούνται οι ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις: θα αποτελούν αντικείμενο μελέτης και διερεύνησης, κειμενικής εξόρυξης και εμπλουτισμού σε ένα εξ ολοκλήρου ψηφιακό μέσο. Σε καμία περίπτωση, βέβαια, αυτό δεν θα σημαίνει το τέλος της συμβίωσης κειμένου και εντύπου. Στην ψηφιακή εποχή, ωστόσο, ο διαχωρισμός του υλικού μέσου μετάδοσης του κειμένου από το ψηφιακό μέσο χρήσης των εκδόσεων προσφέρει σημαντικές ευκαιρίες για καινοτομία. Η αναγνωσιμότητα και, γιατί όχι, η απόλαυση των κειμένων ως κειμένων εξαρτάται από την ύπαρξη και την εύκολη, καθότι πολιτισμικά εδραιωμένη, διαθεσιμότητά τους στην υλική μορφή του έντυπου βιβλίου. Αλλά η διάθεση των κειμένων ως κειμένων δεν είναι αυτοσκοπός των φιλολογικών εκδόσεων.

Ένα εκδομένο κείμενο αποτελεί από τη φύση του έναν διάλογο που σκηνοθετείται και διεξάγεται από έναν εκδότη (ή μια εκδοτική ομάδα) με «το κείμενο» ενός έργου, όπως αυτό έχει

κατά κανόνα παραδοθεί σε κειμενικές παραλλαγές με διάφορα υλικά μέσα. Το εκδομένο κείμενο που προσφέρει μια έκδοση είναι, επομένως, απότοκο σύγκλισης εργασιών κριτικής επεξεργασίας, κειμενικής κριτικής και εκδοτικής. Συνολικά, αυτές συγκροτούν σωρευτικά τους λόγους [discourses] της έκδοσης, που παραδοσιακά γίνονται αντιληπτοί ως προσανατολισμένοι, από τη μια, προς τα κείμενα ενός συγκεκριμένου έργου και της παράδοσής του, και, από την άλλη, προς τη διαμεσολαβημένη παρουσίαση και ερμηνεία του έργου. Όσον αφορά τον προσανατολισμό προς το κείμενο, ο καθοριστικός εκδοτικός λόγος εκφράζεται κατά κανόνα από το εκδομένο κείμενο, με το οποίο διασυνδέονται τα παρακάτω στοιχεία (παρατιθέμενα εδώ σύμφωνα με την παραδοσιακή ορολογία): το υπόμνημα του κειμένου, αυστηρά τυποποιημένο και με ειδικά σύμβολα για τη βραχυγράφηση συγκεκριμένων πληροφοριών, οι συνοδευτικές σημειώσεις, που διατυπώνονται σε φυσική γλώσσα, και οι αντιβολές με προηγούμενες εκδόσεις του συγκεκριμένου έργου, που συνήθως καταγράφονται σε μορφή καταλόγου. Η επιχειρηματολογία —ή αλλιώς η συλλογιστική— της έκδοσης δίνεται συνήθως στην Εισαγωγή του φιλολογικού εκδότη. Αυτό το σύνολο λόγων συγκροτεί ένα πλέγμα που βασίζεται σε ένα κοινό σύστημα αναφοράς. Επιπλέον, προκειμένου να διευκολυνθεί ακόμα περισσότερο η διαμεσολαβημένη παρουσίαση και ερμηνεία του έργου, το σύστημα παραπομπών και βιβλιογραφικών αναφορών της έκδοσης επιτρέπει αντίστοιχα την ενσωμάτωση και διασύνδεση κάθε είδους σχολιαστικού υλικού.

Επομένως, μια φιλολογική έκδοση είναι σχεσιακά συγκροτημένη σε όλη της την έκταση. Το μέσο που στην εποχή μας επιτρέπει τη μοντελοποίηση της σχεσιακής δομής των εκδόσεων είναι το ψηφιακό μέσο. Ως εκ τούτου, άμεσος στόχος μας πρέπει να είναι η πραγμάτωση της φιλολογικής έκδοσης ως ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης. Κάτι τέτοιο απαιτεί την εξονυχιστική διερεύνηση των δυνατοτήτων του μέσου. Προς το παρόν, οι εκδόσεις που πραγματώνονται σε ψηφιακά περιβάλλοντα εξακολουθούν να αποτελούν εν πολλοίς μιμήσεις των έντυπων φιλολογικών εκδόσεων. Η μετατόπιση σε άλλο μέσο, ωστόσο, απαιτεί ενδελεχή επανενοιολόγηση, και κατά συνέπεια, επαναμοντελοποίηση. Η φιλολογική έκδοση μέχρι σήμερα αποτελούσε το τελικό προϊόν, καθώς δημοσιευόταν μετά την ολοκλήρωση όλης της κειμενικής και κριτικής εργασίας. Αντίθετα, η ψηφιακή φιλολογική έκδοση, εφόσον αποκτήσει τεχνική σταθερότητα, μπορεί να μετατραπεί σε συνεργατικό εγχείρημα. Μπορεί, ακόμα, κατά τη φάση του συνεχιζόμενου εμπλουτισμού της, να καταστεί ευρέως προσβάσιμη ως ένας δυναμικός και διαδραστικός τόπος γνώσης και έρευνας.¹ Η ψηφιακή φιλολογική έκδοση που έχει σχεδιαστεί ως τόπος έρευνας θα αποτελέσει έτσι ένα παράδειγμα, προερχόμενο από τις Ψηφιακές

¹ (Σ.τ.Μ.) Ο όρος *knowledge site* ως χαρακτηρισμός των ψηφιακών εκδόσεων ανάγεται στον Peter Shillingsburg (βλ. κεφ. 7 στον παρόντα τόμο, όπου συζητείται και η μετέπειτα αξιοποίηση του όρου από τον Gabler, που υπογράφει το παρόν προλογικό σημείωμα). Ο Shillingsburg θεωρεί την ψηφιακή φιλολογική έκδοση —είτε σε ιστότοπο είτε σε άλλα ψηφιακά μέσα όπως το CD— ως εν δυνάμει (ψηφιακό) τόπο γνώσης, δηλαδή ως έναν τόπο (που θα μπορούσε να) διευκολύνει τη συνεχή διεύρυνση της γνώσης. Τόσο ο Shillingsburg όσο και ο Gabler αντιλαμβάνονται τη γνώση ως σχεσιακά συγκροτούμενη (εξού και θεωρούν πως η ανοικτή αρχιτεκτονική του ψηφιακού μέσου ευνοεί την κατασκευή μιας φιλολογικής έκδοσης ως τόπου γνώσης, χωρίς να αποκλείουν τη δυνατότητα ανάλογης κατασκευής και στο υλικό μέσο, φέρνοντας ως παράδειγμα τη σύνθετη διάταξη των κειμενικών στοιχείων των μεσαιωνικών χειρογράφων) και ως το αντίθετο της πληροφορίας. Σύμφωνα με τον Gabler, ο τόπος γνώσης (ή αλλιώς τόπος έρευνας) αντιπαρατίθεται στους τόπους πληροφορίας (όπως είναι, συνήθως, οι γραμμικά συγκροτημένες, έντυπες εκδόσεις), όπου ο αναγνώστης ή η αναγνώστρια δεν οικοδομεί γνώση, αλλά μόνο πληροφορείται (βλ. εδώ κεφ. 7). Ο όρος *knowledge site*, επομένως, αποδίδεται σε αυτό το πλαίσιο ως (ψηφιακός) τόπος γνώσης ή, εναλλακτικά, ως γνωσιακός (ψηφιακός) τόπος. Για να μην υπάρξει ωστόσο σύγχυση με την ορολογία σχετικά με τη γνωσιακή επιστήμη (βλ. ιδίως κεφ. 5), επιλέγεται η πρώτη απόδοση.

Ανθρωπιστικές Σπουδές, αυτού που επιδιώκει σήμερα η επιστήμη των υπολογιστών: της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και υπολογιστή [HCI].

Τα παραπάνω, δοσμένα με την αναγκαστική συντομία ενός προλόγου, αποτελούν το εννοιολογικό υπόβαθρο των δοκιμίων που συγκεντρώνονται στον παρόντα τόμο. Με το εύρος του αναστοχασμού θεωριών και πρακτικών που τα χαρακτηρίζει, τα δοκίμια αυτά δίνουν σημαντική ώθηση στην ωρίμανση της ψηφιακής εκδοτικής στην κατεύθυνση μιας καινοτόμου πολιτισμικής τεχνικής, μια κατεύθυνση που ήδη ακολουθεί ο συγκεκριμένος κλάδος, επεκτείνοντας τα όρια των ανθρωπιστικών σπουδών.

ΘΕΩΡΙΕΣ

1. Εισαγωγή: Καινούριο κρασί σε παλιά μπουκάλια;

MATTHEW JAMES DRISCOLL & ELENA PIERAZZO

Μετάφραση

Κατερίνα Τικτοπούλου

Σύνοψη

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο οι επιμελητές M.J. Driscoll, καθηγητής Παλαιοσκανδικαβικής Φιλολογίας, και E. Pierazzo, καθηγήτρια Ιταλικής Φιλολογίας και Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών, παρουσιάζουν την προϊστορία του τόμου —που συνδέεται με μια σειρά θεσμικών εγχειρημάτων συστηματικής υποστήριξης των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο από το 2011 και εξής— και επισημαίνουν την ανάγκη η φιλολογική κοινότητα να συζητήσει τις αλλαγές που η χρήση των υπολογιστών προξενεί στον χώρο των εκδόσεων, ούτως ώστε να γίνει κατανοητή αυτή καθαυτή η φύση των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Στο ερώτημα αν πρόκειται για μια καινούρια μεθοδολογία ή ένα νέο γνωστικό πεδίο οι επιμελητές διαβλέπουν εύστοχα ότι πρόκειται για μια ριζική μεταμόρφωση του πεδίου. Όσον αφορά τις αλλαγές, επισημαίνουν ενδεικτικά και συζητούν κριτικά την επανάσταση ως προς την προσβασιμότητα στις πρωτογενείς πηγές μέσα από τους διαθέσιμους ψηφιακούς καταλόγους και σε ορισμένες περιπτώσεις μέσα από τις ψηφιακές εικόνες των τεκμηρίων ή και την αυτόματη ψηφιακή μεταγραφή τους. Συζητούν επίσης κάποιες κρίσιμες προϋποθέσεις για την ποιότητα των ψηφιακών εκδόσεων όπως η ανάπτυξη ειδικών ψηφιακών εργαλείων, η διαλειτουργικότητα και η προτυποποίηση στην κατεύθυνση που καθιέρωσε έγκαιρα η Πρωτοβουλία για την Κωδικοποίηση των Κειμένων (Text Encoding Initiative, TEI). Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου, οι επιμελητές παρουσιάζουν τη δομή και τα περιεχόμενα του τόμου, σχεδόν ισόποσα μοιρασμένα σε θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα —όλα καίριας σημασίας για το παρόν και το μέλλον των ψηφιακών εκδόσεων. Και μολονότι στο μεταξύ τόσο η θεωρητική συζήτηση για τις ψηφιακές εκδόσεις όσο και η ίδια η ψηφιακή εκδοτική πράξη έχουν προχωρήσει σημαντικά, πολλά από τα ζητήματα που ο τόμος εξετάζει παραμένουν επίκαιρα και ανοικτά. Όχι άδικα λοιπόν αποτελεί πλέον βιβλίο αναφοράς. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις, πρωτογενείς πηγές, προσβασιμότητα, διαλειτουργικότητα, ψηφιακά ομοίτυπα, OCR, προτυποποίηση, TEI

A.

Τα τελευταία χρόνια καταφέραμε να αναδείξουμε τις ψηφιακές εκδόσεις: ανθρώπινα δίκτυα, συνέδρια, εκδηλώσεις, επιμορφώσεις, περιοδικά και εκδόσεις —τίποτα δεν μοιάζει ικανό να ανακόψει το ρεύμα των επιστημονικών συμβολών που παρατηρείται στο πεδίο των κειμενικών σπουδών παγκοσμίως. Το παρόν βιβλίο είναι μέρος αυτής της ανάπτυξης και εστιάζει σε κάποια από τα έργα που έγιναν ανάμεσα στο 2011 και το 2015 υπό την αιγίδα του NeDiMAH, δηλαδή του

Δικτύου Ψηφιακών Μεθόδων στις Τέχνες και τις Ανθρωπιστικές Σπουδές [Network for Digital Methods in the Arts and Humanities], το οποίο χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Ευρωπαϊκών Επιστημών [European Science Foundation] προκειμένου να προβληματιστεί και να δώσει κάποιες κατευθύνσεις για τη μετάβαση στην ψηφιακή εποχή μιας σειράς πεδίων των Ανθρωπιστικών Επιστημών. Μία από τις ομάδες εργασίας του NeDiMAH, με επικεφαλής τους επιμελητές της παρούσας έκδοσης, επικεντρώθηκε στις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις. Κατά το χρονικό διάστημα δραστηριοποίησης της ομάδας, οργανώσαμε τρεις εκδηλώσεις αφιερωμένες στις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις και ένα στρογγυλό τραπέζι στο πλαίσιο του ετήσιου συνεδρίου της Πρωτοβουλίας για την Κωδικοποίηση Κειμένων [Text Encoding Initiative, TEI], που πραγματοποιήθηκε το 2013 στο Πανεπιστήμιο La Sapienza της Ρώμης, και φροντίσαμε για τη χρηματοδοτούμενη συμμετοχή νέων επιστημόνων σε συναφή σεμινάρια και επιμορφώσεις. Το παρόν βιβλίο παρουσιάζει μια εμπλουτισμένη εκδοχή της δεύτερης από τις παραπάνω εκδηλώσεις, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 21 Νοεμβρίου του 2012 στο Huygens Institute, στη Χάγη.¹ Ονομάσαμε την ημερίδα εκείνη «σεμινάριο ειδικών», επειδή συμμετείχαν ορισμένα από τα πιο αναγνωρισμένα ονόματα του πεδίου αλλά ένα αναδυόμενο πεδίο έχει επίσης ανάγκη από καινούριες φωνές και έτσι απευθύναμε πρόσκληση και σε έναν αριθμό νέων ερευνητών. Η παρούσα έκδοση αντικατοπτρίζει τον ίδιο πλούτο, το ίδιο επιστημονικό κύρος και την ίδια δεκτικότητα στο καινούριο, παρουσιάζοντας σχεδόν ισόποσα συμμετοχές καταξιωμένων και συμμετοχές εκκολαπτόμενων επιστημόνων.

Η εμπειρία που αποκόμισε η ομάδα εργασίας του NeDiMAH υπήρξε ιδιαίτερα θετική και τώρα έχουμε ενεργοποιήσει ως διάδοχη κατάσταση ένα άλλο δίκτυο, το DiXiT, που χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή μέσω ενός προγράμματος Marie Curie Action.² Στην πραγματικότητα, το DiXiT όχι μόνον αριθμεί στα μέλη του πολλούς από τους συμμετέχοντες στην παρούσα έκδοση, αλλά δομήθηκε πάνω σε αυτήν ακριβώς την εμπειρία. Το DiXiT προσφέρει επιμόρφωση σε νέους ερευνητές και οργανώνει εκδηλώσεις σχετικά με τις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις, ο αντίκτυπος των οποίων θα αποτιμηθεί στα αμέσως επόμενα χρόνια, αν και προοιωνίζεται σημαντικός.³ Όσο αφορά την επιμόρφωση, τα τελευταία χρόνια σημειώθηκαν πολλές πρωτοβουλίες στον χώρο των φιλολογικών σπουδών, κυρίως στην Ευρώπη. Για παράδειγμα, από το 2009, το πρόγραμμα επιμόρφωσης μεταπτυχιακών φοιτητών «Μελέτη Μεσαιωνικών/Νεότερων Χειρογράφων στην Ψηφιακή Εποχή» (Medieval/Modern Manuscript Studies in the Digital Age, MMSDA) προσέφερε σε μεταπτυχιακό επίπεδο βασική επιμόρφωση στις ψηφιακές μεθόδους⁴ το επιμορφωτικό αυτό πρόγραμμα επαναλήφθηκε με συμπυγμένη μορφή

¹ Βλ. την περιγραφή της εκδήλωσης στην ιστοσελίδα <http://nedimah.eu/reports/experts-seminar-report-hague-21-nov-2012> [(Σ.τ.Μ.) Ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη εκδοχή εδώ: <https://web.archive.org/web/20160801152441/http://nedimah.eu/reports/experts-seminar-report-hague-21-nov-2012>].

² Βλ. τον ιστότοπο του DiXiT στο <http://dixit.uni-koeln.de>

³ Elena Pierazzo, «Disciplinary Impact: The Effect of Digital Editing», *Digital Humanities 2015* (University of West Sydney, Sydney 29 June - 3 July 2015), http://dh2015.org/abstracts/xml/PIERAZZO_Elena_Disciplinary_Impact_The_Effect_of/PIERAZZO_Elena_Disciplinary_Impact_The_Effect_of_Digit.html [(Σ.τ.Μ. Ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός, ωστόσο το βιβλίο περιλήψεων του συνεδρίου βρίσκεται πλέον αρχειοθετημένο εδώ: <https://zenodo.org/record/1321296>].

⁴ Βλ. Peter A. Stokes, «Teaching Manuscripts in the “Digital Age”», στο *Kodikologie und Paläographie im Digitalen Zeitalter 2 - Codicology and Palaeography in the Digital Age 2*, επιμ. Franz Fischer, Christiane Fritze και Georg Vogeler, σε συνεργασία με τους Bernhard Assmann, Malte Rehbein και Patrick Sahle, *Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik 3* (Norderstedt: BOD, 2010), σσ. 229–245· Simon Mahony και Elena Pierazzo,

ως σεμινάριο κατά τη διάρκεια των προκαταρκτικών φάσεων του Συνεδρίου για τις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές στο Σίδνεϊ (2015). Πιο πρόσφατα, το δίκτυο του Erasmus Plus για την «Ψηφιακή Έκδοση Μεσαιωνικών Χειρογράφων» (Digital Editing of Medieval Manuscripts, DEMM)⁵ ξεκίνησε να προσφέρει ανώτερου επιπέδου επιμόρφωση σε μεταπτυχιακούς φοιτητές και υποψήφιους διδάκτορες. Όσον αφορά τις εκδόσεις, είναι επιβεβλημένη η μνεία του διαδικτυακού περιοδικού *Scholarly Editing*, το οποίο δεν εστιάζει αποκλειστικά σε ψηφιακά θέματα, αλλά η συμπερίληψη και ψηφιακών εκδόσεων στην ύλη του προσφέρει καινοτόμες και συναρπαστικές προσεγγίσεις σε ζητήματα υποστήριξης και βιωσιμότητας τα οποία συζητά και το παρόν βιβλίο.⁶

Επιπλέον, ο μεγάλος αριθμός άρθρων και μονογραφιών που δημοσιεύονται αποδεικνύουν αφενός τη δυναμική του πεδίου και αφετέρου την επιτακτική ανάγκη η κοινότητα να συζητήσει τις αλλαγές και τις επιπτώσεις που έχει προκαλέσει η εμφάνιση των υπολογιστών. Είναι προφανές ότι κάτι αλλάζει ριζικά στον κόσμο των φιλολογικών εκδόσεων: ο τρόπος που δουλεύουμε, τα εργαλεία που χρησιμοποιούμε για τη δουλειά αυτή και τα ερευνητικά ερωτήματα στα οποία επιχειρούμε να δώσουμε απαντήσεις —όλα αυτά έχουν αλλάξει και σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν γίνει αγνώριστα συγκριτικά με την παλιότερη, εντυποκεντρική ροή εργασιών.

Οι αλλαγές αυτές έχουν κάνει επιτακτική την ανάγκη να αναλογιστούμε τις επιπτώσεις τους από θεωρητική και πρακτική άποψη, αξιολογώντας κατά πόσο οι αλλαγές στον τρόπο εργασίας μας (η ευρετική του εκδοτικού εγχειρήματος) καθορίζουν επίσης αλλαγές στην κατανόηση των φιλολογικών εκδόσεων και των κειμένων που εκδίδουμε (η ερμηνευτική του εκδοτικού εγχειρήματος). Γνωρίζουμε ότι υπήρχε πάντα στενή σχέση ανάμεσα στο είδος των εργαλείων που επιτρέπουν στους ερευνητές να παρατηρήσουν και να μετρήσουν και στο είδος της έρευνας που κάνουν: «διαμορφώνουμε τα εργαλεία μας και μετά τα εργαλεία μας μας διαμορφώνουν», όπως φέρεται να έχει πει ο Marshall McLuhan.⁷

Ωστόσο, ακόμα πιο επιτακτική προβάλλει η ανάγκη να κατανοήσουμε τι είναι ακριβώς οι ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις: είναι μια νέα επιστήμη ή μια νέα μεθοδολογία; Βάζουμε απλώς «παλιό κρασί σε νέα μπουκάλια» ή κάνουμε κάτι το οποίο δεν έχει γίνει —στα αλήθεια, δεν μπορούσε να γίνει— ποτέ ξανά στο παρελθόν;

Πριν από αρκετά χρόνια πραγματοποιήθηκε μια σειρά συνεδρίων αφιερωμένων στην «Υποστήριξη των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών» υπό την αιγίδα των δύο μεγάλων προγραμμάτων Ευρωπαϊκών Ερευνητικών Υποδομών για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, του DARIAH (Δικτύου Υποδομών για την Έρευνα στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες / Digital Research Infrastructure for the Arts and the Humanities) και του CLARIN (Ερευνητική Υποδομή Γλωσσικών Πόρων και Τεχνολογιών / Common Language Resources and Technology Infrastructure). Το δεύτερο από αυτά, που έγινε στην Κοπεγχάγη το 2011, είχε τίτλο «Απαντώντας στο ανερώτητο», με το σκεπτικό ότι οι ψηφιακές τεχνολογίες έχουν τη δύναμη να μεταμορφώνουν το είδος των

«Teaching Skills or Teaching Methodology», στο *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics*, επιμ. Brett D. Hirsch (Cambridge: Open Book Publishers, 2013), σσ. 215–225, <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0024>

⁵ Βλ. <http://www.digitalmanuscripts.eu>

⁶ (Σ.τ.Μ.) Στο μεταξύ, τα περιοδικά που εστιάζουν στις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις έχουν πολλαπλασιαστεί. Αξίζει να μνημονευτεί επίσης το ψηφιακό περιοδικό *RIDE – A review journal for digital editions and resources*, αφιερωμένο στην κριτική παρουσίαση των ψηφιακών εκδόσεων <https://ride.i-d-e.de/>

⁷ Αυτή η ρήση, που αποδίδεται ευρέως στον McLuhan, στην πραγματικότητα δεν εμφανίζεται σε κανένα από τα βιβλία του. Απαντά, ωστόσο, σε ένα άρθρο για τον McLuhan, του John M. Culkin, SJ: «A Schoolman's Guide to Marshall McLuhan», *Saturday Review* (18 Μαρτίου 1967), σσ. 51–53, 71–72, και σύμφωνα με τους συγγραφείς του *McLuhan Galaxy* blog (δηλαδή, του κληροδοτήματος McLuhan), είναι μια ιδέα «απολύτως συμβατή με τη σκέψη του McLuhan για την τεχνολογία γενικά» βλ. <https://mcluhangalaxy.wordpress.com/2013/04/01/we-shape-our-tools-and-thereafter-our-tools-shape-us>

ερευνητικών ερωτήσεων που θέτουμε στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, επιτρέποντάς μας όχι μόνον να απευθύνουμε παραδοσιακά ερωτήματα με νέους και συναρπαστικούς τρόπους, αλλά εντέλει και να διαμορφώνουμε ερευνητικά ερωτήματα τα οποία δεν θα μπορούσαμε να είχαμε θέσει δίχως πρόσβαση σε μεγάλο όγκο ψηφιακών δεδομένων και δίχως έξυπνα εργαλεία για την ανάλυσή τους.

Ο ισχυρισμός αυτός έχει αμφισβητηθεί, αλλά τα ερευνητικά ερωτήματα αλλάζουν διαρκώς, και πάντα άλλαζαν, μαζί με τη αντίληψή μας για τον κόσμο, ανάλογα με την ικανότητά μας να τον αντιλαμβανόμαστε.

Προκειμένου να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα αξίζει ίσως να εξετάσουμε τι έχει όντως αλλάξει για τους φιλόλογους εξαιτίας της εισαγωγής των υπολογιστών, με πρώτη την επανάσταση της προσβασιμότητας.

1.1 Εντοπίζοντας πρωτογενείς πηγές

Για τον φιλόλογο η ύπαρξη διαθέσιμων διαδικτυακών καταλόγων σημαίνει κυρίως ότι μπορεί να εντοπίζει χειρόγραφα και άλλες πρωτογενείς πηγές πιο εύκολα και πιο γρήγορα από ό,τι πριν. Αυτή ήταν η υποκείμενη προσδοκία του πρότζεκτ MASTER (1999-2001) και πολλών παρόμοιων προσπαθειών να ενοποιηθούν κατάλογοι (ευρωπαϊκών μεσαιωνικών) χειρογράφων: να μπορεί κανείς να ψάχνει σε όλα τα αποθετήρια, παντού και συγχρόνως. Η πύλη CERL (Consortium of European Research Libraries [Κοινοπραξία των Ευρωπαϊκών Ερευνητικών Βιβλιοθηκών]), το δίκτυο ENRICH (European Networking Resources and Information Concerning Cultural Heritage [Δικτύωση Ευρωπαϊκών Πηγών και Πληροφοριών για την Πολιτισμική Κληρονομιά]), η βάση δεδομένων Schoenberg, το *Manuscriptorium* στην Πράγα, το *Digital scriptorium* στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, οι *eCodices* στην Ελβετία, το TRAME στην Ιταλία —για να μην αναφέρω τους διαδικτυακούς καταλόγους μεγάλων βιβλιοθηκών όπως η Βρετανική Βιβλιοθήκη, η Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, η Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Harvard κ.ο.κ.— έχουν βελτιώσει την πρόσβαση σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές συμβάλλοντας έτσι θετικά στην καθημερινή εργασία φιλόλογων και εκδοτών. Τα περισσότερα από αυτά τα εγχειρήματα μπόρεσαν να υλοποιηθούν χάρη στη συνειδητή χρήση τυποποιημένων προτύπων και πρωτοκόλλων, δεδομένου ότι μόνο η ποιότητα και η διαλειτουργικότητα των μεταδεδομένων καθιστά δυνατή την αναζήτηση σε πολλαπλές βάσεις δεδομένων ταυτόχρονα.

1.2 Ψηφιακές εικόνες

Από τη στιγμή που εντοπίσετε τις πρωτογενείς πηγές σας, τις περισσότερες φορές μπορείτε να δείτε ψηφιακές εικόνες τους —μερικές φορές εικόνες υψηλής ανάλυσης— οι οποίες, όπως θα έλεγαν κάποιον, είναι καλύτερες και από τα πρωτότυπα. Είναι πράγματι ανεκτίμητη η συμβολή τέτοιων ψηφιακών εικόνων στην εκδοτική εργασία: η ύπαρξη άμεσα διαθέσιμων ψηφιακών ομοιοτύπων συνιστά τόσο μεγάλο άλμα προόδου που μερικοί φιλόλογοι έφθασαν στο σημείο να πουν ότι «δεν χρειάζεται να δούμε ποτέ το ίδιο το τεκμήριο».⁸ Ωστόσο, έντονη συζήτηση και αμφισβήτηση συνοδεύει τη γενικευμένη χρήση ψηφιακών εικόνων κατά τη μελέτη των χειρογράφων, επισημαίνοντας την αναπαραστατική ανεπάρκειά τους και τον ενεχόμενο κίνδυνο παρανόησης ή παράβλεψης κάποιων κρίσιμων κωδικολογικών χαρακτηριστικών.⁹ Από την άλλη,

⁸ Meg Twycross, «Virtual Restoration and Manuscript Archaeology», στο *The Virtual Representation of the Past*, επιμ. Mark Greengrass και Lorna Hughes (Farnham: Ashgate, 2008), σσ. 23–47 (σ. 23).

⁹ Elena Pierazzo, *Digital Scholarly Editing: Theories, Models and Methods* (Farnham: Ashgate, 2015), σσ. 97–98.

είναι αναντίρροτο ότι οι ψηφιακές εικόνες έχουν μεταβάλει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο που πολλοί μελετητές χειρογράφων εργάζονται — μολονότι πολύ μεγάλος αριθμός διαδικτυακών ψηφιακών βιβλιοθηκών εξακολουθεί να παρέχει πολύ λίγα όσον αφορά την υποστήριξη της πλοήγησης, καθιστώντας έτσι τις βιβλιοθήκες αυτές μόνον μερικώς χρήσιμες στους φιλολόγους. Η άνιση ποιότητα των ψηφιακών εικόνων καθώς και, σε πολλές περιπτώσεις, η έλλειψη ενός οργανωμένου προγράμματος ψηφιοποίησης, δίνουν την εντύπωση μιας πολύχρωμης κουρελούς και όχι ενός αξιόπιστου ερευνητικού εργαλείου· υπάρχει ακόμα περιθώριο βελτίωσης σε αυτόν τον τομέα.

Η ύπαρξη διαθέσιμων ψηφιακών εικόνων έχει επίσης ενθαρρύνει την ανάπτυξη της ψηφιακής παλαιογραφίας και της ποσοτικής κωδικολογίας,¹⁰ καθώς και την έρευνα για την αυτόματη αναγνώριση γραφικού χαρακτήρα και OCR για τα χειρόγραφα και τα παλιότερα έντυπα βιβλία.¹¹ Η έρευνα αυτή δεν έχει ακόμα δώσει αξιόπιστα λειτουργικά αποτελέσματα, αλλά περιμένουμε περισσότερα στα επόμενα χρόνια.¹²

1.3 Μεταγραμμένα κείμενα

Κείμενα που αποτελούν μέρος της πολιτισμικής κληρονομιάς διατίθενται ελεύθερα στο διαδίκτυο σε πολυάριθμες ηλεκτρονικές εκδόσεις. Ατυχώς, πολλές από αυτές δεν είναι καθόλου χρήσιμες, για διάφορους λόγους. Μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μη επιμελημένου («βρόμικου») OCR, που προήλθε από παλιές και ελεύθερες από πνευματικά δικαιώματα εκδόσεις και ως εκ τούτου η ομοιότητα με το πρωτότυπο να είναι μικρή· ή μπορεί να έχουν παραλείψει το κριτικό υπόμνημα, το οποίο σπανίως συνεμφανίζεται μαζί με το κείμενο, κυρίως εξαιτίας της ύπαρξης πνευματικών δικαιωμάτων αλλά και της δυσκολίας να παρουσιαστεί σε σελίδες με κύλιση (βλ. εδώ, τη μελέτη της Cynthia Damon, κεφ. 11). Το αποτέλεσμα είναι ότι δίχως το κριτικό υπόμνημα ο αναγνώστης ή η αναγνώστρια δεν μπορεί να γνωρίζει τι ακριβώς διαβάζει. Κάποιος μπορεί να αντιτάξει — πράγμα που συμβαίνει συχνά — ότι τα κείμενα αυτά στον βαθμό που είναι προσβάσιμα έστω ακρωτηριασμένα είναι καλύτερα από το τίποτα. Ωστόσο, για πολλούς λόγους, αυτά τα κείμενα είναι στ' αλήθεια χειρότερα από το τίποτα, επειδή είναι παραπλανητικά: δημιουργούν την εντύπωση ότι τα κείμενα μπορούν να υπάρξουν πέρα από τον διάλογο τεκμηρίου-εκδότη και ότι είναι εφικτό οι εκδόσεις να καθιερώσουν μια για πάντα ένα κείμενο — εντύπωση που υπονομεύει την επιβίωση των ίδιων των φιλολογικών σπουδών, όπως υποστηρίζει η Elena Pierazzo στον παρόντα τόμο (κεφ. 3).

Οι σωστές ψηφιακές εκδόσεις, αν και ασφαλώς αυξάνονται σιγά-σιγά, εξακολουθούν δυστυχώς να είναι ελάχιστες.

¹⁰ Βλ. τους τρεις τόμους που δημοσιεύτηκαν από το IDE (Institut für Dokumentologie und Editorik) *Kodikologie und Paläographie im Digitalen Zeitalter — Codicology and Palaeography in the Digital Age* ανάμεσα στο 2009 και το 2015· ειδικότερα, βλ. Peter A. Stokes, «Computer-Aided Palaeography, Present and Future», στο *Kodikologie und Paläographie im Digitalen Zeitalter — Codicology and Palaeography in the Digital Age*, σσ. 313–342.

¹¹ Βλ. Tal Hassner, Malte Rehbein, Peter A. Stokes και Lior Wolf, «Computation and Palaeography: Potentials and Limits: Manifesto from Dagstuhl Perspectives Workshop 12382», *Dagstuhl Manifestos*, 2 (2013), 14–35· Lior Wolf κ.ά., «Identifying Join Candidates in the Cairo Genizah», *International Journal of Computer Vision*, 94 (2011), 118–135· Lambert Schomaker, «Writer Identification and Verification», στο *Advances in Biometrics: Sensors, Algorithms and Systems*, επιμ. N. K. Ratha και Venu Govindaraju (London: Springer, 2008), σσ. 247–264.

¹² (Σ.τ.Μ.) Πράγματι, σήμερα υπάρχουν διαθέσιμα πολύ αποτελεσματικότερα εργαλεία αυτόματης αναγνώρισης γραφικού χαρακτήρα όπως αυτά που προσφέρει η πλατφόρμα Transkribus (<https://readcoop.eu/transkribus/>), αξιοποιήσιμα και για ελληνικούς τυπογραφικούς χαρακτήρες.

1.4 Επεξεργασία δεδομένων

Ωστόσο, ενδεχομένως, τίποτα από αυτά δεν είναι ουσιαστικά διαφορετικό από αυτό που εμείς ως φιλόλογοι πάντα κάναμε, με τη διαφορά ότι τώρα μπορούμε να επεξεργαστούμε πολύ μεγαλύτερο όγκο δεδομένων πολύ πιο γρήγορα από ό,τι ήταν προηγουμένως ατομικά εφικτό. Το καινούριο σε αυτές τις προσεγγίσεις είναι ότι τώρα είμαστε σε θέση να επεξεργαστούμε αυτούς τους μεγάλους όγκους δεδομένων με νέους τρόπους, συγκρίνοντας, για παράδειγμα, την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των γραφέων και/ή των παραγγελιοδόχων των χειρογράφων με τη μορφή και τη διάταξη της σελίδας, την πυκνότητα του κειμένου και τη φύση/το είδος του έργου που αντιγράφεται, καθώς η δραστηριότητα αυτή εξελίσσεται στην πάροδο του χρόνου και ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή. Αυτή είναι η προσέγγιση που επέλεξε το SfarData πρότζεκτ, το οποίο έχει ως στόχο να εντοπίσει, να ταξινομήσει και να ταυτίσει όλα τα χρονολογημένα σωζόμενα εβραϊκά χειρόγραφα του Μεσαίωνα.¹³ Είναι επίσης η προσέγγιση του Jesse Hurlbut, ο οποίος ανέπτυξε μια μέθοδο ανάλυσης της γενικής διάταξης της χειρόγραφης σελίδας την οποία ονομάζει «ο χειρόγραφος μέσος όρος [the manuscript average]».¹⁴

Αλλά, όπως συμβαίνει και με τη δημιουργία εκτενών καταλόγων και μετα-καταλόγων χειρογράφων, η αξιοποίηση της δυναμικής αυτής της προσέγγισης εξαρτάται από τη διαλειτουργικότητα των δεδομένων, το οποίο σημαίνει χρήση κοινών προτύπων.

1.5 Αυτόματη αντιβολή, στεμματολογία και δενδροειδείς μέθοδοι

Εξαρχής οι υπολογιστές χρησιμοποιήθηκαν με την πρόθεση να μειωθεί αυτό που ο Peter Shillingsburg αποκάλεσε «δουλειά για χαζούς» στις φιλολογικές εκδόσεις.¹⁵ Η αυτόματη αντιβολή και η αυτόματη εξαγωγή στεμμάτων βρίσκονται ακόμα σε νηπιακό στάδιο —ή τουλάχιστον όχι όσο εξελιγμένες θα ευχόταν κανείς— αλλά καθώς το ενδιαφέρον αυξάνεται και ολοένα και πιο προηγμένες εφαρμογές αναπτύσσονται, υπάρχει ελπίδα για σημαντικές εξελίξεις στο άμεσο μέλλον. Η δενδροειδής (ή φυλογενετική) μέθοδος [cladistic (or phylogenetic) method] είναι ίσως η μόνη πρωτογενώς ψηφιακή [born-digital] μέθοδος διαθέσιμη στη φιλολογία, από τη στιγμή που βασίζεται σε βαθιά υπολογιστικές τεχνικές και έχει προκύψει από τη διεπιστημονική συνεργασία ανάμεσα σε φιλόλογους, πληροφορικούς και βιο-γενετιστές.¹⁶

1.6 Πρότυπα

Η ανάγκη χρήσης αποδεκτών προτύπων ήδη αναφέρθηκε πιο πάνω σε συνάρτηση με τα περισσότερα θέματα που συζητήθηκαν και είναι αληθινά δύσκολο να τονιστεί επαρκώς η σημασία της καθιέρωσης κοινών προτύπων για τα μεταδεδομένα, για τη μεταγραφή των κειμένων και για την περιγραφή γεγονότων, ανθρώπων και ημερομηνιών. Πράγματι, η ανάπτυξη

¹³ Βλ. τον ιστότοπο του πρότζεκτ: <http://sfardata.nli.org.il>

¹⁴ Βλ. την περιγραφή αυτής της μεθόδου στο blog του ερευνητή: http://jessehurlbut.net/wp/mssart/?page_id=2097

¹⁵ Peter L. Shillingsburg, *Scholarly Editing in the Computer Age: Theory and Practice* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996), σ. 139.

¹⁶ Caroline Macé και Philippe V. Baret, «Why Phylogenetic Method Work: The Theory of Evolution and Textual Criticism», στο *The Evolution of Texts: Confronting Stemmatological and Genetical Methods*, επιμ. Caroline Macé κ.ά. (Pisa and Rome: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, 2006), σσ. 89–108· Matthew Spencer, Elizabeth A. Davidson, Adrian C. Barbrook και Christopher J. Howe, «Phylogenetics of Artificial Manuscripts», *Journal of Theoretical Biology*, 227 (2004), 503–511.

εργαλείων και λογισμικών ικανών να κατεργάζονται τα δεδομένα ώστε να μειωθεί ο μόχθος της εκδοτικής εργασίας και να ανοίξουν νέοι ορίζοντες στους φιλολόγους προϋποθέτει την καθιέρωση κοινόχρηστου λεξιλογίου και στοιχειώδους κατανόησης των πιο βασικών χαρακτηριστικών της εκδοτικής εργασίας αυτού του τύπου. Είναι ίσως εδώ που η έρευνα έχει κάνει τη μεγαλύτερη πρόοδο: η έγκαιρη καθιέρωση της Πρωτοβουλίας για την Κωδικοποίηση των Κειμένων [Text Encoding Initiative, TEI] —το 1986, πριν από την ανάπτυξη του Παγκόσμιου Ιστού (World Wide Web)— υπήρξε θεμελιώδης για την ανάπτυξη της ίδιας της ιδέας των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Ωστόσο, παρά την έγκαιρη και διαδεδομένη χρήση του προτύπου TEI σε όλα τα στάδια της έκδοσης, υπάρχουν ακόμα πολλά να γίνουν. Το «πρόβλημα» με το πρότυπο TEI βρίσκεται στο ότι η περιεκτικότητα και η ευελιξία του δυσκολεύουν τους προγραμματιστές στη δημιουργία εξειδικευμένων εργαλείων και συγχρόνως χρήσιμων σε περισσότερα από ένα πρότζεκτ. Εντούτοις, η προσπάθεια για προτυποποίηση οδήγησε στην ανάπτυξη μιας διεθνούς διεπιστημονικής κοινότητας που ενδιαφέρεται για τις ψηφιακές εκδόσεις. Επιπλέον, η ύπαρξη του TEI ως προτύπου για πολλές όψεις της εκδοτικής εργασίας συμβάλλει τώρα στην ανάδειξη τομέων όπου η προτυποποίηση είναι ακόμα ζητούμενο ή όπου συνυπάρχουν πολλά ανταγωνιστικά πρότυπα — με άλλα λόγια, η προτυποποίηση που επιχειρεί το TEI μάς άνοιξε την όρεξη για περισσότερα. Πράγματι, παρά τα επιδραστικά μοντέλα που παρέχει το TEI και τα διάφορα πρότυπα που προάγει η Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου, δεν έχουν ακόμα διαμορφωθεί πλήρη αρχεία καθιερωμένων όρων τίτλων, συγγραφέων, προσώπων και τόπων. Τυποποιημένα πρότυπα για τη χρονολόγηση θα ήταν επίσης χρήσιμα — πότε ακριβώς ήταν «η αρχή του 14ου αιώνα»;¹⁷

1.7 Κοινωνική έκδοση

Η ανάπτυξη της ψηφιακής κοινότητας και η πανταχού παρουσία των κοινωνικών δικτύων οδηγεί σε μια νέα αντίληψη για την ιδέα της ομαδικής εργασίας στις εκδόσεις (κοινωνικές εκδόσεις [social editing]). Η ιδέα ότι κάποιος μπορεί πράγματι να βάλει ένα κείμενο «εκεί έξω» και να προσκαλέσει ανθρώπους (άλλους εκδότες είτε το ευρύ κοινό, ανάλογα με το πρότζεκτ) να το μεταγράψουν, να το αντιπαραβάλουν και να το εκδώσουν συνεργατικά, έχει προκαλέσει αίσθηση στην εκδοτική κοινότητα, εγείροντας ερωτήματα για την εγκυρότητα, τον ρόλο του εκδότη και τι απαιτείται ώστε να χαρακτηριστεί μια έκδοση ως «φιλολογική»: το κεφάλαιο των Siemens κ.ά. στον παρόντα τόμο θα συμβάλει αναμφίβολα στη συζήτηση.

B.

Η παραπάνω σκιαγράφηση των καινοτομιών τις οποίες η τεχνολογία του υπολογιστή εισήγαγε στις κειμενικές σπουδές, μολονότι συνοπτική, είναι ίσως αρκετή για να μας επιτρέψει τη διαπίστωση ότι το να κάνεις τα πράγματα με τον ψηφιακό τρόπο δεν σημαίνει απλά να κάνεις τα ίδια πράγματα σε ένα νέο μέσο. Φαίνεται μάλιστα ότι όχι μόνον έχουν αλλάξει οι μέθοδοι, αλλά ότι και αυτό το νέο μέσο χρειάζεται να συμπεριληφθεί στον θεωρητικό ανα-στοχασμό και προβληματισμό σχετικά με τη σημασία όσων κάνουμε και τον αντίκτυπό τους στην επιστήμη μας

¹⁷ Βλ. για παράδειγμα, το άρθρο που παρουσίασε ο Peter A. Stokes στο συνέδριο *Digital Humanities* (Σίδνεϊ, 29 Ιουνίου–3 Ιουλίου 2015): «The Problem of Digital Dating: A Model for Uncertainty in Medieval Documents», στο *Digital Humanities 2015 Book of Abstracts* (Sydney, 2015), http://dh2015.org/abstracts/xml/STOKES_Peter_Anthony_The_Problem_of_Digital_Datin/STOKES_Peter_Antony_The_Problem_of_Digital_Dating_A_M.html [(Σ.τ.Μ. Ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός, ωστόσο το βιβλίο περιλήψεων του συνεδρίου βρίσκεται πλέον αρχειοθετημένο εδώ: <https://zenodo.org/record/1321296>].

και στις αντιλήψεις μας για την κειμενικότητα. Η παρούσα έκδοση έχει στόχο να κάνει ακριβώς αυτό: από τη μια, να προσφέρει μια επισκόπηση των απόψεων για το τι όντως αλλάζει στις φιλολογικές εκδόσεις από θεωρητική άποψη, και από την άλλη να προσφέρει ενδεικτικές μελέτες περιπτώσεων [case studies] στις οποίες αυτοί οι προβληματισμοί δοκιμάζονται με βάση χειρόγραφα και έργα που προέρχονται από διαφορετικές ειδολογικές περιοχές και εποχές.

Ο τόμος διακρίνεται έτσι σε δύο βασικές ενότητες: Θεωρίες και Πρακτικές. Η διάκριση αυτή, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι ο θεωρητικός και μεγαλύτερης εμβέλειας προβληματισμός βρίσκεται μόνον στην πρώτη ενότητα. Αντίθετα, η διάκριση θέλει να καταστήσει σαφές ότι η δεύτερη ομάδα μελετών τείνει να εστιάζει σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και να εξαγάγει από αυτές κάποιες γενικότερες διαπιστώσεις, ενώ τα κεφάλαια της πρώτης ομάδας έχουν περισσότερο μεθοδολογικούς στόχους, χωρίς όμως να παραλείπουν περιστασιακές αναφορές σε συγκεκριμένες μελέτες περιπτώσεων. Και βέβαια, φαίνεται φυσικό να συμβαίνει αυτό: η φιλολογία είναι μια επιστήμη «πεδίου» και οι θεωρίες και οι μέθοδοι αναδύονται μόνον μέσα από την πράξη.

Η πρώτη ενότητα ανοίγει με την απόπειρα του Patrick Sahle να απαντήσει σε ένα πολύ βασικό ερώτημα: τι είναι μια φιλολογική ψηφιακή έκδοση (κεφ. 2); Το κεφάλαιο παρουσιάζει συμπυκνωμένα τα πιο σημαντικά σημεία του μνημειώδους *Digitale Editionsformen*, το οποίο εκδόθηκε το 2013.¹⁸ Στην εδώ συμβολή του ο Sahle αποσαφηνίζει ότι είναι η πρόταξη του ψηφιακού παραδείγματος αυτό που διακρίνει τις ψηφιακές εκδόσεις από τις ψηφιοποιημένες εκδόσεις, οι οποίες, αντίθετα, φαίνεται ότι ακολουθούν το παράδειγμα της έντυπης σελίδας. Με άλλα λόγια, είναι η ικανότητα των ψηφιακών εκδόσεων να «διαμεσοποιούν» [transmedialise], να κινούνται από το ένα στο άλλο μέσο, αυτό που τους δίνει τη δυνατότητα να υπερβαίνουν τα σύνορα καθιερώνοντας ένα νέο πεδίο έρευνας.

Η δεύτερη συμβολή, της Elena Pierazzo (κεφ. 3), εστιάζει στη ρευστότητα και τη μεταβλητότητα γενικά των κειμένων και ειδικότερα των ψηφιακών κειμένων. Τα κείμενα αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου και περνώντας από μέσο σε μέσο, και παρά την παλιότερη πεποίθηση των εκδοτών ότι η αποκάλυψη του χαμένου προτύπου (του Αρχετύπου) ήταν ένας εφικτός στόχος, η πραγματικότητα των κειμένων αποδεικνύει πόσο αυτή η πεποίθηση δεν μπορεί να υποστηριχτεί: τα κείμενα δεν είναι ποτέ τέλεια (με τη φιλοσοφική έννοια), αλλά πάντα μπορούν να τελειοποιούνται. Τα ηλεκτρονικά κείμενα διαθέτουν ακόμα μεγαλύτερο βαθμό μεταβλητότητας και, συνεπώς, η ψηφιακή εκδοτική πράξη ωθεί τους εκδότες να αποδεχθούν επιτέλους την κειμενική παραλλαγή ως ένα καθοριστικό χαρακτηριστικό της κειμενικότητας.

Η Marina Buzzoni (κεφ. 4) συζητά τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της συγκρότησης ενός πρωτοκόλλου για τη δημιουργία ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων, υποστηρίζοντας ότι η διαφάνεια της εκδοτικής εργασίας, η οποία απαιτείται ως προϋπόθεση για τον χαρακτηρισμό μιας έκδοσης ως φιλολογικής, μπορεί να εκπληρωθεί μόνον ψηφιακά. Στη συνέχεια προχωρά και αναλύει τα καθοριστικά χαρακτηριστικά των φιλολογικών εκδόσεων υπό το πρίσμα των κειμενικών σπουδών της ιταλικής σχολής και προβληματίζεται σχετικά με τη μετάβασή τους στο ψηφιακό μέσο. Η προσοχή της εστιάζεται ειδικότερα στο πλέον περίοπτο χαρακτηριστικό μιας φιλολογικής έκδοσης, δηλαδή στο κριτικό υπόμνημα, και συζητά τον τρόπο που αυτό μπορεί να τυποποιηθεί, να επαναμεσοποιηθεί [remediated] και να γίνει πιο εύχρηστο και εντέλει φιλολογικό σε ένα ψηφιακό πλαίσιο εργασίας, εκφράζοντας την απογοήτευσή της για τους περιορισμούς που προσώρας βάζει η ενότητα για το Κριτικό Υπόμνημα του TEI.

¹⁸ Patrick Sahle, *Digitale Editionsformen: Zum Umgang mit der Überlieferung unter den Bedingungen des Medienwandels*, 3 vols., Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik 7–9 (Norderstedt: BOD, 2013).

Ο Joris van Zundert (κεφ. 5) υποστηρίζει ότι η λεγόμενη καινοτομία που υπόσχονται οι ψηφιακές εκδόσεις στην πραγματικότητα αναχαιτίζεται από την πανταχού παρουσία του πιο ισχυρού μοντέλου, του βιβλίου. Ξεκινώντας από την οπτική γωνία της ανάπτυξης λογισμικού, ο Van Zundert εξετάζει τα μειονεκτήματα των πιο πρόσφατων ψηφιακών εκδόσεων και διερευνά τρόπους και δυνατότητες για μια μεθοδολογική τομή. Εξετάζοντας τις αδυναμίες κάποιων πρόσφατων εκδόσεων, εστιάζει στο επικοινωνιακό χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στους φιλολόγους και τους υπεύθυνους ανάπτυξης λογισμικού και την ένταση ανάμεσα στο μοντέλο του βιβλίου που υπερασπίζεται η πρώτη ομάδα και τα μοντέλα της νέας, πρωτογενώς ψηφιακής γνώσης που προτείνει η δεύτερη ομάδα. Προκειμένου να αναλύσει τις συνέπειες αυτής της έντασης (ή ζώνης διαπραγμάτευσης), χρησιμοποιεί κοινωνιο-γλωσσολογική ορολογία για να δείξει πώς μια κρεολή γλώσσα αναπτύσσεται ανάμεσα στις δύο ομάδες παρέχοντας μηχανισμούς μέσω των οποίων μπορεί να οικοδομηθεί συνεργασία και νέες μορφές φιλολογίας. Αποκαλεί αυτήν τη διατήρηση του έντυπου βιβλίου ως μοντέλου για τις ψηφιακές εκδόσεις οπισθοδρόμηση, σε σχέση με το πρώιμο θεωρητικό πλαίσιο των υπερκειμένων ως του νέου ψηφιακού παραδείγματος. Και στη συνέχεια ζητά να ανανεωθεί το ενδιαφέρον για τον διάλογο ανάμεσα στην επιστήμη των κειμένων και την επιστήμη των υπολογιστών και την ανάπτυξη μιας πιο αποτελεσματικής δια-γλωσσικής κρεολής.

Ο Dirk Van Hulle (κεφ. 6) υιοθετεί μια γνωσιακή προσέγγιση για να εξετάσει τις προσωπικές βιβλιοθήκες μοντερνιστών συγγραφέων. Υποστηρίζει ότι η ψηφιακή γενετική έκδοση μπορεί να είναι το κλειδί για να δημιουργηθεί μια γέφυρα και μια αμφίδρομη ανταλλαγή ανάμεσα στις λογοτεχνικές σπουδές και τη γνωσιακή επιστήμη, στηρίζοντας την άποψή του σε παραδείγματα που συγκεντρώνει από το *Beckett Digital Manuscript Project*. Η μελέτη περίπτωσης δείχνει πώς οι σημειώσεις του Σάμιουελ Μπέκετ [Samuel Beckett] στο περιθώριο των προσωπικών βιβλίων του μαρτυρούν μια δημιουργική διαδικασία που εκτείνεται σε δεκαετίες, και αποτελούν παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η διακειμενικότητα λειτουργεί ως μοντέλο του εκτεταμένου νοός [extended mind]. Η ενσωμάτωση της ψηφιακής έκδοσης των χειρογράφων στην ψηφιακή έκδοση της προσωπικής βιβλιοθήκης του Μπέκετ, καθώς και η μοντελοποίηση του είδους των μαργκινάλια [marginalia] και των σημειώσεων, είναι οι απαραίτητες προϋποθέσεις για να δημιουργηθούν νέες ερευνητικές προοπτικές στην έκδοση σύγχρονων λογοτεχνικών προσχεδίων, αναδεικνύοντας ζητήματα σχετικά με το τι ενδιαφέρει έναν εκδότη ή σχετικά με τα όρια της διανοητικής μας εργασίας τώρα που το ψηφιακό μέσο μάς επιτρέπει να συμπεριλάβουμε στις ψηφιακές εκδόσεις ολόκληρες βιβλιοθήκες καθώς και όλους τους σωζόμενους μάρτυρες των έργων.

Το κεφάλαιο της Krista Stinne Greve Rasmussen (κεφ. 7) μετατοπίζει την εστίαση από την εκδοτική εργασία στους χρήστες των ψηφιακών εκδόσεων ή, ακριβέστερα, στο αναγνωστικό κοινό και την τυπολογία του. Πράγματι, διακρίνει ανάμεσα σε αναγνώστες, οι οποίοι πρωτίστως ενδιαφέρονται να έχουν πρόσβαση σε ένα αξιόπιστο κείμενο, σε χρήστες, οι οποίοι ασχολούνται με την ερμηνεία του κειμένου και με την ίδια την εκδοτική εργασία, και σε συνεργάτες, οι οποίοι συμβάλλουν στις ίδιες τις εκδόσεις με σχόλια, σημειώσεις, ακόμα και με εκδοτικές επεμβάσεις. Οι κατηγορίες αυτές δεν προσδιορίζουν τόσο τύπους ανθρώπων όσο τείνουν να ορίσουν στάσεις και ρόλους οι οποίοι μπορούν να αλλάξουν ανά πάσα στιγμή. Στην ανάλυσή της, η Rasmussen εξετάζει τις διαφορετικές αντιλήψεις για τα κείμενα, τα έργα και τα τεκμήρια σε έντυπη και σε ψηφιακή μορφή. Η ανοικτότητα των ψηφιακών τόπων γνώσης [digital knowledge sites] (όπως τους χαρακτήρισε ο Shillingsburg) αποτελεί απειλή για τον αναγνώστη (όπως τον ορίζει η Rasmussen), του οποίου η προσοχή αποσπάται από την παρόρμηση για κλικ και δεν καταφέρνει να εκτιμήσει το κείμενο ως ένα πλήρως αισθητικό αντικείμενο. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις μπορούν (και θα έπρεπε) να πάρουν επίσης τη μορφή τόπων πληροφορίας,

δηλαδή χώρων όπου ένα αξιόπιστο κείμενο μπορεί απλώς να διαβαστεί, από πάνω προς τα κάτω, δίχως ή με ελάχιστα μόνον παρακειμενικά και εκδοτικά παραφρονάλια. Ωστόσο, αυτός ο διαχωρισμός του κειμένου από τα εκδοτικά σημειώματα μπορεί να μην είναι πάντα αναγκαίος: για την εδραίωση ουσιαστικής σχέσης ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη, μπορεί να αρκεί οι αναγνώστες να έχουν την εντύπωση ότι μια έκδοση, μια ψηφιακή έκδοση, είναι στην πραγματικότητα ένα οριστικό προϊόν — πρόκληση αρκετά μεγάλη, δεδομένης της εγγενούς μεταβλητότητας των ψηφιακών προϊόντων.

Η ενότητα που αφορά τις Πρακτικές ανοίγει με τη συμβολή του Ray Siemens και της ομάδας του (κεφ. 8) για την πρωτοποριακή έκδοση του χειρογράφου του Devonshire. Το κεφάλαιο περιέχει μια περιγραφή των κομβικών αποφάσεων πίσω από τη δημιουργία της ψηφιακής έκδοσης αυτού του σημαντικού χειρογράφου της περιόδου των Τυδώρ [Tudor], σε μια ανοικτή, κοινωνική πλατφόρμα όπως το Wikibooks. Αυτή η «κοινωνική» έκδοση είναι κοινωνική με δύο τρόπους: από τη μια, αναφέρεται στη θεωρία του λεγόμενου κοινωνικού κειμένου που υποστήριξαν οι D. F. McKenzie και Jerome McGann· από την άλλη, χρησιμοποιεί μια κοινωνική πλατφόρμα όπως το Wiki, όπου η γνώση είναι αποτέλεσμα πληθοπορισμού [crowdsourced]. Αλλά και το ίδιο το κείμενο είναι εξαρχής κοινωνικό: στην πραγματικότητα είναι το αποτέλεσμα πολλών χεριών της αυλής του Ερρίκου Η', τα οποία σε διάστημα λίγων χρόνων συνέθεσαν και συγκρότησαν τη συλλογή όπως την ξέρουμε τώρα. Επομένως, είναι η φύση του κειμένου, κατά μία έννοια, που ωθεί προς μια διαφορετική εκδοτική λύση, ανοικτή στη συμβολή απρόσμενων εκδοτών, όπως το ίδιο το χειρόγραφο ήταν ανοικτό σε απρόσμενες συμμετοχές. Αυτή η εκδοτική λύση έχει φυσικά επιπτώσεις πολύ πέρα από τη συγκεκριμένη περίπτωση και πυροδοτεί μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με το μέλλον των επιστημονικών εκδόσεων και τον ρόλο του εκδότη: αν οι εκδότες δεν θα είναι πλέον οι φύλακες του κειμένου, τι θα γίνουν; Αλλά ίσως αυτό να μην είναι το σωστό ερώτημα, μιας που οι συγγραφείς του κεφαλαίου προτιμούν να εξετάσουν την έννοια της φιλολογίας στο νέο πλαίσιο του Ιστού 2.0 [web 2.0] — όπου η (ακαδημαϊκή) εργασία μπορεί να εκτεθεί στους χρήστες (τους μετόχους του κειμένου) για έλεγχο και βελτίωση— εξετάζοντας παράλληλα τις αλλαγές που συμβαίνουν αναφορικά με τις αντιλήψεις για την εργασία τους και τα αποτελέσματά της.

Ωστόσο, πριν θέσουμε ερωτήματα σχετικά με την επιστήμη των ψηφιακών εκδόσεων και τον ρόλο των ψηφιακών εκδοτών, αξίζει ίσως να αναρωτηθούμε με τι μοιάζουν οι ψηφιακές εκδόσεις, πώς κατασκευάζονται και τι προσφέρουν στους χρήστες τους. Αυτό επιχειρεί το κεφάλαιο των Franzini, Terras και Mahony (κεφ. 9), διερευνώντας τα πολλά και διαφορετικά σχήματα των ψηφιακών εκδόσεων με βάση έναν συνεργατικό, διαδικτυακό κατάλογο εκδόσεων. Η πραγματιστική προσέγγιση του καταλόγου στον ορισμό της ψηφιακής έκδοσης προσφέρει στους μελετητές ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το τι σημαίνει στην πράξη η παραγωγή μιας φιλολογικής έκδοσης, λαμβάνοντας υπόψη επιστημονικές (κλασικά vs νεότερα κείμενα) και μεθοδολογικές (TEI ή μη TEI) διακρίσεις.

Οι δύο επόμενες συμβολές εστιάζουν αντίστοιχα σε δύο από τις πιο έντονα αισθητές αδυναμίες που παρουσιάζει το σχήμα και η μοντελοποίηση του TEI, και συγκεκριμένα στην άνιση υποστήριξη που παρέχεται για την κωδικοποίηση της αλληλογραφίας και του κριτικού υπομνήματος. Το κείμενο της Camille Desenclos (κεφ. 10) αναφέρεται στην πρόοδο που σημειώθηκε ως προς τη μοντελοποίηση της νεότερης αλληλογραφίας στο πλαίσιο ενός προγράμματος στην École Nationale des Chartes το οποίο διαχειρίστηκε ένα μεγάλο σώμα της αλληλογραφίας διπλωματών, ιδίως Γάλλων, που έγραφαν από διάφορες ευρωπαϊκές αυλές κατά τη διάρκεια πολλών αιώνων. Το κεφάλαιο εξετάζει την ιδιαιτερότητα της αλληλογραφίας και την περιπλοκότητα του διαχωρισμού των δεδομένων από τα μεταδεδομένα στην περίπτωση των επιστολών, οι οποίες θεωρούνται κειμενικές κατασκευές πλούσιες σε δεδομένα. Η Desenclos

επισημαίνει μια παραδοσιακά γκριζα περιοχή στην ψηφιακή μοντελοποίηση τεκμηρίων: τη μερική μόνο υποστήριξη που παρέχει το TEI για την κωδικοποίηση του επιστολικού είδους. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, έχει συγκροτηθεί μια μεγάλη κοινότητα γύρω από αυτό το θέμα και ουσιαστικές βελτιώσεις βρίσκονται ήδη στη διάθεση της κοινότητας των μελετητών.¹⁹ Όμως, ενώ το έργο της κοινότητας TEI έχει έως τώρα προσφέρει καλύτερη κατανόηση των ανθρώπινων και κοινωνικών αλληλεπιδράσεων που μαρτυρούνται από την αλληλογραφία, η Desenclos ενδιαφέρεται περισσότερο για τη μοντελοποίηση του ίδιου του εγγράφου στα διάφορα μέρη και συστατικά του και για το τι μπορούμε να μάθουμε από την παρουσία τους, την απουσία τους και τη διάταξή τους. Στο δικό της κεφάλαιο (κεφ. 11) η Cynthia Damon εστιάζει στη μοντελοποίηση του κριτικού υπομνήματος των αρχαίων κειμένων και στην αποσπασματική υποστήριξη που παρέχεται από το πρότυπο TEI σε αυτό το πεδίο. Ισχυρίζεται ότι το κριτικό υπόμνημα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως κάτι πολύ περισσότερο από ένας απλός κατάλογος εναλλακτικών γραφών· είναι μάλλον το θησαυροφυλάκιο όπου φυλάσσεται και προβάλλεται όλη η κατανόηση και η φιλολογική γνώση των εκδοτών. Προς το παρόν, το TEI παρέχει έναν μηχανισμό μόνον για να καταγράφονται οι ίδιες οι παραλλαγές, αλλά όχι το σκεπτικό της απόρριψής τους ή η τεκμηρίωση της μακράς παράδοσης εκδοτικών επιχειρημάτων που χαρακτηρίζει τα κλασικά κείμενα. Είναι αμφισβητήσιμο αν οι εκδότες θα πρέπει, προκειμένου να αξιοποιούν πλήρως τις ψηφιακές μεθόδους, να «ξεκινούν από το μηδέν», δηλαδή να μεταγράφουν όλους τους υπάρχοντες μάρτυρες, να κάνουν αυτόματη αντιβολή και στη συνέχεια να χρησιμοποιούν τα αποτελέσματα μιας τέτοιας αντιβολής για να συγκροτήσουν ένα στέμμα και ένα κριτικό υπόμνημα με τη χρήση υπολογιστικών μεθόδων. Η Damon υποστηρίζει ότι αυτή η προσέγγιση τείνει να ξεχνά πως τα κλασικά κείμενα εκδίδονται εδώ και αιώνες και πως μια καλή έκδοση θα πρέπει επίσης να λαμβάνει υπόψη την προηγούμενη φιλολογική εργασία με τη μορφή προγενέστερων συζητήσεων και εικασιών, πτυχές που δεν μπορούν εύκολα να συμπεριληφθούν σε μια «απλή» υπολογιστική ροή εργασιών· καταλήγει ζητώντας μια νέα προσέγγιση, όπου η ψηφιακή έκδοση θα λαμβάνει υπόψη την πολυπλοκότητα της εκδοτικής εργασίας και την παράδοσή της.

Το καταληκτικό κεφάλαιο, του Roberto Rosselli Del Turco (κεφ. 12), επισημαίνει με απογοήτευση το καθεστώς περιθωρίου που εξακολουθεί να διέπει τις ψηφιακές εκδόσεις σε σχέση με τις έντυπες, παρά την εικοσάχρονη και πλέον δραστηριότητα στο ψηφιακό πεδίο. Σε πολλές περιπτώσεις το έντυπο παραμένει αναμφίβολα το προκρινόμενο μέσο για τη δημοσίευση των καρπών του εκδοτικού εγχειρήματος και οι ψηφιακές εκδόσεις δεν έχουν γίνει ακόμη αποδεκτές από τη φιλολογική κοινότητα· μπορούν άνετα να χρησιμοποιούνται στο παρασκήνιο, αλλά όταν έρχεται η στιγμή της βιβλιογραφικής παραπομπής και μνείας, στο κέντρο της σκηνής εμφανίζεται η έντυπη έκδοση, στερώντας έτσι από τον δημιουργό της ψηφιακής έκδοσης τη νόμιμη αναγνώριση. Ένα πρώτο μείζον εμπόδιο, σύμφωνα με τον Rosselli Del Turco, εντοπίζεται στη μεριά της παραγωγής: δεν παράγουμε αρκετές ψηφιακές εκδόσεις εξαιτίας της γενικής έλλειψης εύχρηστων και ενσωματωμένων εκδοτικών εργαλείων και υποδομών. Ένα άλλο πρόβλημα οφείλεται στις αποσπασματικές και ασύμβατες διεπαφές χρήστη, οι οποίες στερούν από τους χρήστες την πραγματική απόλαυση. Ωστόσο, το μεγαλύτερο πρόβλημα για τη γενική διάδοση και αποδοχή των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων είναι η αποτυχία των εκδοτών τους να καταδείξουν την υπεροχή των ψηφιακών εκδόσεων έναντι των εντύπων. Επομένως, το θέμα

¹⁹ Sabine Seifert, Marcel Illetschko και Peter Stadler, «Towards a Model for Encoding Correspondence in the TEI», *Journal of the Text Encoding Initiative*, 9 (υπό έκδοση) [(Σ.τ.Μ.) τώρα Peter Stadler, Marcel Illetschko και Sabine Seifert, «Towards a Model for Encoding Correspondence in the TEI: Developing and Implementing <correspDesc>», *Journal of the Text Encoding Initiative*, 9 (Σεπτ. 2016–Δεκ. 2017), <https://journals.openedition.org/jtei/1433>]· Peter Stadler, «Interoperabilität von digitalen Briefeditionen», στο *Fontanes Briefe ediert*, επιμ. Hanna Delf von Wolzogen και Rainer Falk (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2014), σσ. 278–287.

βαραίνει εντέλει τους (μεταφορικούς) ώμους των ψηφιακών εκδοτών: εξαρτάται από αυτούς να δείξουν τι είναι το τόσο ιδιαίτερο στο έργο τους καθώς και τα πλεονεκτήματα της δημιουργίας και της χρήσης του. Ωστόσο, οι εκδότες δεν μπορούν να κάνουν όλη τη δουλειά μόνοι τους: ευρύτερα προβλήματα όπως η ανάγκη για μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα των ψηφιακών προϊόντων απαιτούν τη συνέργεια όλων των ψηφιακών «εργατών». Με άλλα λόγια, το μέλλον των ψηφιακών εκδόσεων εξαρτάται από την ικανότητα των εκδοτών να συνεργάζονται με άλλους και να προωθούν τα αποτελέσματα της συνεργατικής προσπάθειας.

Το παρόν βιβλίο έχει ως στόχο να συμβάλει στην ευρύτερη συζήτηση για τις συνέπειες της ψηφιακής τεχνολογίας στην επιστημονική έρευνα, ιδίως στην έρευνα των ανθρωπιστικών επιστημών. Πιστεύουμε ότι η ποιότητα των κεφαλαίων, ο συνδυασμός των θεμάτων και των προσεγγίσεων καθώς και των μελετητών που βρίσκονται σε διαφορετικά στάδια της επιστημονικής καριέρας τους θα καταστήσουν αυτόν τον συλλογικό τόμο έργο αναφοράς για το θέμα ψηφιακών εκδόσεων. Ποιο είναι το μέλλον των ψηφιακών εκδόσεων; Τι μας περιμένει στον χώρο των εκδόσεων την ψηφιακή εποχή; Τώρα μόλις αρχίζουμε να διακρίνουμε τις προοπτικές ενός μέλλοντος που μοιάζει πιο συγκεκριμένο από ποτέ, με μια αναβίωση των έντυπων εκδόσεων που απευθύνονται στο ευρύ κοινό, και μια ισχυρή ώθηση προς εκδόσεις Ανοικτής Πρόσβασης [Open Access] για τα ακαδημαϊκά εγχειρήματα. Η παρούσα έκδοση τοποθετείται στη διασταύρωση αυτών των τάσεων, επιλέγοντας μια υβριδική μορφή δημοσίευσης, και ψηφιακή και έντυπη, ενώ συγχρόνως συντάσσεται χωρίς συμβιβασμούς υπέρ της Ανοικτής Πρόσβασης. Με τις επιλογές μας αυτές ελπίζουμε να εξασφαλίσουμε μακροζωία σε εκείνο που πιστεύουμε ότι αποτελεί μια ιδιαίτερα πολύτιμη και πλούσια συμβολή σε έναν κλάδο που ανανεώνει βαθιά την ευρετικότητα του. Σίγουρα υπάρχει πολύ παλιό κρασί στα νέα μας μπουκάλια, αλλά υπάρχει και νέο κρασί και ο συνδυασμός των δύο είναι ένα προϊόν ισχυρά θεμελιωμένο στις ρίζες του, αλλά που σίγουρα κοιτάζει προς το μέλλον.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Culkin, John M., SJ, «A Schoolman's Guide to Marshall McLuhan», *Saturday Review* (18 Μαρτίου 1967), σσ. 51–53, 71–72.
- Hassner, Tal, Malte Rehbein, Peter A. Stokes και Lior Wolf, «Computation and Palaeography: Potentials and Limits: Manifesto from Dagstuhl Perspectives Workshop 12382», *Dagstuhl Manifestos*, 2 (2013), 14–35.
- Hurlbut, Jesse, «The manuscript average», ιστολόγιο *Manuscript Art*, http://jessehurlbut.net/wp/mssart/?page_id=2097. [Ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός, νεότερη εκδοχή διατίθεται εδώ: https://jessehurlbut.net/wp/mssart/?page_id=2144].
- Macé, Caroline και Philippe V. Baret, «Why Phylogenetic Method Work: The Theory of Evolution and Textual Criticism», στο *The Evolution of Texts: Confronting Stemmatalogical and Genetical Methods*, επιμ. Caroline Macé κ.ά. (Pisa / Rome: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, 2006), σσ. 89–108.
- Mahony, Simon και Elena Pierazzo, «Teaching Skills or Teaching Methodology», στο *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics*, επιμ. Brett D. Hirsch (Cambridge: Open Book Publishers, 2013), σσ. 215–225, <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0024>
- Pierazzo, Elena, «Disciplinary Impact: The Effect of Digital Editing», *Digital Humanities 2015* (Sydney, 2015), http://dh2015.org/abstracts/xml/PIERAZZO_Elena_Disciplinary_Impact_The_Effect_of/PIERAZZO_Elena_Disciplinary_Impact_The_Effect_of_Digit.html. [Ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός, ωστόσο το βιβλίο περιλήψεων του συνεδρίου βρίσκεται αρχειοθετημένο εδώ: DOI [10.5281/zenodo.1321296](https://doi.org/10.5281/zenodo.1321296)].
- Pierazzo, Elena, *Digital Scholarly Editing: Theories, Models and Methods* (Farnham: Ashgate, 2015).
- Sahle, Patrick, *Digitale Editionsformen: Zum Umgang mit der Überlieferung unter den Bedingungen des Medienwandels*, 3 vols., Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik 7–9 (Norderstedt: BOD, 2013).
- Schomaker, Lambert, «Writer Identification and Verification», στο *Advances in Biometrics: Sensors, Algorithms and Systems*, επιμ. N. K. Ratha και Venu Govindaraju (London: Springer, 2008), σσ. 247–264.
- Shillingsburg, Peter L., *Scholarly Editing in the Computer Age: Theory and Practice* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996).
- Spencer, Matthew, Elizabeth A. Davidson, Adrian C. Barbrook και Christopher J. Howe, «Phylogenetics of Artificial Manuscripts», *Journal of Theoretical Biology*, 227 (2004), 503–511.
- Stadler, Peter, «Interoperabilität von digitalen Briefeditionen», στο *Fontanes Briefe ediert*, επιμ. Hanna Delf von Wolzogen και Rainer Falk (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2014), σσ. 278–287.
- Stadler, Peter, Marcel Illetschko και Sabine Seifert, «Towards a Model for Encoding Correspondence in the TEI: Developing and Implementing <correspDesc>», *Journal of the Text Encoding Initiative*, 9 (Σεπτ. 2016–Δεκ. 2017), <https://journals.openedition.org/jtei/1433>
- Stokes, Peter A., «Computer-Aided Palaeography, Present and Future», στο *Kodikologie und Paläographie im Digitalen Zeitalter — Codicology and Palaeography in the Digital Age*, σσ. 313–342.

Stokes, Peter A., «Teaching Manuscripts in the “Digital Age”», στο *Kodikologie und Paläographie im Digitalen Zeitalter 2—Codicology and Palaeography in the Digital Age 2*, επιμ. Franz Fischer, Christiane Fritze και Georg Vogeler, σε συνεργασία με τους Bernhard Assmann, Malte Rehbein και Patrick Sahle, *Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik 3* (Norderstedt: BOD, 2010), σσ. 229–245.

Stokes, Peter A., «The Problem of Digital Dating: A Model for Uncertainty in Medieval Documents», στο *Digital Humanities 2015 Book of Abstracts* (Sydney, 2015), http://dh2015.org/abstracts/xml/STOKES_Peter_Anthony_The_Problem_of_Digital_Datin/STOKES_Peter_Anthony_The_Problem_of_Digital_Dating_A_M.html. [Ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός, ωστόσο το βιβλίο περιλήψεων του συνεδρίου βρίσκεται αρχειοθετημένο εδώ: DOI [10.5281/zenodo.1321296](https://doi.org/10.5281/zenodo.1321296)].

Twycross, Meg, «Virtual Restoration and Manuscript Archaeology», στο *The Virtual Representation of the Past*, επιμ. Mark Greengrass και Lorna Hughes (Farnham: Ashgate, 2008), σσ. 23–47.

Wolf, Lior κ.ά., «Identifying Join Candidates in the Cairo Genizah», *International Journal of Computer Vision*, 94 (2011), 118–135.

Δικτυακοί τόποι

NeDiMAH working group on Digital Scholarly Editions (Expert’s Seminar 2012), <http://nedimah.eu/reports/experts-seminar-report-hague-21-nov-2012> [Ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη εκδοχή του εδώ: <https://web.archive.org/web/20160801152441/http://nedimah.eu/reports/experts-seminar-report-hague-21-nov-2012>].

Digital Scholarly Editions Initial Training Network, <http://dixit.uni-koeln.de>

Digital Editing of Medieval Manuscripts (DEMM), <http://www.digitalmanuscripts.eu>

SfarData (codicological database), <http://sfardata.nli.org.il>

2. Τι είναι μια φιλολογική ψηφιακή έκδοση;

PATRICK SAHLE

Μετάφραση

Κατερίνα Τικτοπούλου

Σύνοψη

Προκειμένου να απαντηθεί το κρίσιμο ερώτημα του τίτλου του, στο κεφάλαιο επιχειρείται μια μεθοδική επίσκεψη όρων και ορισμών της παραδοσιακής και της ψηφιακής εκδοτικής θεωρίας και πράξης, αναζητώντας εκείνα τα στοιχεία που δικαιολογούν και δικαιώνουν τη χρήση του επιθέτου «ψηφιακή» στην ονομασία «ψηφιακή φιλολογική έκδοση» και τα οποία μπορούν εντέλει να συμβάλουν σε έναν απλό, σύντομο, περιεκτικό και λειτουργικό ορισμό. Η επίσκεψη και η συζήτηση γίνεται με ιδιαίτερη γνώση, μεθοδικότητα, σαφήνεια και ακρίβεια, χάρη ασφαλώς στην πολύχρονη ενασχόληση του Γερμανού καθηγητή Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών Patrick Sahle με τη συγκέντρωση, καταλογογράφηση και μελέτη ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Ο Sahle αναγνωρίζει και εστιάζει στη σχέση συνέχειας ανάμεσα στη φιλολογική έκδοση και την ψηφιακή φιλολογική έκδοση, στον βαθμό που και η δεύτερη έχει επίσης στόχο την παροχή αξιόπιστων και χρήσιμων αναπαραστάσεων κειμένων και τεκμηρίων για τον αναγνώστη και την έρευνα. Συγχρόνως, αναγνωρίζει ως κρίσιμο στοιχείο της οντολογίας της ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης – που τη διακρίνει από τη φιλολογική έκδοση αλλά και από ψηφιακά προϊόντα όπως οι ψηφιοποιημένες εκδόσεις, οι ψηφιακοί πόροι και οι ψηφιακές βιβλιοθήκες – τη σύλληψη, τον σχεδιασμό και τη λειτουργία της εντός του ψηφιακού παραδείγματος. Συνεπώς, διαπιστώνει, «οι φιλολογικές ψηφιακές εκδόσεις είναι φιλολογικές εκδόσεις που ακολουθούν ένα ψηφιακό παράδειγμα στη θεωρία, τη μέθοδο και την πράξη τους». Ως κρίσιμες λέξεις-κλειδιά και συγχρόνως γνωρίσματα του ψηφιακού παραδείγματος αναγνωρίζονται και απασχολούν το κεφάλαιο η προσβασιμότητα, η αναζητησιμότητα, η διασυνδεσιμότητα, η δυνατότητα πολλαπλών αναπαραστάσεων του κειμένου, η κειμενική ρευστότητα, η διαμεσοποίηση, η άυλη αναπαραστάση του κειμένου και της εκδοτικής γνώσης, η ανάδειξη στη θέση του ενός εκδότη μιας ομάδας ειδικών. Στην πράξη, τα κριτήρια για την ταυτοποίηση μιας ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης είναι: να προσφέρει πλήρη αναπαραστάση του θέματός της, να έχει φιλολογική γνώση και ακαδημαϊκή ποιότητα, να ακολουθεί το ψηφιακό παράδειγμα και να μην μπορεί να περάσει στο έντυπο μέσο χωρίς σημαντική απώλεια της πληροφορίας και της λειτουργικότητάς της. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

κριτική έκδοση, φιλολογική έκδοση, ψηφιακή φιλολογική έκδοση/φιλολογική ψηφιακή έκδοση, ψηφιακές βιβλιοθήκες, ψηφιακά αρχεία, ψηφιακό παράδειγμα vs έντυπο παράδειγμα, διασυνδεσιμότητα, κειμενική ρευστότητα, διαμεσοποίηση

2.1 Εισαγωγή: Γιατί χρειαζόμαστε έναν ορισμό;

Η έρευνα στον χώρο των ανθρωπιστικών σπουδών εστιάζει σε έργα του πολιτισμού όπως είναι τα κείμενα, οι εικόνες και τα υλικά αντικείμενα. Συνήθως φυλάσσονται σε βιβλιοθήκες, σε αρχεία

και σε μουσεία και έτσι τα ίδια δεν είναι προσβάσιμα ως υλικά αντικείμενα, ενώ οι μελετητές δουλεύουν κυρίως με υποκατάστατά τους [surrogates], κατασκευασμένα με στόχο να καταστήσουν τα πρωτότυπα πιο προσιτά και να διευκολύνουν την έρευνα. Τους τελευταίους αιώνες, η επιθυμία να έρθουν στο φως τα πολύτιμα πολιτισμικά δημιουργήματα του παρελθόντος και να ανασυγκροτηθούν με τον πλέον αξιόπιστο τρόπο σημαντικά τεκμήρια, κείμενα και έργα οδήγησε στην εξέλιξη της έννοιας της κριτικής έκδοσης και στη σημερινή της σημασία. Αυτή συνεπάγεται την επιστράτευση ευρείας γνώσης, από την κριτική των πηγών και της βιβλιογραφίας έως την ιστορική κατανόηση και την κριτική του κειμένου, και μπορεί να οδηγήσει σε πολύ σύνθετες μορφές δημοσίευσης. Οι εκδόσεις εκπονούνται από τους καλύτερους ειδικούς κάθε πεδίου, οι οποίοι δημιουργούν αξιόπιστες πηγές για την έρευνα, νομιμοποιούν και καθιερώνουν συγκεκριμένες γραφές και έτσι κατευθύνουν και μορφοποιούν την αντίληψή μας για την ιστορία, τη λογοτεχνία, την τέχνη, τη σκέψη, τη γλώσσα κλπ.

Συνεπώς, η κριτική έκδοση των κειμένων [critical editing] αποτελεί κεντρικό πεδίο έρευνας στις ανθρωπιστικές σπουδές και αφορά σχεδόν όλους τους επιμέρους επιστημονικούς κλάδους και τα γνωστικά αντικείμενα. Με τα χρόνια, εξελίχθηκε σε αυτόνομη ερευνητική περιοχή που διαθέτει πλούσια θεωρητική βιβλιογραφία, σύνθετες μεθοδολογίες, έγκριτες ενώσεις και συλλόγους, εξειδικευμένα συνέδρια και περιοδικά, ακόμα και ειδικά προγράμματα σπουδών σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Στην ηπειρωτική Ευρώπη, ο κλάδος έχει τη διακριτή ονομασία *Editorik* ή *Editionswissenschaft* στη Γερμανία και *ecdotica*, *ecdotique*, *ecdotics* στην Ιταλία, τη Γαλλία και την Αγγλία αντίστοιχα. Παρ' όλη ή, ίσως, εξαιτίας της συνάφειας της κριτικής έκδοσης με πολλά και διαφορετικά αντικείμενα δεν υπάρχει ένας περιεκτικός ορισμός που να εξακολουθεί να διατηρεί την εγκυρότητά του πέρα από συγκεκριμένα κειμενικά είδη, τύπους τεκμηρίων, όρους παράδοσης ή μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Η ιδέα της κριτικής έκδοσης ανάγεται και γνωρίζει τη μεγαλύτερη ανάπτυξη στις αρχαίες και μεσαιωνικές λογοτεχνικές σπουδές. Εκεί είναι κεντρική η προσπάθεια είτε να ανασυγκροτηθεί μια χαμένη «αρχική εκδοχή» (*Urtext/Αρχέτυπο*) κειμένου της αρχαιότητας είτε να υλοποιηθεί η συγγραφική επιθυμία και πρόθεση για κείμενα που έχουν υποστεί συμφυρμούς και αλλαγές κατά τη διαδικασία παράδοσής τους. Προφανώς, αυτές οι απόψεις είναι συνδεδεμένες με πολύ ειδικές συνθήκες δημιουργίας και παράδοσης των κειμένων. Εξαρτώνται από συγκεκριμένες θεωρητικές παραδοχές και οι επιδιώξεις τους αμφισβητήθηκαν εξ αρχής. Συνεπώς, η πιο γνωστή ερμηνεία της κριτικής έκδοσης ως *κριτικής των κειμένων* μοιάζει μάλλον στενή σε μια συνολικότερη προοπτική.¹

Οι φιλολογικές ψηφιακές εκδόσεις (ή ΦΨΕ) δίνουν την ευκαιρία να υπερβούμε τους περιορισμούς της τεχνολογίας του εντύπου. Οι νέες δυνατότητες έχουν ουσιαστική επίδραση στη θεωρία και τη μεθοδολογία της κριτικής έκδοσης γενικά. Η πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις είναι γεμάτη από συζητήσεις για τα νέα γνωρίσματα, τις νέες λειτουργίες, τις νέες ιδιότητες και τα νέα χαρακτηριστικά αυτού του είδους του φιλολογικού εγχειρήματος καθώς και για το πώς αυτό αλλάζει τις πρακτικές μας, τις θεωρητικές βάσεις μας και τους στόχους μας. Ένας από τους πρωτοπόρους της ψηφιακής έκδοσης, ο Peter Robinson, έχει ειδικότερα προτείνει ένα σαφές και περιεκτικό σύνολο βασικών όψεων της φιλολογικής ψηφιακής

¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι το λήμμα *κριτική έκδοση* [critical editing] στην αγγλική Wikipedia απλώς ανακατευθύνει τον χρήστη στο λήμμα για την *κριτική του κειμένου* [textual criticism]. Στη γερμανική Wikipedia, το λήμμα *Έκδοση* αντανακλά ήδη την έννοια της «κριτικής έκδοσης» —επιπλέον υπάρχουν και λήμματα για *Historisch kritische Ausgabe* (ιστορική κριτική έκδοση: *Kritische Ausgabe*/ το λήμμα κριτική έκδοση ανακατευθύνει εδώ), *Quellenedition* (έκδοση πηγών), *Editionswissenschaft* (εκδοτική επιστήμη), *Editionsrichtlinie* (εκδοτικός οδηγός) και, φυσικά, *Textkritik* (κριτική του κειμένου). Η ιταλική Wikipedia, εκτός από το *Ecdotica* (στο οποίο ανακατευθύνει το λήμμα *Critica del testo*), έχει ένα λήμμα για την *Edizione critica*.

έκδοσης το οποίο προσεγγίζει τη φύση ενός ορισμού.² Ωστόσο, αυτός ο εμβριθής προσδιορισμός χαρακτηριστικών μάλλον περιγράφει κεντρικές ιδιότητες παρά ορίζει τι είναι στην πραγματικότητα μια ΦΨΕ. Όταν ο Robinson ισχυρίζεται, για παράδειγμα, ότι η φιλολογική ψηφιακή έκδοση πρέπει να «εμπλουτίζει την ανάγνωση», τότε κατονομάζει έναν από τους πιο σημαντικούς στόχους μιας τέτοιας έκδοσης, αλλά δεν παρέχει επαρκή κριτήρια για να διακρίνουμε την ψηφιακή έκδοση από άλλα εγχειρήματα.

Εξακολουθούμε να μην διαθέτουμε έναν σαφή ορισμό που να μας βοηθά να αναγνωρίσουμε και να χαρακτηρίσουμε εκδοτικά εγχειρήματα ως ΦΨΕ. Έτσι, η ερώτηση παραμένει: πώς αναγνωρίζεις μια φιλολογική ψηφιακή έκδοση όταν τη βλέπεις; Η κοινή μας μεθοδολογική εργαλειοθήκη χρειάζεται εδώ τη σημαντική προσθήκη ενός πιο κοφτερού εργαλείου: για τι πράγμα μιλάμε όταν μιλάμε για ΦΨΕ; Τι αποτελεί μέλος της συνομοταξίας και τι όχι; Μιλάμε για τα ίδια πράγματα και το ίδιο σύνολο αντικειμένων; Ή μιλάμε χωρίς να συνεννοούμαστε; Για να συνεχίσουμε να αναπτύσσουμε τις θεωρίες και τις μεθοδολογίες μας, πρέπει να γνωρίζουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια πού βρίσκεται η εμπειρική βάση μας και ποια είναι η συνομοταξία. Αυτό έχει συγχρόνως θεωρητική και πρακτική σημασία. Στην προσωπική μου δουλειά χρησιμοποιώ τα τελευταία είκοσι χρόνια έναν λειτουργικό ορισμό για τη συγκέντρωση και καταλογογράφηση ΦΨΕ.³ Ο ορισμός αυτός μοιάζει πλέον επαρκώς δοκιμασμένος ώστε να είναι ώριμος για να παρουσιαστεί και να συζητηθεί περαιτέρω. Αν υπήρξε λειτουργικός για την ταξινόμηση και την καταλογογράφηση, μπορεί να χρησιμεύσει ως εργαλείο για περαιτέρω εμπειρική και συστηματική έρευνα. Κάτι που, με τη σειρά του, είναι ουσιώδες για την οικοδόμηση της νέας μεθοδολογίας και θεωρίας των φιλολογικών εκδόσεων στον εικοστό πρώτο αιώνα.

2.2 Προϋποθέσεις και στόχοι

Επιχειρώντας να δώσουμε έναν ορισμό, πρέπει να είμαστε σαφείς σχετικά με τον σκοπό μας. Ψηφιακές εκδόσεις δημιουργούνται σε πολλούς και διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους. Πέρα από την πλέον ισχυρή διαμορφωτική επίδραση της φιλολογίας και των λογοτεχνικών σπουδών, κλάδοι όπως η ιστορική γλωσσολογία, η ιστορία, η ιστορία της τέχνης, η φιλοσοφία, η μουσικολογία ή η αρχαιολογία έχουν τις δικές τους απαιτήσεις και παραδόσεις. Στο παρελθόν, μέθοδοι από τους κλάδους της φιλολογίας προσαρμόζονταν συχνότατα στις ανάγκες άλλων πεδίων, αν και κάποια πεδία ανέπτυξαν επίσης τις δικές τους προσεγγίσεις. Οι καλοδοουλεμένες εκδόσεις απαιτούν άφθονο χρόνο και χρήμα και ως εκ τούτου είναι απίθανο ένα κείμενο που έχει ήδη αντιμετωπιστεί εκδοτικά να ξανατύχει σύντομα νέας εκδοτικής αντιμετώπισης. Επιπλέον,

² Ο Peter Robinson, «What is a Critical Digital Edition?», *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 1 (2002), 43–62, κατονομάζει έξι ουσιαστικές όψεις: (1) μια κριτική ψηφιακή έκδοση στηρίζεται σε μια ιστορική ανάλυση των υλικών· (2) μια κριτική ψηφιακή έκδοση παρουσιάζει υποθέσεις για τη δημιουργία και την αλλαγή· (3) μια κριτική ψηφιακή έκδοση παρέχει μια διαχρονική καταγραφή και ταξινόμηση, πολυδιάστατη και αναλυτική· (4) μια κριτική ψηφιακή έκδοση μπορεί να παρουσιάσει προκρίνοντας ένα εκδομένο κείμενο, ανάμεσα σε όλα τα κείμενα που προσφέρει· (5) μια κριτική ψηφιακή έκδοση δίνει στους αναγνώστες χώρο και εργαλεία για να αναπτύξουν τις δικές τους υποθέσεις και τους δικούς τους τρόπους ανάγνωσης· (6) μια κριτική ψηφιακή έκδοση πρέπει να τα προσφέρει όλα αυτά με τρόπο που να εμπλουτίζει την ανάγνωση. Συζήτησα τις όψεις αυτές στο «Digitales Archiv und Digitale Edition: Anmerkungen zur Begriffsklärung», *Literatur und Literaturwissenschaft auf dem Weg zu den neuen Medien*, επιμ. Michael Stolz (Zürich: germanistik.ch, 2007), σσ. 64–84, κεφάλαιο 10.2, και στο Patrick Sahle, *Digitale Editionsformen: Zum Umgang mit der Überlieferung unter den Bedingungen des Medienwandels I–III*, Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik 7–9 (Norderstedt: BOD, 2013), II, 150–151.

³ Βλ. τον τελευταίο κατάλογο, ενεργό από το 2006, στο <http://www.digitale-edition.de>

εργασίες υποδομής όπως είναι, για παράδειγμα, οι ψηφιακές αναπαραστάσεις και οι βασικές μεταγραφές ενδέχεται να γίνουν μόνον άπαξ. Για αυτόν τον λόγο, οι εκδόσεις οφείλουν να είναι όσο περισσότερο μπορούν διεπιστημονικά χρήσιμες, υπερβαίνοντας τα σύνορα των επιστημονικών κλάδων. Μολονότι κάτι τέτοιο ήδη υποδηλώνει μια κοινή μεθοδολογία, η απαίτηση για έναν κοινά αποδεκτό ορισμό αυξάνεται όταν λάβουμε υπόψη τα ψηφιακά μέσα και τις διαδικτυακές εκδόσεις, οι οποίες οφείλουν να είναι όσο το δυνατόν ευρύτερα προσβάσιμες και χρήσιμες σε όλους τους ενδιαφερόμενους κλάδους. Το ίδιο ισχύει για τα διάφορα κειμενικά είδη και τους διάφορους τύπους τεκμηρίων και υλικών. Η έννοια της φιλολογικής έκδοσης [*scholarly editing*] δεν θα πρέπει να περιορίζεται στα λογοτεχνικά κείμενα, αλλά να καλύπτει όλα τα πολιτισμικά έργα του παρελθόντος που χρειάζονται κριτική εξέταση προκειμένου να αποτελέσουν χρήσιμες πηγές για την έρευνα στις ανθρωπιστικές σπουδές.⁴ Αναμφίβολα, η έννοια της κριτικής έκδοσης σύμφωνα με το παράδειγμα του Λάχμαν —δηλαδή η εφαρμογή των ιδιαίτερα ανεπτυγμένων τεχνικών της κριτικής του κειμένου για την αποκατάσταση ενός χαμένου *Urtext* ή της συγγραφικής πρόθεσης— είναι η πιο επιδραστική και η πλέον αναπτυγμένη προσέγγιση εντός του εκδοτικού πεδίου. Ωστόσο, πάντοτε υπήρχαν αποκλίνουσες προσεγγίσεις και άλλες σχολές σκέψης.⁵ Για παράδειγμα, ευθύς εξαρχής αμφισβητήθηκε ως κύριος εκδοτικός στόχος η κατασκευή ενός χρηστικού κειμένου ανάγνωσης διαφορετικού από εκείνο που παραδίδει το τεκμήριο-μάρτυρας. Στο πεδίο των ιστορικών σπουδών η κριτική του κειμένου υιοθετήθηκε, αλλά οριοθετήθηκε από την ιστορική κριτική, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιότητες των υλικών τεκμηρίων και διερμηνεύοντας την κειμενική πληροφορία μέσω της περιήληψης, του σχολιασμού ή της ευρετηρίασης. Για μια ευρεία κατανόηση του πεδίου πρέπει να ληφθούν υπόψη κι άλλες σχολές προσέγγισης όπως π.χ. η κριτική βιβλιογραφία, η διπλωματική έκδοση ή διπλωματική έκδοση τεκμηρίων, η γενετική έκδοση ή γενετική έκδοση τεκμηρίων. Καμία από αυτές τις περιοχές δεν πρέπει να παραμεληθεί στην προσπάθεια να φθάσουμε σε έναν περιεκτικό ορισμό. Αυτός, αρχικά, μπορεί να προσδιορίζει τι είναι οι φιλολογικές εκδόσεις, πριν να προχωρήσουμε ύστερα στις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις. Επιπλέον, το να χτίσουμε πάνω στους ήδη γνωστούς τρόπους έκδοσης θα μας βοηθούσε να διατηρήσουμε την παράδοση και να διασώσουμε τα φιλολογικά επιτεύγματα του παρελθόντος. Ένας επαρκής και παραγωγικός ορισμός θα πρέπει να ενσωματώνει όλες τις εκδοτικές σχολές, να απευθύνεται σε όλους τους κλάδους των ανθρωπιστικών σπουδών, να καλύπτει όλα τα είδη κειμένων στην ποικιλία τους. Και, εξίσου σημαντικό, ένας καλός ορισμός οφείλει να είναι σύντομος και απλός.

2.3 Ένας απλός ορισμός για τις φιλολογικές εκδόσεις;

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, εδώ και αρκετά χρόνια επεξεργαζόμουν τον δικό μου ορισμό συγκεντρώνοντας και καταλογογραφώντας φιλολογικές εκδόσεις για να χρησιμεύσουν ως μια εμπειρική βάση για βαθύτερη ανάλυση. Ο ορισμός αυτός απλώς λέει:

⁴ Η έκδοση του *Bayeux Tapestry* [CD-ROM], επιμ. Martin K. Foys (Woodbridge: Scholarly Digital Editions, 2002), είναι καλό παράδειγμα ενός αντικειμένου που δεν μπορεί να περιοριστεί σε φορείς κειμένου, αλλά το οποίο —όπως κυρίως εικονογραφικά και υλικά αντικείμενα— υπόκειται στην ίδια εκδοτική μεθοδολογία.

⁵ Για μια πρώτη επισκόπηση, βλ. τη μελέτη μου «Die disziplinierte Edition – eine kleine Wissenschaftsgeschichte», *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik – Amtsbücher – Digitale Edition – Projekte*, επιμ. Matthias Thumser και Janusz Tandeci (Toruń: Deutsch-Polnischer Gesprächskreis für Quellenedition, 2008), σσ. 35–52.

[Έκδοση είναι η αναπαράσταση ιστορικών τεκμηρίων που τα καθιστά προσβάσιμα].

Στα γερμανικά, λειτουργεί αρκετά καλά. Ατυχώς, όμως, στηρίζεται στον κομβικό αλλά αμετάφραστο όρο *erschließen*, ο οποίος περιλαμβάνει οποιαδήποτε δραστηριότητα μπορεί να αυξήσει τον όγκο των πληροφοριών που αφορούν ένα συγκεκριμένο αντικείμενο και επομένως να βελτιώσει την προσβασιμότητα και τη χρηστικότητα του. Ανάλογα με τα συμφραζόμενα, λέξεις όπως *develop*, *open up*, *deduce* ή *infer* [αναπτύσσω, κάνω διαθέσιμο, συμπεραίνω ή εξαγάγω] μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την απόδοση της έννοιας αυτής στα αγγλικά. Δεν καλύπτουν όμως την ευρύτερη έννοια που επιδιώκεται εδώ. Για να συλλάβουμε τη βασική ιδέα ότι όλες αυτές οι διαδικασίες προϋποθέτουν στοχαστικές, αναστοχαστικές και λογικές κρίσεις αναφορικά με τα αντικείμενα μελέτης, το επίθετο «κριτικός» μπορεί να είναι όχι μόνον η πλησιέστερη απόδοση αλλά και ένας καλύτερος προσδιορισμός για την έννοια. Έτσι, προτείνω τον ακόλουθο ορισμό:

Μια φιλολογική έκδοση είναι μια κριτική αναπαράσταση ιστορικών τεκμηρίων.

Αυτός ο ορισμός σίγουρα πληροί την απαίτηση για μια σύντομη και απλή περιγραφή, αλλά συγχρόνως περιέχει τέσσερα βασικά σημεία τα οποία πρέπει να συζητηθούν και να εξηγηθούν περαιτέρω.

Πρώτο: αναπαράσταση. Αναπαράσταση σημαίνει την επανακωδικοποίηση ενός τεκμηρίου ή ενός άυλου έργου (με την αφηρημένη έννοια) και τη μετατροπή του για το ίδιο ή για άλλου είδους μέσο. Αυτό συνήθως πραγματοποιείται, στο οπτικό επίπεδο, με αναπαραγωγή της εικόνας, ή, στο πιο αφηρημένο κειμενικό επίπεδο, με τη μεταγραφή. Η αναπαράσταση καλύπτει μια ευρεία κλίμακα ανάμεσα στην τεκμηριοκεντρική αναπαραγωγή, προσανατολισμένη στην υλικότητα, και τη θέσπιση νέων γραφών για ένα κείμενο —π.χ. στην προσπάθεια ανασυγκρότησης και υποστασιοποίησης ενός χαμένου πρωτοτύπου ή μιας συγγραφικής πρόθεσης. Οι αναπαραστάσεις προσπαθούν να αποδώσουν τα κείμενα στην ολότητά τους και μπορούν να μετεξελιχθούν σε εκδόσεις. Αυτό υποδεικνύει ήδη μια πιθανή διάκριση ανάμεσα στην αναπαράσταση και την παρουσίαση, η οποία θα συζητηθεί αργότερα. Προς το παρόν είναι σημαντικό ότι η αναπαράσταση αποτελεί αναγκαιότητα για μια έκδοση. Η κριτική ενασχόληση χωρίς την αναπαράσταση δεν συνιστά έκδοση —αλλά εξέταση, κατάλογο ή περιγραφή.

Δεύτερο: κριτική. Για να πετύχουμε μια ευρεία κατανόηση όλων των τύπων φιλολογικής έκδοσης, εκείνων που ήδη υπάρχουν και όσων θα μπορούσαν να υπάρξουν στο μέλλον, πρέπει να ξεκινήσουμε από μια ανοικτή και ευρεία εννοιολόγηση της λέξης «κριτική». Δεν πρέπει να περιοριστούμε στην έννοια που προσλαμβάνει κατά την πιο διάσημη έκφραση κριτικής που είναι η *κριτική του κειμένου*. Όσον αφορά τις εκδόσεις, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι υπάρχουν επίσης η ιστορική κριτική, η βιβλιογραφική κριτική, η παλαιογραφική κριτική, η οπτική κριτική και άλλες μορφές κριτικής. Με λίγα λόγια, ο όρος «κριτική» πρέπει να αφορά όλες τις διεργασίες που μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε με κριτικό ή στοχαστικό τρόπο —δηλαδή, με φιλολογική στόχευση— το υπό εξέταση υλικό και οι οποίες συμβάλλουν στο «άνοιγμά του».

Η κριτική ως πρακτική και ως διεργασία μπορεί να πάρει διάφορες μορφές. Ας σκεφτούμε τους κανόνες που εφαρμόζονται κατά τη μεταγραφή ενός τεκμηρίου. Ενώ η ίδια η μεταγραφή είναι μια αναπαράσταση, ο προσδιορισμός κανόνων και η εφαρμογή τους την καθιστούν μια κριτική διαδικασία. Ο προσδιορισμός της δομής, των ονοματικών οντοτήτων ή άλλων αντικειμένων που παρουσιάζουν ενδιαφέρον, και, ακολούθως, η ανάδειξή τους, π.χ. με την επισημείωση, είναι μία ακόμα μορφή κριτικής. Η αποτίμηση της στίξης, της ορθογραφίας, της διατύπωσης όπως και οι διορθώσεις και οι αποκαταστάσεις είναι τυπικές εργασίες της κριτικής

του κειμένου και μερικές φορές θεωρούνται ως η υψηλότερη μορφή φιλολογίας. Επιπλέον, οι ελεύθερες ή οι τυποποιημένες περιγραφές των τεκμηρίων, των κειμένων τους και της επεξεργασίας τους στο πλαίσιο μιας έκδοσης αποτελούν προϋπόθεση για την εγκυρότητα και την αξιοπιστία μιας έκδοσης και για την περαιτέρω φιλολογική της χρήση. Τέλος, κριτική στάση απαιτείται για να αποφασιστεί με ποιο πρόσθετο υλικό, σε ποιο βαθμό και με ποια μορφή ένα εκδομένο κείμενο θα πρέπει να συγκειμενοποιηθεί ώστε να γίνει περισσότερο κατανοητό και προσβάσιμο. Συνοψίζοντας, μπορούμε να εκλάβουμε τη λέξη «κριτική» ως έναν περιέκτη για όλες εκείνες τις ενέργειες που κατά τη διαδικασία της αναπαραγωγής των τεκμηρίων και της μετατροπής ενός τεκμηρίου ή ενός κειμένου σε έκδοση επιστρατεύουν φιλολογική γνώση και συλλογιστική. Η κριτική διαχείριση του υλικού είναι η δεύτερη αναγκαία συνθήκη για κάθε έκδοση. Μια αναπαράσταση χωρίς αυτήν την επεξεργασία ή χωρίς την προσθήκη πληροφοριών δεν είναι έκδοση — αλλά ένα ομοίτυπο, μια αναπαραγωγή ή —σήμερα— ένα ψηφιακό αρχείο ή μια ψηφιακή βιβλιοθήκη. Ως σύνθετη έννοια έκδοσης η κριτική αναπαράσταση στοχεύει στην αποκατάσταση και αναπαραγωγή κειμένων και ως τέτοια αφορά την υλική και την οπτική τους διάσταση καθώς και την άυλη και εμπρόθετη διάστασή τους.⁶

Τρίτο: τεκμήρια. Οι περισσότερες εκδόσεις εστιάζουν σε κείμενα ή και σε έργα. Προτιμώ εδώ τον όρο *τεκμήρια* για δύο λόγους. Από τη μία, δεν έχουν όλες οι εκδόσεις ως βασικό τους στόχο κείμενα ή έργα. Κάποια υλικά τεκμήρια απλώς δεν περιέχουν κείμενο ή πάντως το κειμενικό περιεχόμενο ή η έννοια ενός άυλου, αφηρημένου, έργου πέρα από τις υλικές του ενσαρκώσεις δεν αποτελεί το κεντρικό στοιχείο της έκδοσης. Ταυτόχρονα, υπάρχουν κλάδοι, σχολές και θεωρητικές προσεγγίσεις όπου το ίδιο το υλικό τεκμήριο βρίσκεται στο επίκεντρο του εκδοτικού ενδιαφέροντος. Ωστόσο, κάθε μη άυλο αντικείμενο που υπόκειται σε έκδοση μπορεί να ονομαστεί τεκμήριο. Από την άλλη, το κείμενο μπορεί να περιγραφεί ως μια *λειτουργία* των τεκμηρίων.⁷ Στον πραγματικό κόσμο, το τεκμήριο πάντα προηγείται. Ακόμα κι αν μια έκδοση βασίζεται σε μια άυλη έννοια κειμένου ή έργου, πάντα ξεκινά με τα υλικά τεκμήρια. Ακόμα κι αν μία έκδοση προσπαθεί να καθιερώσει μια συγκεκριμένη κειμενική γραφή ή εκδοχή, πέρα από τις ενδείξεις του κειμενικού μάρτυρα, ανασυγκροτώντας ένα χαμένο αρχέτυπο ή συγκροτώντας με βάση όλους τους μάρτυρες «ένα κείμενο που δεν υπήρξε ποτέ»⁸ ως το βέλτιστο κείμενο, αυτό στηρίζεται στις ενδείξεις των τεκμηρίων.⁹ Συνεπώς, το τεκμήριο μπορεί —τουλάχιστον από λειτουργική άποψη— να καλύψει πλήρως την έννοια του κειμένου.

Τέταρτο: ιστορικά. Εκδόσεις δημιουργούνται σε όλους τους κλάδους. Η λέξη «ιστορικά» στον παραπάνω ορισμό δεν σημαίνει για την ιστορία. Οι εκδόσεις αποτελούν τη βάση για περαιτέρω έρευνα και για αξιόπιστα, έγκυρα κείμενα που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην έρευνα και τη διδασκαλία των ανθρωπιστικών σπουδών. Εξερευνούν τις αχαρτογράφητες περιστάσεις δημιουργίας τεκμηρίων και κειμένων και την παράδοσή τους. Μπορεί να διορθώνουν λάθη που παρείσφρησαν εξαιτίας των όρων παραγωγής, αντιγραφής και δημοσίευσης. Εξηγούν αυτό που δεν είναι προφανές στον σημερινό αναγνώστη. Με λίγα λόγια, γεφυρώνουν τη χρονική απόσταση, μια διαφορά ιστορική. Κείμενα που δημιουργούνται σήμερα δεν χρειάζεται να

⁶ Για τη συζήτηση αυτού του χαρακτηρισμού, βλ. Mats Dahlström, «How Reproductive is a Scholarly Edition?», *Literary and Linguistic Computing*, 19.1 (2004), 17–33, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/19.1.17>

⁷ Βλ. Hans Walter Gabler, «Das wissenschaftliche Edieren als Funktion der Dokumente», *Jahrbuch für Computerphilologie*, 8 (2006), 55–62, <http://computerphilologie.digital-humanities.de/jg06/gabler.html>

⁸ Αυτή η διάσημη φράση ανάγεται στον David Greetham· βλ., π.χ., «Editorial and Critical Theory: From Modernism to Postmodernism», στο *Palimpsest: Editorial Theory in the Humanities*, επιμ. George Bornstein και Ralph G. Williams (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993), σσ. 9–28 (σ. 18).

⁹ Βλ. Hans Walter Gabler, «The Primacy of the Document in Editing», *Ecdotica*, 4 (2007), 197–207.

εκδοθούν κριτικά. Μπορούν να μιλήσουν από μόνα τους. Μόνον τα ιστορικά τεκμήρια και τα ιστορικά κείμενα χρειάζονται έναν εκδότη για να μιλήσουν καθαρά.

2.4 Τι είναι μια φιλολογική ψηφιακή έκδοση;

Μια φιλολογική έκδοση είναι η κριτική αναπαράσταση ενός ιστορικού τεκμηρίου που συχνά παρουσιάζει ένα συγκεκριμένο κείμενο ή έργο. Αλλά τι είναι τότε μια ψηφιακή φιλολογική έκδοση; Έχει ειπωθεί ότι οι ψηφιακές εκδόσεις διαφέρουν ουσιαστικά από τις έντυπες ως προς το περιεχόμενο, τη δομή και τον ρόλο τους. Ωστόσο, αμφότερες έχουν το ίδιο αντικείμενο και τους ίδιους στόχους. Ως εκ τούτου μπορούμε να μείνουμε στον ίδιο γενικό ορισμό. Η διαφορά δεν βρίσκεται τόσο ανάμεσα σε εν γένει εκδόσεις και ψηφιακές εκδόσεις, αλλά ανάμεσα σε διαφορετικές μορφές έκδοσης. Η φιλολογική έκδοση όπως τη γνωρίζουμε εδώ και αρκετούς αιώνες είναι η έντυπη έκδοση, αλλά οι αλλαγές που βιώνουμε στην τεχνολογία και τα μέσα επικοινωνίας μάς κάνουν να συνειδητοποιήσουμε ότι υπάρχει μια εναλλακτική επιλογή αντί της έντυπης έκδοσης. Η έντυπη έκδοση δεν είναι πλέον η έκδοση, αλλά γίνεται αντιληπτή ως μια συγκεκριμένη μορφή έκδοσης. Επομένως, ο βασικός ορισμός της φιλολογικής έκδοσης ισχύει και για τις δύο μορφές και το μόνο που έχουμε να συζητήσουμε είναι η διαφορά ανάμεσα στην έντυπη και την ψηφιακή έκδοση. Προς αυτήν την κατεύθυνση, θα μπορούσαμε να κατονομάσουμε τις διαφορές ως προς το περιεχόμενο και ως προς τα χαρακτηριστικά τους. Ή, θα μπορούσαμε να περιγράψουμε αναλυτικά το πώς αντιμετωπίζουν την αναπαράσταση και την κριτική επεξεργασία του υλικού τους. Ήδη από μια πρώτη ματιά γίνεται φανερό ότι οι ψηφιακές εκδόσεις διαθέτουν πρόσθετες, ειδικές, χαρακτηριστικές όψεις. Μερικές από αυτές προκύπτουν από τη μετατροπή των έντυπων εκδόσεων σε ηλεκτρονικά κείμενα και ψηφιακές δημοσιεύσεις. Στην περίπτωση αυτή μπορούμε να μιλήσουμε για προσβασιμότητα, αναζητησιμότητα, χρηστικότητα και υπολογιστικότητα. Υπάρχουν όμως κι άλλες, πιο ουσιαστικές όψεις των ψηφιακών εκδόσεων, οι οποίες πηγάζουν από μια αλλαγή στην πράξη της προετοιμασίας, στις μεθόδους που εφαρμόζονται και στις υποκείμενες θεωρητικές παραδοχές. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι ψηφιακές εκδόσεις ακολουθούν ένα ψηφιακό παράδειγμα όπως ακριβώς οι έντυπες εκδόσεις ακολουθούν ένα παράδειγμα διαμορφωμένο από τους τεχνικούς περιορισμούς και τις πολιτισμικές πρακτικές της τυπογραφίας και της εκτύπωσης βιβλίων. Με την απλή ψηφιοποίηση έντυπου υλικού δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές οι συνέπειες ενός αληθινά ψηφιακού παραδείγματος. Η ψηφιακή απεικόνιση των τεκμηρίων-πηγών και οι δυνατότητες των ψηφιακά κωδικοποιημένων κειμένων μπορούν να αναφερθούν ως δύο χαρακτηριστικά στοιχεία αυτού του φαινομένου. Ως προς το πρώτο: ενώ οι έντυπες εκδόσεις, λόγω οικονομικών περιορισμών, συνήθως δεν περιέχουν τα ομοιότυπα ως τα οπτικά ισοδύναμα του τυπογραφικού κειμένου, οι ψηφιακές εκδόσεις συνήθως ξεκινούν με οπτικές αναπαραστάσεις —στην πραγματικότητα αναμένεται να παρέχουν αυτές τις αποδείξεις και, όταν δεν το κάνουν, πρέπει να αιτιολογήσουν την απουσία αυτού του χαρακτηριστικού στοιχείου. Ως προς το δεύτερο: ενώ οι έντυπες εκδόσεις συνήθως δίνουν μία και μόνη έκδοσή ενός κειμένου, ο βαθιά επιστημειωμένος κειμενικός κώδικας της ψηφιακής έκδοσης καλύπτει θεωρητικά πολλές όψεις του κειμένου και μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικές παρουσιάσεις δημιουργημένες από συγκεκριμένους αλγόριθμους. Αυτή η θεμελιώδης διαφορά παραδείγματος και οι συνέπειές της για την πραγματικότητα των εκδόσεων στο τοπίο των ψηφιακών μέσων οδηγεί στο ακόλουθο σημαντικό συμπέρασμα:

Μια ψηφιοποιημένη έκδοση δεν είναι μια ψηφιακή έκδοση.

Αν τα περιεχόμενα και οι λειτουργίες μιας έκδοσης της οποίας η σύλληψη και η γέννηση υπήρξαν τυπογραφικές δεν μεταβάλλονται ουσιαστικά με τη μετατροπή της σε ψηφιακά δεδομένα, τότε δεν θα πρέπει να ονομάζουμε αυτές τις παράγωγες εκδόσεις «ψηφιακές». Είναι το εννοιολογικό πλαίσιο που κάνει τη διαφορά —όχι η μέθοδος της αποθήκευσης της πληροφορίας, είτε σε χαρτί είτε με τη μορφή bits και bytes. Μπορούμε να κάνουμε αυτήν τη διαπίστωση πιο παραγωγική προς την κατεύθυνση ενός ορισμού, δηλώνοντας ότι:

Μια ψηφιακή έκδοση δεν μπορεί να δοθεί σε έντυπη μορφή χωρίς σημαντική απώλεια περιεχομένου και λειτουργικότητας.

Φυσικά, το περιεχόμενο των ψηφιακών εκδόσεων μπορεί —θεωρητικά— να εκτυπωθεί. Και, φυσικά, το κείμενο των ψηφιακών εκδόσεων μπορεί πάντα να διαβαστεί σε χαρτί. Ωστόσο, ένα κύριο χαρακτηριστικό μιας ψηφιακής έκδοσης είναι η αναπαράσταση ενός δυνητικά μεγάλου αριθμού τεκμηρίων σε δυνητικά απεριόριστο αριθμό διαφορετικών μορφών προβολής, όπως ομοιότυπο, διπλωματική μεταγραφή και χρηστικές εκδοχές ανάγνωσης. Όλες δημιουργούνται από τον ίδιο ηλεκτρονικό κώδικα σύμφωνα με συγκεκριμένες, μερικές φορές ακόμα και ελεγχόμενες από τον χρήστη, τροποποιήσεις. Το ίδιο ισχύει και για τη λειτουργικότητα: στις έντυπες εκδόσεις δεν υπάρχει ούτε απλή ούτε σύνθετη αναζήτηση, ούτε πραγματική διαδραστικότητα, ούτε έλεγχος στη ανταπόκριση και την εμφάνιση, ούτε επίσης δυνατότητα λήψης του πηγαίου κώδικα [source code]. Υπάρχουν λιγότερες διαδρομές περιήγησης, ενώ δεν υπάρχουν πραγματικοί υπερσύνδεσμοι και ενσωματωμένα τεχνολογικά εργαλεία. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η ψηφιοποίηση μπορεί να αλλάξει την προσβασιμότητα μιας έντυπης έκδοσης και μπορεί να προσθέσει τουλάχιστον ορισμένες βασικές λειτουργίες όπως η αναζήτηση —αλλά η ψηφιοποίηση δεν καθιστά μια έντυπη έκδοση ψηφιακή έκδοση. Παραμένει η διαφορά στο γενικό πλαίσιο του όλου εγχειρήματος. Προς το παρόν, αυτή η διαφορά μπορεί να περιγραφεί κάπως αόριστα ως εξής:

Οι φιλολογικές ψηφιακές εκδόσεις είναι φιλολογικές εκδόσεις που ακολουθούν ένα ψηφιακό παράδειγμα στη θεωρία, τη μέθοδο και την πράξη τους.

Θα πρέπει να δούμε πώς αυτό το παράδειγμα μπορεί περαιτέρω να περιγραφεί και να συγκεκριμενοποιηθεί.

2.5 Όψεις του ψηφιακού παραδείγματος στις εκδόσεις

Οι γλώσσες επιστημολογίας, τα ψηφιακά μέσα και το διαδίκτυο υπάρχουν εδώ και μερικές δεκαετίες. Οι αλλαγές στην τεχνολογία και τα μέσα καθώς και οι επιπτώσεις τους στην αντίληψη που έχουμε για τις εκδόσεις, τα κείμενα και τη συγγραφική πατρότητα αποτέλεσαν εξαρχής αντικείμενο συζήτησης. Έχουμε ήδη στη διάθεσή μας ένα μεγάλο σώμα θεωρητικής βιβλιογραφίας και καλά εδραιωμένες υποθέσεις για το νέο —ή όχι πλέον και τόσο νέο— μεσσιακό περιβάλλον.¹⁰ Όσον αφορά τις φιλολογικές εκδόσεις, προσπάθησα να δώσω μια γενική

¹⁰ Για να αναφέρω μερικά: *Beyond the Book: Theory, Culture, and the Politics of Cyberspace*, επιμ. Warren L. Chernaik, Marilyn Deegan και Andrew Gibson (Oxford: Office for Humanities Communication, 1996)· *Electronic Text: Investigations in Method and Theory*, επιμ. Kathryn Sutherland (Oxford: Oxford University Press, 1997)· James J. O'Donnell, *Avatars of the Word: From Papyrus to Cyberspace* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998)· *Reimagining Textuality: Textual Studies in the Late Age of Print*, επιμ. Elizabeth Bergmann Loizeaux και Neil Fraistat (Madison: University of Wisconsin Press, 2002)· *Rethinking Media Change: The Aesthetics of*

επισκόπηση αυτών των θεμάτων σε άλλη ευκαιρία.¹¹ Εδώ θα αναφερθούν πολύ σύντομα κάποια μόνον χαρακτηριστικά των ψηφιακών μας δεδομένων και μέσων, που είναι σημαντικά για τη μεθοδολογία και την πρακτική. Τα πολυμέσα ήταν ανάμεσα στις λέξεις της μόδας των πρώτων χρόνων, αλλά η λέξη εξακολουθεί να υποδηλώνει τη μεταβαλλόμενη σχέση ανάμεσα στο κείμενο και τις οπτικές μορφές αναπαράστασης των τεκμηρίων. Στην περίπτωση των έντυπων βιβλίων ήταν πάντα ευκολότερο να δώσεις μια μεταγραφή από ό,τι ένα ομοίτυπο και κατά συνέπεια το κείμενο θεωρήθηκε η κύρια μορφή αναπαράστασης και οι απεικονίσεις των τεκμηρίων απλές εικονογραφήσεις. Σήμερα, έστω και μόνο ως μέρος της πρακτικής διαδικασίας της έκδοσης, τα πρότζεκτ εκκινούν από τα ψηφιακά ομοίτυπα και στη συνέχεια δημιουργούν μεταγραφές και εκδοτικά επιμελημένες εκδοχές του κειμένου. Όσον αφορά την τελική έκδοση, ο σημερινός χρήστης έχει την τάση να περιμένει ως αυτονόητη την οπτική απόδειξη και ενδέχεται να ενοχληθεί από την απουσία της. Το υπερκείμενο είναι άλλη μία λέξη της μόδας που ανάγεται στην αυγή της ηλεκτρονικής κειμενικότητας. Με τον Παγκόσμιο Ιστό και τις υποκείμενες τεχνολογίες του η πολύπλοκη και προηγμένη θεωρία της υπερκειμενικότητας στην πράξη περιορίστηκε στη χρήση απλών συνδέσμων. Ωστόσο, ακόμα και αυτοί οι υπερσύνδεσμοι είναι ιδιαίτερα σημαντικοί και ορίζουν μια κρίσιμη διαφορά ανάμεσα στα έντυπα και τα ψηφιακά κείμενα. Ενώ τα πρώτα πάντα περιελάμβαναν αφανείς συνδέσμους και αναφορές, οι υπερσύνδεσμοι των δεύτερων αναδιαρθρώνουν τα περιεχόμενα των εκδόσεων, ανοίγουν πολλούς και νέους δρόμους πρόσληψης και κάνουν ασαφή τα όρια ανάμεσα σε μια έκδοση και τα συγκείμενά της. Η γενικευμένη διασύνδεση ανάμεσα σε διαφορετικά περιεχόμενα και τμήματα προάγει μια σπονδυλωτή δομή και τον προσανατολισμό σε αντίστοιχα διαρθρωμένες φιλολογικές εκδόσεις. Αντί να επικεντρώνονται σε ένα έγκυρο κείμενο ανάγνωσης, το οποίο να έχουν ως πρωταρχικό στόχο και περιεχόμενο, οι ψηφιακές εκδόσεις διασυνδέουν διάφορες μορφές αναπαράστασης με εκδοτική γνώση και συγκεκριμένο υλικό. Το αποτέλεσμα προσφέρεται στο κοινό με τη διαδικασία μιας ρευστής δημοσίευσης με διπλή έννοια. Ό,τι βλέπουμε στην οθόνη συχνά παράγεται σε πραγματικό χρόνο από την τρέχουσα κατάσταση των δεδομένων, αναπαριστώντας την τρέχουσα κατάσταση της εκδοτικής γνώσης σε ένα πρότζεκτ. Αυτή είναι μία όψη της ρευστότητας. Η άλλη είναι η απώλεια μιας διακριτής στιγμής δημοσίευσης. Δημοσιοποιήστε γρήγορα – δημοσιοποιήστε συχνά! Η έκδοση χάνει την αναγνωρισιμότητά της ως έγκυρη, οριστική κατάθεση. Αντίθετα, γίνεται μια διαρκής αλλά δυναμικά συνεχώς μεταβαλλόμενη τεκμηρίωση μιας αέναης εξέτασης και επεξεργασίας των εν λόγω αντικειμένων. Με αυτόν τον τρόπο, η έκδοση ως δημοσίευση είναι περισσότερο μια διαδικασία παρά ένα προϊόν. Αναπτύσσεται σταδιακά όχι μόνον πριν από την τελική της δημοσιοποίηση, αλλά και αφού γίνει προσβάσιμη από το κοινό. Η δεδομενοκαθοδηγούμενη [data driven] έκδοση (μια έκδοση, δηλαδή, που βασίζεται σε δεδομένα) ως ρευστή δημοσίευση είναι πάντα ανοικτή σε αλλαγές και τροποποιήσεις, τουλάχιστον θεωρητικά. Συνεπώς, η έκδοση θεωρείται ανοικτό εγχείρημα. Θεωρητικά, ποτέ δεν κλείνει και ποτέ δεν φθάνει σε τελικό στάδιο. Πάντα υπάρχει κάτι που απομένει να γίνει. Η έκδοση (προ)καλεί την ομάδα των εκδοτών και των συνεργατών να προσθέσουν περισσότερο υλικό και περισσότερη γνώση. Όσον αφορά τα άτομα που συμμετέχουν και τους ρόλους που έχουν, περνάμε από τον έναν παντογνώστη εκδότη της έντυπης έκδοσης σε ομάδα ειδικών που έχουν διακριτούς ρόλους στο πλαίσιο της εννοιολογικά και τεχνικά σύνθετης ψηφιακής έκδοσης. Περνάμε σε μια

Transition, επιμ. David Thorburn and Henry Jenkins (Cambridge, MA: MIT Press, 2003)· Peter L. Shillingsburg, *From Gutenberg to Google: Electronic Representations of Literary Texts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006)· *Text and Genre in Reconstruction: Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*, επιμ. Willard McCarty (Cambridge: Open Book Publishers, 2010), <https://doi.org/10.11647/OBP.0008>

¹¹ Sahle, «Ausgewählte Aspekte der Edition im Medienwandel», στο *Digitale Editionsformen*, II, 157–280.

κοινωνική έκδοση, όπου η τροφοδότηση έρχεται από μέσα, από την ομάδα, καθώς και από έξω. Οι εξωτερικές συμβολές προέρχονται από θεσμούς όπως βιβλιοθήκες και αρχεία, αλλά μερικές εκδόσεις προσπαθούν να προσελκύσουν και να ενεργοποιήσουν επίσης τη φιλολογική κοινότητα ή και ευρύτερα το ενδιαφερόμενο κοινό. Εντέλει, η πρακτική του πληθοπορισμού κάνει τον καθένα πιθανό εκδότη ή έστω συνεργάτη σε ένα κατά βάση συλλογικό εγχείρημα.

Η διεύρυνση και η αλλαγή των λειτουργιών είναι από τις προφανέστερες διαφορές που προκύπτουν συγκρίνοντας τις παραδοσιακές με τις ψηφιακές εκδόσεις. Το αντικείμενο βιβλίο είναι η τέλεια επινόηση για την παθητική κατανάλωση μιας πεπερασμένης ποσότητας μονοδιάστατης στατικής πληροφορίας. Τα ψηφιακά μέσα, με το σύνθετο, πολυμεσικό, δικτυωμένο περιεχόμενό τους είναι καταρχήν διαδραστικά και προσαρμοστικά. Απαιτούν πιο εξελιγμένες λειτουργίες περιήγησης και αναζήτησης προκειμένου να υπάρχει πρόσβαση σε όλο το υλικό και τις πληροφορίες μιας έκδοσης. Μια έντυπη έκδοση μπορεί να διαβαστεί. Μια ψηφιακή έκδοση μοιάζει περισσότερο με χώρο εργασίας ή εργαστήριο όπου ο χρήστης καλείται να εργαστεί πιο ενεργητικά με τα κείμενα και τα τεκμήρια. Κατά συνέπεια, τα τελευταία χρόνια έχουμε δει ακόμα και την ενσωμάτωση νέων στοιχείων και εργαλείων στην έκδοση, τα οποία επιτρέπουν την προσαρμογή, την εξατομίκευση, τη διαχείριση και τη συμμετοχή. Στα εικονικά ερευνητικά περιβάλλοντα, τα όρια ανάμεσα στο πρωτογενές υλικό, στη χρήση του για ερμηνεία και ανάλυση και στη δημοσίευση των ευρημάτων τελικά εξαφανίζονται.

Στην καρδιά της έκδοσης εξακολουθεί να βρίσκεται το κείμενο. Αλλά ποιο είναι αυτό το κείμενο που η έκδοση παρουσιάζει; Σε αντίθεση με το παράδειγμα της έντυπης έκδοσης, σύμφωνα με το οποίο προκρίνεται ένα κείμενο, η ψηφιακή έκδοση δείχνει μια έντονη τάση για πολλαπλά κείμενα. Όπως έχει ειπωθεί, το ψηφιακό ομοίτυπο, το οποίο είναι μια αναπαράσταση του κειμένου, σήμερα αποτελεί πλέον την καθιερωμένη αφετηρία. Αλλά ακόμα και το κείμενο ως γλωσσική οντότητα, που αντιπροσωπεύεται από τη μεταγραφή, είναι πολλαπλό. Συχνά, οι εκδόσεις προσφέρουν μια διπλωματική εκδοχή και ένα κριτικά επεξεργασμένο, συγκροτημένο και εκδομένο κείμενο ή χρηστικό κείμενο ανάγνωσης. Μερικές φορές τα κείμενα δίνονται και σε μετάφραση και η σημασιολογική πληροφορία εξάγεται και οργανώνεται σε μια γνωσιακή βάση δεδομένων ή παρουσιάζεται με δείκτες. Από μια συστηματική οπτική γωνία, μπορεί να ειπωθεί ότι η αναπαράσταση του κειμένου είναι εντοπίσιμη κατά μήκος ενός φάσματος πιθανών κατεργασιών και σταδίων επεξεργασίας ενός τεκμηρίου και της μεταγραφής του. Το φάσμα αυτό ξεκινά από θέσεις που βρίσκονται κοντά στο τεκμήριο (όπως η εικόνα) και φθάνει σε θέσεις που βρίσκονται κοντά στον χρήστη (όπως το κείμενο ανάγνωσης), καθώς εφαρμόζουν και προσθέτουν στο κείμενο όλο και περισσότερους αναβαθμούς ερμηνείας και επεξεργασίας.

Πίσω από την παρουσίαση του κειμένου που (μπορεί να) προσλαμβάνει διαφορετικές θέσεις σε ένα φάσμα όλων των δυνατών αναπαραστάσεων δεν βρίσκεται μόνον η ιδέα της σταδιακής αύξησης και ενσωμάτωσης πληροφοριακού και κριτικού υλικού. Οι ποικίλες κειμενικές μορφές δεν κινούνται απλώς τελεολογικά προς έναν έσχατο στόχο. Αντίθετα, η παρουσίαση αυτή μεταφέρει και ενσαρκώνει μια πλουραλιστική έννοια του κειμένου, σύμφωνα με την οποία διαφορετικά κανάλια πληροφορίας προερχόμενα από τεκμήρια και κείμενα γίνονται αντιληπτά και μπορούν να αναπαρασταθούν στο επίπεδο των κωδικοποιημένων δεδομένων. Αυτές οι κειμενικές διαστάσεις είναι το αντικείμενο μιας πλουραλιστικής θεωρίας του κειμένου και περιλαμβάνουν, για να δώσουμε κάποια μόνον παραδείγματα, το οπτικό, το υλικό, το γραφικό/τυπογραφικό, το γλωσσικό, το εργο-συναφές [work-related] καθώς και το σημασιολογικό κανάλι της πληροφορίας.¹² Είναι προφανές ότι στις φιλολογικές εκδόσεις οι διαφορετικές μορφές

¹² Για μια πρώτη σκιαγράφηση της «πλουραλιστικής θεωρίας του κειμένου» και των αλλαγών της «έννοιας του κειμένου» βλ. Sahle, «Textverständnis und Textbegriff», στο *Digitale Editionsformen*, III, 1–98.

κειμενικής αναπαράστασης αντιμετωπίζουν με διαφορετικούς αλλά συμπληρωματικούς τρόπους τις παραπάνω έννοιες για το τι είναι στην πραγματικότητα το κείμενο. Όσον αφορά το ψηφιακό παράδειγμα, η αύξηση των κειμενικών αναπαραστάσεων συνεπάγεται την ανατροπή του ρόλου του κριτικά εκδομένου κειμένου. Εντός του τυπογραφικού παραδείγματος, το εκδομένο κείμενο αποτελεί με διαφορά το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό, την καρδιά και το αποκλειστικό κέντρο της έκδοσης. Όλες οι άλλες μορφές τεκμηριωτικών στοιχείων, όπως απεικονιστικές φωτογραφίες, βιβλιογραφικές πληροφορίες, λεπτομέρειες για τη γραφή και τη στοιχειοθεσία, εναλλακτικές γραφές ή σημασιολογικές ερμηνείες, αποτελούν απλώς το υπόστρωμα ή τις (κατ)οχρώσεις του. Εντός του ψηφιακού παραδείγματος, η διαδικασία αντιστρέφεται: ο εκδότης δεν γράφει το εκδομένο κείμενο. Αντίθετα, αυτό αναπτύσσεται σταδιακά από τα υλικά τεκμήρια, από οπτικές αποδείξεις μέσω της μεταγραφής και μέσω της εφαρμογής της κριτικής, ιστορικής, υφολογικής και φιλολογικής γνώσης. Στην ψηφιακή έκδοση σχεδόν δεν υπάρχει λόγος να κρύψουμε από τον χρήστη αυτά τα επίπεδα κειμενικής αναπαράστασης. Αλλά ως ένα από τα αποτελέσματα αυτής της αλλαγής στη μεθοδολογία, το εκδομένο κείμενο σχετικοποιείται και το πολλαπλό κείμενο διευκολύνεται.

Από τεχνική άποψη, οι βασικές έννοιες των ηλεκτρονικών κειμένων, της περιγραφικής επιστημείωσης και των σύγχρονων αρχιτεκτονικών δημοσίευσης έχουν οδηγήσει σε αυτό που ονομάζεται η αρχή του μοναδικού πόρου [*single source principle*]. Όλες οι γνώσεις για ένα κείμενο συνενώνονται σε έναν και μόνον πόρο πληροφοριών από τον οποίο παράγονται αλγοριθμικά η δημοσίευση και όλες οι κειμενικές μορφές που αυτή περιέχει. Από εννοιολογική άποψη, αυτές οι εξελίξεις στη δημιουργία ψηφιακών φιλολογικών πόρων μπορούν να ονομαστούν «διαμεσοποίηση» [*transmedialisation*]¹³ — επειδή σήμερα οι πληροφοριακοί πόροι δημιουργούνται χωρίς αρχικά να τους αντιμετωπίζουμε με όρους δημοσίευσης. Προσβλέπουμε λιγότερο στη διάταξη και τη λειτουργικότητα της παρουσίας τους, αλλά ξεκινούμε με την αποκωδικοποίηση και κωδικοποίηση αυτού που πραγματικά υπάρχει. Δημιουργούμε πληροφορικούς πόρους που καθοδηγούνται από άυλα μοντέλα και άυλες περιγραφές των διαθέσιμων αντικειμένων. Το δόγμα των σημερινών στρατηγικών επιστημείωσης είναι ο διαχωρισμός ή μάλλον η μετάφραση από τη μορφή στο περιεχόμενο. Έτσι, δεν μεταμορφώνουμε απλώς τους κειμενικούς μας μάρτυρες από ένα (υλικό) μέσο σε ένα άλλο (ψηφιακό) μέσο και μορφή. Αντίθετα, προσπαθούμε να κωδικοποιήσουμε τις δομές και το νόημα τεκμηρίων και κειμένων πέρα από τη μεσικότητά τους [*mediality*]. Και από αυτά τα δεδομένα μπορεί —ή μπορεί και όχι— να δημιουργήσουμε, και περιστασιακά να ξαναδημιουργήσουμε, αυθαίρετες μορφές παρουσίασης στο ένα ή στο άλλο μέσο. Αν με ρωτούσαν πού βρίσκεται στα αλήθεια η ουσία της εν εξελίξει αλλαγής την οποία βιώνουμε από τα αναλογικά στα ψηφιακά μέσα —ποια είναι «η αληθινή επανάσταση»— η δική μου τουλάχιστον απάντηση θα ήταν η διαμεσοποίηση. Η μετατόπιση του προσανατολισμού από τα μέσα στα δεδομένα με την παράλληλη εστίαση στην αφαίρεση, τη μοντελοποίηση και τις πολυ-χρηστικές αναπαραστάσεις διακρίνεται πολύ καθαρά στο πεδίο των φιλολογικών εκδόσεων. Εδώ βλέπουμε μια μετάβαση από την έκδοση ως μεσικό προϊόν στην έκδοση ως μοντελοποιημένο πληροφοριακό πόρο που μπορεί να παρουσιαστεί στα μέσα, αλλά πρωτίστως αφορά την άυλη αναπαράσταση της γνώσης.

Κάτι τέτοιο έχει συνέπειες όσον αφορά το ζήτημα της επιθυμητής μεταφοράς εκδοτικής γνώσης από το παρελθόν. Όταν οι έντυπες εκδόσεις ψηφιοποιούνται, μεταμορφώνονται σε ηλεκτρονικό κείμενο και ψηφιακό κώδικα. Ως ψηφιακές (επανα-)δημοσιεύσεις γίνονται ευρύτερα

¹³ Βλ. ειδικότερα Sahle, «Inhalt und Form: Medienwandel als Transmedialisierung», στο *Digitale Editionsformen*, II, 157–165, και Sahle, «Zwischen Mediengebundenheit und Transmedialisierung. Anmerkungen zum Verhältnis von Edition und Medien», *editio — International Yearbook of Scholarly Editing*, 24 (2010), 23–36.

προσβάσιμες και επαναχρησιμοποιήσιμες και διευκολύνουν την αναζήτηση. Ωστόσο, αυτό που δεν αλλάζει είναι το παράδειγμα που ακολουθούν. Το εκδομένο κείμενο δεν έρχεται πιο κοντά στα τεκμήρια, εξακολουθεί να μην υπάρχει η οπτική απόδειξη, να μην γίνονται σαφείς οι κειμενικές δομές ή οι σημασιολογικές πληροφορίες, να είναι περιορισμένη η δυνατότητα για πολλαπλές κειμενικές μορφές. Αυτός είναι ο λόγος που μια ψηφιοποιημένη έκδοση δεν είναι μια ψηφιακή έκδοση.

Οι πραγματικά ψηφιακές εκδόσεις έχουν κάποια ή τα περισσότερα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά του ψηφιακού παραδείγματος. Ωστόσο, ενώ ο ορισμός που έχει δοθεί μέχρι στιγμής βοηθά στον εντοπισμό των φιλολογικών ψηφιακών εκδόσεων και στη διάκρισή τους από άλλα πράγματα, υπάρχουν ακόμα ορισμένα ανοικτά θέματα προς συζήτηση και ορισμένα πιθανά προβλήματα στον προσδιορισμό της ακριβούς διαχωριστικής γραμμής.

2.6 Ανοικτά ζητήματα;

Φαίνεται ότι οι απαντήσεις οδηγούν πάντα σε νέα ερωτήματα. Κάθε ορισμός χρειάζεται λέξεις για να εξηγήσει τα θέματά του και με τη σειρά τους οι λέξεις αυτές χρειάζεται να συζητηθούν και να διευκρινιστούν. Για αρχή, επιλέχθηκαν εδώ κάπως αυθαίρετα πέντε πτυχές, προκειμένου να διευκολυνθεί η κατανόηση ανοικτών ερωτημάτων και περιοχών όπου μοιάζει να απαιτείται περαιτέρω σκέψη.

ΦΨΕ vs. ΨΦΕ. Οι ονομασίες είναι σημαντικές όταν προσπαθούμε να καταλήξουμε σε μια κοινή κατανόηση των θεμάτων για τα οποία συζητάμε. Κάποιοι μιλούν για *Φιλολογικές Ψηφιακές Εκδόσεις (ΦΨΕ)*, άλλοι για *Ψηφιακές Φιλολογικές Εκδόσεις (ΨΦΕ)*. Είναι άραγε αναγκαίο να χρησιμοποιήσουμε δύο διαφορετικές ονομασίες, να περιγράψουμε δύο διαφορετικές σημασίες, να προσδιορίσουμε δύο διαφορετικές έννοιες και, συνεπώς, να κατασκευάσουμε στην περίπτωση αυτή δύο διαφορετικά πράγματα; Ίσως, βέβαια, να υπάρχουν όντως δύο διαφορετικοί δρόμοι στην ανάπτυξη και τη δημιουργία κριτικών εκδόσεων. Μια *Φιλολογική Ψηφιακή Έκδοση* θα έδινε έμφαση στο καινοφανές φαινόμενο της ψηφιακής δημοσίευσης και στην ανάγκη να μεριμνήσουμε τώρα για την επιστημονική της ποιότητα. Αυτό θα σήμαινε να προσθέσουμε κριτική διάσταση σε άλλως δυνάμει άκριτες δημοσιεύσεις. Από την άλλη, η *Ψηφιακή Φιλολογική Έκδοση* θα αναφερόταν στην παράδοση και τις μεθοδολογίες των φιλολογικών εκδόσεων και θα την απασχολούσε ο μετασχηματισμός τους στην ψηφιακή σφαίρα. Με δεδομένο ότι και οι δύο θα πρέπει να οδηγούν στο ίδιο αποτέλεσμα, δεν υποδηλώνουν απαραίτητως διαφορετικά πράγματα και, πέρα από τη λεπτομερή συζήτηση σχετικά με τις προσεγγίσεις και τις αντιλήψεις, μπορούν και οι δύο να χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα. Αυτό μπορεί να ισχύει και για ένα άλλο ζευγάρι όρων. Όπως υποστηρίχθηκε νωρίτερα, ο όρος «κριτική» μπορεί να θεωρηθεί ως το καθοριστικό σημαινόμενο [*definiens*] αυτού για το οποίο μιλάμε. Έτσι, *Ψηφιακή Κριτική Έκδοση* και *Κριτική Ψηφιακή Έκδοση* λειτουργούν εξίσου καλά και μπορούν επίσης να χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα.

*Ψηφιακή Έκδοση vs. Ψηφιακό Αρχείο.*¹⁴ Οι λέξεις αναφέρονται σε έννοιες. Μέσα στο κλίμα των αλλαγών που βιώνουμε ακόμα και οι έννοιες μοιάζει να βρίσκονται σε κίνηση. Οι εκδόσεις διευρύνουν το περιεχόμενό τους. Όταν στοχεύουν στη συμπερίληψη όλο και περισσότερων τεκμηρίων και τελικώς στην *πληρότητα*, και όταν το πρώτο επίπεδο αναπαράστασης μπορεί να

¹⁴ Για μια συζήτηση αυτού του θέματος, βλ. Sahle, *Digitales Archiv*, 2007. Για την οριοθέτηση διαφορετικών χαρακτηρισμών, ειδικότερα «αρχείο» και «ψηφιακές θεματικές ερευνητικές συλλογές», βλ. Kenneth M. Price, «Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What's in a Name?», *Digital Humanities Quarterly*, 3.3 (2009), <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html>

είναι απλώς ένα ψηφιακό ομοίτυπο με κάποια μεταδεδομένα, τότε η έκδοση μοιάζει ολοένα και περισσότερο με αρχείο. Πράγματι, ορισμένα πρότζεκτ που ξεκίνησαν αυτοπροσδιοριζόμενα ως εκδόσεις, αργότερα άλλαξαν τον χαρακτηρισμό τους σε αρχείο. Από την άλλη, τα ψηφιακά αρχεία ενέχουν ήδη την κριτική διάσταση στο βιβλιογραφικό επίπεδο και υπαινίσσονται τη δυνατότητα σταδιακής προσθήκης περισσότερης κριτικής πληροφορίας, άλλων μορφών αναπαράστασης (όπως η μεταγραφή), ενώ ενδέχεται τελικά να παρουσιάσουν ακόμα και εκδομένο κείμενο.¹⁵ Πράγματι, ορισμένα πρότζεκτ που ξεκίνησαν αυτοπροσδιοριζόμενα ως αρχεία αργότερα άλλαξαν τον χαρακτηρισμό τους σε εκδόσεις.¹⁶ Αν θεωρήσουμε την κριτική ενασχόληση και την επιστράτευση φιλολογικής γνώσης ως τα καθοριστικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας έκδοσης, τότε μπορούμε να πούμε ότι από ένα σημείο και πέρα ένα αρχείο μετατρέπεται σε έκδοση. Ωστόσο, η ανόμοια διαχείριση του περιεχομένου σε ένα πρότζεκτ μπορεί επίσης να οδηγήσει στη διαπίστωση ότι κάποια μέρη έχουν τον χαρακτήρα μιας έκδοσης ενώ κάποια άλλα μοιάζουν με αρχείο.

Ερωτήματα για την ποιότητα και τα κατώφλια. Ένα εκδοτικό εγχείρημα μπορεί να ονομαστεί φιλολογική έκδοση όταν στηρίζεται σε φιλολογική γνώση και κριτική ευθύνη. Οι εκδόσεις πρέπει να συμμορφώνονται με τα ακαδημαϊκά πρότυπα για να γίνουν αποδεκτές ως βάση για περαιτέρω ακαδημαϊκή έρευνα. Μια έκδοση παρέχει μια πλήρη αναπαράσταση του θέματός της. Και οι δύο προϋποθέσεις, σχετικά με το περιεχόμενο και την ποιότητα, εγείρουν το ερώτημα από ποιο σημείο και πέρα ένα εκδοτικό εγχείρημα είναι φιλολογική έκδοση. Και στις δύο περιπτώσεις πρέπει να υπάρχει κάτι σαν κατώφλι. Και αυτό είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Σύμφωνα με την αρχή της «άμεσης δημοσιοποίησης» των διαδικτυακών πρότζεκτ, μια έκδοση θα παρουσιαζόταν δημόσια το συντομότερο δυνατό για να ενεργοποιήσει το πιθανό κοινό της και να ενθαρρύνει τη συμμετοχή και την ανατροφοδότηση. Αλλά:

Ένα εκδοτικό πρότζεκτ δεν είναι έκδοση.

Τις τελευταίες δεκαετίες είδαμε πολλές προσπάθειες να δημιουργηθούν εκδόσεις με υψηλές μεθοδολογικές προδιαγραφές, οι οποίες αποβλέπουν στην κάλυψη μεγάλου όγκου υλικού, αλλά τελικά ατονούν και παραμένουν ως γενικές περιγραφές, προσχέδια και πιλοτικά μοντέλα [prototypes]. Επομένως, πού μπορεί να μπει η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην προδημοσίευση και στην έκδοση; Τα κριτήρια εδώ πρέπει να αφορούν το περιεχόμενο και τη χρηστικότητα. Μόλις η δημοσίευση καταστήσει προσιτό ένα σημαντικό όγκο ή ποσοστό των προβλεπόμενων τεκμηρίων ή κειμένων, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί γόνιμα από την έρευνα, μπορούμε να την ονομάσουμε έκδοση. Η ποιότητα είναι ακόμα δυσκολότερο να αποτιμηθεί, ιδιαίτερα σε μια εποχή που πληθαίνουν οι δημόσιες, κοινωνικές και πληθοποριστικές εκδόσεις. Προφανώς, μια φιλολογική έκδοση υπόσχεται αξιοπιστία και υψηλές προδιαγραφές. Οι ψηφιακές εικόνες, η μεταγραφή, η κριτική του κειμένου, τα σχόλια, οι σημειώσεις και τα συγκεκριμένα στοιχεία πρέπει να επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό ότι αυτή είναι η καλύτερη δυνατή αναπαράσταση του θέματος της έκδοσης και ότι οι καλύτεροι ειδικοί έχουν αξιοποιήσει με

¹⁵ O Mats Dahlström, «Critical Editing and Critical Digitization», στο *Text Comparison and Digital Creativity: The Production of Presence and Meaning in Digital Text Scholarship*, επιμ. Ernst Thoutenhoofd, Adrian van der Weel και Willem Th. van Peursen (Amsterdam: Brill, 2010), σσ. 79–97, πρόσφατα επινόησε την έννοια της «κριτικής ψηφιοποίησης» επιδιώκοντας να επικοινωνήσει ότι κάθε στάδιο της διαδικασίας για τη δημιουργία ψηφιακών υποκατάστατων ενέχει κριτική στάση απέναντι στα τεκμήρια.

¹⁶ Για έργα που αυτοαποκαλούνται αρχεία ή εκδόσεις βλ. τον κατάλογο στη διεύθυνση <http://digitale-edition.de>. Ανάμεσα σε όσα εξελίσσονται διαρκώς είναι το *Dante Gabriel Rossetti Archive*, το *Walt Whitman Archive*, το *William Blake Archive* και το *Shelley-Godwin Archive*.

επιμέλεια και φιλοπονία όλη την υπάρχουσα γνώση χρησιμοποιώντας αυστηρή μέθοδο. Θεωρητικά, η φιλολογική έκδοση είναι πάντα η «καλύτερη δυνατή υλοποίηση». Προφανώς, αυτές οι ιδιότητες είναι πολύ δύσκολο να μετρηθούν αντικειμενικά. Υπάρχουν ωστόσο άλλες όψεις οι οποίες είναι ελέγξιμες και επαληθεύσιμες κατά την αξιολόγηση των φιλολογικών εκδόσεων.¹⁷ Ορισμένες από τις όψεις αυτές αφορούν περισσότερο τη λειτουργία, όπως η πρόσβαση στην έκδοση μέσω πλοήγησης και αναζήτησης ή η παροχή καταλόγων και ευρετηρίων. Άλλες εστιάζουν περισσότερο στην έκδοση ως ακαδημαϊκό εγχείρημα. Εξετάζουν τα βασικά στοιχεία της έκδοσης: μπορεί να γίνεται παραπομπή και αναφορά σε αυτήν; Μπορεί να προσδιοριστεί βιβλιογραφικά επειδή αναφέρονται οι υπεύθυνοι εκδότες, ο τόπος και ο χρόνος δημιουργίας και δημοσίευσης; Διατυπώνονται με σαφήνεια και εφαρμόζονται με διαφάνεια οι βασικές παραδοχές, η θεωρία πίσω από την έκδοση, οι μέθοδοι και οι διαδικασίες της μεταγραφής και της κριτικής του κειμένου; Η βασικότερη απαίτηση στην παραδοσιακή έκδοση—*Δηλώστε τους κανόνες σας και ακολουθήστε τους!*—είναι συνάμα ο πρώτος νόμος και η αφετηρία κάθε ψηφιακής έκδοσης. Όσο για την ποιότητα αυτών των κανόνων και την εφαρμογή τους, το ερώτημα της χρησιμότητας είναι και πάλι κρίσιμο. Προσφέρει η έκδοση αξιόπιστα ομοιότυπα των τεκμηρίων; Μπορεί η φιλολογική έρευνα να βασίζεται στην αξιοπιστία της έκδοσης δίχως να πρέπει να καταφύγει στα πρωτότυπα;

Τι είναι μία ψηφιακή έκδοση; Η συζήτηση για τις εκδόσεις, η αξιολόγηση των εκδόσεων και η καταλογογράφηση των εκδόσεων απαιτεί την ταυτοποίησή τους με βάση εξωτερικά όρια και εσωτερικά συστατικά. Για τον πολιτισμό του εντύπου, αυτό δεν αποτελούσε πρόβλημα. Η έκδοση ήταν περιγεγραμμένη και αναγνωριζόταν από τη βιβλιοδεσία, το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλο, τη βιβλιογραφική περιγραφή και, επίσης, από το ότι ήταν ένα σταθεροποιημένο προϊόν. Η ψηφιακή έκδοση διεκδικεί να είναι διαδικασία και όχι προϊόν, και επομένως είναι ασταθής όσον αφορά τη δημοσίευση και την αλλαγή περιεχομένου. Επιπλέον, ο εκδότης ως σημείο αναφοράς αποδυναμώνεται καθώς υποκαθίσταται από μεγαλύτερες ομάδες ειδικών, συνεργατών ή ακόμα και συντελεστών οι οποίοι προέρχονται από το κοινωνικό σύνολο στην περίπτωση της κοινωνικής και πληθοποριστικής έκδοσης. Η δημοσίευση, έτσι όπως δημιουργείται αλγοριθμικά από διαχωρισμένα υποκείμενα δεδομένα, γίνεται αυθαίρετη. Δεδομένα, ακόμη και από κατανεμημένους πόρους, μπορεί να τροφοδοτήσουν ποικίλες εκδόσεις οι οποίες διαφέρουν ως προς τον στόχο και κατανέμονται σε τόπο και χρόνο. Το περιεχόμενο της έκδοσης μετασχηματίζεται σε ενότητες ή σε ακόμα μικρότερα σύνολα κόκκων ή σωματιδίων που μπορούν να διευθυνσιοδοτηθούν, να διασυνδεθούν και να ενσωματωθούν. Τα εκδοτικά πρότζεκτ λειτουργούν ως πλατφόρμες και πύλες που παρουσιάζουν μεμονωμένα έργα τα οποία μπορούν να υποστούν επεξεργασία, να επισημειωθούν σε βάθος και να παρουσιαστούν με συγκεκριμένες λειτουργικότητες. Όλα αυτά τα φαινόμενα δυσκολεύουν την απάντηση στο ερώτημα τι τελικά διαμορφώνει μία ή την ψηφιακή έκδοση. Φαίνεται ότι η λύση μπορεί να προέρθει μόνον από τους ίδιους τους εκδότες. Αυτοί θέτουν το πλαίσιο και ορίζουν το θέμα. Αν χαρακτηρίζουν κάτι ως έκδοση, μπορούμε να τους ακολουθήσουμε. Όπως συνέβαινε και στον παλιό κόσμο, η έκδοση μπορεί να οριστεί ως ένα βιβλιογραφικό αντικείμενο που θα πρέπει με σαφήνεια να ταυτοποιηθεί και να περιγραφεί.

Δημοσίευση vs. δεδομένα. Αν η έκδοση δημιουργείται αυθαίρετα από άυλα δεδομένα και μπορεί να αναδημιουργηθεί από άλλους με διαφορετικές μορφές ανά πάσα στιγμή, τότε έκδοση εξακολουθεί να σημαίνει δημοσίευση ή μάλλον τα δεδομένα πίσω από τη δημοσίευση; Φαίνεται

¹⁷ Βλ. το «Kriterien für die Besprechung digitaler Editionen, Version 1.1», Institute for Documentology and Scholarly Editing 2014, <http://www.i-d-e.de/publikationen/weitereschriften/kriterien-version-1-1>. Η αγγλική έκδοσή: «Criteria for Reviewing Scholarly Digital Editions», <http://www.i-d-e.de/publikationen/weitereschriften/criteria-version-1-1>

ότι τα δεδομένα είναι ο χώρος όπου αποθηκεύεται το περιεχόμενο της έκδοσης, καταγράφονται οι εκδοτικές διαδικασίες και διατηρείται η εκδοτική γνώση. Το πιο σημαντικό καθήκον του εκδότη είναι η δημιουργία πληροφορίας με τη μορφή πλούσιων, σωστών και αξιόπιστων δεδομένων. Η δημιουργία ηλεκτρονικών εκδόσεων ή έντυπων παραγώγων από αυτά τα δεδομένα μπορεί να αφηθεί σε άλλους ειδικούς, όπως εκδοτικούς οίκους, εταιρείες διαδικτυακών εφαρμογών [web agencies] ή σχεδιαστές μέσων [media designers]. Πράγματι, εκδόσεις παράγονται με αυτόν τον τρόπο. Ωστόσο, ενδέχεται ο εκδότης να παραμένει ο υπεύθυνος και για την έκδοση ως μια μορφή δημοσίευσης και έτσι να αναγνωρίζεται ως δημιουργός της. Αυτό σίγουρα ισχύει, αλλά μπορεί να περιοριστεί σε εκείνες τις περιπτώσεις στις οποίες ο εκδότης είναι ο επικεφαλής της διαδικασίας της δημοσίευσης και αποφασίζει για την επιλογή του υλικού, την παρουσίασή του καθώς και τις δυνατότητες και λειτουργίες της πλοήγησης, της αναζήτησης και της χρήσης της έκδοσης. Η κατάσταση θα περιπλακεί όταν δημιουργηθεί μια άλλη δημοσίευση από κάποιον άλλο. Οι αποφάσεις για τη διευθέτηση μιας νέας παρουσίασης μπορούν επίσης να ονομάζονται εκδοτικές, και ίσως πρέπει να διακρίνουμε τουλάχιστον δύο επίπεδα εκδοτικών δραστηριοτήτων: τη δημιουργία δεδομένων και τη δημιουργία μιας έκδοσης ως δημοσίευσης. Και υπάρχει ένα ακόμα ενδιαμέσο επίπεδο. Ακολουθώντας την ιδέα της έκδοσης ως απλών δεδομένων, θα ήταν καλύτερα η έκδοση να παρέχεται μέσω τυποποιημένων διαδικτυακών υπηρεσιών για συλλογή και εξαγωγή δεδομένων [harvesting] ή για άμεση ενσωμάτωση σε πιο κλασικές μορφές μέσω γραφικών διεπαφών χρήστη.¹⁸ Τέτοιες υπηρεσίες θα αποτελούσαν ακόμα μία και ίσως την πλέον κατάλληλη μορφή δημοσίευσης.

2.7 Επίλογος

Τίποτα δεν είναι τόσο πρακτικό όσο μια καλή θεωρία. Εδώ έγινε μια προσπάθεια να προταθεί ένας ευρύς, αλλά ελπίζουμε σαφής, σύντομος και απλός ορισμός. Θα πρέπει να είναι διεπιστημονικός, να περιλαμβάνει όλες τις φιλολογικές προσεγγίσεις, τις σχολές και τα υλικά. Πάνω από όλα, θα πρέπει να είναι λειτουργικός: θα πρέπει να μας παρέχει σαφείς οδηγίες για το πώς θα διακρίνουμε τις φιλολογικές ψηφιακές εκδόσεις από άλλες εκδοτικές οντότητες όπως τις εκ των υστέρων ψηφιοποιημένες εκδόσεις, τα ηλεκτρονικά κείμενα, τα σώματα κειμένων, τα ψηφιακά ομοίτυπα, τα εκδοτικά πρότζεκτ, τα ψηφιακά αρχεία, τις ψηφιακές βιβλιοθήκες κλπ. Η απλή λέξη έκδοση, ειδικά στην αγγλική γλώσσα, μπορεί να σημαίνει κάθε είδους έκδοση. Ωστόσο, η φιλολογική έκδοση αναφέρεται σε κάτι άλλο, το οποίο μπορεί να οδηγήσει σε μια δημοσίευση, αλλά πλαισιώνεται από πολύ ειδικές ενέργειες και καθοδηγείται από ένα συγκεκριμένο σύνολο θεωρητικών υποθέσεων και μεθοδολογιών. Η φιλολογική έκδοση υφίσταται μια θεμελιώδη αλλαγή, η οποία προκαλείται από τις νέες δυνατότητες των ψηφιακών τεχνολογιών περιγραφής, κωδικοποίησης και δημοσίευσης. Εντούτοις, υιοθετεί και προωθεί περαιτέρω τις βασικές ιδέες της κριτικής έκδοσης που είναι μαζί μας εδώ και μερικούς αιώνες τώρα. Άλλοι μπορεί να τονίσουν ότι η συνολική αντίληψή μας για την έκδοση μεταβάλλεται τόσο καθολικά που μπορεί να αποσυντεθεί και να αντικατασταθεί από άλλες ονομασίες. Στη δική μου δουλειά όμως, βλέπω τη συνέχεια στους βασικούς στόχους της παροχής αξιόπιστων, φερέγγυων και χρήσιμων αναπαραστάσεων των κληρονομημένων κειμένων και τεκμηρίων, τα οποία θα αποτελέσουν έτσι βάση για περαιτέρω έρευνα στις ανθρωπιστικές σπουδές. Ο κατάλογός μου των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων είναι μια απόπειρα να προσφέρω κάποια εμπειρικά δεδομένα στη διαρκή

¹⁸ Βλ. Peter Boot και Joris van Zundert, «The Digital Edition 2.0 and The Digital Library: Services, not Resources», *Digitale Edition und Forschungsbibliothek, Bibliothek und Wissenschaft*, 44 (2011), 141–152, <http://peterboot.nl/pub/vanzundert-boot-services-not-resources-2011.pdf>

συζήτηση περί μεθοδολογίας. Για να γίνει αυτό, έπρεπε να χαράξω μια αρκετά σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε φιλολογικές εκδόσεις με τη στενή έννοια του όρου και σε άλλα φαινόμενα τα οποία επίσης συνδέονται με τις ποικίλες δραστηριότητες που καθιστούν την πολιτιστική μας κληρονομιά προσβάσιμη.

Όταν έρχεται η στιγμή να ενσωματώσω μία ακόμα καταχώριση στον κατάλογο των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων, εφαρμόζω τον ορισμό που έδωσα πιο πάνω κάνοντας απλώς τέσσερις ερωτήσεις:

1. Υπάρχει πλήρης αναπαράσταση του υπό διερεύνηση θέματος; Ενδέχεται να πρόκειται για ένα εκδομένο κείμενο ή τουλάχιστον για μια πολύ ακριβή μεταγραφή. Μερικές φορές –αν και αυτό είναι μάλλον η εξαίρεση παρά ο κανόνας και εξαρτάται από τα ειδικά χαρακτηριστικά του υλικού– ένα ψηφιακό ομοίτυπο μπορεί να είναι αρκετό. Μερικές φορές ακόμα και μια δομημένη βάση δεδομένων μπορεί να είναι μια πλήρης αναπαράσταση.¹⁹
2. Είναι κριτική; Έχουν δηλωθεί και τεκμηριωθεί κανόνες για την επεξεργασία του υλικού; Έχουν εφαρμοστεί αυτοί οι κανόνες λαμβάνοντας υπόψη τη φιλολογική γνώση σχετικά με το υλικό, τη γένεσή του, τα συγκείμενά του και την πρόσληψή του; Προσθέτει η έκδοση πληροφορίες στην αναπαράσταση κάνοντάς την πιο προσιτή, κατανοητή και εύχρηστη;
3. Διαθέτει η έκδοση ακαδημαϊκή ποιότητα; Εφαρμόστηκαν οι κανόνες με αυστηρότητα και διαφάνεια; Αποδίδονται καθαρά οι εκδοτικές ευθύνες; Μπορεί η έκδοση επαρκώς να αντικαταστήσει προηγούμενες εκδόσεις ή τα πρωτογενή τεκμήρια, καθιστώντας στις περισσότερες περιπτώσεις περιττή την προσφυγή σε αυτά; Παρέχει αξιόπιστη και φερέγγυα βάση για περαιτέρω φιλολογική έρευνα;
4. Ακολουθεί η έκδοση το ψηφιακό παράδειγμα; Αξιοποιεί τις δυνατότητες της ψηφιακής τεχνολογίας και των μέσων; Είναι εκτυπώσιμη χωρίς σημαντική απώλεια περιεχομένου και λειτουργικότητας;

Αναμφίβολα, αυτή είναι μόνον μία πιθανή οπτική προσέγγισης της έκδοσης στην ψηφιακή εποχή. Είναι υποκειμενική και σίγουρα βασίζεται σε κάποιες βιογραφικές και γεωγραφικές προϋποθέσεις, αλλά επιχειρεί να σεβαστεί και να συμπεριλάβει τους διαφορετικούς κλάδους, τις εκδοτικές σχολές, τα υλικά και τα είδη και να κτίσει μια γέφυρα ανάμεσα στην παράδοση και στις τρέχουσες αλλαγές. Και τουλάχιστον βρίσκεται σε διαρκή πρακτική εφαρμογή εδώ και δέκα χρόνια²⁰ έτσι ώστε να μοιάζει τώρα ώριμη για περαιτέρω συζήτηση και ανάπτυξη.

¹⁹ Σκεφτείτε εδώ σειριακές ιστορικές πηγές, όπως λογιστικά βιβλία.

²⁰ (Σ.τ.Μ.) Η αναφορά στο 2016, έτος έκδοσης του άρθρου και του πρωτότυπου τόμου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bergmann Loizeaux, Elizabeth και Neil Fraistat, επιμ., *Reimagining Textuality: Textual Studies in the Late Age of Print* (Madison: University of Wisconsin Press, 2002).
- Boot, Peter και Joris van Zundert, «The Digital Edition 2.0 and The Digital Library: Services, not Resources», *Digitale Edition und Forschungsbibliothek, Bibliothek und Wissenschaft*, 44 (2011), 141–152, <http://peterboot.nl/pub/vanzundert-boot-services-not-resources-2011.pdf>
- Chernaik, Warren L., Marilyn Deegan και Andrew Gibson, επιμ., *Beyond the Book: Theory, Culture, and the Politics of Cyberspace* (Oxford: Office for Humanities Communication, 1996).
- Dahlström, Mats, «Digital Incunabules: Versionality and Versatility in Digital Scholarly Editions», στο ICCC/IFIP Third Conference on Electronic Publishing 2000, Kaliningrad State University, Kaliningrad/Svetlogorsk, Russia, 17th–19th August 2000 (Washington: ICCC Press, 2000).
- , «How Reproductive is a Scholarly Edition?», *Literary and Linguistic Computing*, 19.1 (2004), 17–33, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/19.1.17>
- Foys, Martin K., επιμ., *Bayeux Tapestry [CD-ROM]* (Woodbridge: Scholarly Digital Editions, 2002).
- Gabler, Hans Walter, «Das wissenschaftliche Edieren als Funktion der Dokumente», *Jahrbuch für Computerphilologie*, 8 (2006), 55–62, <http://computerphilologie.digital-humanities.de/jg06/gabler.html>
- , «The Primacy of the Document in Editing», *Ecdotica*, 4 (2007), 197–207.
- Greetham, David, «Editorial and Critical Theory: From Modernism to Postmodernism», στο *Palimpsest: Editorial Theory in the Humanities*, επιμ. George Bornstein και Ralph G. Williams (Ann Arbor, University of Michigan Press, 1993), σσ. 9–28.
- McCarty, Willard, επιμ., *Text and Genre in Reconstruction: Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions* (Cambridge: Open Book Publishers, 2010), <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0008>
- O'Donnell, James J., *Avatars of the Word: From Papyrus to Cyberspace* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998).
- Price, Kenneth M., «Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What's in a Name?», *Digital Humanities Quarterly*, 3.3 (2009), <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html>
- Peter Robinson, «What is a Critical Digital Edition?», *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 1 (2002), 43–62.
- Sahle, Patrick, *A Catalog of Digital Scholarly Editions*, <http://www.digitale-edition.de>
- , «Digitales Archiv—Digital Edition: Anmerkungen zur Begriffsklärung», στο *Literatur und Literaturwissenschaft auf dem Weg zu den neuen Medien: Eine Standortbestimmung*, επιμ. Michael Stolz κ.ά. (Zürich: germanistik.ch, 2007), σσ. 64–84.
- , «Die disziplinierte Edition—eine kleine Wissenschaftsgeschichte», *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007: Methodik—Amtsbücher—Digitale Edition—Projekte*, επιμ. Matthias Thumser και Janusz Tandeki (Toruń: Deutsch-Polnischer Gesprächskreis für Quellenedition, 2008), σσ. 35–52.

- , «Zwischen Mediengebundenheit und Transmedialisierung: Anmerkungen zum Verhältnis von Edition und Medien», *editio—International Yearbook of Scholarly Editing*, 24 (2010), 23–36.
- , *Digitale Editionsformen: Zum Umgang mit der Überlieferung unter den Bedingungen des Medienwandels*, 3 vols., Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik 7–9 (Norderstedt: BOD, 2013).
- Shillingsburg, Peter L., *From Gutenberg to Google: Electronic Representations of Literary Texts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) [ελλ. έκδ. Από τον Γουτεμβέργιο στο Google: Ηλεκτρονικές αναπαραστάσεις λογοτεχνικών κειμένων, μτφρ. Κωνσταντίνος Τάκης (Θεσσαλονίκη: Ροπή, 2017)].
- Sutherland, Kathryn, επιμ., *Electronic Text: Investigations in Method and Theory* (Oxford: Oxford University Press, 1997).
- Thorburn, David και Henry Jenkins, επιμ., *Rethinking Media Change: The Aesthetics of Transition* (Cambridge, MA: MIT Press, 2003).
- χ.σ., «Kriterien für die Besprechung digitaler Editionen, Version 1.1», Institute for Documentology and Scholarly Editing 2014, <http://www.i-d-e.de/publikationen/weitereschriften/kriterien-version-1-1>. [=«Criteria for Reviewing Scholarly Digital Editions», <http://www.i-d-e.de/publikationen/weitereschriften/criteria-version-1-1>].

3. Προς ένα μοντέλο για ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις: από τον Πλάτωνα στον Ηράκλειτο

ELENA PIERAZZO

Μετάφραση

Μαρία Ακριτίδου

Σύνοψη

Στο κεφάλαιο αυτό η Elena Pierazzo προτείνει μια διαφορετική θεωρητική σύλληψη των κειμενικών σπουδών και της εκδοτικής εργασίας, βασισμένη στην πεποίθηση ότι κάθε έκδοση είναι μια «υπόθεση εργασίας». Παραδοσιακά, οι εκδόσεις, μέσα από διεργασίες κριτικής του κειμένου, διαχωρίζουν το κείμενο τόσο από τα ίχνη της δημιουργίας του (γένεσης) όσο και της μετάδοσης και διάδοσής του (με άλλα λόγια, της παράδοσής του, σύμφωνα με την ορολογία των κειμενικών σπουδών). Οι εκδόσεις αυτές, οι λεγόμενες εκδόσεις προς ανάγνωση (χρηστικές), αλλά και έως έναν βαθμό και οι κριτικές εκδόσεις με υπόμνημα υποσελίδιο ή στο τέλος του βιβλίου, έδιναν στους αναγνώστες την ψευδή εικόνα ενός και μοναδικού, σταθερού κειμένου, που υφίσταται σε μια καθαρή πλατωνική κατάσταση, η οποία δεν πρέπει να αμαυρώνεται από εκδοτικά σύμβολα ή αμφιβολίες. Αντίθετα, η ψηφιακή εκδοτική μεθοδολογία, προσφέροντας ένα εναλλακτικό εκδοτικό μοντέλο, επιτρέπει την εφαρμογή στην πράξη μιας διαφορετικής θεωρητικής σύλληψης της ίδιας της έννοιας του κειμένου. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

κριτικό υπόμνημα, παράδοση κειμένων, κειμενική παραλλαγή, κειμενική κινητικότητα

Η έκδοση κειμένων είναι αναμφίβολα μία από τις αρχαιότερες διανοητικές δραστηριότητες στον χώρο των Ανθρωπιστικών Σπουδών. Ο David Greetham ανιχνεύει την αφετηρία της στην απόφαση του Πεισίστρατου (560–527 π.Χ.) να καθιερώσει ένα «επίσημο» κείμενο των ομηρικών επών. Όπως τονίζει, ήταν αυτή η «υποψία» γύρω από την αυθεντικότητα των κειμένων — μια δυσπιστία απέναντι στις παραλλαγές — που οδήγησε στη γένεση της κειμενικής επίγνωσης, η οποία με τη σειρά της εξελίχθηκε κατά την τελευταία μιάμιση χιλιετία στις πολλαπλές θεωρίες και πρακτικές του πεδίου που σήμερα αποκαλούμε κειμενικές σπουδές.¹

Τα κείμενα απαντούν σε διαφορετικές εκδοχές και οι κειμενικές παραλλαγές είναι αναπόφευκτες· ή, με τα λόγια του John Bryant, «το ρευστό κείμενο είναι μια πραγματικότητα, όχι μια θεωρία».² Στην αρχαιότητα, πριν την εφεύρεση της τυπογραφίας, το φαινόμενο της παραλλαγής οφειλόταν κυρίως στο γεγονός πως η πρακτική της αντιγραφής με το χέρι είχε ως συνέπεια την παρείσφρηση επεμβάσεων και ασύνειδων σφαλμάτων στο κείμενο κατά την

¹ David Greetham, «A History of Textual Scholarship», στο *The Cambridge Companion to Textual Scholarship*, επιμ. Neil Fraistat και Julia Flanders (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), σσ. 16–41 (σ. 18).

² John Bryant, *The Fluid Text: A Theory of Revision and Editing for Book and Screen* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002), σ. 1. Μια αντίστοιχη εννοιολόγηση εντοπίζεται στο Peter Shillingsburg, «Text as Matter, Concept, and Action», *Studies in Bibliography*, 44 (1991), 31–83 (ιδ. σσ. 47–51).

αντιγραφή.³ Η εφεύρεση της τυπογραφίας δημιούργησε την εντύπωση πως αυτό το πρόβλημα επιλύθηκε, καθώς επικρατούσε η παραδοχή πως όλα τα αντίτυπα εκ του τυπογραφείου ήταν πανομοιότυπα· η πεποίθηση αυτή, ωστόσο, έχει κλονιστεί χάρη σε δύο είδη ερευνών. Το πρώτο αναλύει την ίδια την τυπογραφική διαδικασία και όλα τα πιθανά «ατυχήματα» που την διακρίνουν (διόρθωση σφαλμάτων, εισαγωγή σφαλμάτων, ανασύνθεση τύπων, παραποποθέτηση τευχών του χειρόγραφου κώδικα κλπ.).⁴ Το δεύτερο είδος έρευνας επικεντρώνεται στο ίδιο το κείμενο και την εκδοτική δραστηριότητα εντός των τυπογραφείων, όπου τα χειρόγραφα των συγγραφέων διορθώνονταν, τυποποιούνταν και διαμορφώνονταν για τις ανάγκες της δημοσίευσης.⁵ Μία ακόμα γραμμή έρευνας εστιάζει στην ανάλυση των σωζόμενων συγγραφικών προσχεδίων· για τους σκοπούς της έρευνας αυτού του είδους, αντικείμενο της ανάλυσης είναι η διαδικασία γραφής και συγγραφής. Το «οριστικό» κείμενο, επομένως, εκλαμβάνεται ως ένα μόνο στάδιο του κειμενικού ταξιδιού, καθώς μπορεί να χαρακτηρίζεται «οριστικό» μόνο μέχρι τη στιγμή που ο/η συγγραφέας αποφασίσει να το αλλάξει ή όταν πια ο θάνατος του συγγραφικού υποκειμένου το καταστήσει πράγματι «οριστικό».⁶ Τέλος, τα πρωτογενώς ψηφιακά (born-digital) κείμενα υφίστανται εξ ορισμού σε πολλαπλές εκδοχές, καθώς κάθε φορά που επιλέγουμε την εντολή «Αποθήκευση», δημιουργείται μια νέα εκδοχή. Ωστόσο, παρά την πολυμορφία των κειμένων, στις περισσότερες περιπτώσεις η βασική καθοδηγητική αρχή της έκδοσης και, ίσως κυριότερα, της δημοσίευσης είναι η *reductio ad unum*, δηλαδή η αντιβολή και συγχώνευση παραλλαγών και εκδοχών με στόχο ένα μοναδικό, έγκυρο κείμενο προς καθιέρωση. Το παράδειγμα του Πεισίστρατου, που, όπως ήδη αναφέρθηκε, φιλοδοξούσε να καθιερώσει την «επίσημη» εκδοχή των ομηρικών επών, είναι χαρακτηριστικό: από την αρχαιότητα και εξής, σκοπός της εκδοτικής εργασίας ήταν η παραγωγή της μοναδικής, αληθινής, «επίσημης» εκδοχής του κειμένου με βάση τις πολλές διαθέσιμες.

Οι εκδοτικοί οίκοι ενστερνίστηκαν την υποχρέωση παροχής ενός αξιόπιστου κειμένου στον αναγνώστη, καθιστώντας την ταυτόχρονα απαιτητή. Στην Ιταλία του 15ου αιώνα, οι πρώτοι εμπορικοί εκδότες συνεργάστηκαν με επιφανείς λογίους προκειμένου να τυπώσουν το πλέον ορθό κείμενο. Η τυπογραφική τεχνολογία έκανε μάλιστα δυνατή την ταυτόχρονη παραγωγή εκατοντάδων αντιτύπων του ίδιου κειμένου, με αποτέλεσμα να αποκτήσει ύψιστη σημασία το τύπωμα ενός καλού κειμένου. Ο χρόνος και οι πόροι που εξοικονομήθηκαν κατά την πρώτη

³ Σε αυτά πρέπει κανείς να προσθέσει, βεβαίως, τις συγγραφικές αναθεωρήσεις, που μπορεί να μην είναι τόσο συνήθεις όσο στην περίπτωση νεότερων συγγραφέων, αλλά σε καμία περίπτωση δεν απουσιάζουν. Ακόμα πιο σημαντικές είναι οι κειμενικές επανεπεξεργασίες, που είναι ιδιαίτερα συνηθισμένες σε συγκεκριμένα είδη, όπως το έπος, τα θρησκευτικά κηρύγματα, τα σχόλια και ούτω καθεξής, ένα ζήτημα το οποίο θα συζητηθεί παρακάτω.

⁴ Βλ., μεταξύ άλλων, Fredson Bowers, *Principles of Bibliographical Description* (Princeton: Princeton University Press, 1949), και Ronald B. McKerrow, *An Introduction to Bibliography for Literary Students* (Winchester: St Paul's Bibliographies, 1994).

⁵ Βλ., για παράδειγμα, τις μελέτες για τις λεγόμενες «συμπτωματικές γραφές [accidentals]» της κειμενικής παράδοσης, που εκπονήθηκαν με αφετηρία το θεμελιώδες έργο του W. W. Greg («The Rationale of Copy-Text», *Studies in Bibliography*, 3 (1950–1951), 19–36), μια σύντομη επισκόπηση των οποίων μπορεί κανείς να βρει στο David Greetham, *Textual Scholarship: An Introduction* (New York: Garland, 1994), σσ. 333–335 [(Σ.τ.Μ.) ο όρος «accidentals» αναφέρεται σε γραφές που παραδίδονται από διαφορετικούς μάρτυρες αλλά είναι δευτερεύουσας σημασίας, καθώς αφορούν την ορθογραφία, τη στίξη και άλλα παρόμοια στοιχεία που ο Greg θεωρεί ως δευτερεύοντα στοιχεία μορφής]. Πιο πρόσφατα η Kathryn Sutherland διερεύνησε τον ρόλο των εκδοτικών οίκων στη γλωσσική ρύθμιση και εξομάλυνση των έργων της Austen· βλ. *Jane Austen's Textual Lives: From Aeschylus to Bollywood* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

⁶ Αυτήν την προσέγγιση υιοθετεί η *critique génétique* ή Γενετική Κριτική, για την οποία βλ. Almuth Grésillon, *Éléments de critique génétique: lire les manuscrits modernes* (Paris: Presses universitaires de France, 1994).

περίοδο της τυπογραφίας χάρη στη μηχανική αναπαραγωγή πολλαπλών, λίγο-πολύ πανομοιότυπων αντιτύπων του ίδιου κειμένου (κάτι που δεν ήταν δυνατό με την αντιγραφή με το χέρι), κατέστησαν βιώσιμη την επένδυση στην ποιότητα των κειμένων, δίνοντας ώθηση στις κειμενικές σπουδές, που εξελίχθηκαν σε εμπορευματικό αγαθό με εμπορική αξία. Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως ήταν ακριβώς οι φιλολογικές δεξιότητες που προασπίζονταν Ουμανιστές όπως ο Lorenzo Valla ή ο Agnolo Poliziano αυτές που οδήγησαν στην εφεύρεση τεχνολογίας κατάλληλης για την ανάδειξη αντίστοιχων δεξιοτήτων και γνώσεων. Αυτή η σύγκλιση λογιολογίας και τεχνολογικής καινοτομίας είχε τεράστια επίδραση στον πολιτισμό της πρώιμης νεωτερικότητας και έγινε το όχημα για τη διάδοση νέων θρησκευτικών ιδεών που είχαν αναπτυχθεί παράλληλα με τη Βιβλική φιλολογία.⁷ Η εκδοτική βιομηχανία εκμεταλλεύεται εδώ και αιώνες φιλολογικούς ισχυρισμούς για να προωθήσει τα προϊόντα της, χρησιμοποιώντας ως διαφημιστικά σλόγκαν χαρακτηρισμούς όπως «νέα διόρθωση», «αντιβολή ακριβείας με παλαιότερα χειρόγραφα», «βελτιωμένη έκδοση» και «αποκαθαρμένη έκδοση», καθιερώνοντας μια στέρεη και διαρκή συνεργασία με λογίους. Ορισμένοι από αυτούς τους λογίους εξελίχθηκαν σε μόνιμους φιλολογικούς εκδότες-επιμελητές των εκδοτικών οίκων, με διάσημες συνεργασίες όπως αυτή μεταξύ του Pietro Bembo και του Aldus Manutius στη Βενετία του 16ου αιώνα, αλλά και με τη συμβολή ανθρώπων με πολύ μικρότερη αίγλη (όπως αυτών που περιγράφει εξαιρετικά ο Anthony Grafton),⁸ ο ρόλος των οποίων μπορεί να εντοπιστεί στο ενδιάμεσο μεταξύ εκδοτικών οίκων και συγγραφέων. Η πρώιμη νεωτερικότητα γνώρισε σημαντική αύξηση της εγγραμματοσύνης, που, σε έναν μη φαύλο κύκλο, κατέστησε αμέσως εμπορικά βιώσιμο το έντυπο και συνάμα τροφοδοτήθηκε και ενισχύθηκε από την παρουσία του εντύπου. Το νέο θρησκευτικό κλίμα απαιτούσε επίσης ένα κεντρικά ελεγχόμενο και παγιωμένο κείμενο, καθώς για τους θρησκευτικούς αναμορφωτές είχε πρωταρχική σημασία να έχουν οι οπαδοί τους στα χέρια τους την ίδια εκδοχή της Βίβλου ή του προσευχητάριου. Στις προτεσταντικές χώρες το κίνημα υπέρ της αδιαμεσολάβητης ανάγνωσης της Βίβλου παρείχε ταυτόχρονα ένα σημαντικό κίνητρο για εγγραμματοσύνη. Η ανάγκη να διδαχθεί ανάγνωση ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός ανθρώπων ευνόησε επίσης την εισαγωγή χαρακτηριστικών που ο Christian Vandendorpe αποκάλεσε «τυποποιημένες προδιαγραφές αναγνωσιμότητας», συμπεριλαμβάνοντας την απλοποίηση και τυποποίηση της τυπογραφικής διάταξης, την ενοποίηση της ορθογραφίας και της στίξης, καθώς και την εξομάλυνση της σύνταξης.⁹ Οι κειμενικές παραλλαγές έγιναν σταδιακά μη αποδεκτές, τόσο θεωρητικά όσο και πολιτισμικά· ακόμα και αν η κειμενική ομογενοποίηση κατακτιόταν στην πραγματικότητα μόνο θεωρητικά —καθώς, αναπόφευκτα, ο τρόπος παράδοσης των κειμένων καθορίζει τον βαθμό παραλλαγής— η διάθεση και η παραγωγή του ενός και μοναδικού, καθιερωμένου και αυθεντικού κειμένου κατέστη ένας στόχος που επιδιωκόταν ενεργά, για διαφορετικούς αλλά συγκλίνοντες λόγους, τόσο από τους εμπορικούς εκδότες όσο και από τους λογίους.

⁷ Βλ., για παράδειγμα, Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), όπου η συγγραφέας υποστηρίζει πως η τεχνολογία του εντύπου οδήγησε σε μια αξιοσημείωτη τάση για σταθεροποίηση και προτυποποίηση, αλλά και σε μια ώθηση για τη δημοκρατικοποίηση της γνώσης· σε αυτήν την τάση για δημοκρατικοποίηση της γνώσης οφείλεται εν μέρει η καθιέρωση της Μεταρρύθμισης, στο πλαίσιο της οποίας κατέστη ζωτικής σημασίας η ατομική πρόσβαση στις Γραφές.

⁸ Anthony Grafton, *The Culture of Correction in Renaissance Europe* (Panizzi Lectures) (London: British Library, 2011).

⁹ Christian Vandendorpe, *From Papyrus to Hypertext: Toward the Universal Digital Library* (Urbana και Chicago: University of Illinois Press, 2009), σσ. 15–21.

Η συγκεκριμένη κουλτούρα, που χαρακτηριζόταν από μια πολιτισμική λογική που στόχευε στην καθιέρωση του ενός και μοναδικού κειμένου, έρχεται σε αντίθεση με τις πολύ πιο ποικίλες μεσαιωνικές πρακτικές διάδοσης των κειμένων. Ενώ ορισμένα θρησκευτικά και νομικά κείμενα ήταν αναγκαίο να αποτελούν πιστά αντίγραφα του προγόνου τους (μια ανάγκη που και πάλι, ωστόσο, άφηνε χώρο για διόρθωση και σύμφυση), στην περίπτωση της δημόσιας γραμματείας ήταν σύνηθες φαινόμενο ο «εγκλιματισμός» του κειμένου στο γλωσσικό περιβάλλον όπου θα διαβαζόταν το αντιγραμμένο κείμενο. Για παράδειγμα, στην περίπτωση εξαιρετικά σύνθετων παραδόσεων, όπως αυτών του έπους ή των θρησκευτικών κηρυγμάτων, η μεταποίηση και, επομένως, η δημιουργία νέων εκδοχών θεωρούνταν συνήθεις πρακτικές, τουλάχιστον για ορισμένους τύπους κειμένων. Πολλοί μελετητές αντιλαμβάνονταν (και ακόμη και σήμερα αντιλαμβάνονται) την κειμενική ποικιλία των μεσαιωνικών κειμένων ως πρόβλημα προς επίλυση κατά την αναζήτηση του πρωτοτύπου. Αυτή η αντίληψη άρχισε να εμφανίζει κάποιες ρωγμές ήδη από τις αρχές του εικοστού αιώνα, με την περίφημη κριτική της λαχμανιανής μεθόδου από τον Joseph Bédier, και στη συνέχεια με ακόμα μεγαλύτερη ένταση από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και εξής, με την ταυτόχρονη εμφάνιση μελετών από τους Bernard Cerquiglini, D. F. McKenzie και Jerome McGann.¹⁰ Πιο συγκεκριμένα, ο Cerquiglini, στο έργο αναφοράς *Éloge de la variante* (1989) —που μεταφράστηκε στα αγγλικά δέκα χρόνια αργότερα ως *In Praise of the Variant* [Έπαινος της παραλλαγής]— έδωσε έμφαση στην παραλλαγή ως μάρτυρα του πολιτισμικού περιβάλλοντος εντός του οποίου παρήχθη ένα συγκεκριμένο αντίγραφο.¹¹ Σύμφωνα με τη δική του θεώρηση, τα χειρόγραφα δεν συνιστούν πλέον μόνο μάρτυρες έργων αλλά και μάρτυρες πολιτισμού, και πρέπει επομένως να μελετώνται καθαυτά. Το έργο του Cerquiglini άσκησε μεγάλη επιρροή και έθεσε τις βάσεις για τις θεωρητικές επεξεργασίες που ακολούθησαν, όπως αυτές της Νέας ή Υλικής Φιλολογίας,¹² ενώ είχε σημαντική επίδραση και στη Γενετική Κριτική. Κατά την ίδια χρονική περίοδο, με έμφαση σε νεωτερικά και έντυπα κείμενα, οι McKenzie και McGann άρχισαν να διερευνούν τους ποικίλους δρώντες παράγοντες και κοινωνικούς περιορισμούς γύρω από την παραγωγή κειμένων. Και οι δύο κατέληξαν, φαινομενικά ανεξάρτητα, στο συμπέρασμα ότι τα κείμενα δεν πρέπει να γίνονται αντιληπτά ως το διανοητικό προϊόν ενός μόνο δρώντα παράγοντα (του/της συγγραφέα), αλλά ως το συχνά ασταθές αποτέλεσμα της διαλεκτικής διάδρασης μεταξύ αρκετών οντοτήτων, με κάθε πραγμάτωση ενός κειμένου να πρέπει να θεωρείται αυτοτελής φορέας νοημάτων.

¹⁰ Πρόδρομος του θεωρητικού αυτού ρεύματος υπήρξε ο Paul Zumthor, που θεωρητικοποίησε την παράλλαξη/παραλλακτικότητα [variance] ή αλλιώς κινητικότητα (*mouvance*) στα μεσαιωνικά κείμενα (*Essai de poétique médiévale*, Paris: Seuil, 1972): ωστόσο η επιρροή του εκτός του πεδίου των μεσαιωνικών σπουδών υπήρξε μάλλον περιορισμένη. [(Σ.τ.Μ.) Για τη λαχμανιανή στεμματική μέθοδο, στην οποία ασκεί κριτική η θεωρία του Zumthor και των επιγόνων του, βλ. το κεφάλαιο του, επίσης διαθέσιμου από τον Κάλλλιπο, ακαδημαϊκού εγχειριδίου, Α. Κατσιγιάννης, «Εκδοτική», στο Φ. Παππάς, Α. Κατσιγιάννης, Λ. Διαμαντοπούλου, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, [ηλεκτρ. βιβλ.] (Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2016), <http://hdl.handle.net/11419/6432>].

¹¹ Bernard Cerquiglini, *Éloge de la variante: Histoire critique de la philologie* (Paris: Seuil, 1989): σε αγγλική μετάφραση από την Betsy Wing, *In Praise of the Variant: A Critical History of Philology* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999).

¹² Η εμφάνιση της «Νέας Φιλολογίας» συνδέεται συνήθως με το ειδικό αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Speculum* που δημοσιεύτηκε το 1990 σε επιμέλεια του Stephen G. Nichols, η εισαγωγή του οποίου, με τίτλο «Philology in a Manuscript Culture», έθεσε τις προγραμματικές αρχές. Για μια σύνοψη αυτών των ζητημάτων βλ. Matthew James Driscoll, «The Words on the Page: Thoughts on Philology, Old and New», στο *Creating the Medieval Saga: Versions, Variability and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature*, επιμ. Judy Quinn και Emily Lethbridge (Odense: University Press of Southern Denmark, 2010), σσ. 85–102.

Οι νέες θεωρίες του κειμένου, που βασίζονταν στην παραδοχή της κειμενικής παραλλαγής, βρήκαν σύντομα ένα μέσο εγγενώς κατάλληλο για την παρουσίασή της στους αναγνώστες: το ψηφιακό περιβάλλον. Η τεχνολογία του εντύπου (και η υποδομή που την περιβάλλει) έχει διαμορφώσει μια μέθοδο διαχείρισης της κειμενικής παραλλαγής που από πολλούς θεωρείται βαθιά ανεπαρκής: το κριτικό υπόμνημα. Οι συμβολές της Cynthia Damon και της Marina Buzzoni στον παρόντα τόμο δείχνουν πως η θεώρηση του κριτικού υπομνήματος μόνο ως τρόπου καταγραφής της κειμενικής παραλλαγής είναι εξαιρετικά απλουστευτική, καθώς το κριτικό υπόμνημα συναθροίζει σύνθετη και εξειδικευμένη επιστημονική έρευνα. Ωστόσο, ακόμα κι έτσι, οι επιφυλάξεις για το υπόμνημα ισχύουν: ο υψηλός βαθμός πύκνωσης και βραχυγράφησης φορμαλισμός του, που αναπτύχθηκε για τις ανάγκες μιας τεχνολογίας περιορισμένου χώρου, συνιστά ένα πολιτισμικό κατώφλι προσπελάσιμο μόνο από όσους διαθέτουν τον ύψιστο βαθμό εκπαίδευσης στο πολύ εξειδικευμένο πεδίο, εντός του οποίου έχει παραχθεί ένα τέτοιο προϊόν. Η αδυναμία (για τους περισσότερους) αποκωδικοποίησης του κριτικού υπομνήματος συνετέλεσε στην ευκολία αγνόησής του από τους αναγνώστες και, κατά συνέπεια, εκδοτικής παράλειψής του στις λεγόμενες «χρηστικές εκδόσεις» ή «εκδόσεις για το ευρύ κοινό» η ίδια παράλειψη εντοπίζεται και σε πολλές ψηφιακές βιβλιοθήκες,¹³ με συνέπειες που θα συζητηθούν στη συνέχεια. Για να είμαστε δίκαιοι, υπάρχουν έντυπες εκδόσεις που προσπαθούν να αποτυπώσουν το φαινόμενο της κειμενικής παραλλαγής με διαφορετικούς τρόπους και διαφορετικούς βαθμούς επιτυχίας. Ο John Lavagnino, για παράδειγμα, παρουσιάζει την περίπτωση της έκδοσης *variiorum* των ποιημάτων του S. T. Coleridge από τον J. C. C. Mays, αλλά κατόπιν παραδέχεται πως μια τέτοια έκδοση είναι δύσχρηστη, καθώς απαιτεί «έξι τόμους για αυτό που σε μια συμβατική έκδοση θα μπορούσε εύκολα να χωρέσει σε έναν».¹⁴ Το ερώτημα που τίθεται σε αυτήν την περίπτωση είναι αν η δυσχρηστία παρόμοιων εκδόσεων οφείλεται στην ακαταλληλότητα του μέσου ή στο ότι δεν είμαστε εμείς συνηθισμένοι στη χρήση τους.

Η κουλτούρα του ενός και μοναδικού κειμένου είναι επομένως το αποτέλεσμα της σύγκλισης πολλών κοινωνικών, πολιτισμικών και επιστημονικών παραγόντων: πρόκειται για παράγοντες όπως η ανάγκη αξιοπίστων κειμένων για λατρευτικούς ή νομικούς σκοπούς, η ανάγκη απλοποίησης της πρόσβασης σε κείμενα για ανθρώπους διαφορετικών επιπέδων εγγραμματοσύνης και μόρφωσης, η εμπορική βιωσιμότητα της διάθεσης κειμένων ως έντυπων βιβλίων, η ερευνητική ενασχόληση με την παράδοση των κειμένων και η ανάδυση του νεωτερικού αναγνωστικού κοινού. Αξίζει, προπαντός, να εστιάσουμε την προσοχή μας στις φιλολογικές κριτικές εκδόσεις ως πολιτισμικά παράγωγα όλων των παραπάνω παραγόντων. Οι κριτικές εκδόσεις ειδικότερα συνιστούν εξαιρετικά εκλεπτυσμένες μορφές δημοσίευσης. Σκοπός τους είναι να παράσχουν ένα αξιοπίστο και παραθέσιμο κείμενο, το οποίο συνήθως απαρτίζεται από συνδυασμούς γραφών που απαντούν σε διαφορετικούς μάρτυρες. Η εκπόνηση κριτικών εκδόσεων είναι πολλές φορές δύσκολη και χρονοβόρα, και στην περίπτωση πολύ σύνθετων κειμενικών παραδόσεων, μπορεί να αποβεί έργο ζωής, νοούμενο ως επιστέγασμα της πνευματικής σταδιοδρομίας ενός μελετητή. Όπως ήδη σημειώθηκε, τα κείμενα απαντούν σε εκδοχές, και στις περισσότερες περιπτώσεις οι εκδοχές αυτές είναι αποτέλεσμα, με τα λόγια του Peter Shillingsburg, «αστοχιών κατά την παράδοση [των κειμένων]».¹⁵ Αν συλλάβουμε θεωρητικά τη διαδικασία της κειμενικής μετάδοσης ως μια μορφή επικοινωνίας, η κλασική θεωρία των Shannon–Weaver μπορεί

¹³ Η συγκεκριμένη απουσία είναι ιδιαίτερα αισθητή στην περίπτωση των κλασικών κειμένων βλ., για παράδειγμα, τους δικτυακούς τόπους *The Perseus Project* (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper>) και (Abridged) *Thesaurus Linguae Graecae* (<http://www.tlg.uci.edu/demoinfo/demoauthors.php>).

¹⁴ John Lavagnino, «Access», *Literary and Linguistic Computing*, 24 (2009), 63–76 (σ. 74), <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqn038>

¹⁵ Shillingsburg, *Text as Matter*, σ. 51.

να βοηθήσει στην κατανόησή της. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, μια επικοινωνιακή πράξη αναπαρίσταται ως μετάδοση ενός μηνύματος το οποίο, αφού παραχθεί από μια πηγή, μεταδίδεται από έναν αποστολέα προς έναν παραλήπτη μέσω ενός συγκεκριμένου καναλιού και με χρήση ενός κοινού κώδικα, ωστόσο φτάσει στον προορισμό του. Αυτή η μορφή επικοινωνίας, ωστόσο, δεν είναι ποτέ τέλεια, καθώς μπορεί να επηρεαστεί από «θόρυβο» στο επιλεγμένο κανάλι επικοινωνίας και από το γεγονός ότι ο κώδικας του αποστολέα δεν μπορεί ποτέ να ταυτίζεται απόλυτα με αυτόν του παραλήπτη. Επομένως, κάθε φορά που ένα κείμενο παραδίδεται, είτε μέσω αντιγραφής με το χέρι είτε μέσω τυπογραφικής στοιχειοθεσίας, κάποιο στοιχείο του κειμένου μεταβάλλεται, είτε επειδή ο αποστολέας (ο γραφέας, ο στοιχειοθέτης) το μεταποιεί λίγο-πολύ εν γνώσει του, γιατί το μέσο επιβάλλει ορισμένες αλλαγές (ως προς τον μορφότυπο, τα τυπογραφικά στοιχεία, το υλικό, τους εμπορικούς περιορισμούς κλπ.), είτε επειδή ο παραλήπτης (ο αναγνώστης, που με τη σειρά του μπορεί να γίνει ο επόμενος γραφέας στην αλυσίδα μετάδοσης) το παρανοεί.¹⁶ Ο εντοπισμός και η διόρθωση τέτοιων «αστοχιών» κατά την παράδοση των κειμένων συνιστούν το αντικείμενο της κλασικής θεωρίας της κριτικής του κειμένου. Όσοι εκπονούν κριτικές εκδόσεις προσπαθούν να κατανοήσουν την κειμενική παράδοση και τη συνεπαγόμενη κειμενική παραλλαγή και οι κριτικές εκδόσεις είναι το όχημα που επιλέγουν για να παρουσιάσουν τα συμπεράσματά τους στους αναγνώστες. Οχήματα αυτού του είδους έχουν αναπτυχθεί και εκλεπτυνθεί κατά τη διάρκεια αρκετών αιώνων και βασίζονται σε μια θεωρία του κειμένου που φιλοδοξεί να αποκαταστήσει τη συγγραφική πρόθεση, έχοντας ως παραδοχή πως η πρόθεση αυτή είναι μία και μοναδική. Ωστόσο, θα έπρεπε να είναι εφικτή, έστω θεωρητικά, η διάκριση της κριτικής δραστηριότητας των εκδοτών που διερευνούν τις φάσεις της κειμενικής παράδοσης, από τη μορφή με την οποία παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της διερεύνησης αυτής. Από την άλλη πλευρά, είναι επίσης γεγονός πως η επιστημονική έρευνα, και ειδικότερα οι κειμενικές σπουδές και η κριτική εκδοτική, έχουν διαμορφωθεί σε βάθος από τη μορφή παρουσίασης των αποτελεσμάτων τους, με αποτέλεσμα να είναι στην πράξη αδιαχώριστες από αυτήν.

Οι επιπτώσεις της κουλτούρας του ενός και μοναδικού κειμένου είναι ευρείες και διαμορφώνουν ριζικά την αντίληψη και τις προσδοκίες μας σχετικά με τη φύση των κειμένων και τον ορθό τρόπο παρουσίασής τους. Η διάθεση «καθαρών» χρηστικών κειμένων ανάγνωσης, στα οποία δεν είναι ορατά παρά ελάχιστα ίχνη της υποκείμενης εκδοτικής επεξεργασίας, έχει συμβάλει ώστε να δοθεί στους αναγνώστες η ψευδής εντύπωση πως η σταθερότητα, ως «εγγενής αλήθεια» των κειμένων, είναι ένας επιτευξίμος στόχος, και πως τα κείμενα υφίστανται σε ένα είδος καθαρής, νεοπλατωνικής κατάστασης, η οποία δεν θα πρέπει να αμαυρωθεί από εκδοτικά σημάδια ή αμφιβολίες. Φημολογείται ότι ο Μιχαήλ Άγγελος μπορούσε να «δει» τα τελειωμένα γλυπτά που ήταν κρυμμένα μέσα σε συμπαγείς μαρμάρινους όγκους, και ότι πίστευε πως ο ρόλος του ως γλύπτης ήταν να ελευθερώσει την τέλεια μορφή που υπήρχε ήδη στον πυρήνα του όγκου, απελευθερώνοντάς την από το αδρανές υλικό. Ένα τέλειο παράδειγμα αυτής της ποιητικής εικόνας, βαθιά επηρεασμένης από τον νεοπλατωνισμό που κυριαρχούσε σε ένα μεγάλο μέρος της πνευματικής ζωής κατά την ιταλική Αναγέννηση, αποτελούν κάποια από τα πλέον εντυπωσιακά έργα που σμίλεψε, συγκεκριμένα η σειρά έξι γλυπτών με τίτλο *Οι Φυλακισμένοι* ή *Οι Σκλάβοι* [*I Prigionieri*], τέσσερα από τα οποία σώζονται στην Πινακοθήκη της Ακαδημίας στη Φλωρεντία, ενώ δύο βρίσκονται στο Παρίσι, στο Λούβρο. Όλα αυτά τα αγάλματα αναπαριστούν «σκλάβους» τη

¹⁶ Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως στον ψηφιακό κόσμο το μήνυμα μπορεί πράγματι να μεταδοθεί χωρίς καμία αλλοίωση· ωστόσο η ύπαρξη ποικίλων μέσων προβολής – φορητός υπολογιστής, τάμπλετ, τηλέφωνο, επιτραπέζιος υπολογιστής, πρόγραμμα περιήγησης ιστού, τοπικά μεταφορτωμένο αρχείο, κλπ., το καθένα με τις δικές του ρυθμίσεις και ιδιαιτερότητες – οδηγεί και πάλι σε έναν βαθμό παραλλαγής, ενώ, παρ' όλες τις προσπάθειες, δεν μπορεί ποτέ να μηδενιστεί το επίπεδο «θορύβου».

στιγμή της προσπάθειάς τους να απελευθερωθούν από τον βράχο που τους φυλακίζει. Τα γλυπτά αυτά μπορούν να χρησιμεύσουν ως μεταφορά για το είδος της εκδοτικής εργασίας που φιλοδοξεί να απελευθερώσει το κείμενο από τα άχρηστα υπολείμματα της διαδικασίας παράδοσής του. Η υποκείμενη εννοιολόγηση ενός κειμένου που λυτρώνεται από την ακαθαρσία μπορεί να οδηγήσει μέχρι και στην πεποίθηση πως, όταν πια ολοκληρωθεί η εκδοτική εργασία, το κείμενο αυτό μπορεί να καθιερωθεί ως τόσο έγκυρο ώστε να καταστεί αδιαμφισβήτητο. Ο Edward Vanhoutte αναφέρει την περίπτωση του Fredson Bowers, ο οποίος, σε μια διάλεξή του το 1958, επέκρινε την άποψη σύμφωνα με την οποία ο εκδότης θα πρέπει να τεκμηριώνει ρητά τις επιλογές του, ώστε να επιτρέπει στον αναγνώστη να αναπαράγει και να επαληθεύει την εκδοτική εργασία: το επιχείρημα του Bowers ήταν πως «η βιβλιολογική έρευνα (γύρω από την ιστορία του κειμενικού τεκμηρίου) συνιστά απαραίτητο μέρος των καθηκόντων ενός φιλολογικού εκδότη και κατά συνέπεια ολοκληρώνεται κατά τη στιγμή της δημοσίευσης της έκδοσης».¹⁷ Ο Bowers κατέληγε κατόπιν ως εξής: «Μόνο ως παρέκκλιση μπορεί να χαρακτηριστεί η περίπτωση ενός εκδότη που, ενώ φιλοδοξεί να συγκροτήσει ένα κείμενο προς καθιέρωση, προσδοκά από σοφότερες διάνοιες να συνεχίσουν και ακολούθως να εφαρμόσουν τη βασική βιβλιολογική διερεύνηση του κειμενικού τεκμηρίου, στην οποία ακριβώς θα έπρεπε να εδράζονται τα επιμέρους στοιχεία της καθιέρωσης. Το να αναλαμβάνει “κάθε αναγνώστης ταυτόχρονα και τον ρόλο του ερευνητή-βιβλιολόγου” είναι παραλογισμός».¹⁸ Η περίπτωση του Bowers μπορεί ίσως να θεωρηθεί ακραία εξαίρεση παρά κανόνας. Στην ιταλική παράδοση, για παράδειγμα, είναι σχεδόν αδιανόητη η πεποίθηση πως ένας εκδότης θα ήταν ποτέ δυνατό να αποκτήσει τόση αυτοπεποίθηση και εμπιστοσύνη στο έργο του. Γενιές μελετητών, ανδρών και γυναικών, έχουν διαμορφωθεί με την πεποίθηση πως κάθε έκδοση συνιστά μόνο μια υπόθεση εργασίας, και πως δεν μπορεί κανείς παρά μόνο να προσεγγίσει το πρωτότυπο κείμενο και ποτέ να το κατακτήσει εξ ολοκλήρου.¹⁹ Η ίδια επίγνωση είναι παρούσα στη σύγχρονη αμερικάνικη θεωρία του κειμένου: ο Peter Shillingsburg διακηρύσσει πως: «Καμιά έκδοση δεν αποτέλεσε και δεν θα αποτελέσει ποτέ πλήρως ικανοποιητική αναπαράσταση του κειμένου. Τελεία και παύλα. Το απόλυτο. Το πολλά υποσχόμενο. Η τελειότητα. Η αρτιότητα. Ο ερευνητικός θρίαμβος. Δεν θα υπάρξουν ποτέ».²⁰ Ωστόσο, ακόμη και όταν μετριάζεται από θεωρητικές και μεθοδολογικές ανησυχίες σχετικά με την αποτελεσματικότητα της εκδοτικής εργασίας, το καθήκον του εκδότη φαίνεται πως είναι η παραγωγή ενός έγκυρου κειμένου προς καθιέρωση (ή τουλάχιστον μιας φιλόδοξης προσέγγισής του). Μόλις αφαιρεθούν το κριτικό υπόμνημα και η κριτική ανάλυση και μόλις το απογυμνωμένο κείμενο προβληθεί ως χρηστικό κείμενο προς ανάγνωση, αναπόφευκτα εμφανίζεται ως Το Κείμενο. Το γεγονός αυτό αποδοκιμάζει και ο John Bryant: «η ομαλότητα του χρηστικού κειμένου, σήμα κατατεθέν της

¹⁷ Edward Vanhoutte, «Every Reader his own Bibliographer – An Absurdity?», στο *Text Editing, Print and the Digital World*, επιμ. Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland (Farnham: Ashgate, 2009), σσ. 99–110 (σ. 99, σημ. 1).

¹⁸ Fredson Bowers, «Principle and Practice in the Editing of Early Dramatic Texts», στο *Textual and Literary Criticisms: The Sandars Lectures in Bibliography 1957–1958* (Cambridge: Cambridge University Press, 1966), σσ. 117–150 (σ. 146).

¹⁹ Βλ., για παράδειγμα, το ακόλουθο απόσπασμα από τον Alfredo Stussi, το οποίο επίσης παρεθέτει η Marina Buzzoni στον παρόντα τόμο: «l’edizione critica [...] è un’ipotesi di lavoro e quindi il lettore deve essere messo in grado di verificarla punto per punto ed eventualmente di dissentire» [μια κριτική έκδοση [...] συνιστά, στην πραγματικότητα, μια υπόθεση εργασίας και επομένως ο αναγνώστης πρέπει να είναι σε θέση να την επαληθεύσει σημείο προς σημείο και, μάλιστα, να διαφωνήσει], *Fondamenti di critica testuale*, επιμ. Alfredo Stussi (Bologna: il Mulino, 2η έκδ. 2006), σσ. 20–22. Είναι κοινώς αποδεκτό πως ο πρώτος που διαμόρφωσε μια τέτοια αρχή ήταν ο Gianfranco Contini στο *Breviario di Ecdotica* (Turin: Einaudi, 1986).

²⁰ Peter Shillingsburg, *From Gutenberg to Google* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), σ. 154.

κριτικής εκδοτικής εργασίας, στην πράξη μάς στερεί την αδιαμεσολάβητη επίγνωση της πραγματικής τραχύτητας του κειμενικού αρχείου και της ίδιας της κειμενικότητας».²¹

Στο ψηφιακό περιβάλλον ο χωρικός περιορισμός είτε είναι ελάχιστος είτε απουσιάζει εντελώς. Η απουσία αυτού του περιορισμού έχει καταστήσει δυνατή την παροχή κειμένων σε εκδοχές και κειμένων ως εκδοχές, με έναν τρόπο κατά πολύ απλούστερο, πιο διαισθητικό και πιο δυναμικό από ό,τι στα αντίστοιχα έντυπα εγχειρήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το *Samuel Beckett Digital Manuscript Project*,²² καθώς περιέχει όλα τα αρχειακά τεκμήρια που συναποτελούν τον γενετικό φάκελο (*dossier génétique*) του κάθε μεμονωμένου έργου που περιλαμβάνει, παρέχοντας για το καθένα ποικίλες οπτικοποιήσεις και εργαλεία διερεύνησης των διαφορών τους. Ένα άλλο παράδειγμα προσφέρει η κριτική έκδοση του μυθιστορήματος *De trein der traagheid*, με φιλολογικούς εκδότες τους Xavier Roelens, Edward Vanhoutte και Ron Van der Branden,²³ στην οποία κάθε ένας από τους δεκαεννέα μάρτυρες που συναποτελούν την παράδοση του έργου διατίθεται αυτοτελώς ή σε σύγκριση με άλλους· επιπλέον, παρέχεται και χρηστική έκδοσή τους. Κάποια από αυτά τα ψηφιακά εγχειρήματα τιτλοφορούνται «αρχεία» αντί για «εκδόσεις», καθώς παρουσιάζουν όλους τους μάρτυρες ενός έργου, με ή χωρίς την υποστήριξη ψηφιακών ομοιοτύπων. Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, με το *Rossetti Archive* ή το *Whitman Archive*.²⁴ Η επιλογή τιτλοφορήσής τους ως «αρχείων» έχει οδηγήσει σε εκτενή διάλογο γύρω από τον επιστημονικό τους χαρακτήρα (είναι επαρκώς «κριτικά» εγχειρήματα;) και γύρω από την υποτιθέμενη ελλιπή επικέντρωσή τους στο ίδιο το κείμενο.²⁵

Οι εκδόσεις αυτές έχουν συνοδευτεί από έντονες συζητήσεις, με κάποιους μελετητές να ισχυρίζονται ειδικότερα πως η προσφορά υπερβολικά πολλών επιλογών στους αναγνώστες μόνο αποπροσανατολισμό θα προκαλέσει, αντί να οδηγήσει σε κατανόηση της πολυπλοκότητας της κειμενικής ποικιλομορφίας. Με τα λόγια του Robinson «φαίνεται πως μάλλον ελάχιστοι αναγνώστες (και μάλιστα, συνήθως, μόνο φιλολογικοί εκδότες) επιθυμούν στην πραγματικότητα να δουν όλες τις εικόνες, όλες τις μεταγραφές, όλες τις αντιβολές», και πως «ενώ οι έντυπες εκδόσεις λειτουργούσαν ως φίλτρα»,²⁶ καθώς «συσσωρεύουν αξία [...] μέσα από [μια] αλυσίδα λογοτεχνικών ατζέντηδων, εξειδικευμένων αναγνωστών, φιλολογικών εκδοτών και εκδοτικών οίκων», το ψηφιακό μέσο αντίθετα επιβαρύνει τους αναγνώστες με ένα υπερβάλλον φορτίο άναρχων δεδομένων που με δυσκολία μετατρέπονται σε πληροφορία.²⁷ Άλλοι υπενθυμίζουν

²¹ Bryant, *The Fluid Text*, σ. 27.

²² *Samuel Beckett Digital Manuscript Project*, επιμ. Dirk Van Hulle κ.ά. (Antwerp: University Press Anwerp, 2013), <http://www.beckettarchive.org>; βλ. και τη συμβολή του Dirk Van Hulle στον παρόντα τόμο.

²³ Johan Daisne, *De trein der traagheid*, επιμ. Xavier Roelens, Edward Vanhoutte και Ron Van der Branden (Gent: Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie, 2012), <http://edities.ctb.kantl.be/daisne/index.htm> [(Σ.τ.Μ.) ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη έκδοσή εδώ: <http://web.archive.org/web/20160801160921>].

²⁴ *The Complete Writing and Pictures of Dante Gabriel Rossetti: A Hypermedia Archive*, επιμ. Jerome McGann (Charlottesville: IATH, 2008), <http://www.rossettiarchive.org>; *The Walt Whitman Archive*, επιμ. Ed Folsom και Kenneth M. Price (University of Nebraska-Lincoln: Center for Digital Research in the Humanities, 1995–), <http://www.whitmanarchive.org>.

²⁵ Kenneth M. Price, «Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What's in a Name?», *Digital Humanities Quarterly*, 3.3 (2009), <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html>; Jerome McGann, «Electronic Archives and Critical Editing», *Literature Compass*, 7.2 (2010), 37–42.

²⁶ Peter Robinson, «Electronic Editions for Everyone», στο *Text and Genre in Reconstruction: Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*, επιμ. Willard McCarty (Cambridge: Open Book Publishers, 2010), σσ. 145–163 (σ. 150), <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0008>

²⁷ Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland, *Transferred Illusions: Digital Technology and the Forms of Print* (Farnham: Ashgate, 2009), σ. 115.

στους εκδότες τις ευθύνες που έχουν όταν αναλαμβάνουν να παράσχουν κριτικά κείμενα και όχι απλώς και μόνο μάρτυρες.²⁸ Παρά ταύτα, είναι αρκετά πιθανό πως κάποιες από αυτές τις επικρίσεις συνδέονται με την αμηχανία ενώπιον ενός νέου κειμενικού μοντέλου που ενδημεί στα ψηφιακά κείμενα, ενός μοντέλου που βασίζεται στην παραλλαγή και στην ποικιλία εκδοχών και αναπαραστάσεων.²⁹

Τα ψηφιακά κείμενα μπορούν να οριστούν ως εγγενώς παραλλάξιμα: η παραλλακτικότητα ή κινητικότητα [variance / mouvançe] μάλιστα των ψηφιακών κειμένων προκύπτει σε διάφορα πλαίσια και μπορεί να πάρει διάφορες μορφές. Το πρώτο και πιο βασικό είδος παραλλαγής οφείλεται στο γεγονός πως κάθε ψηφιακός αναγνώστης (ή χρήστης) έχει πρόσβαση στο κείμενο από διαφορετικές συσκευές, το σχήμα και οι διαστάσεις των οποίων δεν μπορούν να ελεγχθούν από τον εκδότη και μπορεί να ποικίλουν σε πολύ μεγάλο βαθμό. Η εμπειρία της ανάγνωσης ενός κειμένου στην οθόνη ενός κινητού τηλεφώνου μπορεί να είναι ριζικά διαφορετική από αυτήν στην οθόνη ενός τάμπλετ ή ενός φορητού υπολογιστή: το ίδιο ισχύει και για την ανάγνωση κειμένων σε πρόγραμμα περιήγησης ιστού σε σχέση με την ανάγνωση κειμένων που έχουν μεταφορτωθεί σε μια εφαρμογή ηλεκτρονικής ανάγνωσης [eReader] ή ακόμα και κειμένων που έχουν εκτυπωθεί σε χαρτί μεγέθους Α4. Σε όλα αυτά τα μέσα παρουσίασης προβάλλεται το ίδιο κείμενο, ωστόσο μπορεί να διαφέρει πάρα πολύ η αναγνωστική εμπειρία (και τελικά το ίδιο το μήνυμα). Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο στην περίπτωση ψηφιακών κριτικών εκδόσεων που παρέχονται μέσα από μια διαδικτυακή διεπαφή και βασίζονται συχνά σε ειδικό λογισμικό, η διαθεσιμότητα του οποίου μπορεί να μην είναι εφικτή σε διαφορετικά περιβάλλοντα, όπως αυτά που παρέχονται στα κινητά τηλέφωνα. Το δεύτερο είδος παραλλαγής πηγάζει από το γεγονός πως πολλά ψηφιακά κείμενα πράγματι υφίστανται αλλαγές. Εφόσον το ψηφιακό μέσο διευκολύνει τις τροποποιήσεις, ακόμα και μετά την πρώτη δημοσίευση, πολλοί εκμεταλλεύονται αυτήν την ευκαιρία και επεξεργάζονται εκδοτικά τα κείμενα στην πορεία. Αυτή η μορφή «εν προόδω» δημοσίευσης έχει γίνει αρκετά συνηθισμένη, αν όχι ο κανόνας για τις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις. Πολλές εκδόσεις στην πραγματικότητα βλέπουν το φως της δημοσιότητας αρκετά νωρίς, ενόσω βρίσκονται στη φάση της επεξεργασίας, προκειμένου να συγκεντρωθούν σχόλια ανατροφοδότησης και να διατηρηθεί το ενδιαφέρον των αναγνωστών σε όλη τη διάρκεια του έργου.³⁰ Αυτό το νέο μοντέλο δημοσίευσης είναι διαμετρικά αντίθετο από το παραδοσιακό σύστημα έντυπης δημοσίευσης, που συνοδεύεται από μεγάλες καθυστερήσεις και φρενήρεις ελέγχους τελευταίας στιγμής πριν την καθαυτό δημοσίευση των κειμένων, καθώς, μιας και «πατηθεί το κουμπί εκτύπωσης», δεν μπορεί να γίνει διόρθωση των λαθών που αναπόφευκτα έχουν ξεφύγει και από τον πλέον ενδελεχή έλεγχο. Αυτή η αλλαγή μοντέλου αναμένεται να έχει βαθιές συνέπειες για την παραγωγή και την πρόσληψη της έρευνας και των ερευνητικών αποτελεσμάτων.

Το τρίτο είδος παραλλαγής των ψηφιακών κειμένων αποτελεί σκόπιμο χαρακτηριστικό πολλών ψηφιακών εκδόσεων: η δυνατότητα προβολής του ίδιου κειμένου με διαφορετικούς τρόπους. Μέσω μάλιστα της εφαρμογής διαφορετικών κανόνων που προβλέπονται από τα λεγόμενα φύλλα μορφοποίησης (stylesheets), εφόσον το κείμενο έχει παραχθεί με τη μέθοδο της κειμενικής κωδικοποίησης, είναι δυνατόν να οπτικοποιηθεί σε πολλές διαφορετικές μορφές, για

²⁸ Alfredo Stussi, *Introduzione agli studi di filologia italiana* (Bologna: il Mulino, 2007), σσ. 245–246· Peter Robinson, «Towards a Theory of Digital Editions», *Variants*, 10 (2013), 105–132.

²⁹ Βλ. τη συμβολή του Patrick Sahle στον παρόντα τόμο.

³⁰ Ένα μόνο από τα πολλά παραδείγματα είναι το ερευνητικό έργο *Henry III Fine Rolls*, το οποίο κατά τη διάρκειά του περιλάμβανε μια κυλιόμενη δημοσίευση του εκδοτικά επεξεργασμένου κειμένου: *Henry III Fine Rolls Project*, επιμ. David Carpenter κ.ά. (London: King's College London, 2009–2013), <http://www.finerollshenry3.org.uk/home.html>

παράδειγμα ως κριτική, διπλωματική, *variorum* ή χρηστική έκδοση. Οι οπτικοποιήσεις αυτές μπορούν να παραχθούν από τους χρήστες με δυναμικό τρόπο «κατά παραγγελία» και συνιστούν το κατεξοχήν χαρακτηριστικό αυτού που ορίζουμε ως έκδοση παραδειγματικού άξονα,³¹ στην οποία η ύπαρξη παραλλαγής κατά μήκος του παραδειγματικού άξονα βρίσκεται στον πυρήνα της θεωρητικής βάσης τόσο της έκδοσης όσο και της δημοσίευσης.

Το ψηφιακό μέσο με την εγγενή παραλλαξιμότητά του [variability] αυτοσυστήνεται ως το ιδανικό περιβάλλον για τη διαχείριση της κειμενικής παραλλαγής με τρόπους που υπερβαίνουν τις δυνατότητες που προσφέρει το έντυπο μέσο. Εφόσον η διαθεσιμότητα χώρου δεν αποτελεί πρόβλημα, ενώ η δυνατότητα υπερκειμενικής διασύνδεσης απλοποιεί την πλοήγηση μεταξύ διαφορετικών εκδοχών, οι φιλολογικοί εκδότες έχουν ενστερνιστεί το νέο αυτό μέσο, προκειμένου να πειραματιστούν με διαφορετικές ερευνητικές μεθόδους, οι οποίες δύνανται να προσποριστούν τα οφέλη μιας τέτοιας παραλλαξιμότητας. Η αντιμετώπιση και η εκμετάλλευση αυτής της ψηφιακής παραλλαξιμότητας απαιτεί μια επανεξέταση τόσο των περισσότερων ευρετικών μεθόδων των κειμενικών σπουδών όσο και των εκδοτικών παραγώγων τους. Η ανάγκη αυτή διακρίνεται σαφώς στον στοχασμό του Michael Sperberg-McQueen:

Οι φιλολογικοί εκδότες μπορεί δικαίως να νιώθουν πως οι ηλεκτρονικές εκδόσεις τους έχουν μετατοπίσει από ένα σταθερό περιβάλλον, με δύσκολα αλλά γνωστά προβλήματα, σε ένα ποτάμι ηρακλείειας ροής, στο οποίο όλα αλλάζουν από στιγμή σε στιγμή, ενώ ο εκδότης και η έκδοση αναμένεται να προσαρμόζονται ενεργά στις στιγμιαίες αυτές αλλαγές, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα να βασίζονται σε πολλές από τις αρχές που αποτελούσαν σταθερούς οδηγούς της εκδοτικής συλλογιστικής.³²

Οι εκδόσεις και οι εκδότες πρέπει επομένως να μάθουν πώς να κολυμπούν σε αυτήν τη θάλασσα μεταβλητότητας, που απαιτεί:

την προικότητα μιας έκδοσης όχι μόνο με ένα απόθεμα πραγματολογικής γνώσης γύρω από το υπό παρουσίαση έργο αλλά και με την *ικανότητα* για επιδέξια διαχείριση της μεταβλητότητας του ηλεκτρονικού μέσου, μέσα από την εκμετάλλευση των δυνατοτήτων για διαφοροποίηση της μορφής παρουσίασης της έκδοσης με έλεγχο του αναγνώστη, καθώς και μέσα από την επιτυχή προσαρμογή σε ταχείες αλλαγές εξοπλισμού και λογισμικού.³³

Η αλλαγή από μια νεοπλατωνική θεώρηση του κειμένου — για την οποία το μόνο που απαιτείται, προκειμένου το κείμενο να φανερωθεί στην άφθαρτη κατάστασή του, είναι η απελευθέρωσή του από σφάλματα συσσωρευμένα κατά την παράδοση —, σε μια ηρακλείεια θεώρηση — σύμφωνα με την οποία τα κείμενα είναι εκ φύσεως μεταβλητά —, έχει αρκετές συνέπειες ως προς τη

³¹ Elena Pierazzo, «Digital Documentary Editions and the Others», *Scholarly Editing*, 35 (2014), <http://www.scholarlyediting.org/2014/essays/essay.pierazzo.html> [(Σ.τ.Μ.) Ο όρος αντλείται από τη γλωσσολογική θεωρία. Η συγγραφέας παραπέμπει εδώ σε προηγούμενο άρθρο της, στο οποίο προτείνει τον όρο «παραδειγματικές εκδόσεις» για τις διπλωματικές ψηφιακές εκδόσεις που έχουν εκπονηθεί με πρότυπο κειμενικής κωδικοποίησης που καθιστά δυνατή την ταυτόχρονη διάθεση εναλλακτικών μορφών παρουσίασης (διπλωματική μεταγραφή, κριτική έκδοση, χρηστικό κείμενο). Αυτές οι εναλλακτικές μορφές εμφάνισης του ίδιου κωδικοποιημένου κειμένου βρίσκονται σε παραδειγματική σχέση μεταξύ τους (εφόσον ο παραδειγματικός άξονας είναι ο κάθετος άξονας οργάνωσης εναλλάξιμων επιλογών, ο άξονας της υποκατάστασης, σε συμπληρωματική σχέση με τον συνταγματικό άξονα, τον άξονα των συνδυασμών)].

³² C. M. Sperberg-McQueen, «How to Teach your Edition how to Swim», *Literary and Linguistic Computing*, 24 (2009), 27–52 (σ. 30), <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqn034>

³³ Ο.π. [η έμφαση στο πρωτότυπο].

στόχευση της εκδοτικής εργασίας, τον ρόλο του εκδότη, τον ρόλο του αναγνώστη, τη ροή της εκδοτικής εργασίας και τα είδη των προϊόντων που φιλοδοξούμε να δημοσιεύουμε. Καταρχάς, ο στόχος της εκδοτικής εργασίας πρέπει να αλλάξει, ώστε επιδίωξη να είναι όχι η παροχή ενός σταθερού και στερεότυπα παραθέσιμου κειμένου αλλά η παροχή μιας τεκμηριωμένης ανασύνθεσης ορισμένων από τις ποικίλες [διαχρονικά] εκφάνσεις του κειμένου –μόνο ορισμένων, καθώς μια εξαντλητική παράθεσή τους είναι εξ ορισμού αδύνατη με βάση το ηρακλείτειο θεωρητικό πλαίσιο. Αυτό δεν σημαίνει πως οι εκδότες δεν έχουν την υποχρέωση να παρέχουν μια χρηστική εκδοχή του κειμένου, αλλά πως η παροχή αυτή δεν πρέπει να είναι ο κύριος ή ο μοναδικός σκοπός της εκδοτικής εργασίας. Ο Cesare Segre έχει περιγράψει τις φιλολογικές εκδόσεις ως διασυστήματα: το σύστημα του κειμένου και το σύστημα της παράδοσης του κειμένου ή η πραγματική εικόνα του κειμένου (αυτή που είχε ο/η συγγραφέας) και η εικόνα του όπως γινόταν αντιληπτή ιστορικά στο διάβα του χρόνου.³⁴ Παραδοσιακά, έχουν κυριαρχήσει οι φιλολογικές εκδόσεις που παρουσιάζουν το σύστημα του κειμένου: η γραμματοσειρά, η στοιχειοθεσία, η τυπογραφική διάταξη του κειμένου και των διαφορετικών γραφών στη σελίδα δηλώνουν ξεκάθαρα μια ιεραρχική σχέση μεταξύ του κειμένου και της παρουσίας της κειμενικής παράδοσης. Ένα θεωρητικό πλαίσιο, ωστόσο, που αναγνωρίζει την εγγενή μεταβλητότητα των κειμένων, απαιτεί την ανατροπή αυτής της ιεράρχησης, ώστε η αναπαράσταση της ιστορικής πρόσληψης του κειμένου να βρίσκεται στο επίκεντρο του λόγου περί εκδοτικής.³⁵

Αυτή η αλλαγή εστίασης του εκδοτικού εγχειρήματος τροφοδοτείται και ταυτόχρονα καθορίζεται από την αλλαγή μέσου, με την έννοια ότι, από τη στιγμή που το ψηφιακό περιβάλλον καθιστά εφικτή την αξιοποίηση της παραλλαξιμότητας των κειμένων, προσκαλεί ταυτόχρονα τους μελετητές να δοκιμάσουν να ακολουθήσουν αυτόν τον δρόμο. Ο Richard J. Finneran σημειώνει πως η έλευση νέων τεχνολογιών «συνέπεσε με μια ριζική μετατόπιση της θεωρίας του κειμένου, που απομακρύνθηκε από την έννοια μιας “οριστικής έκδοσης” ενός και μοναδικού κειμένου», και υπογράμμισε πως, ενώ «η παραδοσιακή έντυπη έκδοση δεν είναι σε θέση να ενσωματώσει τις νέες κατευθύνσεις της θεωρίας του κειμένου παρά μόνο αμύχανα ή και καθόλου, η ψηφιακή τεχνολογία είναι η αναγκαία και αναπόφευκτη πραγμάτωσή τους».³⁶ Σε παρόμοια γραμμή σκέψης βρίσκονται οι Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland, με την επιφύλαξη πως περιγράφουν

³⁴ Cesare Segre, *Semiotica filologica: Testo e modelli culturali* (Turin: Einaudi, 1979).

³⁵ Πρβλ. το χωρίο, που παραθέτει μεταφρασμένο η Marina Buzzoni στον παρόντα τόμο, από το κείμενο του Cesare Segre, «La critica testuale», στο *XIV Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia romanza (Napoli, 15–20 Apr. 1974)*, I–V (Naples & Amsterdam: Macchiarol-Benjamins, 1977–1981), I, σσ. 493–499 (σ. 497): «Occorre [...] capovolgere i rapporti gerarchici fra testo e apparato, dare la maggiore enfasi all'apparato e considerare il testo come una superficie neutra [...] su cui il filologo ha innestato le lezioni da lui considerate sicure, fra le tante considerate. Ma l'edizione si merita l'attributo di critica molto di più attraverso l'apparato, se discorsivamente problematico: perché esso sintetizza il diasistema della tradizione, e perché svolge un vaglio completo, anche se non sempre conclusivo, delle lezioni». (Πρέπει να υπάρξει μια ανατροπή [...] των ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ του κειμένου και του κριτικού υπομνήματος, [ώστε] να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στο υπόμνημα και το κείμενο να θεωρηθεί ως μια ουδέτερη επιφάνεια [...] πάνω στην οποία ο φιλόλογος έχειμπολιάσει τις γραφές που έκρινε βέβαιες μεταξύ όσων πολλών εξέτασε. Ωστόσο, τον χαρακτηρισμό «κριτική» η έκδοση τον αξιώνει πολύ περισσότερο μέσω του υπομνήματος, υπό την προϋπόθεση πως αυτό αποτελεί χώρο έκφρασης προβληματισμού: γιατί αποτελεί μια σύνοψη του διασυστήματος της κειμενικής παράδοσης και γιατί προσφέρει μια πλήρη, αν και όχι πάντα οριστική, αξιολόγηση των γραφών).

³⁶ *The Literary Text in the Digital Age*, επιμ. Richard Finneran (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996), σ. x.

το ανανεωμένο ενδιαφέρον για πιο σύνθετες αναλύσεις της παράδοσης, πρόσληψης και διάδοσης των κειμένων ως κάτι που «δεν εξαρτάται από την υπολογιστική τεχνολογία» αλλά που «συγκλίνει με αυτήν».³⁷

Ποιες είναι οι συνέπειες ως προς τον τρόπο πρόσληψης των κειμένων; Ποιος είναι ο αντίκτυπος μιας δυναμικής, ηρακλείτειας θεώρησης των κειμένων σε αναγνώστες και χρήστες; Από τη σκοπιά των αναγνωστών, η προσέγγιση αυτή ίσως αντιπροσωπεύει μια εντυπωσιακή καινοτομία, που μπορεί είτε να γίνει αποδεκτή ευμενώς είτε όχι. Για τους αναγνώστες που είναι εκπαιδευμένοι στην ανάγνωση κειμένων στην παραδοσιακή μορφή διάθεσής τους (την έκδοση ενός μοναδικού κειμένου), μπορεί να είναι ανεπιθύμητος ένας ψηφιακός πόρος που παρουσιάζει πολλές εκδοχές και προκρίνει την προβολή της ιστορίας της παράδοσης του κειμένου στη θέση της παρουσίασης ενός χρηστικού κειμένου για άλλους, η νέα μορφή μπορεί, αντίθετα, να αποβεί πιο ελκυστική, καθώς καθιστά εφικτούς εναλλακτικούς τρόπους ανάγνωσης, πέρα από αυτόν της γραμμικής αναγνωστικής πορείας. Η ανάγνωση είναι μια δραστηριότητα που παίρνει διάφορες μορφές, από τη γραμμική ανάγνωση μυθιστορημάτων και δοκιμίων στην αποσπασματική ανάγνωση εφημερίδων, την ανάγνωση λεξικών με στόχο τον εντοπισμό πληροφοριών, την εντατική επανανάγνωση κειμένων που αποτελούν αντικείμενα μελέτης. Μέχρι σήμερα, δεδομένων των οικονομικών περιορισμών, η δημοσίευση κειμένων αποσκοπούσε στην ταυτόχρονη ικανοποίηση, με το ίδιο προϊόν, των αναγκών των περισσότερων, αν όχι όλων, των ειδών ανάγνωσης· αλλά μια και οι περιορισμοί αυτοί δεν ισχύουν εξίσου για τα ψηφιακά περιβάλλοντα, είναι δυνατή η εκπόνηση εκδόσεων που είτε αποσκοπούν σε ένα μόνο είδος ανάγνωσης (και αναγνωστών) είτε παρέχουν διαφορετικά παράγωγα για κάθε αναγνώστη, στα οποία οι κειμενικές παραλλαγές παρουσιάζονται με τρόπο εύληπτο και ελκυστικό, αντί να αποκρύπτονται από φόβο μήπως η παράθεσή τους καταστρέψει την αισθητική απόλαυση. Οι κειμενικές παραλλαγές δεν είναι ανάγκη να παρουσιάζονται με τη μορφή ενός υπερεξειδικευμένου και κρυπτικού κριτικού υπομνήματος, ούτε ως μια σειρά κειμένων σε παράλληλη παράθεση· τα κείμενα και η κριτική μελέτη του κειμένου μπορούν να καταστούν προσιτά και ενδιαφέροντα. Για παράδειγμα, ένας καινοτόμος εκδοτικός οίκος, ο Touch Press, έχει δημοσιεύσει από το 2010 και εξής διάφορες εφαρμογές για iPad στον τομέα της επιστημονικής και λογοτεχνικής εκλαϊκευσης, που δίνουν τη δυνατότητα παρουσίασης κειμενικών παραλλαγών. Πέρα από την παραγωγή πολύ επιτυχημένων εφαρμογών για τον περιοδικό πίνακα χημικών στοιχείων και για τον γαλαξία, έχει προχωρήσει και σε παραγωγή εκδόσεων των έργων *Η Ερημη Χώρα* [*The Waste Land*] και *Σονέτα* [*Sonnets*], του Τ. Σ. Έλιοτ [T. S. Eliot] και του Σαίξπηρ [Shakespeare] αντίστοιχα.³⁸ Οι εφαρμογές αυτές παρουσιάζουν τα κείμενα με διάφορους τρόπους, με τη μορφή βίντεο, ακουστικού υλικού, γραπτού λόγου ή και με οποιονδήποτε συνδυασμό των παραπάνω· επιπλέον, περιλαμβάνουν πολυμεσικά σχόλια, ομοιώτυπα των πρώτων εκδόσεων σε μορφότυπο εικόνας, και, στην περίπτωση της *Ερημης Χώρας*, ομοιώτυπο του στοιχειοθετημένου κειμένου όπως διορθώθηκε από τον συγγραφέα. Κατά πάσα πιθανότητα δεν αποτελεί σύμπτωση πως μια τέτοια προσέγγιση επιδιώκεται από έναν εκδοτικό οίκο που ειδικεύεται στην επιστημονική εκλαϊκευση. Στον χώρο των θετικών επιστημών έχει καθιερωθεί μια παράδοση ενθάρρυνσης της ενασχόλησης του γενικού κοινού με επιστημονικές ανακαλύψεις, με αποτέλεσμα μια ταχεία ανάπτυξη του κλάδου της επιστημονικής επικοινωνίας, όπως αποδεικνύεται από μια σειρά ακαδημαϊκών προγραμμάτων που εμφανίστηκαν πρόσφατα.³⁹ Το

³⁷ Deegan και Sutherland, *Transferred Illusions*, σ. 64.

³⁸ Βλ. <http://www.touchpress.com/#our-apps> [(Σ.τ.Μ.) ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη εκδοχή εδώ: <https://web.archive.org/web/20160314005658/http://www.touchpress.com/>].

³⁹ Βλ., για παράδειγμα, τα μεταπτυχιακά προγράμματα του Imperial College του Λονδίνου, του

ενδιαφέρον αυτό για την επιστήμη συνήθως δημιουργείται μέσα από δημοσιεύσεις από επιστήμονες υψηλού κύρους που απευθύνονται σε ερασιτέχνες,⁴⁰ καθώς και μέσα από ποικίλες πρωτοβουλίες που προωθούν την κατανόηση επιστημονικών επιτευγμάτων σε ένα μεγάλο τμήμα του ενδιαφερόμενου κοινού. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε στο πλαίσιο αυτό, για παράδειγμα, και τα μουσεία επιστημών και φυσικής ιστορίας, όπου, ειδικά στις αγγλόφωνες χώρες, είναι κοινή πρακτική να προσφέρονται ψυχαγωγικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες επιστημονικού προσανατολισμού. Παρόμοιες δραστηριότητες προσφέρονται επίσης σε ορισμένα πεδία των ανθρωπιστικών σπουδών, όπως σε αυτά της τέχνης και της ιστορίας της τέχνης, καθώς και της ιστοριογραφίας, όπου συνηθίζεται η δημοσίευση βιβλίων που απευθύνονται στο μη εξειδικευμένο κοινό. Αν εξαιρέσουμε τις χρηστικές εκδόσεις και τις εκδόσεις με υπομνηματισμό και σχόλια για φοιτητικό κοινό, ελάχιστες από τις παραπάνω δραστηριότητες εμπλέκουν φιλόλογους και φιλολογική έρευνα, καθώς μάλιστα η εστίαση σε αυτές τις περιπτώσεις είναι συνήθως περισσότερο στην κατανόηση και ερμηνεία του ίδιου του κειμένου παρά στο ζήτημα της κειμενικής παραλλαγής ή παράδοσης. Το ψηφιακό περιβάλλον στις ποικίλες πραγματώσεις του μπορεί πράγματι να προσφέρει ένα πιο ευέλικτο μέσο με το οποίο να επιζητηθεί το ενδιαφέρον του γενικού κοινού για φιλολογικά εκδοτικά εγχειρήματα, αν όντως οι εκδότες είναι πρόθυμοι να επιδιώξουν κάτι τέτοιο.

Η απομάκρυνση από το επιστημονικό παράδειγμα του ενός και μοναδικού κειμένου μπορεί να έχει πολλές άλλες συνέπειες, πέρα από αυτές που αφορούν το αναγνωστικό κοινό. Η γλωσσολογία των σωμάτων κειμένων, η υπολογιστική γλωσσολογία, η υφομετρία, η απόδοση συγγραφικής πατρότητας, η εξόρυξη δεδομένων και πολλοί άλλοι ερευνητικοί κλάδοι και μεθοδολογίες που προσεγγίζουν τα κείμενα από ποσοτική σκοπιά, βασίζονται στην παραδοχή πως μπορούμε να απευθύνουμε ερευνητικά ερωτήματα στο ένα και μοναδικό κείμενο, και πως όχι μόνο υφίσταται το μοναδικό αυτό κείμενο, αλλά πως επιπλέον γνωρίζουμε τι είναι. Για τις ποσοτικές προσεγγίσεις είναι άνευ σημασίας το γεγονός πως τα κείμενα υφίστανται μόνο σε εκδοχές, καθώς ο μεγάλος όγκος δεδομένων που αξιοποιείται σε τέτοιες προσεγγίσεις κατά κανόνα αντισταθμίζει μικροδιαφορές και λεπτομέρειες, όπως αυτές που θα θεωρούσαμε ικανές να διαφοροποιήσουν τις εκδοχές ενός κειμένου. Για τις περισσότερες από τις προσεγγίσεις αυτές, το ένα και μοναδικό κείμενο είναι ό,τι χρειάζεται και η ύπαρξη παραπάνω του ενός θα είχε στην πραγματικότητα ως αποτέλεσμα την παραγωγή θορύβου και την παραποίηση των αποτελεσμάτων. Αυτό, βέβαια, είναι μια υπεραπλούστευση, καθώς βλέπουμε πια να υιοθετούνται ολοένα και πιο σύνθετες προσεγγίσεις της κειμενικότητας και της κειμενικής παραλλαγής από ορισμένους ερευνητές στο πεδίο της γλωσσολογίας σωμάτων κειμένων, ιδιαίτερα από όσους ασχολούνται με ιστορικά σώματα κειμένων,⁴¹ ωστόσο, παρά την απλουστευτική αυτή γενίκευση, δεν απέχει από την αλήθεια η διαπίστωση πως οι περισσότερες μέθοδοι εξόρυξης κειμένου, εξ αποστάσεως ανάγνωσης [distant reading] και Επεξεργασίας Φυσικής Γλώσσας (NLP) έχουν ως προϋπόθεση μια αντίληψη των κειμένων ως σταθερών, αδιαμφισβήτητων οντοτήτων. Ποιες θα είναι οι συνέπειες μιας αλλαγής επιστημονικού παραδείγματος για αυτές τις μεθοδολογίες; Ενδεχομένως μηδενικές στην αρχή, καθώς είναι πολύ

Πανεπιστημίου του Sheffield, του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου, του Πανεπιστημίου του Cardiff, για να αναφέρουμε μερικά μόνο παραδείγματα στη Μεγάλη Βρετανία.

⁴⁰ Βλ., για παράδειγμα, το έργο του Stephen Hawking, *A Brief History of Time: From the Big Bang to Black Holes* (New York: Bantam, 1988), που έκανε πολλαπλές ανατυπώσεις· σύμφωνα με σημερινούς υπολογισμούς (2016) έχουν πωληθεί περίπου δέκα εκατομμύρια αντίτυπα παγκοσμίως.

⁴¹ Βλ., για παράδειγμα, το *Syntactic Reference Corpus of Medieval French* (<http://srcmf.org>) και το εργαλείο TXM που αναπτύχθηκε στην École Normale Supérieure of Lyon από τον Serge Heiden (<http://textometrie.ens-lyon.fr>).

πιθανό πως, στις περισσότερες περιπτώσεις, μια πολιτισμική αλλαγή, όπως αυτή που επικαλούμαστε εδώ, θα περάσει απαρατήρητη, τουλάχιστον για κάποιο διάστημα. Αλλά και στη συνέχεια — εφόσον οι μεθοδολογίες αυτές σκόπιμα αγνοούν κάθε κειμενική πολυπλοκότητα, υιοθετώντας στις περισσότερες περιπτώσεις μια θετικιστική αντίληψη του κειμένου — η αναγνώριση της κειμενικής μεταβλητότητας θα απαιτούσε βαθιά αλλαγή σε αυτές τις μεθόδους, μια αλλαγή που φαίνεται απίθανο να συμβεί. Σε κάθε επιστημονικό πεδίο επιλέγεται το οικείο επίπεδο απλοποίησης και αφαίρεσης για το αντικείμενο μελέτης του· το επίπεδο απλούστευσης που συνεπάγεται η αντίληψη περί ενός και μοναδικού, απλού κειμένου μπορεί να φαίνεται υπερβολικό για τους φιλολόγους, αλλά ίσως εξυπηρετεί απόλυτα τις ανάγκες άλλων ερευνητικών προσεγγίσεων. Επιπλέον, αν οι ίδιοι οι φιλολογικοί εκδότες δεν δίνουν έμφαση στη σημασία της κειμενικής παραλλαγής, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι θα το κάνουν άλλοι για λογαριασμό τους.

Ένα προφανές πρόβλημα είναι η αυξανόμενη δυσκολία βιβλιογραφικής παραπομπής σε κείμενα. Το να δηλώσουμε κατηγορηματικά πως το σύνολο της ακαδημαϊκής κουλτούρας εδράζεται στις παραπομπές είναι ίσως μια υπερβολή, ωστόσο η δυνατότητα να μπορεί κανείς να ανιχνεύσει και να αποδώσει ένα συγκεκριμένο κειμενικό χωρίο σε μια ορισμένη πηγή αποτελεί βασική απαίτηση για κάθε δημοσίευση με ακαδημαϊκές αξιώσεις. Αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα αποκλειστικά των μεταβλητών κειμένων, αλλά αφορά το σύνολο της φιλολογικής εργασίας που παρουσιάζεται σε ψηφιακή μορφή, συμπεριλαμβανομένων εκδόσεων που βασίζονται στο παράδειγμα του ενός και μοναδικού κειμένου. Όπως υποστηρίζει η Christine L. Borgman, «οι ιδέες περί σταθερότητας είναι προβληματικές σε έναν ψηφιακό, κατανεμημένο κόσμο»· ωστόσο, συνεχίζει, «πρέπει να διατηρηθεί η δυνατότητά μας να παραπέμπουμε με πάγιο τρόπο σε δημοσιεύσεις, σε δεδομένα και σε άλλες πηγές, ώστε οι άλλοι να είναι σε θέση να αξιολογήσουν τα τεκμήρια πάνω στα οποία βασίζεται η επιστημονική εργασία. Τα δυναμικά αντικείμενα, εντούτοις, θα γίνονται ολοένα και πιο συνηθισμένα στην επιστημονική εργασία».⁴² Αν και το έργο της συνεπούς διατήρησης σταθερών εκδοχών των δικτυακών πόρων φαίνεται ανέφικτο προς το παρόν, με τους μελετητές και τους δημιουργούς των ψηφιακών πόρων να βασίζονται σε θεσμικά αποθετήρια καθώς και σε βιβλιοθήκες και υποδομές,⁴³ ίσως οι σημαντικές επενδύσεις και η αυξανόμενη ευαισθητοποίηση βοηθήσουν να αλλάξει η κατάσταση. Αυτό που είναι πιο πιθανό να συμβεί, ωστόσο, είναι να μάθουν οι μελετητές πώς να διαχειρίζονται εφήμερα αντικείμενα, καθώς η καινοτομία θα θεωρείται ολοένα και σημαντικότερη από τη μακροβιότητα. Αυτή η αλλαγή, μάλιστα, ήδη λαμβάνει χώρα. Το διαδίκτυο έχει εκπαιδεύσει τους χρήστες στο να ελέγχουν την ημερομηνία «τελευταίας ενημέρωσης» και να χρησιμοποιούν την ημερομηνία αυτή ως ένδειξη ποιότητας και συνεχιζόμενης επιμέλειας του πόρου.⁴⁴ Όταν, επομένως, αξιολογεί κανείς περατωμένους πόρους όπως το *Rossetti Archive*, που ολοκληρώθηκε το 2008,⁴⁵ δεν μπορεί παρά να καταλαμβάνεται από μια αίσθηση δυσπιστίας απέναντι σε έναν πόρο που είναι φαινομενικά «εγκαταλελειμμένος» εδώ και οχτώ (μετρώντας προς τα πίσω από τη στιγμή

⁴² Christine Borgman, *Scholarship in the Digital Age: Information, Infrastructure, and the Internet* (Cambridge, MA: MIT Press, 2007), σ. 232.

⁴³ See Elena Pierazzo, *Digital Scholarly Editing* (Farnham: Ashgate, 2015), κεφάλαιο 8.

⁴⁴ Βλ. για παράδειγμα, τις κατευθυντήριες οδηγίες που εκπόνησε το Πανεπιστήμιο του Berkeley για την αξιολόγηση ψηφιακών πόρων, σύμφωνα με τις οποίες οι φοιτητές και οι φοιτήτριες παροτρύνονται να ελέγχουν αν ένας πόρος είναι «παρωχημένος», δεδομένου ότι οι πρόσφατες ενημερώσεις του πόρου αποτελούν ένδειξη «για το αν το πρόσωπο που δημιούργησε τον ιστότοπο εξακολουθεί να ενδιαφέρεται για αυτόν ή τον έχει εγκαταλείψει» (*Evaluating Web Pages: Techniques to Apply και Questions to Ask*, UC Berkeley Library, 2012, <http://www.lib.berkeley.edu/TeachingLib/Guides/Internet/Evaluate.html>).

⁴⁵ McGann, *The Rossetti Archive*.

συγγραφή του παρόντος κειμένου) χρόνια —πράγμα που είναι, σε πρώτη ματιά, κάπως παράδοξο, με δεδομένο ότι βασικό προαπαιτούμενο κάθε ερευνητικού έργου είναι η απaráλλακτη και επ' αόριστον διατήρησή του.

Βρισκόμαστε σε μια φάση πολιτισμικής επαναμεσοποίησης [re-mediation], στην οποία τα περισσότερα από τα πολιτισμικά μας αντικείμενα προσαρμόζονται στο νέο μέσο ή αντικαθίστανται από (τουλάχιστον κατ' επίφαση) ψηφιακά ισοδύναμα: τα κείμενα και οι εκδόσεις κειμένων δεν αποτελούν εξαίρεση: απόδειξη συνιστούν τα παραδείγματα των εφαρμογών *The Waste Land* και *Sonnets*, καθώς και η ταχεία διάδοση ηλεκτρονικών βιβλίων και τάμπλετ. Η επαναμεσοποίηση δεν συνιστά μια απλή διαμεσική μετατόπιση, μια και το μέσο διαμορφώνει τα μηνύματα με ριζικούς και απρόσμενους τρόπους.⁴⁶ Ωστόσο, παρόλο που πιθανότατα δεν θα κατανοήσουμε κάποιες από τις μακροπρόθεσμες συνέπειες παρά μόνο κατά τη διάρκεια των επόμενων γενεών, έχουμε επίσης την ευκαιρία να πρωτοπορήσουμε σε κάποιες από τις αλλαγές αυτές, εστιάζοντας ταυτόχρονα στα κείμενα, στο μέσο και στους αναγνώστες, προκειμένου να επιχειρήσουμε να εκπονήσουμε διαφορετικές και πιο σύνθετες αναπαραστάσεις του κειμένου και της κειμενικής κουλτούρας. Η ψηφιακή μεταβλητότητα μπορεί πράγματι να αποτελέσει την κατάλληλη απάντηση στην κειμενική μεταβλητότητα, αλλά μόνο εφόσον αναγνωρίσουμε και ενστερνιστούμε τη δεύτερη, και εφόσον την καταξιώσουμε ως επιθυμητό χαρακτηριστικό αντί να τη θεωρούμε σφάλμα του συστήματος.

⁴⁶ «Το μέσο είναι το μήνυμα», σύμφωνα με τη γνωστή ρήση του Marshall McLuhan: η πρώτη εμφάνισή της εντοπίζεται στο βιβλίο του *Understanding Media: The Extensions of Man* (New York: McGraw-Hill, 1964), σ. 7.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Borgman, Christine L., *Scholarship in the Digital Age: Information, Infrastructure, and the Internet* (Cambridge, MA: MIT Press, 2007).
- Bowers, Fredson, *Principles of Bibliographical Description* (Princeton: Princeton University Press, 1949).
- , «Principle and Practice in the Editing of Early Dramatic Texts», στο *Textual and Literary Criticisms: The Sandars Lectures in Bibliography 1957–1958* (Cambridge: Cambridge University Press, 1966), σσ. 117–150.
- Bryant, John, *The Fluid Text: A Theory of Revision and Editing for Book and Screen* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002).
- Carpenter, David, Louise Wilkinson, David Crook και Harold Short (επιμ.), *Henry III Fine Rolls Project*, (London: King's College London, 2009–2013), <http://www.finerollshenry3.org.uk/home.html>
- Cerquiglini, Bernard, *Éloge de la variante: Histoire critique de la philologie* (Paris: Seuil, 1989)
- , *In Praise of the Variant: A Critical History of Philology*, μτφρ. Betsy Wing, (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999).
- Contini, Gianfranco, *Breviario di Ecdotica* (Turin: Einaudi, 1986).
- Daisne, Johan, *De trein der traagheid*, επιμ. Xavier Roelens, Edward Vanhoutte και Ron Van der Branden (Gent: Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie, 2012), <http://edities.kantl.be/daisne/index.htm> [Ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη έκδοσή εδώ: <https://web.archive.org/web/20160801160921/>].
- Deegan, Marilyn και Kathryn Sutherland, *Transferred Illusions: Digital Technology and the Forms of Print* (Farnham: Ashgate, 2009).
- Driscoll, Matthew James, «The Words on the Page: Thoughts on Philology, Old and New», στο *Creating the Medieval Saga: Versions, Variability and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature*, επιμ. Judy Quinn και Emily Lethbridge (Odense: University Press of Southern Denmark, 2010), σσ. 85–102.
- Eisenstein, Elizabeth, *The Printing Press as an Agent of Change* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982).
- Finneran, Richard J., (επιμ.) *The Literary Text in the Digital Age* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996).
- Folsom, Ed και Kenneth M. Price, επιμ., *The Walt Whitman Archive*, (University of Nebraska-Lincoln: Center for Digital Research in the Humanities, 1995–), <http://www.whitmanarchive.org>
- Grafton, Anthony, *The Culture of Correction in Renaissance Europe* (Panizzi Lectures) (London: British Library, 2011).
- Greetham, David, *Textual Scholarship: An Introduction* (New York: Garland, 1994).
- , «A History of Textual Scholarship», στο *The Cambridge Companion to Textual Scholarship*, επιμ. Neil Fraistat και Julia Flanders (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), σσ. 16–41.
- Greg, W. W., «The Rationale of Copy-Text», *Studies in Bibliography*, 3 (1950–1951), 19–36.

- Grésillon, Almuth, *Eléments de critique génétique: lire les manuscrits modernes* (Paris: Presses universitaires de France, 1994).
- Hawking, Stephen, *A Brief History of Time: From the Big Bang to Black Holes* (New York: Bantam, 1988).
- Lavagnino, John, «Access», *Literary and Linguistic Computing*, 24 (2009), 63–76, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqn038>
- McGann, Jerome J., επιμ., *The Complete Writing and Pictures of Dante Gabriel Rossetti: A Hypermedia Archive* (Charlottesville: IATH, 2008), <http://www.rossettiarchive.org>
- , «Electronic Archives and Critical Editing», *Literature Compass*, 7.2 (2010), 37–42.
- McKerrow, Ronald B., *An Introduction to Bibliography for Literary Students* (Winchester: St Paul's Bibliographies, 1994).
- McLuhan, Marshall, *Understanding Media: The Extensions of Man* (New York: McGraw-Hill, 1964).
- Nichols, Stephen G., «Introduction: Philology in a Manuscript Culture», *Speculum*, 65.1 (1990), 1–10.
- Pierazzo, Elena, «Digital Documentary Editions and the Others», *Scholarly Editing*, 35 (2014), <http://www.scholarlyediting.org/2014/essays/essay.pierazzo.html>
- , *Digital Scholarly Editing* (Farnham: Ashgate, 2015).
- Price, Kenneth M., «Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What's in a Name?», *Digital Humanities Quarterly*, 3.3 (2009), <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html>
- Robinson, Peter, «Electronic Editions for Everyone», στο *Text and Genre in Reconstruction: Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*, επιμ. Willard McCarty (Cambridge: Open Book Publishers, 2010), σσ. 145–163, <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0008>
- Robinson, Peter, «Towards a Theory of Digital Editions», *Variants*, 10 (2013), 105–132.
- Segre, Cesare, «La critica testuale», στο *XIV Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia romanza (Napoli, 15–20 Apr. 1974)*, I–V (Naples & Amsterdam: Macchiaroli-Benjamins, 1977–1981), I, σσ. 493–499.
- , *Semiotica filologica: Testo e modelli culturali* (Turin: Einaudi, 1979).
- Shillingsburg, Peter L., «Text as Matter, Concept, and Action», *Studies in Bibliography*, 44 (1991), 31–83.
- , *From Gutenberg to Google* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) [ελλ. έκδ.: *Από τον Γουτεμβέργιο στο Google: Ηλεκτρονικές αναπαραστάσεις λογοτεχνικών κειμένων*, μτφρ. Κωνσταντίνος Τάκης (Θεσσαλονίκη: Ροπή, 2017)].
- Sperberg-McQueen, C. Michael, «How to Teach your Edition how to Swim», *Literary and Linguistic Computing*, 24 (2009), 27–52, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqn034>
- Stussi, Alfredo, *Fondamenti di critica testuale*, επιμ. Alfredo Stussi (Bologna: il Mulino, 2η έκδ. 2006).
- , *Introduzione agli studi di filologia italiana* (Bologna: il Mulino, 2007).
- Sutherland, Kathryn, *Jane Austen's Textual Lives: From Aeschylus to Bollywood* (Oxford: Oxford University Press, 2005).
- Van Hulle, Dirk, Mark Nixon και Vincent Neyt, επιμ., *Samuel Beckett Digital Manuscript Project* (Antwerp: University Press Anwerp, 2013), <http://www.beckettarchive.org>

Vandendorpe Christian, *From Papyrus to Hypertext: Toward the Universal Digital Library* (Urbana / Chicago: University of Illinois Press, 2009).

Vanhoutte, Edward, «Every Reader his own Bibliographer – An Absurdity?», στο *Text Editing, Print and the Digital World*, επιμ. Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland (Farnham: Ashgate, 2009), σσ. 99–110.

Zumthor Paul, *Essai de poétique médiévale* (Paris: Seuil, 1972).

Δικτυακοί τόποι

Evaluating Web Pages: Techniques to Apply & Questions to Ask, UC Berkeley Library, 2012, <http://www.lib.berkeley.edu/TeachingLib/Guides/Internet/Evaluate.html>

Syntactic Reference Corpus of Medieval French, <http://srcmf.org>

Textométrie (TXM), <http://textometrie.ens-lyon.fr>

4. Ένα «πρωτόκολλο» για τις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις; Η ιταλική οπτική

MARINA BUZZONI

Μετάφραση

Μαρία Ακριτίδου

Σύνοψη

Στο τέταρτο κεφάλαιο η Ιταλίδα γερμανίστρια Marina Buzzoni επιχειρεί να συστηματοποιήσει, εν είδει πρωτοκόλλου, τα βασικά και απαραίτητα χαρακτηριστικά μιας ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης. Συνοψίζοντας συζητήσεις και έρευνες προηγούμενων ετών, καταγράφει τα πλεονεκτήματα των ψηφιακών εκδόσεων: τη δυνατότητα παρουσίασης και επεξεργασίας μεγάλου αριθμού κειμενικών και άλλων δεδομένων, τη δυνατότητα διασύνδεσης των δεδομένων, τη διαλειτουργικότητα, τον πολυμεσικό και πολυτροπικό χαρακτήρα και, τέλος, τη διαδραστικότητα. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου η συζήτηση επικεντρώνεται στο πώς αυτά τα χαρακτηριστικά – από τα οποία αντλείται η προστιθέμενη αξία των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων – μπορούν και πρέπει να συναντώνται σε όλα τα επιμέρους στοιχεία της ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης και συγκεκριμένα στο κριτικό υπόμνημα, το πεδίο στο οποίο κατεξοχήν επικεντρώνεται η συζήτηση στον χώρο της ιταλικής φιλολογικής παράδοσης. Το κριτικό υπόμνημα ανάγεται έτσι στη λυδία λίθο των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων και η σχετική συζήτηση εμπλουτίζει το φιλολογικό μας οπλοστάσιο. Αν και ως προς την κωδικοποίηση του κριτικού υπομνήματος στις ψηφιακές εκδόσεις η συγγραφέας βασίζεται στην έκδοση των Κατευθυντήριων Οδηγιών του προτύπου TEI κατά την εποχή συγγραφής του άρθρου (2016), η επιχειρηματολογία και οι προβληματισμοί της μας βοηθούν να κατανοήσουμε αφενός τις πιο πρόσφατες αναθεωρήσεις του σχήματος κωδικοποίησης, αφετέρου τη συνεχιζόμενη έντονη συζήτηση γύρω από τη σημασία και τη λειτουργία του ψηφιακού κριτικού υπομνήματος. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

κριτικό υπόμνημα, διαδραστικότητα, πολυτροπικότητα, πολυμεσικότητα, διασυνδεσιμότητα, κωδικοποίηση κειμένου, πρότυπο TEI

4.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στο κεφάλαιο αυτό συζητείται κατά πόσον είναι επιθυμητή η καθιέρωση ενός πρωτοκόλλου που θα παρείχε, αν όχι ένα πρότυπο, τουλάχιστον κάποια καθοδήγηση για τον τρόπο δόμησης των βασικών στοιχείων που προσδοκά κανείς να διαθέτει μια ψηφιακή φιλολογική έκδοση.

Είναι λοιπόν αναγκαία μια προκαταρκτική εξέταση, προκειμένου να προσδιοριστούν ποια χαρακτηριστικά θα πρέπει να οριστούν ως θεμελιώδη. Αν και η συζήτηση για το θέμα αυτό εξακολουθεί να είναι έντονη, πολλοί μελετητές στο πεδίο της ψηφιακής φιλολογίας¹ συμφωνούν

¹ Η ψηφιακή φιλολογία περιλαμβάνει τους τομείς της κριτικής του κειμένου και της εκδοτικής στο ψηφιακό μέσο. Για την ακρίβεια, βρίσκεται στη διασταύρωση μεταξύ των συστημάτων Τεχνολογιών

πλέον πως υπάρχουν τουλάχιστον πέντε τομείς στους οποίους οι ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις μπορεί να προσφέρουν σημαντικά πλεονεκτήματα σε σχέση με τις έντυπες· συγκεκριμένα:²

1. η δυνατότητα παρουσίασης και διαχείρισης *όγκου δεδομένων [quantities of data]* κατά κανόνα μη δημοσιεύσιμου σε ένα έντυπο βιβλίο,
2. η *διασυνδεσιμότητα [relationability]* των παρεχόμενων δεδομένων, δηλαδή η δυνατότητα δημιουργίας συνδέσεων μεταξύ των δεδομένων και η δυνατότητα επεξεργασίας τους με ταχύτητα, ακρίβεια και συνθετότητα που δεν θα ήταν εφικτές με άλλα μέσα,
3. η *διαλειτουργικότητά [interoperability]* τους, δηλαδή, γενικά μιλώντας, η δυνατότητα διαμοιρασμού της πληροφορίας σε υπολογιστικά περιβάλλοντα και –θεωρητικά τουλάχιστον– μεταξύ διαφορετικών υπολογιστικών συστημάτων, με αποτέλεσμα την ενίσχυση του ενδεχομένου διάδρασης εντός της επιστημονικής κοινότητας σε βάθος χρόνου, κάτι που με ένα παραδοσιακό βιβλίο δεν είναι εφικτό,³
4. η *πολυμεσικότητά [multimediality]* και *πολυτροπικότητά [multimodality]* τους, που επιτρέπουν την οργάνωση των δεδομένων σε ιεραρχικά δομημένα υπερκείμενα, καθώς και τη συμπερίληψη μη κειμενικών δεδομένων στην έκδοση (π.χ. ηχητικά και οπτικοακουστικά αρχεία),
5. και, τελευταίο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, η δυνατότητα *διάδρασης του χρήστη [user interaction]*.

Ειδικότερα, οι παραπάνω τομείς αντιστοιχούν σε ό,τι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε προστιθέμενη αξία των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων, με την έννοια όχι της απλής εφαρμογής αλλά μάλλον της θεωρητικής ή/και μεθοδολογικής βελτίωσης. Για παράδειγμα, η διαθεσιμότητα χώρου που προσφέρει η ψηφιακή έκδοση, μαζί με τη δυνατότητα διασύνδεσης των παρεχόμενων δεδομένων, συνιστούν προαπαιτούμενα ώστε οι χρήστες να είναι σε θέση να *αντιλαμβάνονται τη σκοπιμότητα και να αποδίδουν την ευθύνη των εκδοτικών επιλογών πιο εύκολα και πιο αποτελεσματικά από ό,τι στην έντυπη έκδοση*⁴ η *διαφάνεια*, δηλαδή η *δυνατότητα απόδοσης της ευθύνης των εκδοτικών επιλογών συνιστά, βέβαια, απαραίτητο συστατικό της επιστημονικής αξιοπιστίας*. Παραδόξως, το «νέο» ψηφιακό μέσο οδηγεί στην κατεύθυνση που είχαν επισημάνει εντελώς παραδοσιακοί φιλόλογοι όπως ο ιταλιστής Domenico De Robertis, σύμφωνα με τον οποίο μια έκδοση μπορεί να ονομαστεί με τη στενή έννοια κριτική μόνο αν

Επικοινωνίας και Πληροφορίας (ICT) και της φιλολογικής μελέτης των τεκμηρίων/κειμένων που έχουν μετατραπεί σε ψηφιακή μορφή. Βλ., για παράδειγμα, την ενότητα με τίτλο «The Digital Philology», στο *Digital Critical Editions*, επιμ. Daniel Apollon και Claire Belisle (Urbana-Champaign: University of Illinois Press, 2014), σσ. 50–55.

² Για τα ζητήματα αυτά βλ. *Digital Philology and Medieval Texts*, επιμ. Arianna Ciula και Francesco Stella (Pisa: Pacini Editore, 2006), σσ. vii–xiii και 232–236.

³ Πρόσφατα υποστηρίχθηκε πως η διαλειτουργικότητα, με τη στενή έννοια του όρου, είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθεί (πρβλ. Fotis Jannidis, «Digital editions in the Net: Perspectives for Scholarly Editing in a Digital World», στο *Beyond the Screen: Transformations of Literary Structures, Interfaces and Genre*, επιμ. Jörgen Schäfer and Peter Gendolla (Bielefeld: Transcript Verlag, 2010), σσ. 543–560, ιδιαίτερα: «Interoperability of Programs», σσ. 551–556). επομένως, στην περίπτωση αυτή καταλληλότερος όρος θα ήταν η *ανταλλαξιμότητα [exchangeability]*. Η συζήτηση αυτού του ακανθώδους ζητήματος, όσο ενδιαφέρουσα και αν είναι από θεωρητική σκοπιά, υπερβαίνει τα όρια του παρόντος κεφαλαίου.

⁴ Το διακύβευμα δεν είναι η διαθεσιμότητα *περισσότερων* δεδομένων αλλά η διαθεσιμότητα *δικτυωμένων* δεδομένων.

παρέχει στον αναγνώστη όλη την αναγκαία τεκμηρίωση προκειμένου να την αξιολογήσει και να εκπονήσει μια νέα, πιθανώς διαφορετική, έκδοση που να βασίζεται παρά ταύτα στο ίδιο υλικό.⁵ Πιο πρόσφατα, ο Alfredo Stussi —μεταξύ πολλών άλλων— επέστησε την προσοχή μας σε ένα ζήτημα που συνδέεται στενά με τα παραπάνω:

Αφότου επιλυθούν πια τα κειμενο-κριτικά προβλήματα σχετικά τόσο με το περιεχόμενο όσο και με τη μορφή, ο τρόπος με τον οποίο η πληροφορία αυτή παρουσιάζεται στον εν δυνάμει χρήστη της κριτικής έκδοσης είναι ύψιστης σημασίας. Μια κριτική έκδοση είναι, στην πραγματικότητα, μια υπόθεση εργασίας, και επομένως ο αναγνώστης πρέπει να είναι σε θέση να την επαληθεύσει σημείο προς σημείο και, μάλιστα, να διαφωνήσει [με τις εκδοτικές επιλογές που έχουν γίνει].⁶

4.2 Οι ψηφιακές εκδόσεις ως «έγχρονες εκδόσεις»

Θεωρητικά, μια Ψηφιακή Φιλολογική Έκδοση θα πρέπει να ενσωματώνει τα πέντε χαρακτηριστικά που απαριθμούνται στην πρώτη ενότητα παραπάνω, ανεξάρτητα από την υποκατηγορία στην οποία ανήκει.⁷ Επιπλέον, τα ίδια αυτά χαρακτηριστικά πρέπει να είναι παρόντα σε κάθε ένα επιμέρους δομικό στοιχείο που συναρθρώνει μια έκδοση, διαφορετικά δεν μπορούμε να θεωρήσουμε πως αξιοποιούνται πλήρως οι δυνατότητες του ψηφιακού περιβάλλοντος. Όπως υποστήριξε πρόσφατα ο Dino Buzzetti: «Μπορεί να μπούμε στον πειρασμό να πούμε πως οι σημερινές ψηφιακές εκδόσεις, παρ' όλα τα πλεονεκτήματά τους, δεν είναι ακόμα πλήρως ψηφιακές, καθώς δεν αξιοποιούν πλήρως τα διακριτά χαρακτηριστικά της ψηφιακής μορφής της κειμενικής αναπαράστασης προκειμένου να παράξουν βελτιωμένα κριτικά και αναλυτικά αποτελέσματα».⁸ Και συνεχίζει: «[...] το μέσο παρουσίασης ενός κειμένου —γραφτό, προφορικό, έντυπο, ψηφιακό— συνεπάγεται μια διαφορετική και διακριτή προσέγγιση ως προς τη

⁵ Ο De Robertis υπογραμμίζει πως, προκειμένου να θεωρηθεί άριστη («eccellente»), μια κριτική έκδοση πρέπει να παρέχει «[i] materiali necessari e sufficienti per un'altra edizione critica della stessa opera condotta secondo differenti criteri di utilizzazione dei medesimi testi» [τα αναγκαία και επαρκή στοιχεία ώστε να είναι δυνατή η εκπόνηση μιας εναλλακτικής κριτικής έκδοσης του ίδιου έργου με βάση διαφορετικά κριτήρια αξιοποίησης των ίδιων κειμένων]. Domenico De Robertis, «Problemi di filologia delle strutture», στο *La critica del testo: Problemi di metodo ed esperienze di lavoro, Atti del Convegno di Lecce 1984* (Rome: Salerno editrice, 1985), σσ. 383–404.

⁶ *Fondamenti di critica testuale*, επιμ. Alfredo Stussi, 2η έκδ. (Bologna: il Mulino, 2006), σσ. 20–21: «Una volta risolti i problemi critico-testuali di sostanza e di forma, quale che sia il numero dei testimoni, molto conta il modo in cui i risultati vengono presentati al pubblico che utilizzerà l'edizione critica. Quest'ultima è un'ipotesi di lavoro e quindi il lettore deve essere messo in grado di verificarla punto per punto ed eventualmente di dissentire».

⁷ Ανάμεσα στα πολλά είδη εκδόσεων που εκπονούνται στο πεδίο των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων (λ.χ. φωτοαναστατικές εκδόσεις, κειμενικά αρχεία, συλλογή πολλαπλών εκδοχών, διπλωματικές εκδόσεις μαρτύρων —για να αναφέρουμε κάποια μόνο), μια αδρή διάκριση μπορεί να γίνει μεταξύ του είδους της «αρχειακής» και της «αποκαταστατικής/ερμηνευτικής» έκδοσης (βλ., μεταξύ άλλων, Patrick Sahle, «Digitales Archiv–Digital Edition: Anmerkungen zur Begriffsklärung», στο *Literatur und Literaturwissenschaft auf dem Weg zu den neuen Medien: Eine Standortbestimmung*, επιμ. Michael Stolz κ.ά. (Zürich: germanistik.ch, 2007), σσ. 64–84· Francesco Stella, «Tipologie di edizione digitale per i testi medievali», στο *Poesia medieval: Historia literaria y transmisión de textos*, επιμ. Vitalino Valcárcel Martínez και Carlos Pérez González (Burgos: Fundación Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, 2005), σσ. 327–362. Βλ. επίσης τη συμβολή του Patrick Sahle στον παρόντα τόμο.

⁸ Dino Buzzetti, «Digital Edition and Text Processing», στο *Text Editing, Print, and the Digital World*, επιμ. Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland (Farmham: Ashgate, 2009), σσ. 45–62 (σ. 45), η έμφαση δική μου.

σύλληψη του κειμένου. Από αυτήν τη σκοπιά, μια “εικόνα” ή μια αναπαράσταση του κειμένου σε ψηφιακή μορφή, μπορεί να ενισχύσει σημαντικά τις δυνατότητές μας να διεισδύσουμε σε βάθος στη ρητορική του συγκρότηση». ⁹ Ένα σημαντικό πλεονέκτημα μιας ψηφιακής έκδοσης είναι η δυνατότητά της να παρέχει ένα πρότυπο ικανό να ενσαρκώσει μια έγχρονη έκδοση («edizione-nel-tempo») ως αποτέλεσμα του έγχρονου κειμένου («testo-nel-tempo») που είχε θεωρητικοποιήσει ο Gianfranco Contini. ¹⁰ Το κείμενο μπορεί να θεωρηθεί ως μια δυναμική οντότητα που πηγάζει από την ένταση μεταξύ της αρχικής, πολυπρισματικής διαδικασίας δημιουργίας του και των επακόλουθων επανεπεξεργασιών και τροποποιήσεων που αναπόφευκτα υφίσταται. Σύμφωνα με τον Contini, θα πρέπει και η έκδοση να είναι εξίσου «έγχρονη, ανοικτή στην πράξη [*pragma*] και ικανή να υποτάσσει τις εκδοτικές επιλογές σε μια μεταβαλλόμενη τελεολογία». ¹¹ Μάλιστα, προκειμένου μια έκδοση να αποδίδει με μεγαλύτερη ακρίβεια την κινητικότητα του κειμένου, δεν πρέπει να φέρει τις συνδηλώσεις μιας αυστηρά καθορισμένης δομής· αντίθετα, θα πρέπει να αποσκοπεί στο να ενσωματώσει την ιστορική διάσταση στο κριτικά αποκατεστημένο κείμενο, λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορετικές συγχρονικές φάσεις που συναποτελούν τη διαχρονική του όψη, με άλλα λόγια την εξελικτική ακολουθία της παράδοσης του κειμένου. ¹² Από τη σκοπιά αυτή, η θεώρηση της έγχρονης έκδοσης από τον Contini συνιστά ένα αντίδοτο στον ριζικό σκεπτικισμό του Bédier απέναντι σε όλα τα είδη κειμενικής αποκατάστασης. Ο εγγενής κίνδυνος της γνωστής επιχειρηματολογίας του Bédier ενάντια στην αποκαλούμενη «λαχμανιανή μέθοδο» είναι πως ανοίγει τον δρόμο σε εκδόσεις που, εν ονόματι του δόγματος του μάρτυρα ως οχήματος προς ένα υποτιθέμενο ιστορικό κείμενο, οδηγούν, αντίθετα, σε ένα ανενεργό και σχεδόν παγωμένο αντικείμενο, που ασφυκτιά εντός των ορίων της ίδιας του της υλικότητας, παγιωμένο μια και καλή για πάντα. Σε γενικές γραμμές, αυτό συμβαίνει με τη δική του κριτική έκδοση του *Chanson de Roland*, βασισμένης αποκλειστικά στο χειρόγραφο της Οξφόρδης. ¹³ Προκειμένου να εμφυσήσει νέα πνοή σε ένα κείμενο υπό παράλυση, ο Ιταλός φιλόλογος Cesare Segre, ακολουθώντας τις υποδείξεις του Contini, το καθιστά εκ νέου ανοικτό στη διαχρονική του όψη —τόσο στην κατεύθυνση της ανανέωσης της διαδικασίας αποκατάστασης με βάση μια πλήρη *recensio* [κριτική θεώρηση των πηγών], όσο και, ταυτόχρονα, μέσω της αναπαράστασης της μετέπειτα ζωής του

⁹ Ο.π., σ. 46, η έμφαση δική μου.

¹⁰ Gianfranco Contini, «Filologia», στο *Enciclopedia del Novecento* (Rome: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1977), II, σσ. 954–972 (σ. 955): Gianfranco Contini, «La critica testuale come studio di strutture», στο *La critica del testo: Atti del II Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto* (Florence: Olschki, 1971), I, σσ. 11–23 (σ. 12).

¹¹ Gianfranco Contini, *Breviario di ecdotica* (Turin: Einaudi, 1990), σ. 14: «l'edizione è pure *nel tempo*, aprendosi nel *pragma* e facendo sottostare le sue decisioni a una teleologia variabile» [η έκδοση πρέπει επίσης να είναι έγχρονη, ανοικτή στην πράξη και ικανή να υποτάσσει τις εκδοτικές επιλογές σε μια μεταβαλλόμενη τελεολογία].

¹² Ο.π., σ. 45: «[lo stato dinamico del testo] è tanto più da affermare in quanto è da riconoscere la necessità, in contraddizione o piuttosto composizione con essa, di piattaforme dove sostare lungo la linea evolutiva: sincronie intermedie che si oppongono alla sincronia originaria come limite di un processo diacronico». [(η δυναμική φύση του κειμένου) πρέπει να επιβεβαιωθεί ακόμα περισσότερο στον βαθμό που, σε αντίφαση ή μάλλον σε συμφωνία με αυτήν τη δυναμικότητα, αναγνωρίζουμε την αναγκαιότητα για πλατφόρμες-σταθμούς, όπου να μπορούμε να κάνουμε στάσεις κατά μήκος της εξελικτικής γραμμής: σε σημεία ενδιάμεσων συγχρονιών, που βρίσκονται στον αντίποδα της ιδέας της πρωταρχικής συγχρονικότητας που σηματοδοτεί το όριο μιας διαχρονικής διαδικασίας (της παράδοσης του κειμένου)].

¹³ *La Chanson de Roland*, επιμ. Joseph Bédier (Paris: L'édiction d'art, 1921).

κειμένου, καθώς και της δυναμικότητάς του, που φτάνει το αποκορύφωμά της σε δύο οικογένειες μαρτύρων (που ταξινομούνται ως γ και δ αντίστοιχα).¹⁴

Προκειμένου να συλλάβουμε τη δυναμική φύση ενός κειμένου (την εγγενή κινητικότητα του [mouvance], όπως ορίζεται από τον Paul Zumthor¹⁵), κρίσιμο ρόλο αποκτά όχι τόσο ο ίδιος ο μάρτυρας όσο το «κριτικό υπόμνημα», όπως έχει υπογραμμιστεί σε αρκετές περιπτώσεις από την ιταλική φιλολογική σχολή.¹⁶ Κάθε άλλο παρά τυχαίο είναι πως ήδη το 1974 ο Cesare Segre υποστήριξε πως το υπόμνημα θα πρέπει να είναι το σημείο όπου αναδεικνύεται η ένταση μεταξύ του σεβασμού προς το αντίγραφο [antigraph] και του νεωτεριστικού πνεύματος του αντιγραφέα:

Πρέπει να υπάρξει μια ανατροπή [...] των ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ του κειμένου και του κριτικού υπομνήματος, [ώστε] να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στο υπόμνημα και το κείμενο να θεωρηθεί ως μια ουδέτερη επιφάνεια [...] πάνω στην οποία ο φιλόλογος έχει μολιάσει τις γραφές που έκρινε ως βέβαιες μεταξύ όσων πολλών εξέτασε. Ωστόσο, τον χαρακτηρισμό ως «κριτική» η έκδοση τον αξιώνει [πολύ περισσότερο] μέσω του υπομνήματος, υπό την προϋπόθεση πως αυτό αποτελεί χώρο έκφρασης προβληματισμού: γιατί αποτελεί μια σύνοψη του διασυστήματος της κειμενικής παράδοσης και γιατί προσφέρει μια πλήρη, αν και όχι πάντα οριστική, αξιολόγηση των γραφών.¹⁷

Το διασύστημα¹⁸ λοιπόν της κειμενικής παράδοσης γίνεται εμφανές με τον καλύτερο τρόπο στο υπόμνημα, και εκεί είναι που η ιστορικότητά του μπορεί να γίνει πλήρως αντιληπτή.¹⁹ Εφόσον μια έκδοση είναι πάντα μια υπόθεση εργασίας (βλ. παραπάνω, σημείωση 6),²⁰ το κριτικό υπόμνημα είναι το κλειδί που επιτρέπει στον αναγνώστη να κατανοήσει τις επιλογές του φιλολογικού εκδότη ως προς τη συγκεκριμένη μορφή παρουσίασης του κειμένου. Το υπόμνημα αποτελεί το σημείο στο οποίο ο αναγνώστης εντοπίζει πληροφορίες για την εκδοτική διεργασία που παρήγαγε το κείμενο που διαβάξει — αποκτώντας, έτσι, τη δυνατότητα να αξιολογεί τις εκδοτικές επιλογές — καθώς και

¹⁴ *La Chanson de Roland*, επιμ. Cesare Segre (Milan & Naples: Ricciardi, 1971).

¹⁵ Paul Zumthor, *Essai de poétique médiévale* (Paris: Seuil, 1972)· Paul Zumthor, *La lettre et la voix* (Paris: Seuil, 1987).

¹⁶ Βλ. για παράδειγμα, Paola Pugliatti, «Textual Perspectives in Italy: From Pasquali's Historicism to the Challenge of "Variantistica" (and Beyond)», στο *Text: An Interdisciplinary Annual of Textual Studies*, επιμ. W. Speed Hill, Edward M. Burns και Peter Shillingsburg (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998), XI, σσ. 155–188· Marina Buzzoni και Eugenio Burgio, «The Italian "Third Way" of Editing Between Globalization and Localization», στο *Internationalität und Interdisziplinarität der Editions-wissenschaft*, Beihefte zu Editio 38, επιμ. Michael Stolz και Yen-Chun Chen (Berlin: Walter de Gruyter, 2014), σσ. 171–180.

¹⁷ Cesare Segre, «La critica testuale», στο *XIV congresso internazionale di Linguistica e Filologia romanza (Napoli, 15–20 Apr. 1974)* (Naples & Amsterdam: Macchiaroli-Benjamins, 1978), I, σσ. 493–499 (σ. 497).

¹⁸ Πρόκειται για όρο που πρότεινε ο Cesare Segre για την κειμενική κριτική, βλ., «Critique textuelle, théorie des ensembles et diasystèmes», *Académie royale de Belgique: Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques*, 62 (1976), 279–292, προκειμένου να εκφράσει την ιδέα πως το κείμενο που παραδίδεται μέσω ενός συγκεκριμένου χειρογράφου είναι αποτέλεσμα της επαφής μεταξύ του γλωσσικού συστήματος του/της συγγραφέα και αυτού των αντιγράφων που φιλτράρουν το exemplar [το χειρόγραφο-υπόδειγμα] μέσα από τον δικό τους γλωσσικό κώδικα. Έτσι, το διασύστημα μπορεί να γίνει αντιληπτό ως ένα είδος συμβιβασμού μεταξύ δύο ή περισσότερων σημειωτικών συστημάτων που έρχονται σε επαφή. Ο Segre προτείνει έτσι έναν νέο σημασιολογικό ορισμό της γλωσσολογικής έννοιας του διασυστήματος, που είχε αρχικά καθιερωθεί από τον διαλεκτολόγο Uriel Weinreich το 1954 (Uriel Weinreich, «Is a Structural Dialectology Possible?», *Word*, 10 (1954), 388–400).

¹⁹ Πρβλ. Fulvio Ferrari και Massimiliano Bampi, επιμ., *Storicità del testo, Storicità dell'edizione* (Trento: Dipartimento di Studi Letterari, Linguistici e Filologici, 2009).

²⁰ *Fondamenti di critica testuale*, σ. 20.

για τις διαφορετικές μορφές που είχε λάβει το ίδιο το κείμενο κατά την περίοδο στην οποία δημιουργήθηκε και παραδόθηκε στην αιωνιότητα.²¹ Ένα κρίσιμο ζήτημα που προκύπτει όταν βρισκόμαστε αντιμέτωποι με το υπόμνημα στα ψηφιακά μέσα είναι το πώς να το κάνουμε να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ερευνητικές ανάγκες,²² χωρίς να μειώσουμε δραστικά ή να αποκρύψουμε εντελώς τον κριτικό χαρακτήρα του.²³

4.3 Το «ψηφιακό» υπόμνημα και ο όγκος δεδομένων

Στα περισσότερα προγράμματα ψηφιακών εκδόσεων μέχρι σήμερα φαίνεται πως είναι ιδιαίτερα δημοφιλής μια συγκεκριμένη μορφή υπομνήματος —όπου αυτό διατίθεται—, συγκεκριμένα η αποκαλούμενη «horizontale Kollationspartitur»,²⁴ με κατεξοχήν παράδειγμα αυτό της περιήφησης έκδοσης του έργου του Chrétien de Troyes *Lancelot* (= *Le Chevalier de la Charrette*, ca. 1180), που εκπονήθηκε στο Πρίνστον την περίοδο 1997–2010 από μια ομάδα ειδικών του ρομάντζου.²⁵

Ωστόσο, από θεωρητική σκοπιά, αυτή η μορφή της αντικριστής παράθεσης που ονομάζουμε «horizontale Kollationspartitur» είναι υπερβολικά εξαρτημένη από κατηγορίες που εξακολουθούν να συναρτώνται με μια γραμμική αναπαράσταση του υπό διερεύνηση κειμένου, με αποτέλεσμα να μην αξιοποιεί πλήρως τα ψηφιακά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν παραπάνω. Για παράδειγμα, ένα κριτικό υπόμνημα, προκειμένου να ανταποκριθεί στην απαίτηση για όγκο δεδομένων (βλ. παραπάνω, ενότητα 4.1, σημείο πρώτο), πρέπει να εγκαταλείψει την παραδοσιακή εστίαση σε μεμονωμένες λέξεις για χάρη μιας προσέγγισης που δίνει έμφαση στις προτάσεις ή ακόμα και στο κειμενικό σύνολο. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να επικεντρώνεται σε όψεις που εν δυνάμει επιτρέπουν την απομάκρυνση από τις «αποκομμένες» παραλλαγές, με τις οποίες συνήθως βρίσκονται αντιμέτωποι οι αναγνώστες στις έντυπες εκδόσεις (βλ. Εικ. 4.1) και οι οποίες καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη την αναγνώριση πιθανών σχέσεων μεταξύ τους:

²¹ Για τα ζητήματα αυτά βλ. επίσης Paolo Trovato, *Everything You Always Wanted to Know about Lachmann's Method: A Non-Standard Handbook of Genealogical Textual Criticism in the Age of Post-Structuralism, Cladistics, and Copy-Text* (Padua: libreriauniversitaria.it edizioni, 2014).

²² Πρβλ. Elena Pierazzo, *Digital Scholarly Editing: Theories, Models and Methods* (Farnham: Ashgate, 2015), ιδ. σ. 157.

²³ Για παράδειγμα, μπορεί πράγματι να είναι χρήσιμος για τους αναγνώστες ο πλήρης κατάλογος διαφορετικών γραφών, σε επίπεδο τόσο μορφής όσο και σημασίας, τον οποίο παρέχει η Nila Vázquez στην έκδοσή της το 2009 του έργου *The Tale of Gamelyn*, και μάλιστα σε ένα διακριτό τμήμα που παραδόξως τιτλοφορείται «Κριτικό υπόμνημα της Έκδοσης [*Apparatus criticus of the Edition*]» (σσ. 336–379): το συγκεκριμένο υπόμνημα, ωστόσο, καταγράφει τα πρωτογενή αποτελέσματα της αντιβολής (βλ. σημείωση 200, σ. 332), τα οποία δεν έχουν υποστεί κριτική επεξεργασία. Βλ. Nila Vázquez, *The Tale of Gamelyn of the Canterbury Tales: An Annotated Edition* (Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2009). Για μια διεξοδικότερη συζήτηση του κριτικού χαρακτήρα του υπομνήματος βλ. εδώ παρακάτω.

²⁴ Peter Stahl, «Kollation und Satztechnik als Vorbereitung für eine kritische Edition», στο *Maschinelle Verarbeitung altdeutscher Texte IV*, επιμ. Kurt Gärtner κ.ά. (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1991), σσ. 142–147. [(Σ.τ.Μ.) Με τον γερμανικό όρο «horizontale Kollationspartitur» αναφέρεται η πρακτική (συν-οπτικής) παράθεσης στην οθόνη (π.χ. με διαίρεση της οθόνης σε τμήματα) όχι μόνο των μαρτύρων του κειμένου προς αντιβολή αλλά και των δομικών στοιχείων του κριτικού υπομνήματος].

²⁵ *The Princeton Charrette Project*, <http://www.princeton.edu/~lancelot/ss>

drokno obar diap uater, ef thu mīn drohtin sis,
managoro mundboro. Thō hēt ine mahtig Crist
gangan imu te gegnes. He uarð garu sāno,
2940 stōp af themu stamme endi strīdiun geng
forð te is frōian. Thiu flōd anthabde
thene man thurh maht godes, antat he imu an is mōde bigan
andrāden diap uater, thō he drīben gisah
thene uuēg mid uuindu: uundun ina ūðeon.
2945 hōh strōm umbihring. Reht sō he thō an is hugi tuehode,
sō uuēk imu that uater under, endi he an thene uuāg innan,
sank an thene sēostrōm, endi he hriop sān aftar thiu
gāhon te themu godes sunie endi gerno bad,
that he ine thō generidi, thō he an nōdiun uuas,
2950 thegan an gethuinge. Thiodo drohtin
antfeng ine mid is faðmun endi frāgode sāna,
te hūi he thō getuehodi: hūat, thu mahtes getrōioan uuel,
uuīten that te uuārun, that thi uatares craft
an themu sēe innen thīnes sīdes ni mahte,
2955 lagustrōm giletien, sō lango sō thu habdes gelōbon te mī
an thīnumu hugi hardo. Nu uuīlliu ik thī an helpun uuesen,
nerien thī an thesaru nōdi. Thō nam ine alomahhtig,
hēlag bi handun: thō uuarð imu eft hlutter uater
fast under fōtun, endi sie an fādi samad
2960 bēðea gengun, antat sie obar bord skipes
stōpun fan themu strōme, endi an themu stamme gesat
allaro barno bezt. Thō uuarð brēd uater,
strōmos gestillid, endi sie te staðe quāmun,
laguliðandea an land samen

2937 drucno C.	2952 thō fehlt C. gituedodi C. mah-
2940 fan C.	tis C, maht es Müllenhoff.
2941 froiaen M. the C.	2953 the M, thi the Rieger, Leseb. S. 27,
2942 imu fehlt C.	Wackernagel, Leseb. I ⁵ , 61.
2944 udeon umbi M, umbi tilgt Heusler, Vergeschichte1196.	strom C.
2945 ho M.	2955 gilestian C. habis C.
2947 he fehlt C.	2956 hugi fehlt C.
2948 gagahom M.	2957 Niman C. thi fehlt C.
2949 generidi thō fehlt M.	2961 for C. endi fehlt C.
2951 thuo mid C.	2962 uath C.
	2964 samad C.

2965 thurh thes uateres geuwin. Thō sagdun sie uualdande thanc,
diurdun iro drohtin dādiun endi uuordun,
fellun imu te fōtun endi filu sprākun
uuīsaro uuordo, quāðun that sie uuissin garo,
that he uuāri selbo sunu drohtines
2970 uuār an thesaru uueroldi endi geuuald habdi
obar middilgard, endi that he mahti allaro manno gihues
ferahe giformon, al sō he im an themu flōde dede
uuīð thes uatares geuwin.

XXXVI.*

Thō giuuet imu uualdand Crist
sīðon fan themu sēe, sunu drohtines,
2975 ēnag barn godes. Elithioda quam,
imu gumon te gegnes: uuārun is gōdun uuerk
ferran gefrāgi, that he sō filu sagde
uuāroro uuordo: imu uuas uuillio mikil,
that he sulic folcskepi frummien mōsti,
2980 that sie simla gerno gode thionodin,
uuārin gehōrige hebencuninge
mankunnies manag. Thō giuuet he imu ober thea marka Iudeono,
sōhte imu Sidono burg, habde gesīðos mid imu,
gōde iungaron. Thar imu te gegnes quam
2985 ēn idis fan āðrom thiodun; siu uuas iru ādaligeburdeo,
cunnies fan Cananeo lande; siu bad thene craftagan drohtin,
hēlagna, that he iru helpe gerēdi, quāð that iru uuāri harm gi-
[standen,
soroga at iru selbaru dohter, quāð that siu uuāri mid suhtiuu bi-
[fangen:
*bedrogan habbiad sie dernea uuīhti. Nu is iro dōð at hendi,

2965 thes fehlt C. sagdun thuo C;	2976 gumono M.
vgl. Hofmann I 53.	2978 uuas im C.
2966 usan C.	2983 gesido M.
2972 al fehlt C. imu M.	2985 vgl. Behaghel, Gm. 21, 147.
2973 XXXVI in C nach 2972.	2986 craftina C.
2975 elitheodo C.	2987 harmo M.
2975f. so Hofmann I 53] quam imu,	2988 an C.
alle Hg.; vgl. Sievers, Anm.	2989 endi M.

Εικόνα 4.1 Σελίδα από την έντυπη έκδοση του 1996 του ποιήματος Χέλιαντ [Heliand] από τον Taeger, στην οποία απεικονίζεται ένα γραμμικό κριτικό υπόμνημα με εστίαση σε μεμονωμένες λέξεις.

Η υπέρβαση αυτής της εστιασμένης στις λέξεις προσέγγισης συνεπάγεται την αύξηση του αριθμού των δυνητικών χρηστών, ιδιαίτερα, αν και όχι αποκλειστικά, μεταξύ της επιστημονικής κοινότητας. Ένας γλωσσολόγος, για παράδειγμα, πιθανώς να ενδιαφέρεται για χαρακτηριστικά που μαρτυρούν ενδογλωσσική και διαγλωσσική παραλλαγή, με στόχο την αναπαράσταση της σύνταξης (σε προτασιακό επίπεδο), της σημασιολογίας και της ρητορικής συγκρότησης. Πρόκειται ακριβώς για το είδος της πληροφορίας που κατά κανόνα απουσιάζει —ή τουλάχιστον συναντάται σπάνια— σε ένα παραδοσιακό γραμμικό υπόμνημα.

Το παραπάνω επιχείρημα μπορεί να γίνει πιο κατανοητό με ένα σύντομο παράδειγμα αντλημένο από το κείμενο που επεξεργάζεται εκδοτικά αυτήν την περίοδο η συγγραφέας του παρόντος άρθρου: την παλαισοαξονική διασκευή, του 9ου αιώνα μ.Χ., του Ευαγγελίου σε παρηχητικούς στίχους, γνωστή ως Χέλιαντ [Heliand]. Το ποίημα, που εκτείνεται σε περίπου 6.000 στίχους, μας έχει παραδοθεί σε σχεδόν πλήρη μορφή σε δύο χειρόγραφους κώδικες: έναν ευρωπαϊκό, γνωστό ως MS M (München, cgm. 25, φυλασσόμενο στη Βαυαρική Κρατική Βιβλιοθήκη στο Μόναχο) και έναν αγγλικό, γνωστό ως MS C (Cotton Caligula A.vii, φυλασσόμενο στη Βρετανική Βιβλιοθήκη). Τέσσερα ακόμα σπαράγματα παραδίδουν σύντομα χωρία του κειμένου: συγκεκριμένα το V (Codex Palatinus Lat. 1447, που ανακαλύφθηκε από τον Karl Zangemeister το 1894 και σήμερα στεγάζεται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού στη Ρώμη: Il. 1279–1358), το P (παλαιότερα στεγαζόμενο στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Πράγας, τώρα στο Βερολίνο: Bibliothek des Deutschen Historischen Museums, R 56/2537· Il. 958b–1006a), το S (γνωστό ως

σπάραγμα *Straubing*, που σήμερα φυλάσσεται στη Βαυαρική Κρατική Βιβλιοθήκη στο Μόναχο: München, *Bavarian Staatsbibliothek*, cgm. 8840· II. 351–722), και —τελευταίο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό— το L, το πρόσφατα, το 2006, ανακαλυφθέν σπάραγμα της Λειψίας, φυλασσόμενο στην εκεί Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη (Leipzig, *Universitätsbibliothek*, MS Thomas 4073· II. 5823–5870a).²⁶ Εφόσον οι μείζονες εκδόσεις που έχουν εκπονηθεί μέχρι σήμερα²⁷ βασίζονται στον χειρόγραφο κώδικα M —που ανέκαθεν θεωρούνταν το οδηγητικό χειρόγραφο της εκδοτικής πράξης— πολλά γλωσσικά φαινόμενα σε προτασιακό επίπεδο που απαντούν μόνο στον C έχουν αγνοηθεί εντελώς. Στην αγνόηση των φαινομένων αυτών έχει συμβάλει σημαντικά το είδος του γραμμικού υπομνήματος με εστίαση στις μεμονωμένες λέξεις, ενώ είναι πλέον τόσο δυσχερής ο εντοπισμός τους, που ακόμα και εκπαιδευμένοι ειδικοί δυσκολεύονται να τα διακρίνουν. Κατεξοχήν παράδειγμα αποτελεί το φαινόμενο γνωστό ως *attractio relativi* [πτωτική έλξη του αναφορικού],²⁸ που συναντάται συχνά στις πρώιμες γερμανικές γλώσσες όπως στη γοτθική, τα αγγλοσαξονικά, την παλαιά υψηλή γερμανική, κάτι που φαίνεται και από την ακόλουθη πρόταση που αντλείται από το *Liber evangeliorum* στην παλαιά υψηλή γερμανική (Otfrid, I.17, 38):²⁹

<i>mit</i>	<i>uuórtun</i>	[<i>then</i> ∅	[<i>ér</i>	<i>thie</i>	<i>áltun</i>	<i>fórasagon</i>	—	<i>záltun</i>]]
with	words _{DAT}	which _{DAT}	before	the	old	prophets		told
“with	(the) words,	which	previously	the	old	prophets	had	told”

Εδώ η αναφορική αντωνυμία (*then*) βρίσκεται σε δοτική πτώση σε συμφωνία με τη λέξη που προηγείται (*uuórtun*), παρόλο που η δευτερεύουσα πρόταση θα απαιτούσε την αιτιατική πτώση.

Δεν αποτελεί έκπληξη πως οι αναφορικές προτάσεις στα παλαιόσαξονικά επίσης εμφανίζουν έλξη του αναφορικού. Ωστόσο, το φαινόμενο δεν καταγράφεται σε καμία από τις συνήθεις παλαιόσαξονικές γραμματικές ευρείας χρήσης. Η αιτία της παράλειψης αυτής μπορεί να ανιχνευθεί στην ίδια τη φύση των διαθέσιμων εκδόσεων. Το φαινόμενο *attractio relativi* απαντά σχεδόν αποκλειστικά στον κώδικα C, επομένως οι διαφορετικές γραφές που θα επιβεβαίωναν το φαινόμενο υποβιβάζονται στο υπόμνημα. Καθώς το υπόμνημα είναι έτσι κατασκευασμένο ώστε να εστιάζει σε μεμονωμένες λέξεις, καταγράφει μόνο τις παραλλαγές στον αντωνυμικό τύπο και όχι στο προτασιακό επίπεδο, δυσχεραίνοντας έτσι την κατανόηση της δομής. Με λίγα λόγια: το παραδοσιακό γραμμικό υπόμνημα ενέχει τον κίνδυνο απόκρυψης των πλέον σύνθετων γλωσσικών και κειμενικών χαρακτηριστικών που έχει φέρει στο προσκήνιο μια ενδελεχής ανάλυση των χειρογράφων. Αντίθετα, ένα διαδραστικό υπερκειμενικό υπόμνημα θα καθιστούσε τα χαρακτηριστικά αυτά (πιο) ορατά.

²⁶ Για μια γενική επισκόπηση, βλ. τα δοκίμια που περιλαμβάνονται στην ανθολογία *Perspectives on the Old Saxon Heliand: Introductory and Critical Essays, with an Edition of the Leipzig Fragment*, επιμ. Valentine A. Pakis (Morgantown: West Virginia University Press, 2010).

²⁷ Για παράδειγμα: *Heliand und Genesis*, επιμ. Otto Behaghel, 10η έκδ. επιμ. Burkhard Taeger (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996).

²⁸ Σε αναφορική συντακτική δομή, η αναφορική αντωνυμία μπορεί να εκφέρεται στην πτώση που απαιτεί η κύρια πρόταση —αντί σε αυτήν που απαιτεί η δευτερεύουσα— αν η πτώση αυτή είναι ευάλωτη σε έλξη (δηλαδή βρίσκεται συγκριτικά δεξιότερα στην ακόλουθη ιεραρχία: ονομαστική > αιτιατική > άλλη).

²⁹ Το κείμενο OHG παρατίθεται από το *Althochdeutsches Lesebuch*, επιμ. Wilhelm Braune και Karl Helm, 17η έκδ. επιμ. Ernst A. Ebbinghaus (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1994), σ. 107. [(Σ.τ.Μ.) μια κατά λέξη ελληνική μετάφραση του παραθέματος έχει ως εξής: «με τα λόγια που είχαν παλαιότερα πει οι παλαιοί προφήτες»].

4.4 Το «ψηφιακό» υπόμνημα και η διασυνδεσιμότητα

Όσον αφορά τη διασυνδεσιμότητα (βλ. παραπάνω, ενότητα 4.1, σημείο 2): μια ψηφιακή φιλολογική έκδοση επιτρέπει την παρουσίαση, μέσω υπερκειμενικών συνδέσεων, όλων των τεκμηρίων που χρειάζεται ο αναγνώστης προκειμένου να αντιληφθεί τόσο τις διακειμενικές όσο και τις ενδοκειμενικές διασυνδέσεις.³⁰ Θεωρητικά, μια ψηφιακή φιλολογική έκδοση θα πρέπει να επιτρέπει στον φιλολογικό εκδότη να παρουσιάζει τόσο το κριτικά αποκατεστημένο κείμενο όσο και τις διαφορετικές εκδοχές και τις πολλαπλές μορφές που δύναται να πάρει το κείμενο, όταν γίνεται αντιληπτό ως μέρος μιας αλυσίδας ιστορικής μετάδοσης.³¹ Αυτό που ενδιαφέρει είναι πως, αντίθετα με ό,τι συνήθως νομίζουμε, οι δύο αυτές θεωρήσεις (η γενετική/αποκαταστατική και η ιστορική/υλική) είναι συχνά συμπληρωματικές και όχι αμοιβαία αποκλειόμενες. Η παρουσία της μίας, μάλιστα, δεν αποκλείει στις περισσότερες περιπτώσεις την άλλη. Το ψηφιακό περιβάλλον αποδεικνύεται επαρκέστατο για την αναπαράσταση και των δύο, για την αναπαράσταση δηλαδή τόσο του ερμηνευτικά αποκατεστημένου κειμένου (όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο από τον εκδότη), όσο και των εν τω χρόνω όψεών του. Η συμβατική έντυπη έκδοση, αντίθετα, τείνει να προκρίνει είτε μια μεμονωμένη φάση είτε κάποιες λίγες φάσεις της κειμενικής παράδοσης.³² Επιπλέον, οι συμβατικές έντυπες εκδόσεις σπάνια επιτρέπουν τον έλεγχο των δεδομένων, εφόσον, ακόμα και αν αληθεύει ότι στις περισσότερες περιπτώσεις το υπόμνημα εκφράζει τις επιλογές του εκδότη, αληθεύει εξίσου ότι η επεξεργασία μιας εναλλακτικής πρότασης από τον αναγνώστη παραμένει χιμαιρική ιδέα, εξαιτίας της έλλειψης πληροφοριών και του γεγονότος ότι τα δεδομένα δεν παρέχονται με δομημένο τρόπο. Έτσι, η ιστορική μορφή με την οποία παραδόθηκαν τα κείμενα διαχρονικά παραμένει σχεδόν αγνώριστη στον τύπο υπομνήματος όπου καταχωρίζονται οι διαφορετικές γραφές [variae lectiones].³³ Σε ορισμένες κειμενικές παραδόσεις, ιδιαίτερα σε αυτές της μεσαιωνικής περιόδου, το ζήτημα της διαχρονίας που αναφέρθηκε παραπάνω προστίθεται σε μια σειρά από άλλα κρίσιμα εκδοτικά προβλήματα, όπως του τρόπου αναπαράστασης της διαστρωμάτωσης των διακειμενικών σχέσεων εντός του ίδιου του έργου.³⁴ Σε

³⁰ Όπως υποστηρίζει ο Huygens «ακόμα και όταν επιχειρούμε να αποκαταστήσουμε το όσο το δυνατόν παλαιότερο στάδιο της χειρόγραφης παράδοσης, πράγμα που πρέπει να είναι ο στόχος μας, πρέπει να έχουμε συνείδηση του γεγονότος πως [...] το ίδιο το πρωτότυπο υπήρξε πολύ λιγότερο επιδραστικό [...] από ό,τι οι, συχνά ελαττωματικοί, επίγονοί του». R. B. C. Huygens, *Ars edendi: A Practical Introduction to Editing Medieval Latin Texts* (Turnhout: Brepols, 2000), σ. 39.

³¹ Πρβλ. Anna Maria Luiselli Fadda, «Quale edizione-nel-tempo (Contini) per i documenti e i testi germanici nel ventunesimo secolo?», στο *Storicità del testo, Storicità dell'edizione*, σσ. 11–22· Marina Buzzoni, «Uuarth thu the hêlago gêst that barn an ira bôsmâ: Towards a Scholarly Electronic Edition of the *Héliand*», στο *Medieval Texts – Contemporary Media: The Art and Science of Editing in the Digital Age*, επιμ. Maria Grazia Saibene και Marina Buzzoni (Pavia: Ibis, 2009), σσ. 35–55· Marina Buzzoni, «The “Electronic Heliand Project”: Theoretical and Practical Updates», στο *Linguistica e filologia digitale: Aspetti e progetti*, επιμ. Paola Cotticelli Kurras (Alessandria: Edizioni dell’Orso, 2011), σσ. 55–68.

³² Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των συν-οπτικών εκδόσεων (synoptic editions). [(Σ.τ.Μ.) όρος που δηλώνει ένα είδος παράλληλης, αντικριστής, έκδοσης των διαφορετικών μαρτύρων].

³³ Πρβλ. επίσης τη συζήτηση παραπάνω, γύρω από τα όρια του γραμμικού υπομνήματος.

³⁴ Ένας πιο κατάλληλος για τους δικούς μας σκοπούς ορισμός της «διακειμενικότητας» δίνεται από τον Gérard Genette: «ορίζω [τον όρο “διακειμενικότητα”], με τρόπο ίσως συστατικό, ως σχέση συμπαρουσίας ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα κείμενα —δηλαδή, ειδητικά [eidetically] και κατά κανόνα ως δραστική παρουσία ενός κειμένου σε ένα άλλο», Gérard Genette, *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, μτφρ. Channa Newman και Claude Doubinsky (Lincoln: University of Nebraska Press, 1997), σσ. 1–2. [(Σ.τ.Μ.) η ελληνική απόδοση αντλείται, με μικρές αλλαγές, από το Gérard Genette, *Παλίμψηστα: η λογοτεχνία δευτέρου βαθμού*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, επιμ. Μαρία Στεφανοπούλου – Λίζυ Τσιριμώκου (Αθήνα:

ένα παραδοσιακό κριτικό υπόμνημα, αυτά τα χαρακτηριστικά καταγράφονται σε πρόσθετα υπομνηματικά στοιχεία (για παράδειγμα στο *apparatus fontium* [υπόμνημα πηγών]) που συνοδεύουν την παράθεση των διαφορετικών γραφών. Με παρόμοιο τρόπο, η ψηφιακή έκδοση του λατινικού σώματος κειμένων *Corpus rhythmorum* από τον Francesco Stella προσφέρει ένα πολυεπίπεδο υπόμνημα, στο οποίο περιλαμβάνονται *Loci vetustiores* [προγενέστερα χωρία], *Loci coeui* [ομόχρονα χωρία] και *Loci seriores* [μεταγενέστερα χωρία], μαζί με τη διαφορετική γραφή [*lectio variorum*] που δίνεται στο πάνω δεξιά μέρος του πλαισίου, όπως φαίνεται στην εικόνα 4.2:³⁵

Edizione del testo		Chiudi
Testo	Criteri generali	Introduz
<i>Passare il mouse sulla strofe per vedere gli apparati</i>		1, 1. clara ex crara corr. Kar1, sidera Kar1 Be3 C 1, 2. oculos Cl 1, 3. depressos Pa Be1 Sal1 Va, peccatorum Kar1 ut vid.
1	Ad caeli clara non sum dignus sydera leuare meos infelices oculos, grauis depressus peccatorum pondere. Parce, redemptor!	Loci vetustiores: 1, 1 Luc. 18, 13 nolebat nec oculos ad aelum leuare; sidera clara inde ab Ovid. Epist. 19, 34; Ovid. Pont. 2, 2, 10; Ibis 110; 1, 2 Beda Libell. 579 Leuau i oculos meos in montes; Beda Cant. 5 unde Leuau i oculos meos; Beda Cant. 13 Ad te leuau i oculos; 1, 3 Verec. Satisfact. 42 quae proclue caput peccati pondere pressas; 1, 4 Eug. Tolet. Carm. 20, 5 Saluator alme qui creasti saecula, / ignosce, prosper solue culpae uincula / ne puniamur tanta propter crimina. / Parce redemptor.
2	Bonum neglexi facere quod debui, probrosa gessi sine fine crimina, scelus patraui nullo clausum termino. Subueni, Christe!	Loci coeui: 1, 1 Bonif. Carm. 2, 34 Architenens altor, qui sidera clara gubernas; Rhythm. Merov. 18, 6, 2 Multa mala feci miser, non sum dignus uiuere; Hraban. Carm. app. 14, 3, 1 En ad rutila polorum non sum dignus sidera; ps. Hraban. Carm. app. 15, 6, 2 Qui non sum dignus ego tecum loquere; Dhoud. 5, 2, 13 non sum dignus, ego infelix atque immundus, ad te mundissimum meos infelices leuare oculos; 1, 3 Theodulf. Carm. 28, 730 Quae sine peccati pondere habere uales; Smar. Carm. 2, 49 Nullus enim monachus peccati pondere pressus; Einh. Marc. et Petr. 87, 2 Qui beatos confessores catenarum pondere / Praegrauatos ac depressos puniendos traxerant; 1, 4 Paul. Diac. Carm. 4, 29 Qui legis ista, precor, "Paulo" dic "parce, redemptor".
3	Cuncte que salso mari sunt in litore harene mixte purpuratis conculis non meis possunt coaequari uitii fateor, malis!	Loci seriores: 1, 1 Petr. Dam. Rhythm. paenitentis monachi 5, 1 Non caelum dignus oculis aspicere; AH 7 (Saint Martial, Paris lat. 1118) n. 265 (Aruae polique / conditori alacres / feramus) = AH 53 n. 65 (Moissac, Paris lat. 1871); Godesc. Carm. app. 2, 3, 3 Sidera clara; Godesc. Carm. 2, 1, 34, 1 Non sum dignus dici tuus seruus, nedum filius; 1, 1-2 Passio Christoph. 233, 3 Ita ad caelum leuatis precem fudit oculis; Marbod. Carm. 1, 28, 37 Oculos quid ad astra leuatis?; Odo Magd. Ern. 8, 152 Supplicibus celo palmis oculisque leuatis; 1, 3 Audrad. Carm. 1, 358 Per quae terrigenae peccati pondere pressi; Ecbasis 828; Froum. Carm. 10, 30; Notker, Carm. var. III 5, 1; Ioh. Elnon. Rict. praef. 39; Odilo Hymn. 3, 10; Carm. Imag. 31, 1, 2; Marbod.
4	Doleo multis peccatorum iaculis confossus, arcu que Venus libidinis intorsit lita spicula mortiferi fellis ab unda.	
5	Effudit demum de faretra flammeas sagittas, meum super uulnus uulnere infixit statim Cupido turpissima	

Εικόνα 4.2 *Corpus Rhythmorum*: πολυεπίπεδο υπόμνημα [στιγμιότυπο οθόνης].

Η συγκεκριμένη τροπικότητα αναπαράστασης διακειμενικών χαρακτηριστικών αποτελεί, οπωσδήποτε, μια βελτίωση σε σχέση με τις έντυπες εκδόσεις, ειδικά αν λάβουμε υπόψη πως το υπόμνημα είναι προσβάσιμο με πολλούς διαφορετικούς τρόπους και είναι, επιπλέον, σε θέση να οδηγήσει τόσο μια «συν-οπτική» [synoptic] θεώρηση των διαφορετικών κειμενικών παραδεδομένων μορφών (εικ. 4.3) όσο και στην παρουσίαση μίας συγκεκριμένης παραδεδομένης μορφής (εικ. 4.4).³⁶

Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018), σ. 28].

³⁵ <http://www.corimu.unisi.it> βλ. επίσης *Corpus rhythmorum musicum saec. IV–IX*, επιμ. Francesco Stella (Florence: SISMEL-Edizioni del Galluzzo, 2007).

³⁶ Ο φιλολογικός εκδότης υποστηρίζει πως «η έκδοση παρουσιάζει τα κείμενα με επτά διαφορετικές μορφές: φωτοαναστατική αναπαραγωγή του χειρογράφου, διπλωματική μεταγραφή του λεκτικού υλικού, διπλωματική μουσική μεταγραφή της νευματικής σημειογραφίας, αλφαριθμητική μουσική μεταγραφή της σημειογραφίας, “ιστορική” μεταγραφή της μεσαιωνικής μελωδίας σε μουσικό πεντάγραμμα, φωνητική εκτέλεση της “ιστορικής” μεταγραφής, κριτική έκδοση με την παραδοσιακή έννοια». Αυτό

<p><i>Br</i> = Bruxelles, Bibliothèque Royale, 8860-67, ff. 75r-76r <i>Bu</i> = Országos Széchényi Könyvtár, lat. 7, f. 2r <i>Fu</i> = Hessische Landesbibliothek, Aa 62, f. 126r-v <i>Fu1</i> = Hessische Landesbibliothek, Aa 83, f. 91r-v <i>Fu2</i> = Hessische Landesbibliothek, Aa 153a, pp. 327-330 (ff. 176r-177v) <i>Kas</i> = Gesamthochschulbibliothek Stadt- und Landesbibliothek, 4° Theol. 4, ff. 110r-111r <i>Lei</i> = Bibliothek der Rijksuniversiteit, Voss. lat. Q. 69, f. 13va-vb <i>Lo</i> = British Library, Add. 19768, f. 40r-v <i>Pa</i> = Paris, BNF, lat. 1154, ff. 134ra-135rb <i>Ve</i> = Biblioteca Capitolare, XC (85), ff. 55v-56v <i>Wi</i> = Österreichische Nationalbibliothek, 1888, f. 116r</p> <p><i>Titulus</i>: DE DIVITE ET LAZARO <i>Br</i> INCIPIT RITMUM DE DIVITE ET PAUPERE <i>Pa</i>.</p>	<p>b) Lei (1-7, 10-11, 13)</p> <p><i>Lei</i> = Leiden, Bibliothek der Rijksuniversiteit., Voss. lat. Q. 69, p. 13a-b</p> <p><i>Titulus</i>: DE DIVITE ET PAUPERO LAZARO</p>	<p>c) Ve (1-5, 7-8, 10, 9, 11)</p> <p><i>Ve</i> = Verona, Biblioteca Capitolare, XC (85), ff. 55v-56v</p>	<p>d) Bu, Fu, Fu1, Fu2, Kas, Lo, Wi (1-3, 5)</p> <p><i>Bu</i> = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, lat. 7, f. 2r <i>Fu</i> = Fulda, Hessische Landesbibliothek, f. 126r-v <i>Fu1</i> = Fulda, Hessische Landesbibliothek, f. 91r-v <i>Fu2</i> = Fulda, Hessische Landesbibliothek, 153a, ff. 176r-177v <i>Kas</i> = Kassel, Gesamthochschulbibliothek und Landesbibliothek, Theol. 4° 4, ff. 110r-111r <i>Lo</i> = London, British Library, Add. 19768 r-v <i>Wi</i> = Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 1888, f. 116r <i>Tit.</i> Ymnus ad processionem <i>Kas</i></p>
<p>1 Homo quidam erat diues ualde in pecuniis, purpura et bysso induebatur, epulans splendide: caducam uitam diligendo amisit perpetuam.</p> <p>2 Lazarus quidam mendicus, circumdatus ulcera, ad ianuam diuitis iacebat cum dolore nimio; cupiebat saturari de micis mense diuitis.</p> <p>3 Postulabat: nemo dabat, nemo miserebatur. tantum canes ueniebant, consolabant pauperem, ulcera eius lingeabant, curabantur uulnera.</p> <p>4 Tempus pauperis aduenit, migravit a saeculo; caruit praesentem uitam, mutauit in melius: angeli eius portabant animam in requiem.</p> <p>5 Mortuus est autem diues, in infernum ducitur: misericordiam non fecit, eam non merebatur. Pro epulas poenas recepit, cruciatur anxiae.</p> <p>6 In tormentis cum adesset, eleuauit oculos, Abraham a longe cernit, in sinu eius Lazarum; ut recognouit, quem dispexit, in nullo consolabitur.</p> <p>7 Patrem uocat Abraham, ut emittat Lazarum, digiti extremi sui aquae guttam tribuat, ut refrigeretur lingua eius in flammis ardentibus.</p> <p>8 Filium eum nuncupauit, quod esse debuerat: «Recepisti in uita tua ualde bona plurima, Lazarus econtra mala: modo consolabitur.</p> <p>9 Chaos magnum est firmatum inter nos et impios: nullus ualet transmeare inde huc ad dominum; impii dantur ad poenam, iusti laudant dominum».</p> <p>10 Quinque fratribus, fatetur habere se in saeculo; illis curam prouidebat, quod sibi non poterat: pro micis panis, quas negauit, in infernum torquitor.</p>	<p>1 Homo quidam erat diues ualde in pecuniis, purpura et bysso induebatur, epulabat splendide: caducam uitam diligendo amisit perpetuam.</p> <p>2 Lazarus quidam mendicus, circumdatus uulnera, ad ianuam eius diuitis iacebat cum dolore nimio; cupiebat saturari de micis mense diuitis.</p> <p>3 Postulabat: nemo dabat, nemo miserebatur; tantum canes ueniebant, consolabant pauperem, ulcera eius lingeabant, curabantur uulnera.</p> <p>4 Tempus pauperis aduenit, migravit a saeculo; caruit praesentem uitam, mutauit in melius: angeli eius portabant animam in requiem.</p> <p>5 Mortuus est autem diues, in infernum ducitur: misericordiam non fecit, eo non merebatur. pro epulas poenas recepit, cruciatur anxiae.</p> <p>6 In tormentum cum hesit, eleuauit oculos, Habraham a longe cernit, in sinu eius Lazarus; ut recognouit, quem dispexit, nulla consolabitur.</p> <p>7 Patrem uocat Habraham, ut emittat Lazarum, digiti extrema sui aquae guttam tribuat, ut refrigeretur linguam eius in flammis ardentibus.</p> <p>8 «Fili mi recordare quia quod merueras: recepisti in uita tua ualde bona plurima, Lazarus hic contra mala: modo consolabitur.</p> <p>9 Cahos magnum est firmatum inter nos et impios: non ualebunt transmeare inde huc a domino; impii dantur ad penam et iusti laudent dominum».</p> <p>10 Quinque fratres se fatetur habere se in saeculo; illis curam prouidebat, quod sibi non poterat: pro micis panis, quas negauit, in inferno torquitor.</p>	<p>1 Homo quidam erat diues ualde in pecuniis, purpura et bysso induebatur, epulabat splendide: caducam uitam diligendo amisit perpetua.</p> <p>2 Lazarus quidam mendicus, circumdatus ulcera, ad ianuam diuitis iacebat cum dolore nimio; cupiebat saturari de micis mense diuitis.</p> <p>3 Postulabat: nemo dabat, nemo miserebatur; tantum canes ueniebant, consolabant pauperem, ulceram eius lingeabant, curabantur uulnera.</p> <p>4 Tempus pauperi aduenit, migravit a saeculo; caruit praesentem uitam, mutauit in melius: angeli dei portabant animam in requiem.</p> <p>5 Mortuus est autem diues, in infernum ducitur: misericordiam non fecit, eam non consequitur. Pro micis panis, quas negauit, in infernum ducitur.</p> <p>7 Patrem uocat Habraam, ut mittat Lazarum, digiti extremi sui guttam aque tribuat, ut refrigeretur linguam eius in flammis ardentibus.</p> <p>8 «Fili mi recordare quia quod merueras: recepisti in uita tua ualde bona plurima, Lazarus hic contra mala: modo consolabitur.</p> <p>9 Cahos magnum est firmatum inter nos et impios: non ualebunt transmeare inde huc a domino; impii dantur ad penam et iusti laudent dominum».</p>	<p>1 Homo quidam erat diues ualde in deliciis, purpura et bysso induebatur, epulans splen- caducam uitam diligendo amisit perpetuam.</p> <p>2 Lazarus quidam mendicus, circumdatus ul ad ianuam diuitis <iacebat> cum dolore ni cupiebat saturari de micis mense diuitis.</p> <p>3 Postulabat: nemo dabat, nemo miseretur; tantum canes ueniebant, consolantes paup- ulcera eius lingeabant, curabantur uulnera.</p> <p>5 Mortuus est autem diues, in infernum duci misericordiam non fecit, eam non consequi Pro micis panis, quas negauit, in infernum</p> <p>7 Patrem uocat Abraham, ut admittat Lazar digiti extremi sui guttam aquae petiit, ut refrigeretur lingua eius in flammis arde</p> <p>8 «Fili mi recordare quod de puero: recepisti in uita tua ualde bona plurima, Lazarus hic contra mala: modo consolabit</p>

Εικόνα 4.3 Corpus Rhythmorum: συν-οπτική θεώρηση [στιγμιότυπο οθόνης].

οπωσδήποτε ισχύει, ωστόσο ο βαθμός διασυνδεσιμότητας μεταξύ των παρεχόμενων δεδομένων παραμένει χαμηλός. Francesco Stella, «Digital Philology, Medieval Texts, and the Corpus of Latin Rhythms: A Digital Edition of Music and Poems», στο *Digital Philology and Medieval Texts*, σσ. 223–249.

Edizione del testo		Tradizione manoscritta e Musica			
Testo	Criteri generali	Introduzione	Completa	Versi	Lingua
1	Sinossi	Passare il mouse sulla strofe per vedere gli apparati			
1	b) Lei (1-7, 10-11, 13) c) Ve (1-5, 7-8, 10, 9, 11) iis, d) Bu, Fu, Fu1, Fu2, Kas, Lo, Wi (1-3, 5, 7-8) endide: caducam uitam diligendo amisit perpetuam.				
2	Lazarus quidam mendicus, circumdatus ulcera, ad ianuam diuitis iacebat cum dolore nimio; cupiebat saturari de micis mense diuitis.				
3	Postulabat: nemo dabat, nemo miserebitur. Tantum canes ueniebant, consolabant pauperem, ulcera eius lingebant, curabantur uulnera.				
4	Tempus pauperis aduenit, migravit a saeculo; caruit praesentem uitam, mutavit in melius: angeli eius portabant animam in requiem.				
5	Mortuus est autem diues, in infernum ducitur: misericordiam non fecit, eam non merebitur. Pro epulas poenas recepit, cruciatur anxiae.				
6	In tormentis cum adesset, eleuavit oculos, Abraham a longe cernit, in sinu eius Lazarum; ut recognouit, quem dispexit, in nullo consolabitur.				

Εικόνα 4.4 Corpus Rhythmorum: παρουσίαση κειμένου κατά μεμονωμένο μάρτυρα [στιγμιότυπο οθόνης].

Παρ' όλ' αυτά δεν μπορεί κανείς να μην επισημάνει πως το υπόμνημα είναι δομημένο γραμμικά – πράγμα που σημαίνει πως μιμείται τη μορφή που μπορεί να βρει κανείς στο έντυπο βιβλίο. Στην πραγματικότητα, τα πλαίσια που περιέχουν τις διάφορες πληροφορίες δεν είναι διασυνδεδεμένα, γεγονός που μας οδηγεί στη συζήτηση του επόμενου χαρακτηριστικού, δηλαδή της πολυμεσικότητας/πολυτροπικότητας (βλ. παραπάνω, ενότητα 4.1, σημείο 4).

4.5 Το «ψηφιακό» υπόμνημα και η πολυμεσικότητα/πολυτροπικότητα

Η πολυμεσικότητα και —όπου βρίσκει εφαρμογή— η πολυτροπικότητα αποτελούν τις πιο σημαντικές απαιτήσεις που πρέπει να πληροί το κριτικό υπόμνημα, καθώς τα δύο αυτά χαρακτηριστικά ενσωματώνουν τα προηγούμενα και τα καθιστούν πλήρως διαθέσιμα στους αναγνώστες. Η βελτίωση που προσφέρουν αυτές οι επιλογές θα πρέπει, επομένως, να συνιστά μείζονα θεωρητική μέριμνα και ίσως, επίσης, και προτεραιότητα της κριτικής συζήτησης. Η δυνατότητα σύνδεσης του υπομνήματος με άλλα παράθυρα που θα παρουσιάζουν, για παράδειγμα, μεταγραφή ενός μεμονωμένου μάρτυρα ή εικόνες των χειρογράφων, δεν αποτελεί απλώς θέμα παροχής περισσότερων πληροφοριών· επιτρέπει μάλλον τη συγκεκριμενική πλαισίωση κάθε διαφορετικής γραφής, που μπορεί έτσι να εξεταστεί *in vivo*, αντί για *in vitro*. Στο υπερκειμενικό περιβάλλον, το υπόμνημα αποκτά νέα ζωή και, καλώς εχόντων των πραγμάτων, χρησιμοποιείται από περισσότερους αναγνώστες με μια ποικιλία διαφορετικών τρόπων. Η δυνατότητα παροχής περισσότερων συγκεκριμενικών στοιχείων, καθώς και περισσότερων «παρακειμενικών στοιχείων» —τόσο επικειμενικών όσο και περικειμενικών³⁷— αποτελεί σημαντική βελτίωση από επιστημονική σκοπιά, μια και προσφέρει τα εργαλεία για καλύτερη ερμηνεία του κειμένου και «αυξάνει τη δυνατότητά μας να διεisdύσουμε βαθιά στη ρητορική συγκρότηση του κειμένου», όπως είχε οραματιστεί ο Dino Buzzetti.³⁸

³⁷ Gérard Genette, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, μτφρ. Jane E. Lewin (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

³⁸ Βλ. παραπάνω, σημείωση 8.

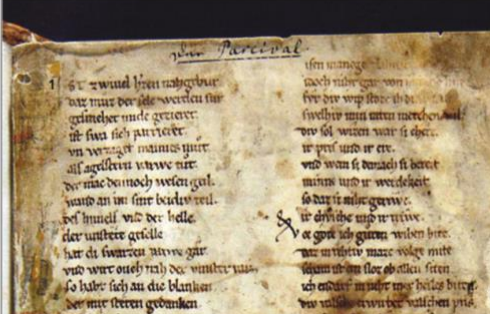
Ένα τρέχον ερευνητικό πρόγραμμα που πληροί τις απαιτήσεις της πολυμεσικότητας είναι το *Parzival-Projekt*, στο οποίο τρεις ερευνητικές ομάδες (στη Βέρνη, στο Βερολίνο και στο Έρλανγκεν), υπό την καθοδήγηση του Michael Stolz από το Πανεπιστήμιο της Βέρνης, προετοιμάζουν το έδαφος για μια νέα ηλεκτρονική έκδοση του *Parzival* του Wolfram. Η θεωρητική τους παραδοχή είναι πως:

Μια νέα κριτική έκδοση του *Parzival* θα πρέπει να αντιμετωπίσει την πληθώρα διαφορετικών γραφών και τα διόλου ευκαταφρόνητα προβλήματα ως προς την καθιέρωση ενός κειμένου εντός ενός μεθοδολογικού πλαισίου στο οποίο κυριαρχεί η πόλωση μεταξύ Νέας Φιλολογίας και Νέας Φυλογένεσης.³⁹ Μια πρόκληση που πρωτοδιατυπώθηκε από τους ερευνητές του *Parzival* κατά τη δεκαετία του 1960 φαίνεται τώρα πιο επίκαιρη από ποτέ. Τότε ήταν που υποστηρίχθηκε πως ήταν απαραίτητο «να δημοσιευτούν πρώτα για κριτική αξιολόγηση όλα τα υλικά τεκμήρια που είχαν συγκεντρωθεί, ώστε να καταστεί στη συνέχεια δυνατή η αποσαφήνιση της διασύνδεσης των χειρογράφων» (E. Nellmann). Ίσως η ιδέα αυτή, όταν διατυπώθηκε το 1968, να ακουγόταν ουτοπική. Σήμερα, ωστόσο, μπορεί να εφαρμοστεί, βήμα βήμα, με τη βοήθεια της υπολογιστικής τεχνολογίας και με λογικό κόστος. Μια κριτική ηλεκτρονική έκδοση θα αποτελέσει μια βάση εργασίας που θα συνιστά απολύτως απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε νέα έκδοση του *Parzival*.⁴⁰

³⁹ Αν και το αφιερωματικό τεύχος του *Speculum* που επιμελήθηκε ο Stephen Nichols το 1990 θεωρείται το *μανιφέστο* της αποκαλούμενης σχολής της «Νέας Φιλολογίας», στην Ιταλία η συζήτηση γύρω από την πρόκριση της «αποκατάστασης» έναντι της «τεκμηρίωσης», δηλαδή της συγκέντρωσης των αυτοτελών τεκμηρίων, κυριαρχούσε στον κλάδο της κριτικής του κειμένου ήδη από την αφετηρία του. Το 1934, για παράδειγμα, ο Giorgio Pasquali δημοσίευσε έναν τόμο με τον τίτλο *Storia della tradizione e critica del testo*, στον οποίο υποστήριξε ότι είναι ανάγκη να ενσωματωθεί η στεμματική αποκατάσταση στη μελέτη της ιστορίας της παράδοσης, και πρότεινε πως ορισμένες αμφισημίες και απορηματικά σημεία κατά τη διαδικασία παράδοσης λατινικών και δημωδών κειμένων θα μπορούσαν να εξηγηθούν αν υποθέσουμε πως αλλαγές, τόσο συγγραφικές όσο και αντιγραφικές, είναι παρούσες *ab origine*, βλ. Giorgio Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo* (Florence: Le Monnier, 1934). Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε πως περίπου την ίδια περίοδο που ο Pasquali έγραφε τη μελέτη του, ο ιταλιστής Michele Barbi μετέφερε ρητά τη μεθοδολογία του στην έκδοση ποικίλων κλασικών ιταλικών έργων, συμπεριλαμβανομένων έργων του Δάντη, του Φόσκολο [Foscolo] και του Μαντσόνι [Manzoni], δημοσιεύοντας ένα βιβλίο που εστίαζε συνειδητά σε ό,τι ονόμαζε «νέα φιλολογία», βλ. Michele Barbi, *La nuova filologia e l'edizioni dei nostri scrittori da Dante a Manzoni* (Florence: Le Monnier, 1938).

[(Σ.τ.Μ.) Στην παραπάνω σημείωση η συγγραφέας αναλύει τον έναν πόλο του μεθοδολογικού διχασμού, αυτόν της Νέας Φιλολογίας και της πρόκρισης της τεκμηρίωσης έναντι της αποκατάστασης του κειμένου. Ως προς τον άλλον πόλο, αυτόν της φυλογενετικής ανάλυσης, μπορούμε να σημειώσουμε συνοπτικά πως πρόκειται για μια ριζική αναθεώρηση της παραδοσιακής στεμματικής μεθόδου αποκατάστασης ενός κειμένου, καθώς αξιοποιούνται μέθοδοι της βιολογίας για να χαρτογραφηθούν οι «βιολογικού τύπου» δένδροειδείς διασυνδέσεις των μαρτύρων —αυτό που πια ενδιαφέρει είναι η ανάδειξη της συνθετότητας των σχέσεων αυτών και όχι (μόνο) η αναγωγή σε ένα αρχέτυπο].

⁴⁰ <http://www.parzival.unibe.ch/englishpresentation.html>

<p>Kritischer Text: Parzival 1.15 – 1.25</p> <p>Übersetzung >></p> <p>1.15. diz vliegende bispel</p> <p>1.16. ist tumben liuten gar ze snel;</p> <p>1.17. sine mugens niht erdenken,</p> <p>1.18. wand ez kan vor in wenken</p> <p>1.19. rehte alsam ein schellec hase.</p> <p>1.20. zin anderhalb an dem glase</p>	<p>Textzeugen</p> <p>Hs. D: St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. 857</p> <hr/> <p>D S. 5a</p> <p>D 1.15. Diz fligende bispel.</p> <p>D 1.16. ist tumben liuten gar zesnel</p>
<p>D m n o G [I] L M O Q [R] T U V [V] W Z Fr32 Fr58</p> <p>Variantenapparat: Parzival 1.15 – 1.25</p> <p>1.15. 1.15 nach 1.18-r: Q</p> <p>diz] Daz Z Fr58, Diz D T, Diz Fr32, DJs m</p> <p>vliegende] vl*gende vs gende M, flierende Q, fligenden Z</p> <p>1.16.</p>	

Εικόνα 4.5 *The Parzival-Projekt*: πρότυπο διεπαφής [στιγμιότυπο οθόνης].

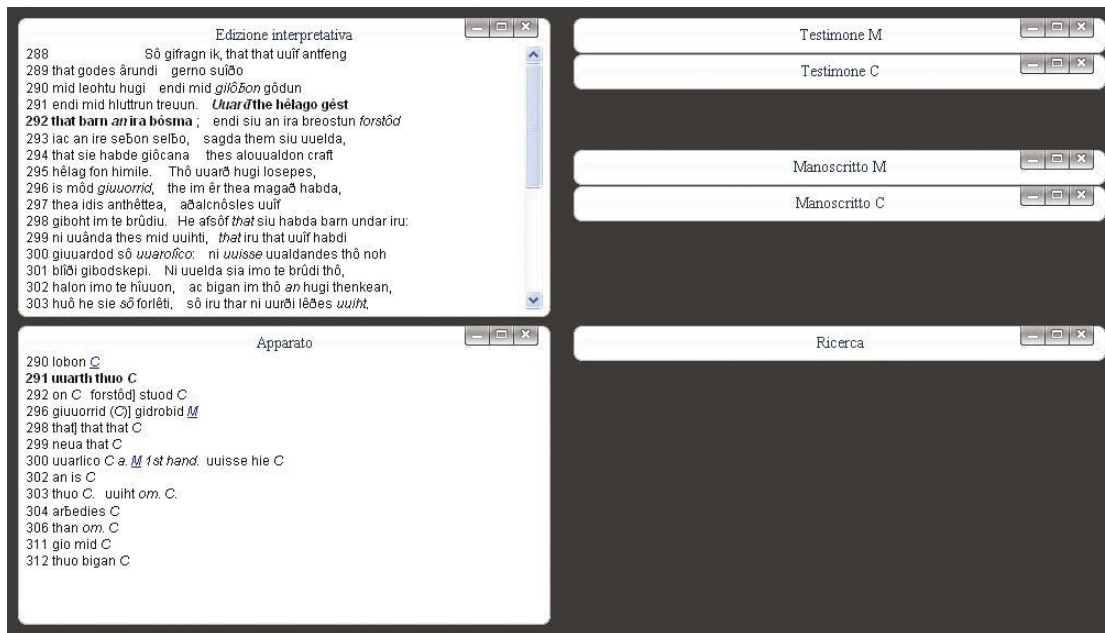
Πράγματι, αυτό στο οποίο ισχυρίζονται πως αποσκοπούν οι ερευνητικές ομάδες ενσαρκώνεται στην τετράπτυχη διεπαφή που έχουν επιλέξει για την παρουσίαση της «έκδοσής» τους στο αναγνωστικό κοινό (βλ. Εικ. 4.5).

Στο πάνω αριστερά παράθυρο δίνεται ένα εξομαλυμένο κριτικό κείμενο —με βάση το χειρόγραφο D, το οποίο ανέκαθεν οι μελετητές θεωρούσαν τον οδηγητικό μάρτυρα. Το κάτω αριστερά παράθυρο περιλαμβάνει το υπόμνημα με τις διαφορετικές γραφές, ενώ τα παράθυρα στα δεξιά περιέχουν μεταγραφές και ομοιότυπα για όλους τους μάρτυρες ξεχωριστά. Όλα τα παράθυρα διασυνδέονται μέσω υπερσυνδέσμων και επιτρέπουν μια διαδραστική εναλλαγή μεταξύ του κειμένου-βάσης, του κριτικού υπομνήματος, των μεταγραφών και των ομοιοτύπων. Στην οθόνη, κάθε διαφορετική γραφή τοποθετείται εντός του συγκεκριμένου της πλαισίου.

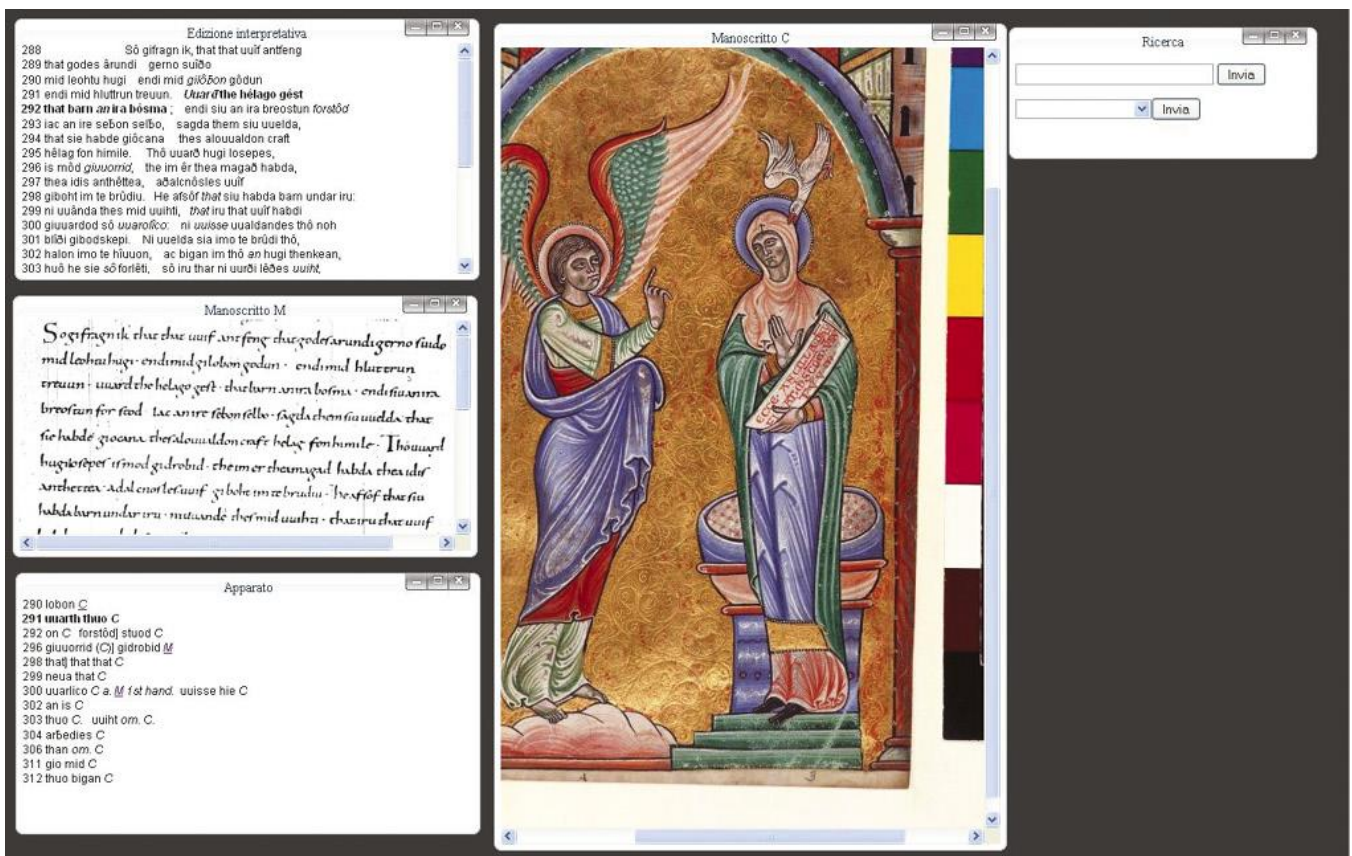
Παρόμοιες θεωρητικές μέριμνες βρίσκονται πίσω από το *Electronic Heliand Project*, που ξεκίνησε στο Πανεπιστήμιο της Βενετίας το 2006 υπό την καθοδήγηση της συγγραφέα του παρόντος άρθρου. Το σχεδιαστικό πρότυπο του προγράμματος βασίζεται σε μια σειρά από παράθυρα,⁴¹ τα οποία οι χρήστες μπορούν να μεγεθύνουν και να μετακινούν με το ποντίκι, καθώς και να ενεργοποιούν ή να απενεργοποιούν, ώστε να μπορούν να επιλέγουν ελεύθερα το υλικό που θα δουν και τη σειρά θέασης, σύμφωνα με τα δικά τους ενδιαφέροντα.⁴² Τα παράθυρα δεν συνιστούν αποκομμένα αντικείμενα· συνδέονται μεταξύ τους με υπερσυνδέσμους. Έτσι, επιλέγοντας μια λέξη στο κύριο παράθυρο (πάνω αριστερά στην οθόνη) οι χρήστες μπορούν να ενεργοποιήσουν και άλλα παράθυρα, όπως, για παράδειγμα, ένα παράθυρο με την εικόνα του χειρογράφου ή ένα άλλο με τη μεταγραφή του (Εικ. 4.6 και Εικ. 4.7).

⁴¹ Πηγή έμπνευσης για τον σχεδιασμό στάθηκε ο αντίστοιχος του *Parzival-Projekt*, που αποτέλεσε τη βάση για τη δημιουργία μιας νέας εφαρμογής.

⁴² Από τεχνική άποψη, τα αρθρωτά παράθυρα αναπτύχθηκαν με χρήση Java/Ajax Open Source Framework, ενός εργαλείου ανοικτού κώδικα που έχει τη δυνατότητα κατασκευής πολυεπίπεδων δομών.

Εικόνα 4.6 Electronic Heliand Project: η ευελιξία των τρόπων παρουσίασης του κειμένου [εικόνα από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέα].

Εικόνα 4.7 Electronic Heliand Project: κείμενο και εικόνες χειρογράφου [εικόνα από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέα].

Αυτό που έχει σημασία για την παρούσα ανάλυση είναι ότι όλοι οι υπερσύνδεσμοι συγκλίνουν προς το υπόμνημα (με την έννοια ότι ξεκινούν από αυτό και σε αυτό επιστρέφουν): επομένως, το υπόμνημα μόνο φαινομενικά έχει γραμμική μορφή, καθώς κάθε διαφορετική γραφή που έχει

περιληφθεί σε αυτό από τον εκδότη και επιλέγεται από τον αναγνώστη μπορεί να συγκειμενοποιηθεί σε διαφορετικά επίπεδα: λ.χ. σε επίπεδο λέξης, φράσης, πρότασης, κειμένου και παρακειμένου,⁴³ υλικού τεκμηρίου.⁴⁴ Η κεντρική θέση του δομικού στοιχείου του κριτικού υπομνήματος ευθυγραμμίζεται απόλυτα με την άποψη που συζητήθηκε παραπάνω, πως η έκδοση είναι μια υπόθεση εργασίας. Η υπερκειμενική του φύση αυξάνει σημαντικά τη δυνατότητα εξαγωγής πληροφορίας από τα παρεχόμενα δεδομένα, ενώ την ίδια στιγμή συμμορφώνεται με ένα πρότυπο αναπαράστασης του υπομνήματος σε ψηφιακή μορφή, συγκεκριμένα με το πρότυπο που έχει αναπτύξει και διατηρεί η Πρωτοβουλία για την Κωδικοποίηση Κειμένων [Text Encoding Initiative (TEI)], το οποίο δίνει προτεραιότητα —μεταξύ άλλων— στη διαλειτουργικότητα και το οποίο ελπίζουμε πως δύναται να αυξήσει τη βιωσιμότητα.

4.6 Το σχήμα κωδικοποίησης TEI: βασικά ζητήματα και μελλοντικές προοπτικές

Δύο από τα πιο κρίσιμα ζητήματα που σχετίζονται με την εφαρμογή του σχήματος κωδικοποίησης TEI ως προς το κριτικό υπόμνημα είναι αφενός η «μέθοδος» που ακολουθείται για τη σύνδεση υπομνήματος και κειμένου, αφετέρου ορισμένες συγκεκριμένες διαδικασίες κωδικοποίησης. Ως προς το πρώτο, η υιοθέτηση της «μεθόδου κατάτμησης σε παράλληλα χωρία [parallel segmentation method]» σε βάρος των άλλων δύο (της «μεθόδου τοπικής παραπομπής [location-referenced method]» και της «μεθόδου σύναψης σημείου διπλής κατεύθυνσης [double end-point attachment method]»)⁴⁵ φαίνεται πως είναι προτιμητέα για πολλά πρωτογενώς ψηφιακά [born-digital] ερευνητικά έργα που συμμορφώνονται με το πρότυπο TEI.⁴⁶ Αυτό ίσως εξαρτάται από μια σειρά παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης της έλλειψης εύχρηστων εργαλείων υποστήριξης της διαδικασίας κωδικοποίησης, που όταν γίνεται με το χέρι μπορεί να αποβεί δύσκολη, ειδικά στην περίπτωση της μεθόδου σύναψης διπλής κατεύθυνσης.⁴⁷ Ωστόσο, η κατάτμηση σε παράλληλα χωρία διαθέτει επίσης και ένα προφανές θεωρητικό πλεονέκτημα σε σχέση με τις άλλες δύο μεθόδους, μια και παραμερίζει την αμφιλεγόμενη έννοια του «κειμένου-βάσης»: «τα υπό

⁴³ Τα κείμενα που δίνονται είναι: το κριτικά αποκατεστημένο κείμενο, μια μεμονωμένη κειμενική μορφή (που ομαδοποιεί δύο ή περισσότερα χειρόγραφα) και οι μάρτυρες.

⁴⁴ Για κάθε χειρόγραφο διατίθενται ψηφιακές εικόνες υψηλής ανάλυσης.

⁴⁵ Για αυτές τις τρεις μεθόδους βλ. TEI Guidelines, Chapter 12 (Critical Apparatus), και ιδιαίτερα την ενότητα 12.2 (Linking the Apparatus to the Text), <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/TC.html#TCAPLK>. Για την πρόκριση στην πράξη της μεθόδου κατάτμησης σε παράλληλα χωρία έναντι των άλλων δύο βλ. wiki.tei-c.org/index.php/Critical_Apparatus_Workgroup: «τα περισσότερα από τα ζητήματα που ανακινούνται εδώ συνδέονται με τη μέθοδο κατάτμησης σε παράλληλα χωρία, όχι επειδή είναι πιο προβληματική, αλλά επειδή είναι η συχνότερα χρησιμοποιούμενη από τα μέλη αυτής της ομάδας [δηλ. από τους Marjorie Burghart, James Cummings, Fotis Jannidis, Gregor Middell, Daniel O'Donnell, Matija Ogrin, Espen Ore, Elena Pierazzo, Roberto Rosselli Del Turco και Christian Wittern]».

⁴⁶ Η μέθοδος κατάτμησης σε παράλληλα χωρία συχνά προτιμάται παρά τα γνωστά της μειονεκτήματα, λ.χ. την πολυπλοκότητα κωδικοποίησης και την αλληλοεπικάλυψη, σε μεγάλο βαθμό, ιδιαίτερα στην περίπτωση σύνθετων παραδόσεων, δηλαδή παραδόσεων που πιθανώς να δημιουργούν πρόβλημα κατά την προσπάθεια επέκτασης της μεθόδου σε μεγαλύτερη κλίμακα.

⁴⁷ «Παρόλο που οι μέθοδοι της “τοπικής παραπομπής” και της “σύναψης σημείου διπλής κατεύθυνσης” πιθανώς να είναι χρήσιμες για τη μαζική μετατροπή έντυπου υλικού (στην περίπτωση της πρώτης) και/ή όταν αξιοποιείται λογισμικό αυτόματης κωδικοποίησης (στην περίπτωση της δεύτερης), η μέθοδος κατάτμησης σε παράλληλα χωρία φαίνεται πως είναι ο πιο εύχρηστος και ισχυρός τρόπος κωδικοποίησης του κριτικού υπομνήματος “με το χέρι”», http://wiki.tei-c.org/index.php/Critical_Apparatus_Workgroup

σύγκριση κείμενα διαιρούνται σε αντιστοιχισμένα τμήματα που όλα βρίσκονται σε συγχρονισμό μεταξύ τους. Αυτό επιτρέπει την ευθεία σύγκριση οποιουδήποτε μέρους του κειμένου σε οποιονδήποτε μάρτυρα με το αντίστοιχο σε κάθε άλλον μάρτυρα».48 Στη συνέχεια της συγκεκριμένης ενότητας [των Κατευθυντήριων Οδηγιών] διαβάζουμε πως η μέθοδος κατάτμησης σε παράλληλα χωρία «θα αποβεί επίσης χρήσιμη στις περιπτώσεις που ο εκδότης δεν θέλει να προκρίνει ένα κείμενο ως “βάση” ή που θέλει να παρουσιάσει παράλληλα κείμενα».49 Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, πως, ακόμη και στις περιπτώσεις που δεν προκρίνει κάποιο συγκεκριμένο κείμενο ως κείμενο βάσης, κανένας/καμία φιλόλογος δεν θα θεωρούσε το κριτικό υπόμνημα απλώς «αποθετήριο παραλλαγών». Το υπόμνημα στην πραγματικότητα διαφέρει από την περιγραφική παράθεση των διαφορετικών γραφών [*lectionum variorum*] στην οποία μπορεί να οδηγηθεί κανείς αν, για παράδειγμα, επεξεργαστεί τη μεταγραφή των μαρτύρων με ένα λογισμικό αντιβολής. Το υπόμνημα είναι κριτικό –δηλαδή ερμηνευτικό– από την άποψη ότι περιλαμβάνει ορισμένες γραφές και αποκλείει άλλες, σύμφωνα με τις εκδοτικές αρχές που ακολουθεί ο φιλόλογος.50 Ένας νεο-λαχμανιστής φιλολογικός εκδότης ίσως να ήθελε να συμπεριλάβει αποκλειστικά γραφές που έχουν στεμματική αξία, αποκλείοντας έτσι τις άπαξ γραφές [*lectiones singulares*] και αυτές που εντοπίζονται σε απόγραφα [*codices descripti*]. Αν, αντίθετα, ενδιαφέρεται περισσότερο να επισημάνει τα γλωσσικά χαρακτηριστικά ενός κειμένου, ή την ιστορία της παράδοσής του, μπορεί να θέλει να συμπεριλάβει και παραλλαγές σε επίπεδο μορφολογίας, εντάσσοντας έτσι τις *lectiones singulares* στο υπόμνημα. Και στις δύο περιπτώσεις, καθήκον του εκδότη είναι να διακρίνει μεταξύ γραφών ή/και ομάδων γραφών, και αυτό μπορεί να γίνει ηλεκτρονικά μόνο οργανώνοντάς τες μέσω κωδικοποίησης.51

⁴⁸ Βλ. την ενότητα 12.2.3 (The Parallel Segmentation Method) των οδηγιών του TEI, <https://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/TC.html#TCAPPS> [(Σ.τ.Μ.) οι κατευθυντήριες οδηγίες ενημερώνονται συνεχώς, ωστόσο εξακολουθούν και σήμερα (2022) να ισχύουν τα βασικά στοιχεία σχετικά με τις τρεις διαφορετικές μεθόδους σύνδεσης κειμένου και υπομνήματος].

⁴⁹ Ο.π.

⁵⁰ Είναι αυτονόητο πως ένα παραδοσιακό κριτικό υπόμνημα: (1) περιλαμβάνει είτε όλες τις διαφορετικές γραφές (οπότε ονομάζεται «θετικό») είτε όσες έχουν απορριφθεί από τον εκδότη του κειμένου (οπότε ονομάζεται «αρνητικό»); (2) προσφέρει μια καταγραφή των επιλογών που έκαναν προηγούμενοι εκδότες; (3) παρέχει παλαιογραφικές πληροφορίες, καθώς και πληροφορίες για τα αθεράπευτα χωρία. Όταν απαιτείται, μπορεί να προστεθούν περαιτέρω υπομνηματικά στοιχεία. Ας σημειωθεί πως, προκειμένου να είναι πλήρως κατανοητές οι επιλογές του εκδότη, το υπόμνημα πρέπει να διαβάζεται μαζί με το προλογικό εκδοτικό σημείωμα (και με το στέμμα, αν διατίθεται). Πρβλ. Anna Maria Luiselli Fadda, *Tradizioni manoscritte e critica del testo nel Medioevo germanico* (Rome and Bari: Laterza, 1994), ιδ. σσ. 247–248 («L'apparato critico»). Βλ. επίσης τη συμβολή της Cynthia Damon στον παρόντα τόμο.

⁵¹ Για τους λόγους που έχω ήδη συζητήσει, παραμένω σκεπτική ως προς την πρόταση που διατυπώθηκε στην ομάδα εργασίας TEI Critical Apparatus Workgroup για τη μετονομασία του «κριτικού υπομνήματος» είτε σε «κειμενική παραλλακτικότητα» [(Σ.τ.Μ.) για τον όρο variance (που αντιστοιχεί στο γαλλ. *mouvance* και αναφέρεται στην κινητικότητα των κειμένων, βλ. το κεφ. 3 στον παρόντα τόμο), είτε σε «κειμενικές παραλλαγές», μια και η παροχή πρωτογενών αποτελεσμάτων της αντιβολής δεν συνεπάγεται κριτική επεξεργασία από τον εκδότη. Σχετικά με την πρόταση: «Ορισμένοι θεωρούν προβληματική την ίδια την ονομασία του κεφαλαίου, “Critical apparatus [Κριτικό Υπόμνημα]”: το κριτικό υπόμνημα είναι κάτι που μας έχει κληροδοτήσει ο κόσμος του εντύπου και αποτελεί μόνο μία από τις υλικές μορφές που μπορεί να λάβει η κειμενική παραλλακτικότητα. Η E[lena] P[ierazzo] προτείνει, επομένως, τη χρήση αυτής της νέας ονομασίας, μια μετατόπιση από το “κριτικό υπόμνημα” στην “κειμενική παραλλακτικότητα” [...] Η M[arjorie] B[urghart] προτείνει, αντίθετα, τη χρήση του όρου “κειμενικές παραλλαγές”, μια και εστιάζει περισσότερο σε πραγματικά στοιχεία της έκδοσης, ενώ η “παραλλακτικότητα” είναι όχι κάτι χειροπιαστό αλλά ένα φαινόμενο», http://wiki.tei-c.org/index.php/Critical_Apparatus_Workgroup

Προχωρώντας τώρα σε συγκεκριμένα ζητήματα σχετικά με τις οδηγίες του προτύπου TEI, ένα θετικό στοιχείο τους είναι αδιαμφισβήτητα η ευελιξία της κωδικοποίησης. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι οι γραφές μπορεί να κωδικοποιηθούν είτε μεμονωμένα είτε ομαδοποιημένες για λόγους σαφήνειας με το στοιχείο κωδικοποίησης [element]⁵² <rdgGrp>, βοηθά τους φιλόλογους να διακρίνουν μεταξύ γραφών, και αν χρειάζεται, να δημιουργούν μια ιεραρχική τάξη. Αντίθετα, τα πιο σημαντικά προβλήματα σχετίζονται με συγκεκριμένα φαινόμενα, όπως τις αντιμεταθέσεις (που δεν μπορούν να σημανθούν ρητά), τη διαχείριση της στίξης (για την οποία δεν παρέχονται παραδείγματα κωδικοποίησης),⁵³ καθώς και τις διαγραφές/προσθήκες ή τα χάσματα [*lacunae*]. Εν γένει, ακόμα και η αναπαράσταση των παλαιογραφικών χαρακτηριστικών των μαρτύρων στο υπόμνημα μπορεί να αποβεί προβληματική.⁵⁴ Η κωδικοποίηση μιας μακράς («φλύαρης») καταχώρισης κριτικού υπομνήματος είναι τις περισσότερες φορές εξαιρετικά χρονοβόρα, πολύ περίπλοκη και συχνά αποθαρρυντική, ειδικά όταν αναγκαστικά πρέπει να παραλειφθούν πληροφορίες λόγω της έλλειψης τυποποιημένων στοιχείων [elements] ή ιδιοτήτων [attributes] για την κωδικοποίησή τους, ή ακόμα λόγω του ότι δεν είναι πάντα εφικτό να διαιρεθεί η πληροφορία με συστηματικότητα σε μονάδες βάσης, ώστε να διατηρούνται συγχρονισμένοι όλοι οι μάρτυρες. Σε αυτές τις περιπτώσεις θα μπορούσε να βοηθήσει η προσθήκη μιας σημείωσης με το στοιχείο *note* (εντός του στοιχείου <rdg> άραγε;) – αλλά όχι πάντα: ωστόσο, η λύση αυτή μοιάζει με αποφυγή παρά με αντιμετώπιση του προβλήματος.

Πέρα από τις παραπάνω δυσκολίες, ένα σημαντικό μέχρι πρόσφατα ζήτημα προέκυπτε από το «στάτους» του ίδιου του στοιχείου κωδικοποίησης υπομνήματος <app>, που φαίνεται πως θεωρούνταν ως στοιχείο για κωδικοποίηση αποκλειστικά σε επίπεδο φράσης ή λέξης. Οι εκδότες κειμένων με έκταση που διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από μάρτυρα σε μάρτυρα (για παράδειγμα: ποιήματα που παρουσιάζουν διαφορετικό αριθμό στροφών, ή ποιητικά και πεζά κείμενα με πολλές παραλείψεις), διαπιστώνουν πως το φώλιασμα του στοιχείου <app> εντός του στοιχείου κωδικοποίησης στίχων <l>, για παράδειγμα, όπως προδιαγράφεται στις *Κατευθυντήριες Οδηγίες*, προκαλεί αμηχανία.

⁵² (Σ.τ.Μ.) Τα στοιχεία κωδικοποίησης εισάγονται σε ετικέτες αρχής και τέλους ως εξής: <title>Ιθάκη</title>. Ανάμεσα στις ετικέτες τοποθετείται η κειμενική μονάδα που αυτές χαρακτηρίζουν, ενώ προβλέπεται φώλιασμα ετικετών ώστε να δίνονται πολλαπλοί χαρακτηρισμοί (βλ. παρακάτω το παράδειγμα που δίνει η συγγραφέας και πρβ. αντίστοιχα παραδείγματα στα κεφ. 10 και 11). Κάθε στοιχείο μπορεί επίσης να συγκεκριμενοποιείται ακόμα περισσότερο με την προσθήκη ιδιότητας με συγκεκριμένη τιμή: λ.χ. στο παράδειγμα που δίνει η συγγραφέας στη συνέχεια, το στοιχείο <l> παίρνει την ιδιότητα @n με τιμή =1, για να δηλωθεί πως πρόκειται για τον πρώτο στίχο. Αντίστοιχα, το στοιχείο <rdg> παίρνει την ιδιότητα @wit με τιμή =#C, για να δηλωθεί πως η συγκεκριμένη γραφή (variant reading) απαντά στον χειρόγραφο μάρτυρα (witness) C].

⁵³ Μπορεί να προστεθεί η «μετρική στίξη» ως ένας ακόμα προβληματικός τομέας.

⁵⁴ Όπως ήδη αναφέρθηκε, πρόκειται για απαίτηση που πρέπει να πληροί ένα καλά δομημένο υπόμνημα (βλ. παραπάνω, σημείωση 42). [(Σ.τ.Μ.) Όπως σημειώνει και η συγγραφέας στη συνέχεια, ήδη από τον Οκτώβριο του 2015 το TEI υιοθέτησε σημαντικές βελτιώσεις όσον αφορά τα στοιχεία για την κωδικοποίηση κριτικού υπομνήματος].


```
<| n="1">
<app>
<rdg wit="#C">Manega uuâron, the sia iro môd gespôn</rdg>
<rdg wit="#M"/>
</app>
</|>
```

Στην παραπάνω περίπτωση ο εκδότης αναγκάστηκε να επαναλάβει τη σειρά κώδικα του στοιχείου <app> για κάθε στίχο που παρουσιάζει παραλλαγές (εδώ, για παράδειγμα, από τον στίχο 1 μέχρι τον στίχο 84, που μαρτυρούνται μόνο στο κείμενο του *Heliand* που παραδίδει ο κώδικας C). Προφανώς ήταν ώριμη η στιγμή για μια αναθεώρηση που θα οδηγούσε όχι μόνο σε μια πιο οικονομική πρακτική κωδικοποίησης αλλά και σε μια πρακτική που θα σέβεται περισσότερο την πραγματική ιεραρχία του υπό κωδικοποίηση κειμένου. Ευτυχώς, η κοινότητα του ΤΕΙ έχει αποδεχτεί πλέον (Οκτώβριος 2015) μια πρόταση να γίνει το στοιχείο <app> στοιχείο υπερπροτασιακό [block-level element], ώστε το [φωλιασμένο εντός του] στοιχείο <rdg> να μπορεί να περικλείει στοιχεία κωδικοποίησης παραγράφων <p> και στίχων <l>, πράγμα που σημαίνει πως δεν περιορίζεται πια ως προς το περιεχόμενό του στα στενά όρια του στίχου ή της πρότασης.

4.7 Ένα πείραμα στον απόηχο του δοκιμίου του Lavagnino (2009)

Στην επιστημονική συζήτηση τίθεται συχνά το ζήτημα των μειονεκτημάτων των υπομνημάτων που δεν κατορθώνουν να υπηρετήσουν τους στόχους τους. Σε ένα δοκίμιο αφιερωμένο στον κριτικό αναστοχασμό της ιδέας της πρόσβασης σε δεδομένα, ο John Lavagnino υποστηρίζει πως οι εκδότες θα πρέπει να παρουσιάζουν την εργασία τους ως μια διεργασία που παρέχει όχι μόνο δεδομένα αλλά και κριτικές θεωρήσεις των κειμένων που εκδίδουν.⁵⁵ Αν και δεν είναι απόλυτα πειστικό το επιχειρήμα πως λόγω της εστίασης στη «δραστηριότητα του εκδότη», παρά σε αυτήν του «χρήστη», υπερβολικά πολλές εκδόσεις «παρείχαν πρόσβαση στο λάθος πράγμα»,⁵⁶ συμφωνώ με την άποψη πως μια έκδοση — και ακόμα περισσότερο το κριτικό της υπόμνημα — θα πρέπει να απευθύνεται σε διάφορα κοινά, καθώς και να προσφέρει «τρόπους φιλτραρίσματος» των δεδομένων που παρέχει ο εκδότης, που θα επιτρέπουν στους αναγνώστες να διερευνούν και την ιστορία παράδοσης του κειμένου.⁵⁷ Η συνάρθρωση μελέτης του κειμένου και κριτικής του κειμένου, την οποία φαίνεται να προτείνει ο Lavagnino στο άρθρο του, ίσως να παρέχει ένα χρήσιμο μοντέλο για ένα πιο διαλογικό κριτικό υπόμνημα, το οποίο θα καταγράφει τις σχετικές πληροφορίες που παραδοσιακά περιλαμβάνονται σε ξεχωριστές ενότητες, για παράδειγμα στην εισαγωγή. Ένα πείραμα προς αυτήν την κατεύθυνση αποτελεί το εκδοτικό πρότζεκτ *Digital Ramusio*, που χρηματοδοτείται από το Πανεπιστήμιο της Βενετίας Ca' Foscari και διευθύνεται από τους Eugenio Burgio, Antonella Gheretti και τη συγγραφέα του παρόντος άρθρου. Το πρότζεκτ, κύριος στόχος του οποίου είναι η εκπόνηση μιας υπερκειμενικής έκδοσης του έργου *Dei Viaggi di Messer Marco Polo gentiluomo venezi-ano* (1559) του Giovanni Battista Ramusio, η οποία θα αναπαριστά σε εικονικό περιβάλλον το «γραφείο-εργαστήριό» του, ξεκίνησε τον Φεβρουάριο του 2015 και είναι

⁵⁵ John Lavagnino, «Access», *Literary and Linguistic Computing*, 24.1 (2009), 63–76.

⁵⁶ Ο.π., σ. 66.

⁵⁷ Ο.π., σ. 72.

πλέον διαθέσιμο μέσω Ανοικτής Πρόσβασης στον ακόλουθο δικτυακό τόπο: <http://virgo.unive.it/ecf-workflow/books/Ramusio/main/index.html>.

Στο *Digital Ramusio*, τα αρθρωτά παράθυρα δίνουν τη δυνατότητα στους χρήστες να οπτικοποιούν ένα κεφάλαιο του κυρίως κειμένου (R) παράλληλα με μία από τις μείζονες πηγές του (Z, V, VB, L, P και VA, F), τρεις από τις οποίες διατίθενται σε νέες, πρωτογενώς ψηφιακές εκδόσεις. Κάθε κεφάλαιο και κάθε ενότητα κεφαλαίου του R συνοδεύεται από φιλολογικά σχόλια προσβάσιμα μέσω αναδυόμενων παραθύρων που παρέχουν πρόσβαση στη σχετική διεπαφή. Τα φιλολογικά σχόλια — που περιλαμβάνουν τις ταυτισμένες πηγές και τις διαφορετικές ως προς το R γραφές τους, την ανάλυση της διαχείρισής τους από τον Ramusio, καθώς και κάποια ενημερωτικά σημειώματα— εξυπηρετούν το όραμα του Lavagnino, τον στόχο δηλαδή του φιλτραρίσματος των δεδομένων που παρέχονται από τον εκδότη, μέσα από την παροχή μιας αφήγησης ικανής να τα εξηγήσει και να τα νοηματοδοτήσει, όπως φαίνεται στην Εικ. 4.8.⁵⁸

The screenshot displays the digital edition of Messer Marco Polo's text. On the left, there is a detailed philological commentary in Italian, explaining the structure and sources of the text. The main area shows the text of 'R III 35' in a large, clear font. To the right of the main text, there is a smaller section titled 'Z, 123' which contains a list of numbered references (1-22) corresponding to specific parts of the text, likely for cross-referencing with other editions or sources. The interface is clean and modern, with a blue header and a white background for the text.

Εικόνα 4.8 Ramusio's Dei Viaggi di Messer Marco Polo: το φιλολογικό σχολιαστικό υπόμνημα ανά κεφάλαιο και ενότητες [στιγμιότυπο οθόνης από τον δικτυακό τόπο <http://virgo.unive.it/ecf-workflow/books/Ramusio/main/>].

Ίσως είναι αυτονόητο πως αυτή η εκδοτικά ριζοσπαστική επιλογή κατέστη δυνατή λόγω της ιδιαιτερότητας τόσο του ίδιου του κειμένου του Ramusio όσο και της παράδοσης κειμένων γύρω από τον Μάρκο Πόλο στην οποία ανήκει και της οποίας η εγγενής κινητικότητα [*mouvance*] είναι επαρκώς αναγνωρισμένη από τη σχετική έρευνα.⁵⁹

⁵⁸ Η έκδοση προσφέρει περισσότερες επιλογές χρήσης, λ.χ. τη δυνατότητα προβολής (και υπέρθεσης) ολόκληρου του κειμένου των εκδοχών των *Milione* όπως παραδίδονται από τους χειρόγραφους μάρτυρες, καθώς και πρόσβασης στα αρχαιακά τεκμήρια που περιέχουν πληροφορίες για τα πραγματολογικά στοιχεία [realia] των ταξιδιών στην Ανατολή, τόσο μέσω του κουμπιού με τη σήμανση «Lemmario» στο κύριο μενού, όσο και μέσω εσωτερικών υπερσυνδέσμων. Πρβλ. «Istruzioni per l'uso», <http://virgo.unive.it/ecf-workflow/books/Ramusio/main/istruzioni.html>

⁵⁹ Βλ., για παράδειγμα, Giovanni Battista Ramusio "editor" del "Milione": *Trattamento del testo e manipolazione dei*

4.8 Το «ψηφιακό» υπόμνημα και η διάδραση

Μετά από αυτήν τη σύντομη παρέκβαση γύρω από διαδικασίες κωδικοποίησης και πειραματικά υπομνήματα, ας επιστρέψουμε στο κύριο ζήτημα που μας απασχολεί και ας συζητήσουμε το τελευταίο βασικό χαρακτηριστικό που πρέπει να φέρει κάθε υπόμνημα ως δομικό στοιχείο συνάρθρωσης μιας έκδοσης, δηλαδή τη δυνατότητα διάδρασης (βλ. παραπάνω, ενότητα 4.1, σημείο 5). Είναι πράγματι πολύ ελκυστική η ιδέα της δημιουργίας ενός διαμοιρασμένου εικονικού περιβάλλοντος, το οποίο θα καθιστά δυνατό έναν διάλογο μεταξύ της εκδοτικής ομάδας και του (κριτικού) αναγνώστη. Θεωρητικά, κάτι τέτοιο θα ενδυνάμωνε την επιστημονική συζήτηση, θα έδινε ώθηση σε νέες έρευνες και θα επέτρεπε τη γρηγορότερη αναθεώρηση της έκδοσης. Στην πράξη πολλά ερωτήματα είναι ακόμα ανοικτά, μεταξύ των οποίων και τα εξής: πώς μπορεί να συνάδει μια «κοινωνική/συνεργατική»⁶⁰ έκδοση με την αρχή της επιστημονικής ευθύνης του εκδότη; Θα πρέπει να προβλέψουμε το φιλτράρισμα της πληροφορίας και πώς; Στην περίπτωση μιας «κοινωνικής έκδοσης», ποιοι είναι οι έγκυροι δείκτες για την πραγματική αλληλεπίδραση των χρηστών; Με ποιον τρόπο μπορούμε να δημιουργήσουμε ένα αξιόπιστο πρότυπο για την αξιολόγηση εκδόσεων που έχουν εκπονηθεί εν μέρει με τη συμβολή της ευρύτερης κοινότητας; Αν εξαιρέσουμε ορισμένα δοκίμια που επικεντρώνονται στο πρώτο από τα παραπάνω ζητήματα (δηλαδή στην εκδοτική επιστημονική ευθύνη), εξ όσων γνωρίζω δεν υφίσταται καμία αναλυτική μελέτη για τη διάδραση των χρηστών στο πεδίο της εκδοτικής [ecdotics].⁶¹ Μια τέτοια μελέτη θα ήταν ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη, μια και θα προετοίμαζε το έδαφος προκειμένου οι φιλόλογοι να προχωρούν σε μεθοδολογικές επιλογές για τη λειτουργικότητα της ψηφιακής έκδοσης στη βάση αντικειμενικών δεδομένων και όχι υποκειμενικών απόψεων.

modelli, Atti del Seminario di ricerca, Venezia, 9–10 settembre 2010 (Rome and Padua: Antenore, 2011).

⁶⁰ Ray Siemens, σε συνεργασία με Meagan Timney, Cara Leitch, Corina Koolen και Alex Garnett και με τις ερευνητικές ομάδες ETCL, INKE και PKP, «Toward Modeling the Social Edition: An Approach to Understanding the Electronic Scholarly Edition in the Context of New and Emerging Social Media», *Literary and Linguistic Computing*, 27 (2012), 445–461. Η Elena Pierazzo κάνει μια διάκριση μεταξύ «συνεργατικών εκδόσεων», που γίνονται αντιληπτές ως το προϊόν εργασίας μιας ομάδας επίλεκτων μελετητών, και καθαυτό «κοινωνικών εκδόσεων» με τη στενή έννοια. Οι τελευταίες βασίζονται στην ιδέα πως το κείμενο πρέπει να καταστεί διαθέσιμο στην κοινότητα «όχι μόνο για συμβολές όπως επισημείωση, σχόλια και μετάφραση, αλλά και για εκδοτική επεξεργασία κειμένων που είτε έχουν ήδη εκδοθεί σε κάποια μορφή είτε εκδίδονται για πρώτη φορά». Pierazzo, *Digital Scholarly Editing*, σ. 18. Άλλοι μελετητές χρησιμοποιούν τους δύο αυτούς όρους χωρίς διάκριση. Βλ., για παράδειγμα, *A Companion to Digital Literary Studies*, επιμ. Ray Siemens και Susan Schreibman (Oxford: Blackwell, 2008).

⁶¹ Ο όρος *ecdotics* συνιστά λόγιο όρο προερχόμενο από την ελληνική λέξη «έκδοσις»: στα γαλλικά (*ecdotique*), πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Henri Quentin στο θεμελιώδες έργο με τίτλο *Essais de critique textuelle* (Paris: Picard, 1926) για να δηλώσει τη μεθοδολογία της έκδοσης χειρογράφων. Βλ. επίσης Sebastiano Timpanaro, *The Genesis of Lachmann's Method*, επιμ. και μτφρ. Glenn W. Most (Chicago: University of Chicago Press, 2005), πρωτοεκδομένο στα ιταλικά ως *La genesi del metodo del Lachmann* (Florence: Le Monnier, 1963). Η διαδραστικότητα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχει μελετηθεί εκτενώς (βλ., για παράδειγμα, Christo Wilson, Bryce Boe, Alessandra Sala, Krishna P. N. Puttaswamy και Ben Y. Zhao, «User Interactions in Social Networks and their Implications» (2009), <https://www.cs.ucsb.edu/~ravenben/publications/pdf/interaction-eurosys09.pdf>). Διαφορετικά μοντέλα κοινωνικών εκδόσεων συζητούνται σύντομα στο Pierazzo, *Digital Scholarly Editing*, σσ. 18–21, αλλά εν γένει έχει κανείς την εντύπωση πως είναι ακόμα πολύ νωρίς για να είμαστε σε θέση να αξιολογήσουμε την «προστιθέμενη αξία» ανάλογων μοντέλων για την εκδοτική πρακτική (βλ., ιδίως, σ. 21).

4.9 Επιλογικές παρατηρήσεις

Αντί συμπεράσματος, θα ήθελα να διατυπώσω μια προκαταρκτική απάντηση στο ερώτημα που τέθηκε στον τίτλο και στην αφετηρία αυτού του κεφαλαίου: είναι επιθυμητό ένα «πρωτόκολλο» για τις φιλολογικές ψηφιακές εκδόσεις; Όπως έδειξε η συζήτηση γύρω από το υπόμνημα ως δομικό στοιχείο της έκδοσης, η απάντηση φαίνεται πως είναι θετική, υπό την προϋπόθεση το πρωτόκολλο να καλύπτει όλα τα πεδία στα οποία οι ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις μπορούν να προσφέρουν σημαντικά πλεονεκτήματα σε σύγκριση με τις έντυπες, χωρίς, ωστόσο, να είναι τόσο αυστηρό ώστε να κατευθύνει σε μια συγκεκριμένη εκδοτική πρακτική. Οι φιλόλογοι θα πρέπει να έχουν την πλήρη ευθύνη των επιλογών τους, οι οποίες εξαρτώνται τόσο από το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου κινούνται όσο και από τις ιδιαιτερότητες της χειρόγραφης παράδοσης που μελετούν. Παρ' όλ' αυτά, η υιοθέτηση ενός (κοινού) πρωτοκόλλου θα είχε θετικές συνέπειες τόσο για τα προϊόντα (δηλαδή τις εκδόσεις) όσο και για τα ίδια τα βασικά εκδοτικά χαρακτηριστικά, καθώς τα εκδοτικά προϊόντα θα λειτουργούν ως υλικό για έλεγχο, όταν απαιτείται, της αξιοπιστίας των εκδοτικών χαρακτηριστικών. Η παρούσα μελέτη έδειξε επίσης πως το κριτικό υπόμνημα είναι ο τόπος όπου μπορεί να παρουσιαστεί καλύτερα από τους εκδότες και να κατανοηθεί καλύτερα από τους αναγνώστες η δυναμική φύση του κειμένου:

Κάθε πρόσωπο που χρησιμοποιεί μια κριτική έκδοση θα πρέπει να μπορεί να αντιλαμβάνεται με ευκολία τα κριτήρια που ακολουθήθηκαν και τις επιλογές που έγιναν σε όλα τα επίπεδα. Ένα κριτικό υπόμνημα εξυπηρετεί εξίσου τον σκοπό αυτό με μια λεπτομερή εισαγωγή. [...] το υπόμνημα καθιστά δυνατή την ανώδυνη σύγκριση των γραφών που έγιναν δεκτές στο [εκδομένο] κείμενο με αυτές που απορρίφθηκαν.⁶²

Το κύριο μέλημα για όλους όσους φιλοδοξούν να εκπονήσουν μια έκδοση σε ψηφιακή μορφή που να αξίζει πραγματικά να αποκαλείται «φιλολογική», θα πρέπει να είναι η ιδιαίτερη προσοχή στην παρουσίαση του κριτικού υπομνήματος — που συχνά αγνοείται ως κάτι τεχνικό. Από την άποψη αυτή, μια αναθεώρηση της ενότητας των *Κατευθυντήριων Οδηγιών* του ΤΕΙ γύρω από το Κριτικό Υπόμνημα, με στόχο την ευθυγράμμιση με τις θεωρητικές ανάγκες των φιλόλογων, δεν θα βοηθούσε μόνο να αυξηθεί η αξία του ίδιου του υπομνήματος, απαλλάσσοντάς το από τη θεώρησή του μόνο ως «αποθετήριο παραλλαγών», αλλά θα ενδυνάμωνε επιπλέον συνολικά την ίδια την ψηφιακή έκδοση.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Apollon, Daniel και Claire Belisle, επιμ., *Digital Critical Editions*, (Urbana-Champaign: University of Illinois Press, 2014).

Barbi, Michele, *La nuova filologia e l'edizioni dei nostri scrittori da Dante a Manzoni* (Florence: Le Monnier, 1938).

⁶² Alfredo Stussi, *Introduzione agli studi di filologia italiana*, 4η έκδ. (Bologna: il Mulino, 2011), σσ. 143–144: «Chi utilizza un'edizione critica deve poter conoscere senza difficoltà i criteri seguiti e le scelte operate ai vari livelli. Non meno di un'accurata introduzione, serve a tal scopo l'apparato critico che [...] consente, con rapidi controlli, di confrontare la lezione messa a testo con quella o quelle scartate». Για τη συζήτηση γύρω από αυτό και παρόμοια ζητήματα βλ. επίσης Peter L. Shillingsburg, *Scholarly Editing in the Computer Age: Theory and Practice* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996). Η μελέτη του Shillingsburg, ωστόσο, αφορά κυρίως τη φιλολογική κριτική και έκδοση κειμένων που φέρουν διαφορετικές γραφές και παραλλαγές που εισήχθησαν από το συγγραφικό υποκείμενο [authorial philology].

- Bédier, Joseph, επιμ., *La Chanson de Roland* (Paris: L'édition d'art, 1921).
- Burgio, Eugenio κ.ά., επιμ., *Giovanni Battista Ramusio "editor" del "Milione": Trattamento del testo e manipolazione dei modelli: Atti del seminario di ricerca, Venezia, 9–10 settembre 2010* (Rome/Padua: Antenore, 2011).
- Buzzetti, Dino, «Digital Edition and Text Processing», στο *Text Editing, Print, and the Digital World*, επιμ. Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland (Farmham: Ashgate, 2009), σσ. 45–62.
- Buzzoni, Marina και Eugenio Burgio, «The Italian "Third Way" of Editing Between Globalization and Localization», στο *Internationalität und Interdisziplinarität der Editionswissenschaft, Beihefte zu Editio 38*, επιμ. Michael Stolz και Yen-Chun Chen (Berlin: Walter de Gruyter, 2014), σσ. 171–180.
- Buzzoni, Marina, «*Uuarth thuo the hêlago gêt that barn an ira bôsmā*: Towards a Scholarly Electronic Edition of the *Héliand*», στο *Medieval Texts – Contemporary Media: The Art and Science of Editing in the Digital Age*, επιμ. Maria Grazia Saibene και Marina Buzzoni (Pavia: Ibis, 2009), σσ. 35–55.
- , «The "Electronic Heliand Project": Theoretical and Practical Updates», στο *Linguistica e filologia digitale: Aspetti e progetti*, επιμ. Paola Cotticelli Kurras (Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2011), σσ. 55–68.
- Ciula, Arianna και Francesco Stella, επιμ., *Digital Philology and Medieval Texts* (Pisa: Pacini Editore, 2006).
- Contini, Gianfranco, «La critica testuale come studio di strutture», στο *La critica del testo: Atti del II Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto* (Florence: Olschki, 1971), I, σσ. 11–23.
- , «Filologia», στο *Enciclopedia del Novecento* (Rome: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1977), II, σσ. 954–972.
- , *Breviario di ecdotica* (Turin: Einaudi, 1990).
- De Robertis, Domenico, «Problemi di filologia delle strutture», στο *La critica del testo: Problemi di metodo ed esperienze di lavoro, Atti del Convegno di Lecce 1984* (Rome: Salerno editrice, 1985), σσ. 383–404.
- Ebbinghaus, Ernst A., επιμ., *Althochdeutsches Lesebuch*, 17η έκδ. επιμ. Wilhelm Braune και Karl Helm, (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1994).
- Ferrari, Fulvio και Massimiliano Bampi, επιμ., *Storicità del testo, Storicità dell'edizione*, (Trento: Dipartimento di Studi Letterari, Linguistici e Filologici, 2009).
- Francesco Stella, «Tipologie di edizione digitale per i testi medievali», στο *Poesía medieval: Historia literaria y transmisión de textos*, επιμ. Vitalino Valcárcel Martínez και Carlos Pérez González (Burgos: Fundación Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, 2005), σσ. 327–362.
- Genette, Gérard, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, μτφρ. Jane E. Lewin (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).
- , *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, μτφρ. Channa Newman και Claude Doubinsky (Lincoln: University of Nebraska Press, 1997) [ελλ. έκδ.: *Παλίμψηστα: η λογοτεχνία δευτέρου βαθμού*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, επιμ. Μαρία Στεφανοπούλου – Λίζυ Τσιριμώκου (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018)].
- Huygens, R. B. C., *Ars edendi: A Practical Introduction to Editing Medieval Latin Texts* (Turnhout: Brepols, 2000).

- Jannidis, Fotis, «Digital editions in the Net: Perspectives for Scholarly Editing in a Digital World», στο *Beyond the Screen: Transformations of Literary Structures, Interfaces and Genre*, επιμ. Jürgen Schäfer και Peter Gendolla (Bielefeld: Transcript Verlag, 2010).
- Lavagnino, John, «Access», *Literary and Linguistic Computing*, 24.1 (2009), 63–76.
- Luiselli Fadda, Anna Maria, *Tradizioni manoscritte e critica del testo nel Medioevo germanico* (Rome / Bari: Laterza, 1994).
- , «Quale edizione-nel-tempo (Contini) per i documenti e i testi germanici nel ventunesimo secolo?», στο *Storicità del testo, Storicità dell'edizione*, επιμ. Fulvio Ferrari και Massimiliano Bampi, (Trento: Dipartimento di Studi Letterari, Linguistici e Filologici, 2009), σσ. 11–22.
- Pakis, Valentine A., επιμ., *Perspectives on the Old Saxon Heliand: Introductory and Critical Essays, with an Edition of the Leipzig Fragment* (Morgantown: West Virginia University Press, 2010).
- Pasquali, Giorgio, *Storia della tradizione e critica del testo* (Florence: Le Monnier, 1934).
- Pierazzo, Elena, *Digital Scholarly Editing: Theories, Models and Methods* (Farnham: Ashgate, 2015).
- Pugliatti, Paola, «Textual Perspectives in Italy: From Pasquali's Historicism to the Challenge of "Variantistica" (and Beyond)», στο *Text: An Interdisciplinary Annual of Textual Studies*, επιμ. W. Speed Hill, Edward M. Burns και Peter Shillingsburg (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998), XI, σσ. 155–188.
- Quentin, Henri, *Essais de critique textuelle* (Paris: Picard, 1926).
- Sahle, Patrick, «Digitales Archiv–Digital Edition: Anmerkungen zur Begriffsklärung», στο *Literatur und Literaturwissenschaft auf dem Weg zu den neuen Medien: Eine Standortbestimmung*, επιμ. Michael Stolz κ.ά. (Zürich: germanistik.ch, 2007), σσ. 64–84.
- Segre, Cesare, επιμ., *La Chanson de Roland* (Milan / Naples: Ricciardi, 1971).
- , «Critique textuelle, théorie des ensembles et diasystèmes», *Académie royale de Belgique: Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques*, 62 (1976), 279–292.
- , «La critica testuale», στο *XIV congresso internazionale di Linguistica e Filologia romanza* (Napoli, 15–20 Apr. 1974) (Naples & Amsterdam: Macchiaroli-Benjamins, 1978), I, σσ. 493–499.
- Shillingsburg, Peter L., *Scholarly Editing in the Computer Age: Theory and Practice* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996).
- Siemens, Ray και Susan Schreibman, επιμ., *A Companion to Digital Literary Studies*, (Oxford: Blackwell, 2008).
- Siemens, Ray, σε συνεργασία με Meagan Timney, Cara Leitch, Corina Koolen και Alex Garnett, και με τις ερευνητικές ομάδες ETCL, INKE και PKP, «Toward Modeling the Social Edition: An Approach to Understanding the Electronic Scholarly Edition in the Context of New and Emerging Social Media», *Literary and Linguistic Computing*, 27 (2012), 445–461, <https://doi.org/10.1093/lc/fqs013>
- Stahl, Peter, «Kollation und Satztechnik als Vorbereitung für eine kritische Edition», στο *Maschinelle Verarbeitung altdeutscher Texte IV*, επιμ. Kurt Gärtner κ.ά. (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1991), σσ. 142–147.

- Stella, Francesco, «Digital Philology, Medieval Texts, and the Corpus of Latin Rhythms: A Digital Edition of Music and Poems», στο *Digital Philology and Medieval Texts*, επιμ. Arianna Ciula και Francesco Stella (Pisa: Pacini editore, 2006), σσ. 223–249.
- Stella, Francesco, επιμ., *Corpus rhythmorum musicum saec. IV–IX*, (Florence: SISMEL-Edizioni del Galluzzo, 2007).
- Stussi, Alfredo, επιμ., *Fondamenti di critica testuale*, 2η έκδ. (Bologna: il Mulino, 2006).
- , *Introduzione agli studi di filologia italiana*, 4η έκδ. (Bologna: il Mulino, 2011).
- Taeger, Burkhard, έκδ., *Heliand und Genesis*, 10η έκδ., επιμ. Otto Behaghel, (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996).
- Timpanaro, Sebastiano, *La genesi del metodo del Lachmann* (Florence: Le Monnier, 1963).
- , *The Genesis of Lachmann's Method*, επιμ. και μτφρ. Glenn W. Most (Chicago: University of Chicago Press, 2005).
- Trovato, Paolo, *Everything You Always Wanted to Know about Lachmann's Method: A Non-Standard Handbook of Genealogical Textual Criticism in the Age of Post-Structuralism, Cladistics, and Copy-Text* (Padua: libreriauniversitaria.it edizioni, 2014).
- Vázquez, Nila, *The Tale of Gamelyn of the Canterbury Tales: An Annotated Edition* (Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2009).
- Weinreich, Uriel, «Is a Structural Dialectology Possible?», *Word*, 10 (1954), 388–400.
- Wilson, Christo, Bryce Boe, Alessandra Sala, Krishna P. N. Puttaswamy και Ben Y. Zhao, «User Interactions in Social Networks and their Implications», 2009, <https://www.cs.ucsb.edu/~ravenben/publications/pdf/interaction-eurosys09.pdf>
- Zumthor, Paul, *Essai de poétique médiévale* (Paris: Seuil, 1972).
- , *La lettre et la voix* (Paris: Seuil, 1987).

Δικτυακοί τόποι

Corpus Rhythmorum Musicum, <http://www.corimu.unisi.it>

Critical Apparatus Workgroup, https://wiki.tei-c.org/index.php/Critical_Apparatus_Workgroup

I viaggi di messer Marco Polo: istruzioni per l'uso, <http://virgo.unive.it/ecf-workflow/books/Ramusio/main/istruzioni.html>

TEI Guidelines: Chapter 12 (Critical Apparatus), <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/TC.html#TCAPLK>

The Princeton Charrette Project, <http://www.princeton.edu/~lancelot/ss>

Wolfram von Eschenbach, Parzival. A New Critical Electronic Edition, <http://www.parzival.unibe.ch/englishpresentation.html>

5. Μετά βίας υπερβαίνοντας την έντυπη συνθήκη

JORIS VAN ZUNDERT

Μετάφραση

Ελένη Πετρίδου

Σύνοψη

Στο πέμπτο κεφάλαιο συνεχίζεται από άλλη οπτική η συζήτηση γύρω από την προστιθέμενη αξία των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Ο Ολλανδός φιλόλογος και προγραμματιστής Joris van Zundert επισκοπεί την κατάσταση στον χώρο των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων για να διαπιστώσει πως οι δυνατότητες που αυτές ενέχουν, κυρίως ως προς την παροχή νέων μεθόδων κειμενικής ανάλυσης, συχνά μένουν ανενεργές, καθώς το τελικό παράγωγο παραμένει δέσμιο του έντυπου παραδείγματος. Η πρόσφατη ανάπτυξη θεωριών ψηφιακού κειμένου και ψηφιακής διαδραστικότητας πρέπει να οδηγήσει στην εκ νέου σύλληψη της διαδικασίας παραγωγής αλλά και αξιολόγησης των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων, λαμβάνοντας υπόψη νέα δεδομένα, τόσο με βάση τον γοργά αναπτυσσόμενο θεωρητικό χώρο της ψηφιακής εκδοτικής όσο και την αλλαγή παραδείγματος στον τρόπο εργασίας: από τον μεμονωμένο εκδότη σε πολυπρόσωπες και διεπιστημονικές εκδοτικές ομάδες. Η διεπιστημονικότητα αποτελεί το βασικό διακύβευμα του συγκεκριμένου κεφαλαίου, με το επιχείρημα πως η ίδια η τεχνική μοντελοποίηση μιας ψηφιακής έκδοσης πρέπει να αξιολογείται ως διανοητικό εγχείρημα. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

ψηφιακά εκδοτικά πρότζεκτ, Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές, μεθοδολογία, Επιστήμη των Υπολογιστών, αλληλεπίδραση επιστημονικών κλάδων, γλώσσα πίτζιν

«Δεν υπάρχει τίποτα το ντετερμινιστικό σχετικά με το διαδίκτυο»¹

5.1 Περί μεθοδολογικής αλληλεπίδρασης και παραδειγματικής παλινδρόμησης

Αυτή είναι μια ιστορία για τη μεθοδολογική διάδραση μεταξύ δύο επιστημονικών πεδίων, αυτού της φιλολογίας και αυτού της επιστήμης των υπολογιστών. Τα ονόματα των πεδίων, ωστόσο, μονάχα ανακριβώς προσδιορίζουν τα διαπερατά όρια μεταξύ ερευνητικών τομέων που οι μεθοδολογίες τους αλληλεπιδρούν —αφού ολοφάνερα ο κόσμος είναι πολύ πιο ρευστός από ό,τι τα ουσιαστικά αυτά υπονοούν.² Ο τρόπος που διασταυρώνονται τα δύο πεδία είναι πολύ πιο

¹ David Lowery, φρόντμαν των Camper Van Beethoven και λέκτορας στο Terry College of Business του Πανεπιστημίου της Georgia,

http://www.salon.com/2013/12/04/david_lowery_silicon_valley_must_be_stopped_or_creativity_will_be_destroyed.

² Herbert A. Simon, «Technology Is not the Problem», στο *Speaking Minds: Interviews with Twenty Eminent*

περίπλοκος απ' ό,τι μπορεί να περιγράψει η απλουστευτική εικόνα της μετάδοσης μεθοδολογίας από το ένα πεδίο στο άλλο. Αντί να προσπαθήσουμε να αναστοχαστούμε σχετικά με την τρέχουσα κατάσταση και τις μελλοντικές προοπτικές της ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης από την οπτική γωνία του πεδίου της φιλολογίας, ας προσεγγίσουμε το θέμα από τη σκοπιά της διεπιστημονικής μεθοδολογικής αλληλεπίδρασης που εμφανίστηκε για να υποστηρίξει τη θεωρητική και πρακτική εξέλιξη της ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης τα τελευταία χρόνια.

Η φιλολογία στην ψηφιακή της έκφανση ανήκει στο ευρύτερο πεδίο των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών, που αποτελεί από μόνο του ένα πεδίο βασισμένο στη διεπιστημονικότητα, στο οποίο πολλές δεξιότητες και θεωρίες προερχόμενες από την επιστήμη των υπολογιστών κι από τη φιλολογία διασταυρώνονται, και όπου, κατά συνέπεια, πολλά νέα περιβάλλοντα διεπαφής και αλληλεπίδρασης αναδύονται για τις δεξιότητες αυτές και για τα πεδία με τα οποία είναι συνδεδεμένες.³ Εδώ είναι που οι Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές αποκτούν την καινοτόμο τους δύναμη ή έστω την υπόσχεση αυτής της δύναμης.

Αυτή η καινοτόμος δύναμη, ωστόσο, μπορεί να γίνει τόσο συναρπαστική όσο και περίπλοκη. Το σημείο όπου οι επιστήμες διασταυρώνονται δεν είναι ένας χώρος ήρεμου, ψύχραμου και συγκροτημένου διαμοιρασμού της τεχνικής και μεθοδολογικής γνώσης. Αντίθετα, είναι ένα μέρος όπου οι εγγενείς κοινωνικές παράμετροι της επιστήμης και της έρευνας έρχονται με έμφαση στο προσκήνιο.⁴ Ας δούμε, για παράδειγμα, πώς περιγράφει ο Jan Christoph Meister την «αξιοθρήνητη διαμάχη μεταξύ “πληροφορικών” και “ανθρωπιστών”». Αυτή η διαμάχη, δηλώνει ο Meister,

προκύπτει αμέσως μόλις αρχίζουμε να φοβόμαστε το ίδιο μας το θάρρος και αποφεύγουμε να υπερπηδήσουμε το ρήγμα που δημιουργούν αυτές οι δύο διαχωριστικές γραμμές. Ας ξεπεράσουμε αυτόν τον φόβο. Η αποστολή εξακολουθεί να είναι: να «γίνουμε ικανοί και στα δύο —τη μεταφορά και τον μαθηματικό τύπο, τον στίχο και τον λογισμό [...]». Πρόκειται, χωρίς αμφιβολία, για μια οριακή εμπειρία και όσοι προτιμούν να στήσουν τη σκηνή τους στο αναπαυτικό κέντρο καθενός από τα δύο στρατόπεδα δεν διατρέχουν τον κίνδυνο να αμφισβητηθεί τόσο εύκολα η προσωπική τους φιλοσοφική, επιστημολογική και ηθική ταυτότητα.⁵

Ο τρόπος που χρησιμοποιεί ο Meister τις λέξεις είναι αξιοσημείωτα φορτισμένος συναισθηματικά («φοβόμαστε», «φόβος», «θάρρος») και ταυτόχρονα θίγει με παραστατικό τρόπο τον κοινωνικό αντίκτυπο («διαμάχη», «οριακή εμπειρία», «κίνδυνος») της επιστημολογικής αλληλεπίδρασης που περιγράφεται.

Σύμφωνα με την Christine Borgman, στην περίπτωση αυτή μπορεί να αποδειχτεί χρήσιμο για τον σχεδιασμό των επιστημονικών υποδομών να θεωρήσουμε τις αλληλεπιδράσεις αυτές και

Cognitive Scientists, επιμ. Peter Baumgartner και Sabine Payr (Princeton: Princeton University Press, 1995), σσ. 232–248.

³ Susan Hockey, «The History of Humanities Computing», στο *A Companion to Digital Humanities*, επιμ. Susan Schreibman, Ray Siemens και John Unsworth (Oxford: Blackwell, 2004), σσ. 3–19, <https://companions.digitalhumanities.org/DH/>

⁴ Bruno Latour, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988).

⁵ Jan Christoph Meister, «Computationalists and Humanists», *Humanist Discussion Group*, 2013, <http://lists.digitalhumanities.org/pipermail/humanist/2013-June/011053.html> [(Σ.τ.Μ.) Ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη εκδοχή εδώ: <https://web.archive.org/web/20160803153344/http://lists.digitalhumanities.org/pipermail/humanist/2013-June/011053.html>].

τη συμπεριφορά με την οποία συνδέονται ως αντικείμενα έρευνας.⁶ Αυτό ακριβώς ας κάνουμε εδώ. Θεωρώντας την ψηφιακή φιλολογική έκδοση μέρος της επιστημονικής υποδομής της φιλολογίας, μπορούμε να προσπαθήσουμε να διαπιστώσουμε τι αποκαλύπτουν οι ιστορικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ φιλολογίας και επιστήμης των υπολογιστών για την τρέχουσα κατάσταση και την εξέλιξη της ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης.

Το πεδίο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας (στο εξής ΣΕΤ) προσφέρει ένα χρήσιμο πλαίσιο για κριτική μελέτη και αναστοχασμό πάνω στο ζήτημα του τι συμβαίνει στα περιβάλλοντα επαφής των διαφόρων ερευνητικών πεδίων εντός της ψηφιακής φιλολογίας. Όταν αυτά τα πεδία διασταυρώνονται, δεν μιλούμε απλά για αντικειμενικές αλληλεπιδράσεις που αφορούν την τεχνολογία και τη μεθοδολογία· στην πραγματικότητα, αυτά τα περιβάλλοντα επαφής είναι επίσης πεδίο κοινωνικών διεργασιών που καθοδηγούν και κατευθύνουν τη μεθοδολογική αλληλεπίδραση. Στο πλαίσιο των ΣΕΤ τέτοιες διεργασίες αναφέρονται συχνά ως η κοινωνική διαμόρφωση της τεχνολογίας — δηλαδή, η αμοιβαία διάδραση μεταξύ της τεχνολογίας, των κατασκευαστών ή των πρωτοπόρων της και των χρηστών αυτής της τεχνολογίας. Ακριβώς αυτή η διάδραση αλλάζει τα χαρακτηριστικά και την εφαρμογή της τρέχουσας τεχνολογίας. Για παράδειγμα, μια τέτοια διάδραση είναι πολύ εμφανής στην ανάπτυξη λογισμικού, του οποίου οι επαναλαμβανόμενες αναβαθμίσεις [iterations] και οι κύκλοι ζωής είναι μια ξεκάθαρη έκφραση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των δημιουργών και των χρηστών, καθώς διαμορφώνουν το λογισμικό ωστόσο να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις των χρηστών.⁷

Στο παρελθόν έχω υποστηρίξει ότι αυτή η κοινωνική διαμόρφωση της τεχνολογίας μπορεί να οδηγήσει σε «παραδειγματική παλινδρόμηση».⁸ Πρόκειται για ενέργειες διαμόρφωσης οι οποίες μεταφράζουν μια έκφραση του παραδείγματος της νέας τεχνολογίας σε μια έκφραση ενός παραδείγματος που είναι ήδη γνωστή στον χρήστη. Η αντίσταση στις νέες τεχνολογίες, που χαρακτηρίζεται από απόρριψη της χρήσης και της ποιότητας της νέας τεχνολογίας, μπορεί να λειτουργήσει φυσικά ως κίνητρο για παραδειγματική παλινδρόμηση. Ωστόσο, όλες οι παλινδρομήσεις δεν προκαλούνται απαραίτητα από συντηρητισμό ή αντίσταση.⁹ Αλλά ακόμη κι όταν οι χρήστες αποδέχονται μια νέα τεχνολογία, η ενέργεια της κοινωνικής της διαμόρφωσης μπορεί προκαλέσει το φαινόμενο της παραδειγματικής παλινδρόμησης. Ένα παράδειγμα εμφάνισης του φαινομένου συχνά εντοπίζεται όταν χρησιμοποιείται μια μεταφορά σε ένα Γραφικό Περιβάλλον Χρήστη (ΓΠΧ [GUI]). Οι μεταφορές στα ΓΠΧ χρησιμοποιούνται για να γνωστοποιήσουν τις διαδικασίες ή τα δεδομένα που υπόκεινται σε ένα συγκεκριμένο λογισμικό με τρόπο που να είναι ερμηνεύσιμος ή κατανοητός από τους ανθρώπους-χρήστες. Προκειμένου να βοηθηθεί ο χρήστης να καταλάβει έναν νέο τομέα-στόχο ή ένα νέο παράδειγμα, αυτό εκφράζεται μέσω ενός εννοιολογικού τομέα ή ενός παραδείγματος το οποίο είναι ήδη γνωστό στον χρήστη. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μεταφορά της επιφάνειας εργασίας [desktop], η οποία χρησιμοποιείται για να δηλωθούν οι λειτουργίες ενός υπολογιστή σε ένα κοινό όσο το

⁶ Christine Borgman, «The Digital Future Is Now: A Call to Action for the Humanities», *Digital Humanities Quarterly*, 3.4 (2009), <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/4/000077/000077.html>

⁷ Βλ. π.χ. Gwanhoo Lee και Weidong Xia, «Toward Agile: An Integrated Analysis of Quantitative and Qualitative Field Data on Software Development Agility», *MIS Quarterly*, 34 (2010), 87–114.

⁸ Joris van Zundert, «The Case of the Bold Button: Social Shaping of Technology and the Digital Scholarly Edition», *Digital Scholarship in the Humanities* (8 Μαρτίου 2015), <http://dx.doi.org/10.1093/lhc/fqw012>

⁹ Clement Levallois, Stephanie Steinmetz και Paul Wouters, «Sloppy Data Floods or Precise Methodologies? Dilemmas in the Transition to Data-Intensive Research in Sociology and Economics», στο *Virtual Knowledge: Experimenting in the Humanities and the Social Sciences*, επιμ. Paul Wouters, Anne Beaulieu, Andrea Scharnhorst και Sally Wyatt (Cambridge, MA: MIT Press, 2013), σσ. 151–182.

δυνατόν ευρύτερο.¹⁰ Το μόνο πρόβλημα είναι ότι τέτοιες μεταφορές είναι αναγκαστικά ατελείς, καθώς συγκαλύπτουν τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά του βαθύτερου υπολογιστικού μοντέλου. Οι ασυνέπειες του μοντέλου αποκρύπτονται από τη χρήση της μεταφοράς η οποία υπονοεί προς τον χρήστη ότι είναι ολοκληρωμένο. Επίσης, οι μεταφορές κρύβουν χρήσιμες λειτουργίες και δυνατότητες του μοντέλου που δεν καλύπτονται από το αρχικό πρότυπο της μεταφοράς.¹¹ Στο παράδειγμά μας, η μεταφορά της επιφάνειας εργασίας δεν πετυχαίνει να αποκαλύψει την ισχύ του αυτοματισμού που ο υπολογιστής παρέχει στον χρήστη. Οι μεταφορές που χρησιμοποιούνται στα ΓΠΧ πιθανότατα είναι πιο σκόπιμο να αντιμετωπίζονται ως έκφραση των παραδοχών που οι προγραμματιστές του λογισμικού διατηρούν σχετικά με το πώς ο χρήστης έρχεται σε διάδραση με το υποκείμενο μοντέλο και σε κάθε περίπτωση όχι ως ένας διαφανής και αποτελεσματικός τρόπος που επιτρέπει στον χρήστη να αλληλεπιδράσει με την καθαρή δύναμη του υπολογιστή. Από αυτήν την άποψη οι μεταφορές είναι παράδοξες: αυτό που προορίζεται να είναι ένα διαφανές μέσο αλληλεπίδρασης με τις νέες δυνατότητες ενός υπολογιστικού μοντέλου στην πραγματικότητα είναι ένας αδιαφανής φράχτης που περιορίζει τον χρήστη σε μια ήδη δοκιμασμένη γκάμα εννοιών και διαδικασιών.

5.2 Τι συμβαίνει στο σημείο διασταύρωσης;

Η παραδειγματική παλινδρόμηση δεν εντοπίζεται μόνο στα γραφικά περιβάλλοντα χρήστη. Παρόμοιες δυναμικές μπορούμε να παρατηρήσουμε στο επίπεδο της μεθοδολογικής αλληλεπίδρασης μεταξύ ή ακόμη και εντός των ερευνητικών τομέων. Για να καταλάβουμε πώς η παραδειγματική παλινδρόμηση μπορεί να συμβεί επίσης ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ της επιστήμης των υπολογιστών και της φιλολογίας, είναι χρήσιμο να δούμε αυτήν την αλληλεπίδραση μέσα από τον φακό μια υπάρχουσας αναλυτικής μεταφοράς για τέτοιες αλληλεπιδράσεις: την εμπορική ζώνη.

Οι διαδικασίες στο σημείο διασταύρωσης των ερευνητικών τομέων (όπως η φιλολογία και η επιστήμη των υπολογιστών) έχουν συγκριθεί με αυτές που λαμβάνουν χώρα στις εμπορικές ζώνες.¹² Είτε πρόκειται για ζώνες οικονομικής δραστηριότητας είτε για ζώνες όπου μεθοδολογίες από διαφορετικά πεδία συγχωνεύονται, σε τέτοια μέρη συχνά εμφανίζονται γλώσσες πίστριν. Σύμφωνα με τον Peter Galison: «Μια απλοποιημένη κοινή γλώσσα, η οποία ξεκινά με όσους συμμετέχουν σε μια ζώνη να συμφωνούν πάνω σε κοινές σημασίες για συγκεκριμένους όρους, στη συνέχεια εξελίσσεται σε ένα είδος γλώσσας πίστριν και τελικά σε μια κρεολή, η οποία είναι μια νέα γλώσσα γεννημένη από τις παλιές».¹³ Ο Galison επισημαίνει επίσης την πιθανή ύπαρξη οπτικών και μαθηματικών κρεολών. Πράγματι, δεν είναι δύσκολο αυτές να εντοπιστούν στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές: ένα καλό παράδειγμα μπορεί κανείς να δει στα έργα του Franco Moretti, ο οποίος έχει μεθοδολογικά ενσωματώσει μεθόδους ποσοτικοποίησης και οπτικοποίησης, όπως τα γραφήματα, οι χάρτες και τα δεντροδιαγράμματα σε μελέτες συγκριτικής

¹⁰ Βλ. και *Readings in Human-Computer Interaction: Toward the Year 2000*, επιμ. Ronald M. Baecker κ.ά., 2η έκδοση (San Mateo: Morgan Kaufmann, 1995).

¹¹ Pamela Ravasio και Vincent Tschertner, «Users' Theories on the Desktop Metaphor – or Why We Should Seek Metaphor-Free Interfaces», στο *Beyond the Desktop Metaphor: Designing Integrated Digital Work Environments*, επιμ. Victor Kaptelinin και Mary Czerwinski (Cambridge, MA: MIT Press, 2004), σσ. 265–294.

¹² Peter Galison, «Trading with the Enemy», στο *Trading Zones and Interactional Expertise: Creating New Kinds of Collaboration*, επιμ. Michael E. Gorman (Cambridge, MA: MIT Press, 2010), σσ. 39–40.

¹³ Michael E. Gorman, Lekelia D. Jenkins και Raina K. Plowright, «Human Interactions and Sustainability», στο *Sustainability: Multi-Disciplinary Perspectives* (Sharjah, UAE: Bentham Science Publishers, 2012), σσ. 88–111.

λογοτεχνίας.¹⁴ Ούτε είναι πολύ δύσκολο να αναγνωρίσει κανείς στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές σήμερα συνολικά μια νέα κοινότητα ειδικών η οποία, σύμφωνα με τον Galison, είναι πιθανό να αποκτήσει μορφή κατά τη διάρκεια της επόμενης φάσης, της «φάσης κρεολή» στο σταυροδρόμι των ερευνητικών κλάδων. Έχει υποστηριχτεί ότι στις κρεολές των φυσικών γλωσσών η δευτερεύουσα ομάδα είναι αυτή που παρέχει στο μεγαλύτερο μέρος τις συντακτικές δομές για την κρεολή, ενώ η κυρίαρχη ομάδα παρέχει τους λεξιλογικούς όρους και τις έννοιες. Αν και ο Galison διατυπώνει ορισμένες εμπειρικές παρατηρήσεις, παραμένει ανοικτό το ζήτημα αν τα ίδια μοτίβα ισχύουν για την ανάπτυξη μεθοδολογικών πύξιν κατά τη διεπαφή διαφορετικών ερευνητικών τομέων.

Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι αν μπορούμε στα αλήθεια να παρατηρήσουμε τη διαμόρφωση μιας μεθοδολογικής κρεολής στο αναδυόμενο λεξιλόγιο των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών και αν σε αυτό το λεξιλόγιο μπορούν να εντοπιστούν ίχνη μιας παλινδρομικής δυναμικής παρόμοιας με αυτή που παρατηρούμε στο επίπεδο των γραφικών περιβαλλόντων χρήστη. Είναι πιθανόν ο Matthew Kirschenbaum να μας προσφέρει κάποια – ομολογουμένως ακόμη ανεξακριβώτα – στοιχεία μιας τέτοιας ακριβώς δυναμικής. Σε ένα πρόσφατο άρθρο, ο Kirschenbaum κάνει μια απόπειρα να ανιχνεύσει την προέλευση της επωνυμίας «Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές». Αναγνωρίζει μια κρίσιμη στιγμή που του επεσήμανε ο John Unsworth, και η οποία φαίνεται να υπήρξε το σημείο καμπής που θα ωθούσε την επωνυμία αυτή στην τρέχουσα κατάσταση της, δηλαδή να λειτουργεί εκ των πραγμάτων ως παρονομαστής ενός τότε και τώρα ακόμη ανομοιογενούς ερευνητικού τομέα. Ο Unsworth συσχετίζει την επιλογή του όρου «Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές» με μια συζήτηση γύρω από τον τίτλο του εγχειριδίου του 2004 του εκδοτικού οίκου Blackwell, *Οδηγός για τις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές [Companion to Digital Humanities]*:

Ο Ray [Siemens] ήθελε έναν «Οδηγό για την Πληροφορική στις Ανθρωπιστικές Σπουδές» [A Companion to Humanities Computing], καθώς αυτός ήταν ο όρος που χρησιμοποιούνταν ευρέως σε εκείνη τη φάση· οι άνθρωποι από το εκδοτικό και το εμπορικό τμήμα του οίκου Blackwell ήθελαν τον τίτλο «Οδηγός για τις Ψηφιοποιημένες Ανθρωπιστικές Σπουδές» [Companion to Digitized Humanities]. Εγώ πρότεινα τον τίτλο «Οδηγός για τις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές» για να μετατοπιστεί η έμφαση μακριά από την απλή ψηφιοποίηση.¹⁵

Φυσικά, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε αυτό το περιστατικό ως το μέρος αντί του όλου στη θέση της κοινωνικής διαμόρφωσης της δυναμικής ενός ολόκληρου πεδίου, ωστόσο είναι ενδεικτικό. Ο Ray Siemens δεν είναι σε καμία περίπτωση ο μοναδικός που δείχνει προτίμηση για τον όρο «Πληροφορική στις Ανθρωπιστικές Σπουδές».¹⁶ Η Susan Hockey, για παράδειγμα, στο δικό της άρθρο που περιλαμβάνεται σε αυτό το ίδιο εγχειρίδιο έδωσε τον τίτλο «Η ιστορία της Πληροφορικής στις Ανθρωπιστικές Σπουδές». Έχει σημασία ότι οι επιφανείς αυθεντίες του πεδίου, οι πραγματικοί Νέστορες, είναι αυτοί που σταθερά μιλούν για «Πληροφορική στις Ανθρωπιστικές Σπουδές» – άνθρωποι όπως ο Dino Buzzetti: «Πληροφορική στις ανθρωπιστικές σπουδές – προτιμώ ακόμη αυτήν την ονομασία από τις ψηφιακές ανθρωπιστικές σπουδές».¹⁷

¹⁴ Franco Moretti, *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History* (London: Verso, 2007).

¹⁵ Matthew Kirschenbaum, «What Is Digital Humanities and What's it Doing in English Departments?», στο *Debates in the Digital Humanities*, επιμ. Matthew K. Gold (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2012), σσ. 3–11, <http://dhdebates.gc.cuny.edu/debates/text/38>

¹⁶ Hockey, «The History of Humanities Computing», *ό.π.*

¹⁷ Dino Buzzetti, Μήνυμα e-mail προς τον συγγραφέα (10 Νοεμβρίου 2012)· Willard McCarty, *Humanities Computing* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005)· John Unsworth, «What Is Humanities Computing and

Σύμφωνα με τον Siemens, ο όρος «χρησιμοποιούνταν ευρέως στη φάση εκείνη», ωστόσο οι εκδότες προτίμησαν τον νέο όρο προκειμένου να διευρύνουν την απήχηση της έννοιας επιλέγοντας μια μεταφορά που φαινόταν λιγότερο απαιτητική. Αυτό υπήρξε ένα μικρό αλλά καθοριστικό περιστατικό στην ιστορία του πεδίου, το οποίο υποδεικνύει ταυτόχρονα ότι οι Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές είναι μια μεθοδολογική πίστη και ότι εκδηλώνεται μια παραδειγματική παλινδρόμηση.

Οι λεξιλογικές αντιπαραθέσεις και στους δύο όρους είναι κατασκευές μιας μεθοδολογικής πίστη. Ενώ ο όρος «Πληροφορική στις Ανθρωπιστικές Σπουδές» υπονοεί μια ισότιμη αλληλεπίδραση ή σχέση μεταξύ των δύο πεδίων με μια έμφαση στην υπολογιστική δραστηριότητα, ο όρος «Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές» (εσκεμμένα ή όχι) επαναφέρει την ισοροπία προς τον τομέα των ανθρωπιστικών σπουδών και υποβαθμίζει τον υπολογιστικό/ψηφιακό παράγοντα σε μια επιμέρους ιδιότητα αυτού του πεδίου. Ή, όπως λέει ο Willard McCarty:

Σημειώστε, παρακαλώ, ότι το όνομα «Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές [digital humanities]» γραμματικά υποτάσσει το ψηφιακό στοιχείο [...]. Η «Πληροφορική στις Ανθρωπιστικές Σπουδές [Humanities computing]» αξιοποιεί τη δυνατότητα της αγγλικής γλώσσας να χρησιμοποιεί ένα ουσιαστικό ως επίθετο ενώ παραμένει ουσιαστικό, και εκμεταλλεύεται την αμφισημία μετοχής/γερονδίου [δηλ. computing]. Αλλά φαίνεται ότι έχω χάσει αυτό το παιχνίδι!¹⁸

5.3 Η εμπορική ζώνη και η ψηφιακή φιλολογία στην πράξη

Οι φιλολογικές ψηφιακές εκδόσεις και οι χώροι όπου συλλαμβάνονται και δημιουργούνται, εικονικοί ή πραγματικοί, αποτελούν επίσης μεθοδολογικές εμπορικές ζώνες που πραγματώνονται σε δύο επίπεδα. Αφενός, σε μια ερευνητική συνθήκη εργαστηριακού τύπου, που συνδέεται σε ένα σχετικά περιορισμένο πλαίσιο με την πρακτική της προετοιμασίας και της δημοσίευσης μιας συγκεκριμένης ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης — και πιθανότητα επίσης με την ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης τεχνικής υποδομής που συνδέεται με αυτήν. Αφετέρου, σε ένα πιο αφηρημένο επίπεδο, βρίσκουμε τη θεωρητική συζήτηση που συνδέεται με τις μεθοδολογικές και επιστημολογικές ιστορίες της φιλολογίας, της αναπαράστασης της γνώσης και της ψηφιακής τεχνολογίας. Η κριτική μελέτη αυτών των ζωνών συναλλαγής κατά μήκος εμπειρικών εθνογραφικών γραμμών — άλλη μία προσέγγιση που συχνά εφαρμόζεται στις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας— θα είχε πολλά να πει για τη μεθοδολογική αλληλεπίδραση μεταξύ της επιστήμης των υπολογιστών και της φιλολογίας. Αν και μια τέτοια λεπτομερής μελέτη δεν έχει ακόμη επιχειρηθεί, ακόμη και οι λίγο πολύ ανεξακριβώτες παρατηρήσεις βοηθούν, ωστόσο, να κάνουμε μερικές ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις.

Το Ινστιτούτο Huygens για την Ιστορία της Ολλανδίας είναι η έδρα ενός παραδείγματος μια μικρής κλίμακας ζώνης συναλλαγών σε συνθήκες εργαστηριακού τύπου.¹⁹ Το ινστιτούτο

What Is Not?», *Jahrbuch für Computerphilologie*, 4 (2002), <http://computerphilologie.digital-humanities.de/jg02/unsworth.html>

¹⁸ Willard McCarty, «Computationalists and Humanists», *Humanist Discussion Group*, 2013, <http://lists.digitalhumanities.org/pipermail/humanist/2013-June/011052.html> [(Σ.τ.Μ.) Ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη έκδοσή εδώ: <https://web.archive.org/web/20160802145425/http://lists.digitalhumanities.org/pipermail/humanist/2013-June/011052.html>]

¹⁹ [Huygens Institute for the History of the Netherlands] <https://www.huygens.knaw.nl/?lang=en>

περιλαμβάνει μια ομάδα επιστήμης των υπολογιστών και ανάπτυξης λογισμικού που είναι σχετικά μεγάλη για τα δεδομένα της έρευνας στις ανθρωπιστικές σπουδές, καθώς αριθμεί περίπου δεκατέσσερις επαγγελματικά καταρτισμένους ή εκπαιδευμένους προγραμματιστές. Τα διάφορα μέλη της ομάδας έχουν διαφορετικά δυνατά σημεία, όπως ο σχεδιασμός περιβαλλόντων διεπαφής, η μοντελοποίηση δεδομένων, η αρχιτεκτονική ενσωμάτωσης και η ανάλυση κειμενικών δεδομένων. Η ομάδα δουλεύει σε στενή συνεργασία με τουλάχιστον τρεις ερευνητές που οι ίδιοι εμπλέκονται στενά στην εθνική και διεθνή κοινότητα των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών. Μέσα από πολυάριθμα πρότζεκτ, τα μέλη της ομάδας βρίσκονται επίσης σε στενή παραγωγική επαφή με τους περισσότερους από τους άλλους ερευνητές του ινστιτούτου και με εξωτερικούς ερευνητές ενεργούς σε σχετικά πρότζεκτ. Τα ίδια τα πρότζεκτ καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος του φάσματος των εγχειρημάτων των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών, από τη μοντελοποίηση δεδομένων και τη δημιουργία αποθετηρίων,²⁰ τις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις, όπως την αλληλογραφία του Βίνσεντ βαν Γκογκ [Vincent van Gogh],²¹ έως τη δημιουργία αναλυτικών εργαλείων, όπως για παράδειγμα το *CollateX*²², μια μηχανή αντιβολής κειμένου.²³

Το ερευνητικό προσωπικό του ινστιτούτου δεν είχε κάποια συγκεκριμένη στόχευση στις ψηφιακές ή υπολογιστικές δραστηριότητες. Το 2005 το ινστιτούτο πήρε τη στρατηγική απόφαση να μπει και στον τομέα των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Η πρωτοβουλία ξεκίνησε με την προσθήκη στο ινστιτούτο ενός ερευνητή λογοτεχνικών σπουδών και δύο προγραμματιστών. Το προσωπικό σε ένα σχετιζόμενο ινστιτούτο, που αργότερα διαλύθηκε, είχε ξεκινήσει να αναπτύσσει ένα «συν-εργαστήριο» για την επιμέλεια και την ανάλυση δεδομένων ανθρωπιστικών σπουδών και κοινωνικής επιστήμης το οποίο σήμερα θα αποκαλούσαμε ένα Εικονικό Ερευνητικό Περιβάλλον [Virtual Research Environment – VRE]. Στο Ινστιτούτο Huygens το τμήμα αυτού του περιβάλλοντος που αφορούσε τις ανθρωπιστικές σπουδές, που αποτελούνταν κυρίως από ένα περιβάλλον μεταγραφής και έκδοσης για ιστορικά κείμενα, υιοθετήθηκε και προωθήθηκε έντονα, ενώ το κομμάτι της κοινωνικής επιστήμης τελικά εγκαταλείφθηκε. Αυτό έγινε τελικά το διαδικτυακό περιβάλλον *eLaborate*, στο οποίο οι μελετητές μπορούν να ανεβάζουν σαρωμένα έγγραφα, να μεταγράφουν και να επισημειώνουν κείμενα και να δημοσιεύουν τα αποτελέσματα ως μια διαδικτυακή έκδοση κειμένου.²⁴ Το *eLaborate* είναι ένα διαδικτυακό περιβάλλον όπου οι μελετητές των κειμένων βρίσκουν υποστήριξη για βασικές εργασίες που αφορούν τη δημιουργία και την επιμέλεια μιας ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης. Ένα πρότζεκτ στο *eLaborate* είναι στην ουσία ένα δοχείο για μια σειρά από σαρωμένες χειρόγραφες ή έντυπες σελίδες κειμένου, οι οποίες μπορούν να ταξινομηθούν αυθαίρετα σε δομή δέντρου. Ένα ενδεδειγμένο σύστημα απόδοσης εξουσιοδότησης επιτρέπει στον χρήστη να διαμορφώσει την πρόσβαση και τους περιορισμούς μέχρι το επίπεδο της σελίδας και έτσι να προβλέψει ιδιωτικές, συνεργατικές ή εντελώς ανοικτές εκδοτικές ροές εργασιών. Ένας επεξεργαστής κειμένου καθιστά εφικτή την παροχή βοήθειας στη δημιουργία διπλωματικών και κριτικών μεταγραφών, οι οποίες μπορούν να στρωματοποιηθούν με επισημειώσεις προκειμένου να υπηρετήσουν τις ανάγκες του ερευνητή ή του αναγνώστη. Όλα τα δεδομένα αποθηκεύονται και ανακαλούνται σε μορφή XML. Το *eLaborate* διευκολύνει την αυτοματοποιημένη δημοσίευση διαδικτυακών εκδόσεων και παρέχει ένα βασικό γραφικό περιβάλλον διεπαφής που βασίζεται σε «ρευστές» στήλες. Οι κάθετες περιοχές της οθόνης

²⁰ <https://github.com/HuygensING/timbuctoo>

²¹ <http://vangoghletters.org/vg>

²² <http://collatex.net>

²³ Ronald Haentjens Dekker κ.ά., «Computer-Supported Collation of Modern Manuscripts: CollateX and the Beckett Digital Manuscript Project», *Digital Scholarship in the Humanities*, 30 (2014), 452–470, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqu007>

²⁴ <https://www.elaborate.huygens.knaw.nl>

μπορούν κατά περίπτωση να διαμορφωθούν για την οπτικοποίηση του κειμένου ανάγνωσης, για διασυνδεδεμένες σημειώσεις, για περιήγηση με βάση δομή του κειμένου, για την αναζήτηση σε όλο το σώμα του κειμένου κ.ο.κ. Με κάποια βασική εκπαίδευση, το *eLaborate* παρέχει μια έτοιμη προς χρήση λύση επιτρέποντας σε φιλολόγους με μέτριες δεξιότητες στη χρήση υπολογιστή να δημιουργήσουν στοιχειώδεις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις χωρίς ιδιαίτερη ανάγκη τεχνικής υποστήριξης.

Είναι συναφές να σημειώσουμε ότι η ομάδα πληροφορικής υιοθέτησε μια Ευέλικτη Μεθοδολογία Ανάπτυξης Λογισμικού [Agile Software Development]. Αυτός ο τύπος ανάπτυξης λογισμικού ακολουθεί μια προσέγγιση στην κατασκευή λογισμικού που ξεκάθαρα τοποθετεί τον χρήστη στο επίκεντρο και δίνει έμφαση στην εξέλιξη. Σύντομοι –μίας ή δύο εβδομάδων– κύκλοι ανάπτυξης αποφέρουν λειτουργικά τμήματα λογισμικού τα οποία αξιολογούνται από τον/την πελάτη/χρήστη. Αυτό διασφαλίζει μια ισορροπημένη σχέση της παραγωγής λογισμικού με το προοδευτικά διαμορφούμενο όραμα και τη γνώση του πελάτη. Πιθανότατα αυτή η μεθοδολογία τροφοδοτεί τις παραμέτρους της κοινωνικής διαμόρφωσης κατά την εισαγωγή νέων τεχνολογιών και μεθοδολογιών.²⁵

Μια μελέτη περίπτωσης σχετικά με τη μεθοδολογική δυναμική που αφορά την ανάπτυξη του *eLaborate* χρησιμεύει για να δείξουμε ότι η μεταφορά της ζώνης συναλλαγών δεν είναι χωρίς προβλήματα. Αραγε, η δυναμική και οι αλληλεπιδράσεις στο πλαίσιο όπου το *eLaborate* αναπτύχθηκε –τον χώρο εργασίας– δείχνουν την ανάδυση μιας μεθοδολογικής πίστριν; Οπωσδήποτε οι προγραμματιστές και η επιστημονική υπεύθυνη του πρότζεκτ ξεκίνησαν να ανταλλάσσουν ορολογία. Οι προγραμματιστές άρχισαν να αναφέρονται σε έννοιες όπως «σελίδα», «επισημείωση», «μεταγραφή». Οι ερευνητές σταδιακά εξοικειώθηκαν με τη χρήση λέξεων όπως «χρήστης», «περιβάλλον διεπαφής», «αρχιτεκτονική», καθώς επίσης και με το λεξιλόγιο που συνήθως χρησιμοποιείται από τους προγραμματιστές στην ευέλικτη μεθοδολογία: «παιχνίδι σχεδιασμού», «κύκλοι ανάπτυξης». Κατά πόσο αυτή η πρακτική μπορεί να θεωρηθεί το ξεκίνημα μιας μεθοδολογικής πίστριν είναι ένα θέμα που επιδέχεται συζήτηση. Οι αλληλεπιδράσεις που οδήγησαν στην ανταλλαγή λεξιλογίου θα μπορούσαν εξίσου να αποδοθούν στις συνηθισμένες πρακτικές ανάπτυξης στις οποίες υπάρχει μια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ πελάτη και παρόχου υπηρεσιών και στις οποίες, και ασφαλώς στο πλαίσιο της ευέλικτης μεθοδολογίας, ο πάροχος κατά κανόνα προσπαθεί να καταλάβει την πορεία εργασίας και τις έννοιες του πελάτη προκειμένου να τις συμπεριλάβει στο μοντέλο του υπό κατασκευή λογισμικού. Ο στόχος των προγραμματιστών στην περίπτωση αυτή είναι απλώς να μιμηθούν όσο καλύτερα γίνεται τις έννοιες που ο πελάτης χρησιμοποιεί. Πιθανότατα αυτό θα μπορούσε να προκαλέσει μια αντιστροφή μέσου, στην οποία ο ερευνητής ή η ερευνήτρια καταλήγει με ένα ψηφιακό περιβάλλον το οποίο είναι εικονικά πανομοιότυπο με τη δική του/της αναλογική πορεία εργασίας και το υλικό. Όταν το έργο ολοκληρωθεί, ο πελάτης και ο προγραμματιστής μπορούν να συνεχίσουν τις διαφορετικές πορείες τους, χωρίς να έχουν ουσιαστικά επηρεάσει ο ένας τη μεθοδολογία του άλλου.

Μια πιο ξεκάθαρη ένδειξη της αλλαγής μεθοδολογίας θα μπορούσε να είναι η ίδια η απώλεια λεξιλογικών αντικειμένων. Κατά την υλοποίηση του πρότζεκτ *eLaborate* αποδείχτηκε ότι ένα ευρετήριο –με την έννοια της λίστας βασικών όρων που υπάρχει στις πίσω σελίδες ενός βιβλίου– δεν είναι ένα τόσο χρήσιμο εργαλείο για να το μιμηθεί κανείς σε ψηφιακό περιβάλλον, εφόσον τα διαθέσιμα κείμενα ευρετηριάζονται με αυτόματο τρόπο και το περιβάλλον διεπαφής περιλαμβάνει λειτουργίες αναζήτησης σε όλο το σώμα του κειμένου, οι οποίες εμφανίζουν τα

²⁵ Robert C. Martin, *Agile Software Development, Principles, Patterns, and Practices* (Upper Saddle River: Prentice Hall, 2002).

αποτελέσματα σαν μια λίστα με λέξεις-κλειδιά στα συμφραζόμενά τους. Στα διάφορα εκδοτικά πρότζεκτ όπου αξιοποιήθηκε το *eLaborate* παρατηρήθηκαν κάποιες προστριβές και διαφωνίες ανάμεσα στους χρήστες (είτε φιλολόγους είτε εκπαιδευμένους εθελοντές/εθελόντριες που μετέγραψαν χειρόγραφο υλικό) σχετικά με την απουσία ευρετηρίου, όμως σταδιακά η χρήση της αναζήτησης στο πλήρες σώμα του κειμένου ως υποκατάστατο του ευρετηρίου έγινε δεκτή, θα λέγαμε ακόμη και ευπρόσδεκτη, όταν έγιναν αντιληπτές οι δυνατότητες ασαφούς αναζήτησης [fuzzy search] και αναζήτησης με τη χρήση χαρακτήρων υποκατάστασης [wildcard search]. Και τούτο παρά το γεγονός ότι η αναζήτηση πλήρους κειμένου δεν είναι το επιστημολογικό ισοδύναμο ενός ευρετηρίου. Οι τρέχουσες τεχνολογίες ευρετηριασμού πλήρους κειμένου δεν διευκολύνουν, για παράδειγμα, την ανάλυση των ονοματικών οντοτήτων όπως τα παραδοσιακά ευρετήρια. Ωστόσο, τα πρότζεκτ που βασίζονται στο *eLaborate* δεν μεταχειρίζονται πια τον όρο «ευρετήριο» παρά μόνο σε αναφορές στο παρελθόν· η έννοια του «zoekfunctie» (λειτουργία αναζήτησης) τον έχει σχεδόν αντικαταστήσει. Για τη φιλολογία και τις φιλολογικές εκδόσεις θα υποστηρίζα ότι η απώλεια της «αναλογικής αναπαράστασης» του ευρετηρίου και ακόμη και της λεξιλογικής αναφοράς σε αυτό συνιστά όντως μια μεθοδολογική αλλαγή.

Το ίδιο γεγονός δείχνει τη δυναμική της κοινωνικής διαμόρφωσης και της παλινδρόμησης με άλλο τρόπο. Με την τεχνολογία ευρετηρίασης που χρησιμοποιείται στο *eLaborate* —πρώτα *Lucene* και έπειτα *Solr*— είναι δυνατό να παράξει κανείς λίστες αποτελεσμάτων αναζήτησης σε κειμενικά συμφραζόμενα ταξινομημένων βάσει «σχετικότητας».²⁶ Αν και η εμφάνιση λίστας αποτελεσμάτων του όρου αναζήτησης σε συμφραζόμενα υιοθετήθηκε ομόφωνα, η έννοια της σχετικότητας έγινε αντικείμενο συχνών και διχαστικών αντιπαραθέσεων. Το *Lucene* εφαρμόζει έναν συνδυασμό μοντέλων Boolean και διανυσματικού χώρου για να καθορίσει τη συνάφεια των εγγράφων προς το ερώτημα του χρήστη. Το μέτρο του μοντέλου Boolean επιλέγει τα έγγραφα που αντιστοιχούν στους όρους που ο χρήστης επιθυμεί να εντοπίσει ή να αγνοήσει. Στη συνέχεια εφαρμόζεται σε αυτήν την επιλογή το διανυσματικό μοντέλο προκειμένου να βαθμολογηθεί η συνάφεια του κάθε εγγράφου ως προς το ερώτημα. Τυπικά το μοντέλο αυτό προσδιορίζει τη συνάφεια εφαρμόζοντας το μέτρο του συνημίτονου στις διανυσματικές αναπαραστάσεις του λεξιλογίου του εγγράφου και του ερωτήματος.²⁷ Το λεξιλόγιο οποιουδήποτε κειμένου μπορεί να αναπαρασταθεί σαν μαθηματικό διάνυσμα και η βασική τριγωνομετρική λειτουργία του συνημίτονου μπορεί να εφαρμοστεί για να προσδιοριστεί το μέγεθος της γωνίας μεταξύ των δύο διανυσμάτων. Αυτό ουσιαστικά σημαίνει ότι όσο μικρότερη είναι αυτή η γωνία τόσο μεγαλύτερες είναι οι ομοιότητες μεταξύ των λεξιλογίων δύο κειμένων. Στο *Lucene* αυτό το μέτρο χρησιμοποιείται για να προσδιοριστεί αν οι αναζητούμενοι όροι εμφανίζονται συχνότερα σε ένα συγκεκριμένο έγγραφο απ' ό,τι κατά μέσο όρο στο λεξιλόγιο του συνόλου των εγγράφων που ανακαλούνται με την υποβολή ενός συγκεκριμένου ερωτήματος αναζήτησης. Όσο συχνότερα εμφανίζονται οι όροι αυτοί σε ένα έγγραφο, τόσο υψηλότερα βαθμολογείται η συνάφεια αυτού του εγγράφου. Αποδείχτηκε ότι οι φιλόλογοι και άλλοι χρήστες που ήρθαν αντιμέτωποι με αυτήν την τεχνολογία στο μεγαλύτερο μέρος τους δεν εντυπωσιάστηκαν από την ταξινόμηση συνάφειας των αποτελεσμάτων, που τους φάνηκε ακατανόητη και άσχετη. Και παρόλο που αυτό το χαρακτηριστικό παρουσιάστηκε αρχικά στο περιβάλλον διεπαφής, τα περισσότερα εκδοτικά πρότζεκτ του *eLaborate* προτίμησαν τις κανονικοποιημένες ταξινομήσεις με βάση, για παράδειγμα, τον αριθμό φύλλου, το όνομα του/της συγγραφέα ή τον τίτλο του κειμένου, τον κωδικό ραφίου

²⁶ <http://lucene.apache.org>; <http://lucene.apache.org/solr>

²⁷ Dominic Widdows, «Word-Vectors and Search Engines», στο *Geometry and Meaning* (Stanford: Center for the Study of Language and Information, 2004), σσ. 131–265, <http://www.puttypeg.net/book/chapters/chapter5.html>

κλπ. Έτσι, η ταξινόμηση με βάση την παρουσία συγκεκριμένων λέξεων δεν προσφέρεται πια στα περιβάλλοντα έκδοσης και δημοσίευσης του *eLaborate* και η επιστημονική υπεύθυνη για την ανάπτυξη του λογισμικού επιβεβαίωσε ότι στους κύκλους ανοικτής δοκιμής στους οποίους υποβλήθηκε το λογισμικό, και ήταν αρκετοί, κανείς από τους εκπαιδευμένους χρήστες δεν ζήτησε αυτήν τη λειτουργία.²⁸

Η ψηφιακή εξαφάνιση της αυτόματης ταξινόμησης βάσει συνάφειας ως λειτουργίας από την τρέχουσα έκδοσή του *eLaborate* είναι μια περίπτωση κοινωνικής διαμόρφωσης της τεχνολογίας και, βέβαια, παραδειγματικής παλινδρόμησης. Η ταξινόμηση βάσει συνάφειας θα μπορούσε πιθανόν να φανεί μεθοδολογικά χρήσιμη στους φιλόλογους, που πρέπει να διαβάσουν προσεκτικά ένα μεγάλο corpus αναζητώντας τις εμφανίσεις θεμάτων, λέξεων και μοτίβων. Ακόμη και αν δεν είναι αυτός ο προεπιλεγμένος τρόπος ταξινόμησης, θα περίμενε κανείς να είναι διαθέσιμος στον χρήστη. Από τεχνική άποψη δεν εμποδίζεται η παροχή αυτής της λειτουργίας στον χρήστη, αφού είναι η προεπιλεγμένη συμπεριφορά της μηχανής αναζήτησης που χρησιμοποιείται. Στην πραγματικότητα, χρειάστηκε επιπλέον προσπάθεια κατά την ανάπτυξη του λογισμικού –αν και ομολογουμένως όχι μεγάλη– προκειμένου να προσφέρονται οι κανονικοποιημένοι τρόποι ταξινόμησης. Παρ’ όλα αυτά, η βασική, από τεχνική άποψη, λειτουργικότητα δεν είναι πια διαθέσιμη –μια ισχυρή ένδειξη ότι οι προγραμματιστές και οι φιλόλογοι βρήκαν ένα εμπόδιο κατά την ανταλλαγή γνώσεων το οποίο δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν. Με άλλα λόγια, δεν μπόρεσαν να δημιουργήσουν την απαιτούμενη μεθοδολογική πίστη για να επικοινωνήσουν και να εκτιμήσουν την πιθανή χρησιμότητα αυτής της λειτουργίας.

Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι όχι τόσο η εξαφάνιση της ταξινόμησης βάσει συνάφειας. Υπάρχουν ίσως βάσιμοι επιστημονικοί λόγοι να απορρίψει κανείς μια τέτοια αρχή ταξινόμησης –αν και οι λόγοι αυτοί δεν προβλήθηκαν από τους χρήστες σε αυτήν την περίπτωση. Περισσότερο χρησιμεύει ως ένα παράδειγμα στο οποίο η πίστη, η «απλοποιημένη κοινή γλώσσα» που χρησιμοποιήθηκε κατά την αλληλεπίδραση μεταξύ προγραμματιστών και ερευνητών, δεν στάθηκε αρκετή για να εκφράσει τη μεθοδολογική προοπτική μιας σχετικά άμεσης, φαινομενικά χρήσιμης και μη επεμβατικής μεθόδου και έτσι απέτρεψε τη θεωρητική εξέταση της υιοθέτησής της. Αυτό το παράδειγμα δείχνει πόσο δύσκολο είναι στην πραγματικότητα, τόσο για τους ερευνητές όσο και για τους προγραμματιστές, να χρησιμοποιήσουν τη ζώνη συναλλαγών για μεθοδολογικό κέρδος ή καινοτομία. Οι φιλόλογοι που συμμετείχαν χρειάζονταν πρώτα να γνωρίζουν την ύπαρξη αυτού του πράγματος που ονομάζεται «ταξινόμηση βάσει συνάφειας», προκειμένου να μπορούν να αναγνωρίσουν την πιθανή μεθοδολογική του προοπτική. Έπειτα, για να διαπιστώσουν αυτήν την προοπτική, θα χρειάζονταν τελικά να σκάψουν βαθιά τα μαθηματικά του μέτρου του συνημίτονου που χρησιμοποιείται για τη σύγκριση των διανυσμάτων και να καταλάβουν πώς τα διανύσματα μπορούν να αναπαριστούν έγγραφα. Όπως υποστηρίχθηκε και σε άλλο σημείο στο ίδιο πνεύμα, χωρίς ένα τέτοιο επίπεδο λεπτομερούς γνώσης είναι δύσκολο να αποτιμηθεί η μεθοδολογική χρησιμότητα των νέων τεχνολογιών.²⁹

Θα πρέπει επιπλέον να σημειωθεί ότι αυτό είναι ένα μικρό παράδειγμα που αφορά σχετικά τυποποιημένη ψηφιακή τεχνολογία. Η συντακτική και λεξιλογική απόσταση που πρέπει να γεφυρωθεί στην περίπτωση ενός πρότζεκτ όπως το *Circulation of Knowledge and Learned Practices in the 17th-century Dutch Republic* [Διακίνηση της Γνώσης και Λόγιες Πρακτικές στην Ολλανδική

²⁸ Karina van Dalen-Oskam, Μήνυμα e-mail προς τον συγγραφέα (10 Ιανουαρίου 2014).

²⁹ D. Sculley και Bradley M. Pasanek, «Meaning and Mining: The Impact of Implicit Assumptions in Data Mining for the Humanities», *Literary and Linguistic Computing*, 23 (2008), 409–424, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqn019>

Δημοκρατία του 17ου αιώνα] είναι σημαντικά μεγαλύτερη,³⁰ καθώς στο πρότζεκτ αυτό η αλληλογραφία οπτικοποιείται μέσω της ανάλυσης δικτύου.³¹ Μια λογική κατανόηση του τι μπορεί να συναχθεί από τις οπτικοποιήσεις ενός δικτύου και του τι αυτό προσθέτει με όρους μεθοδολογίας απαιτεί μια αρκετά βαθιά κατανόηση των μαθηματικών μοντέλων που υπόκεινται όχι μόνο στη μοντελοποίηση δικτύων και στην ανάλυσή τους γενικά, αλλά και στη μοντελοποίηση θεμάτων που χρησιμοποιείται για να παραχθούν τα δεδομένα του δικτύου.³²

Συνολικά, αυτό εγείρει το ζήτημα του κατά πόσο η μεθοδολογική αλληλεπίδραση στη μεθοδολογική ζώνη συναλλαγής πραγματώνεται σε ένα περιορισμένο συγκεκριμένο πλαίσιο εφόσον κάποιο επιφανειακό λεξιλόγιο σίγουρα ανταλλάσσεται, ένα μέρος από το οποίο μπορεί να έχει καθοριστική σημασία σε μια μελλοντική συνεργασία τόσο για τους ερευνητές όσο και για τους προγραμματιστές. Ωστόσο, μικρό μέρος αυτής της αλληλεπίδρασης αφορά βαθιά μεθοδολογική ανταλλαγή. Οι φιλόλογοι δεν παρέχουν γνώση για τις θεωρητικές έννοιες των φιλολογικών εκδόσεων και της κριτικής της λογοτεχνίας στους προγραμματιστές· και αντίστροφα, οι προγραμματιστές δεν διδάσκουν στους ερευνητές τις αρχές των μαθηματικών και του προγραμματισμού. Η κοινή γλώσσα δεν κάνει τίποτα περισσότερο από το να δημιουργεί ένα περιβάλλον διεπαφής που ανταποκρίνεται στις ανάγκες των ερευνητών των ανθρωπιστικών σπουδών όπως αυτές γίνονται αντιληπτές. Αυτό το περιβάλλον διεπαφής καθίσταται μια έκφραση των αντιλήψεων αυτών των ερευνητών σχετικά με το πώς η ψηφιακή τεχνολογία θα μπορούσε να υπηρετήσει τον σκοπό τους.

Το μεθοδολογικό κέρδος σε αυτό είναι μάλλον επιφανειακό: η πρόσβαση και οι δυνατότητες εύρεσης αυξάνονται σε εμβέλεια, όμως οι έννοιες και οι διαδικασίες μένουν σχεδόν अपαράλλακτες. Γίνεται ψηφιακή μετάφραση, όμως η μεθοδολογική καινοτομία είναι μικρή. Πολύ περισσότερο, η πιθανή ή πραγματοποιούμενη μεθοδολογική καινοτομία συμβαίνει μάλλον συγκαλυμμένα. Στην περίπτωση της ταξινόμησης βάσει συνάφειας στο *eLaborate* η δυνατότητα υπάρχει, αλλά αποκρύπτεται —ξανά!— από το γραφικό περιβάλλον διεπαφής και από τη μη βέλτιστη ανταλλαγή μεθοδολογίας μεταξύ ερευνητών και προγραμματιστών. Στην περίπτωση του πρότζεκτ *Circulation of Knowledge* η μηχανική, η τεχνολογία και η μεθοδολογία ενσωματώνονται από τους επιστήμονες της πληροφορικής σχεδόν εντελώς συγκαλυμμένα στο προκύπτον ψηφιακό περιβάλλον. Μια ακόμα συνέπεια ήταν ότι ο κύριος τεχνικός προγραμματιστής είχε να αντιπαλέψει αρνητικά συναισθήματα έλλειψης αναγνώρισης της μεθοδολογικής αξίας της προσέγγισής του. Η συγκάλυψη αυτής της μεθοδολογικής καινοτομίας κάθε άλλο παρά ασήμαντη είναι. Αν, όπως υποδεικνύει ο Peter Shillingsburg, οι εκδόσεις είναι φιλολογικά και κριτικά επιχειρήματα σχετικά με το τι σημαίνει ένα κειμενικό τεκμήριο ή σχετικά με το πώς θα πρέπει να διαβαστεί, τότε η ψηφιακή έκδοση είναι επίσης ένα επιχείρημα.³³ Αφού τόσο το περιβάλλον διεπαφής όσο και το μοντέλο είναι συστατικά της ψηφιακής έκδοσης, είναι και τα δυο τμήματα αυτού του διανοητικού επιχειρήματος. Το μοντέλο —δηλαδή ο συνδυασμός

³⁰ <http://ckcc.huygens.knaw.nl>

³¹ Charles van den Heuvel, «Circulation of Knowledge in the Digital Republic of Letters: Making Correspondences of Manuscripts and Printed Editions Accessible for Research» (παρουσιάστηκε στο *5th Liber Manuscript Conference: Promoting Access to Manuscript Content*, Paris Bibliothèque Nationale de France, 29–31 Μαΐου 2012), http://ckcc.huygens.knaw.nl/wp-content/bestanden/2012/05/CHeuvel_LIBER_ParijsDEF.pdf

³² Peter Wittek και Walter Ravenek, «Supporting the Exploration of a Corpus of 17th-Century Scholarly Correspondences by Topic Modeling», στο *Supporting Digital Humanities 2011: Answering the Unaskable*, επιμ. Bente Maegaard (παρουσιάστηκε στο *SDH 2011 Supporting Digital Humanities: Answering the Unaskable*, Copenhagen, 2011), <http://www.clarin.nl/sites/default/files/sdh2011-wittek-ravenek.pdf>

³³ Peter Shillingsburg, «Is Reliable Social Scholarly Editing an Oxymoron?», *Social, Digital, Scholarly Editing* (Saskatoon: University of Saskatchewan, 2013), http://ecommons.luc.edu/ctsdh_pubs/1

του μοντέλου δεδομένων και της λογικής της υπολογιστικής γλώσσας που το θέτει σε εφαρμογή— συλλαμβάνεται εξολοκλήρου από ειδικούς της πληροφορικής. Το περιβάλλον διεπαφής και η προβολή του μοντέλου που προσφέρει, συμπεριλαμβανομένων των λειτουργιών του μοντέλου που εκθέτει ή αποκρύπτει από τον έξω κόσμο, συλλαμβάνεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από προγραμματιστές και σχεδιαστές. Η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται για αυτόν τον σκοπό είναι στην ουσία απρόσιτη για φιλόλογους, που στερούνται τις δεξιότητες που απαιτούνται για να ερμηνεύσουν και να κατανοήσουν τις τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται. Δεδομένου ότι οι επιστήμονες της πληροφορικής δημιουργούν τόσο μεγάλο μέρος του διανοητικού επιχειρήματος που διέπει μια συγκεκριμένη ψηφιακή φιλολογική έκδοση, φαίνεται ότι η ύπαρξη μιας επαρκώς ευρείας κοινής μεθοδολογικής γλώσσας είναι ζωτική για την ψηφιακή φιλολογία. Ωστόσο, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε, η τρέχουσα δυναμική της αλληλεπίδρασης δεν βοηθά να τη δημιουργήσουμε.

5.4 Η θεωρία των συναλλαγών στο ευρύτερο πλαίσιο της φιλολογίας

Αν και η ζώνη συναλλαγών μεταξύ της επιστήμης των υπολογιστών ή της ψηφιακής τεχνολογίας και της φιλολογίας μοιάζει τόσο προβληματική στο μικρότερο, πιο πρακτικό επίπεδο, δεν φαίνεται να υπάρχει καμία έλλειψη μεθοδολογικών συναλλαγών στο θεωρητικό επίπεδο. Δεν είναι βέβαια, εφικτό στην έκταση αυτού του κεφαλαίου να αφηγηθούμε με εξαντλητική λεπτομέρεια και να διαχωρίσουμε τις περίπλοκα συνυφασμένες ιστορίες της φιλολογίας, της αναπαράστασης της γνώσης, της λογοτεχνικής κριτικής, της πληροφορικής και των ψηφιακών τεχνολογιών. Επιπλέον, το γράψιμο της ιστορίας συχνά συνεπάγεται μια εσφαλμένα ντετερμινιστική αφήγηση αιτίου και αιτιατού. Ωστόσο, είναι σημαντικό να εντοπίσουμε μια σειρά από γεγονότα-κλειδιά. Οι απαρχές του διαδικτύου και του παγκόσμιου ιστού συνήθως ταυτίζονται με το όραμα του Vannevar Bush να κατασκευάσει το Memex, ένα φανταστικό σύστημα που θα αποθήκευε, θα εντόπιζε, θα ευρετηρίαζε και θα ανακαλούσε οποιαδήποτε πληροφορία και —αυτό είναι το πιο κρίσιμο— θα μπορούσε να ξαναγράψει αυτήν την πληροφορία διατηρώντας αρχεία των παραλλαγών ώστε να μπορούμε να εντοπίσουμε την πορεία των σκέψεών μας.³⁴ Οι οραματισμοί τέτοιων συστημάτων γνώσης πηγαινούν ωστόσο ακόμη πιο πίσω στο παρελθόν, τουλάχιστον στο έργο του Paul Otlet στις αρχές του εικοστού αιώνα, όπως επανειλημμένα έχει καταδειχτεί.³⁵ Ήταν ο Theodor Nelson που επινόησε τον όρο Υπερκείμενο και κατασκεύασε μια θεωρία για αυτό, ανατρέχοντας μεταξύ άλλων στον Bush.³⁶ Οι απόπειρες του Nelson να υλοποιήσει τους οραματισμούς του απέτυχαν να καταλήξουν σε επιτυχή εργαλεία· αντί για αυτόν ήταν ο Tim Berners-Lee και η ομάδα του που ανέπτυξαν το Πρωτόκολλο Μεταφοράς Υπερκειμένου (Hypertext Transfer Protocol), το οποίο έδωσε το έναυσμα για τον Παγκόσμιο Ιστό με αναφορά στο έργο του

³⁴ Vannevar Bush, «As We May Think», *The Atlantic* (Ιούλιος, 1945), σσ. 112–124.

³⁵ W. Boyd Rayward, «Visions of Xanadu: Paul Otlet (1868–1944) and Hypertext», *JASIS*, 45 (1994), 235–250· Michael Buckland, «What Is a “Document”?», *Journal of the American Society of Information Science*, 48 (1997), 804–809· Edward Vanhoutte, «Paul Otlet (1868–1944) και Vannevar Bush (1890–1974)», *The Mind Tool: Edward Vanhoutte’s Blog*, 2009, <http://edwardvanhoutte.blogspot.nl/2009/03/paul-otlet-1868-1944-and-vannevar-bush.html>· Charles van den Heuvel και W. Boyd Rayward, «Facing Interfaces: Paul Otlet’s Visualizations of Data Integration», *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 62 (2011), 2313–2326.

³⁶ Theodor Holm Nelson, *Literary Machines: The Report on, and of, Project Xanadu Concerning Word Processing, Electronic Publishing, Hypertext, Thinkertoys, Tomorrow’s Intellectual Revolution, and Certain Other Topics Including Knowledge, Education and Freedom* (Sausalito: Mindful Press, 1993· πρώτη έκδοση 1981).

Nelson.³⁷ Αν και ευνοϊκά διακειμένος προς το εγχείρημά του, ο Nelson στο βάθος απεχθάνεται τον τρόπο που το υλοποίησε τεχνικά ο Lee:

Είναι ζωτικής σημασίας να επισημάνουμε ότι ο τρόπος που βλέπει ο Tim το υπερκείμενο (αποκλειστικά μονοδρομικοί δεσμοί, αόρατοι και χωρίς να επιτρέπεται να αλληλοκαλύπτονται) είναι τελείως διαφορετικός από τον δικό μου (ορατοί, αδιάσπαστοι δεσμοί πολλαπλών κατευθύνσεων και προελεύσεων, περιεχόμενο που είναι δυνατό νομίμως και συνολικά να αναϋφανθεί από οποιονδήποτε για τη δημιουργία νέων εγγράφων τα οποία με μονοπάτια οδηγούν πίσω στα αρχικά, δυνατότητα συμπερίληψης των ίδιων των εγγράφων εκτός από τους δεσμούς προς αυτά —όπως στο αρχικό όραμα του Vannevar Bush).³⁸

Είτε είναι ελλιπής είτε όχι, η τεχνολογία HTTP συμβαίνει να ευθυγραμμίζεται ωραία με πολλές ιδέες σχετικά με τη φύση της γνώσης και του κειμένου που αναδύονται στη λογοτεχνική κριτική, στην κειμενική θεωρία και στη σημειωτική, οι οποίες όλο και περισσότερο θεωρούν προβληματική τη θεώρηση του κειμένου ως γραμμικού και καταλήγουν σε πιο μεταδομιστικές προσεγγίσεις. Ο George Landow συνοψίζει αυτήν τη σύγκλιση:

Το υπερκείμενο, μια τεχνολογία πληροφορίας που αποτελείται από μεμονωμένα τμήματα κειμένου ή «lexia» και τους ηλεκτρονικούς δεσμούς που τα συνδέουν, έχει πολλά κοινά με την πρόσφατη λογοτεχνική και κριτική θεωρία. Για παράδειγμα, όπως συχνά συμβαίνει και στο πρόσφατο έργο μεταδομιστών κριτικών, όπως ο Roland Barthes και ο Jacques Derrida, το υπερκείμενο επαναπροσδιορίζει τις συμβατικές, παγιωμένες παραδοχές για τους συγγραφείς και τους αναγνώστες και για τα κείμενα που αυτοί γράφουν και διαβάζουν. Η ηλεκτρονική διασύνδεση, η οποία προσδίδει ένα από τα καθοριστικά χαρακτηριστικά του υπερκειμένου, ενσαρκώνει επίσης την ιδέα της διακειμενικότητας της Julia Kristeva, την έμφαση του Mikhail Bakhtin στην πολυφωνικότητα, τις θεωρήσεις του Michel Foucault σχετικά με τα δίκτυα εξουσίας και τις θεωρίες του Gilles Deleuze και του Felix Guattari για ριζωματική, «νομαδική σκέψη». Η ίδια η ιδέα της υπερκειμενικότητας φαίνεται να πήρε μορφή περίπου την ίδια περίοδο που αναπτυσσόταν ο μεταδομισμός, όμως τα σημεία σύγκλισής τους έχουν πιο στενή σχέση από αυτήν της απλής σύμπτωσης, καθώς και τα δύο ξεπήδησαν από τη δυσαρέσκεια προς τα σχετιζόμενα μεταξύ τους φαινόμενα του τυπωμένου βιβλίου και της ιεραρχικά δομημένης σκέψης.³⁹

Η ψηφιακή φιλολογία και πιο συγκεκριμένα η ψηφιακή φιλολογική έκδοση προφανώς βασίζεται στις τεχνολογίες που γεννήθηκαν με την εξέλιξη του διαδικτύου και του υπερκειμενικού πρωτοκόλλου. Με τη σειρά τους αυτές οι τεχνολογίες έχουν τις ρίζες τους στη θεωρία που θεωρεί τη φύση της γνώσης, την πληροφορία και τα έγγραφα ως ιδιαίτερος διασυνδεδεμένα και αναφορικά, ή, αλλιώς, συμπλεγμένα και διασυμπεριληπτικά, όπως θα το διατύπωνε κατά πάσα πιθανότητα ο Nelson. Ο Peter Robinson εκφράζει παρόμοιες απόψεις όταν πραγματεύεται την ιδέα των «διαμοιρασμένων εκδόσεων» με αναφορές επίσης στον Peter Shillingsburg και τον Paul Eggert.⁴⁰ Ο Robinson ενδιαφέρεται για τις ευμετάβλητες παραμέτρους των εκδόσεων. Διατυπώνει την αρχή ότι οι αναγνώστες μπορεί επίσης να μετατραπούν σε συγγραφείς και προτείνει οι

³⁷ Tim Berners-Lee, «Information Management: A Proposal» (CERN, 1989), <http://info.cern.ch/Proposal.html>

³⁸ Theodor Holm Nelson, *POSSIBLEX: Movies, Intellect, Creative Control, My Computer Life and the Fight for Civilization* (Sausalito: Mindful Press, 2010).

³⁹ *Hyper/Text/Theory*, επιμ. George P. Landow (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994).

⁴⁰ Peter Robinson, «Where We Are with Electronic Scholarly Editions, and Where We Want to Be», *Jahrbuch für Computerphilologie*, 5 (2003), 125–146, <http://computerphilologie.uni-muenchen.de/jg03/robinson.html>

εκδόσεις να υπάρχουν με έναν διαμοιραστικό τρόπο σε ένα διαδραστικό διαδικτυακό περιβάλλον. Κάθε αναγνώστης μπορεί να εκπροσωπείται διαφορετικά στην έκδοση:

μια μεταγραφή του χειρογράφου από έναν ιστότοπο, ένα στρώμα σχολιασμού από έναν μελετητή, κειμενικές σημειώσεις και διορθώσεις από έναν άλλο, όλα σε διαφορετικούς εξυπηρετητές σε διαφορετικά μέρη του κόσμου. Για να το πούμε με συντομία: οι εκδόσεις αυτές θα είναι ρευστές, συνεργατικές και διαμοιρασμένες, έργο πολλών και κτήμα όλων.⁴¹

Σύμφωνα με τον George P. Landow, αυτό το όραμα συνδέεται στενά με το Σύμπαν Εγγράφων [Docuverse], την ιδέα της μη γραμμικής γραφής και τα υπερκειμενικά συστήματα που περιγράφει ο Nelson:

Ίσως η σημαντικότερη εξέλιξη στον κόσμο των υπερμέσων υπήρξε η σταθερή εξέλιξη των συστημάτων γραφής-ανάγνωσης — με άλλα λόγια, των συστημάτων του τύπου που οραματίστηκαν οι πρωτοπόροι θεωρητικοί Vannevar Bush και Theodor H. Nelson. Τα ιστολόγια, τα wiki [...] όλα αντιπροσωπεύουν απόπειρες να μεταφερθούν στο διαδίκτυο χαρακτηριστικά που βρίσκουμε σε λογισμικά υπερκειμένου της δεκαετίας του '80 που μετέτρεπαν τους αναγνώστες σε συγγραφείς.⁴²

Ωστόσο, οι ιδέες για πιο διαδραστικές και ευέλικτες εκδόσεις έχουν σχέση επίσης με ένα άλλο σύμπλεγμα θεωριών που περιβάλλουν το θεμελιώδες χαρακτηριστικό της αστάθειας του κειμένου. Αυτό το σύμπλεγμα περιλαμβάνει μια μεταδομιστική θέαση του κειμένου, όπου το κείμενο δεν είναι βιβλίο αλλά υπερκείμενο και σύμφωνα με την οποία το υπερκείμενο υπογραμμίζει την ευμεταβλητότητα του κειμένου, τον ετερογενή, ασταθή, διαδραστικό και ανοικτό χαρακτήρα του — ιδέες μάλλον αντίθετες με τη θέαση του κειμένου ως μιας αμετάβλητης μορφής που περικλείεται και οριοθετείται από το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλο μέσα σε ένα βιβλίο. Αυτό το θεωρητικό σύμπλεγμα δανείζεται επίσης ιδέες για τη ρευστότητα του κειμένου όπως εκφράζεται, για παράδειγμα, από τον John Bryant, ο οποίος μας καλεί να στρέψουμε την προσοχή μας στην αέναη ρευστότητα που παρουσιάζουν τα κείμενα μέσα από τις αναθεωρήσεις τους πριν την εκτύπωση, τις αναθεωρημένες εκδόσεις και τις διασκευές τους που δίνουν διαφορετικές μορφές στα λογοτεχνικά έργα, οι οποίες απευθύνονται σε διαφορετικό κάθε φορά αναγνωστικό κοινό.⁴³ Με παρόμοιο τρόπο, η σημασία των ασταθών παραμέτρων του κειμένου για τις φιλολογικές εκδόσεις εκφράζεται μέσα από τη γενετική κριτική, όπως είναι γνωστή, μια εκδοτική προσέγγιση που εστιάζει στο προ-κείμενο, τη διαδικασία της γραφής και την αναθεώρηση που προηγείται της δημοσίευσης του βιβλίου.⁴⁴

⁴¹ Ο.π.

⁴² George P. Landow, *Hypertext 3.0: Critical Theory and New Media in an Era of Globalization*, αναθεωρημένη έκδοση του *Hypertext 2.0* 1997 (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006), σ. xiv. [(Σ.τ.Μ.) Ο όρος Docuverse, που αναφέρεται πριν από το παράθεμα, επινοήθηκε από τον Theodor H. Nelson (από το Document=έγγραφο και το Universe=Σύμπαν) για να δηλώσει ένα είδος παγκόσμιας βιβλιοθήκης που θα περιλάμβανε όλα τα κείμενα που έχουν γραφτεί διασυνδεδεμένα μεταξύ τους με τη δυνατότητα να διασυνδεθούν με νέα έγγραφα και να τροποποιηθούν διατηρώντας τις προηγούμενες εκδοχές και διασυνδέσεις τους].

⁴³ John Bryant, *The Fluid Text: A Theory of Revision and Editing for Book and Screen* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002).

⁴⁴ Dirk Van Hulle, *Textual Awareness: A Genetic Study of Late Manuscripts by Joyce, Proust, and Mann* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004): Domenico Fiormonte και Cinzia Pusccheddu, «The Text as a Product and as a Process: History, Genesis, Experiments», στο *Manuscript, Variant, Genese-Genesis*, επιμ. Edward Vanhoutte και M. de Smedt (Gent: KANTL, 2006), σσ. 109–128,

Η αστάθεια και οι όψεις του κειμένου ως διαδικασίας είναι επίσης σημαντικές στη φιλολογία και στις πρακτικές των φιλολογικών εκδόσεων από τη σκοπιά της χρήσης αυτών των εκδόσεων μετά τη δημοσίευσή τους. Οι θεωρίες πίσω από το υπερκείμενο μαζί με αυτές των συστημάτων ανάγνωσης–γραφής διαμορφώνουν επίσης θεωρίες που αφορούν τις κοινωνικές όψεις του κειμένου και της φιλολογίας. Τα συστήματα ανάγνωσης–γραφής διευκολύνουν τον πληθοπορισμό, ανοίγοντας έτσι τη διαδικασία δημιουργίας της φιλολογικής έκδοσης σε «ερασιτέχνες ειδικούς»,⁴⁵ μια πηγή εργατικού μόχθου δυνητικά πολύ μεγαλύτερη από αυτήν που μπορεί να προσφέρει ένας μεμονωμένος ερευνητής.⁴⁶ Ο πληθοπορισμός εμπλέκει ένα κοινό χρηστών στη διαδικασία της δημιουργίας μιας φιλολογικής έκδοσης κυριολεκτικά ενόσω αυτή βρίσκεται στη φάση του προ-κειμένου [*avant-texte*]. Αυτή η δυναμική δεν είναι απαραίτητο να περιορίζεται, για παράδειγμα, στο στάδιο της μεταγραφής ενός φιλολογικού πρότζεκτ. Παράλληλα, διάφορες ιδέες έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο των αποκαλούμενων «κοινωνικών εκδόσεων», οι οποίες επιτρέπουν στους αναγνώστες/χρήστες να προσθέτουν τη γνώση τους στην έκδοση και να μετατρέπουν τη δημιουργία και τη χρήση της σε έργο της κοινότητας που διενεργείται υπό την καθοδήγηση των ειδικών μελετητών.⁴⁷ Τέλος, οι όψεις του κειμένου ως διαδικασίας επίσης αναδεικνύονται μέσα από τους νέους υπολογιστικούς τρόπους με τους οποίους οι αναγνώστες/χρήστες μπορεί να εμπλακούν με τα κείμενα και τις φιλολογικές εκδόσεις. Αυτός ο παράγοντας είχε εκφραστεί ήδη από το 1949 μέσα από αυτό που συνήθως σήμερα θεωρούμε ως την πρώτη εφαρμογή της Πληροφορικής στις Ανθρωπιστικές Σπουδές: το έργο του Roberto Busa,⁴⁸ το οποίο οδήγησε στη δημιουργία των κατάλληλων υπολογιστικών μέσων προκειμένου να εξαχθεί αυτόματα ένας συμφραστικός πίνακας των έργων του Αγίου Θωμά του Ακινάτη.⁴⁹ Αυτή υπήρξε η αρχή μιας μακράς εξέλιξης που προοιωνίζει τις τρέχουσες υπολογιστικά υποστηριζόμενες αναλυτικές μεθόδους που εφαρμόζονται στα λογοτεχνικά κείμενα, όπως η εξ αποστάσεως ανάγνωση [*distant reading*], η αλγοριθμική ανάγνωση και η ανάλυση μαζικών δεδομένων [*big data*].⁵⁰

http://www.academia.edu/618689/The_Text_As_a_Product_and_As_a_Process._History_Genesis_Experiments

⁴⁵ Katherine N. Hayles, *How We Think: Digital Media and Contemporary Technogenesis* (Chicago: University of Chicago Press, 2012).

⁴⁶ Ben Brumfield, «The Collaborative Future of Amateur Editions», *Collaborative Manuscript Transcription*, 2013, <http://manuscripttranscription.blogspot.co.uk/2013/07/the-collaborative-future-of-amateur.html>

⁴⁷ Ray Siemens κ.ά., «Toward Modeling the Social Edition: An Approach to Understanding the Electronic Scholarly Edition in the Context of New and Emerging Social Media», *Literary and Linguistic Computing*, 27 (2012), 445–461, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqs013> —βλ. επίσης το κεφάλαιο από τους Siemens κ.ά. στον παρόντα τόμο.

⁴⁸ Steven E. Jones, *Roberto Busa, S. J., and the Emergence of Humanities Computing* (New York and London: Routledge, 2016).

⁴⁹ Hockey, «The History of Humanities Computing», *ό.π.*

⁵⁰ Dino Buzzetti, «Digital Editions and Text Processing», στο *Text Editing, Print and the Digital World*, επιμ. Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland (Farnham and Burlington: Ashgate, 2009), σσ. 45–61, http://www.academia.edu/391823/Digital_Editions_and_Text_Processing· Franco Moretti, *Graphs, Maps, Trees*, *ό.π.*· Stephen Ramsay, *Reading Machines: Toward an Algorithmic Criticism* (Urbana-Champaign: University of Illinois Press, 2011)· Matthew L. Jockers, *Macroanalysis: Digital Methods and Literary History* (Urbana-Champaign: University of Illinois Press, 2013).

5.5 Η μορφή της ψηφιακής έκδοσης με βάση την πραγματικότητα

Για να το πούμε με συντομία, η αλληλεπίδραση μεταξύ ψηφιακής τεχνολογίας και φιλολογίας αναδεικνύει μεθοδολογικά τόσο τις ασταθείς και ρευστές παραμέτρους του κειμένου, όσο και τις όψεις του κειμένου ως διαδικασίας. Αυτή είναι η βασική αρχή που η επιστήμη των υπολογιστών συνεισφέρει στη φιλολογία:

Το υπερκείμενο, αντίθετα από το έντυπο, ορίζεται κυρίως σε σχέση με τη διαδικασία και το συγκεκριμένο. Ακολουθώντας μια βασική αρχή της θεωρίας της τεχνητής νοημοσύνης, θεωρεί ότι η αναπαράσταση και η απόκτηση της γνώσης είναι ένα πρόβλημα προσδιορισμού και αναζήτησης χώρων πληροφόρησης και αναγνωρίζει ότι αυτοί οι χώροι και οι μέθοδοι αναζήτησης θα ποικίλουν ανάλογα με τους σκοπούς και τις ικανότητες συγκεκριμένων χρηστών.⁵¹

Οι ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις είναι πράγματι χώροι πληροφόρησης. Ωστόσο συχνά δεν είναι χώροι πληροφόρησης που μπορούν να ευθυγραμμιστούν με την πίστιν που περιγράψαμε παραπάνω. Οι θεωρητικές έννοιες της φιλολογίας και της φιλολογικής ψηφιακής έκδοσης που βρίσκουμε στις ζώνες συναλλαγής μεταξύ της φιλολογίας και επιστήμης των υπολογιστών απαιτούν μια αναπαράσταση του κειμένου και των εκδόσεων που θα διασφαλίζει ότι οι περιεχόμενες στην έκδοση πληροφορίες εκφράζονται πρωτίστως σύμφωνα με τις αρχές του υπερκειμένου. Ωστόσο, η τρέχουσα πραγματικότητα είναι πολύ διαφορετική. Στη φιλολογία, οι διαδικτυακοί κόμβοι είναι περισσότερο «δοχεία» που κατευθύνουν μέσω ενός URL σε ένα ψηφιακό έγγραφο ή σε μια ψηφιακή έκδοση ως σύνολο, ως δεξαμενή δεδομένων. Η έκδοση της αλληλογραφίας του Van Gogh, για παράδειγμα, εδρεύει στον κόμβο <http://www.vangoghletters.org/vg/> ως ένας συνολικός και μονολιθικός σωρός επιμελημένου κειμένου αλληλογραφίας: ο σωρός περιλαμβάνει σχόλια, επισημείωση, μεταφράσεις κλπ. Η λεπτομερέστερη κατάτμηση που εμφανίζει το δίκτυο της αλληλογραφίας στην ιστοσελίδα είναι στο επίπεδο της μεμονωμένης επιστολής (π.χ. <http://vangoghletters.org/vg/letters/let043/letter.html>). Ακόμη και αυτό το URL αντιπροσωπεύει ένα σύνθετο αντικείμενο, δηλαδή ένα νοηματοδοτημένο σύνολο από πολλαπλά αντικείμενα ακαδημαϊκής μελέτης: δύο αντίγραφα χειρογράφων, ένα μεταγραμμένο κείμενο, επισημείωση, ενοποιημένα σε ένα περιβάλλον διεπαφής που (για να αναφερθούμε ξανά στον Shillingsburg) αντιπροσωπεύει ένα εκδοτικό επιχείρημα σχετικά με το πώς θα έπρεπε να είναι μια ψηφιακή φιλολογική έκδοση αυτής της συγκεκριμένης επιστολής. Σύμφωνα με αυτό το επιχείρημα, η προσφυγή στη μεταγραφή, στο αντίγραφο, σε μια συγκεκριμένη επισημείωση μεμονωμένα δεν έχει νόημα. Οι περισσότερες ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις στο διαδίκτυο έχουν παρόμοια μορφή. Μετά βίας θα μπορούσαν να θεωρηθούν καλύτερες από ένα δίκτυο κόμβων στο οποίο κάθε κόμβος αντιπροσωπεύει μια συγκεκριμένη έκδοση που προσφέρεται σε μορφή PDF. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης, είναι αδύνατο να προσεγγίσει κανείς τα κείμενα (και επομένως και τις εκδόσεις) πέρα από το γραφικό περιβάλλον διεπαφής με τρόπους συμβατούς προς το μοντέλο του υπερκειμένου.

Οι ψηφιακές εκδόσεις συχνά διαφημίζουν την ικανότητά τους να αναπαριστούν εξαντλητικά το κείμενο, διακηρύσσοντας ότι δεν είναι ανάγκη να πάρουν αποφάσεις για τον αποκλεισμό υλικού από την έκδοση.⁵² Πράγματι, είναι ένα πλεονέκτημα ότι οι ψηφιακές

⁵¹ Paul N. Edwards, «Hyper Text and Hypertension: Post-Structuralist Critical Theory, Social Studies of Science, and Software», *Social Studies of Science*, 24 (1994), 229–278.

⁵² Βλ. π.χ. Kenneth M. Price, «Electronic Scholarly Editions», στο *A Companion to Digital Literary Studies*, επιμ. Ray Siemens και Susan Schreiban (Oxford: Blackwell, 2008),

φιλολογικές εκδόσεις μπορούν να είναι ευρύχωρες, χωρίς όριο. Στην περίπτωση σημαίνουσας και μεγάλης παράδοσης ενός συγκεκριμένου έργου, αυτή η προοπτική μπορεί να επιτρέψει την παρουσίαση όλων των μαρτύρων ως αντικειμένων ενός καταλόγου ή ως ψηφιακού αρχείου. Αναμφίβολα, αυτό αποτελεί προσόν όχι μόνο εξαιτίας της εξαντλητικότητας της παρουσίασης, αλλά κυρίως επειδή επιτρέπει την έκφραση των σχέσεων μεταξύ των μαρτύρων και έτσι μεταξύ άλλων της γένεσης και της ρευστότητας των κειμένων —στην πραγματικότητα των όψεων των κειμένων ως διαδικασίας— για τις οποίες το υπερκειμενικό μοντέλο όπως το περιγράψαμε προσφέρει τεχνολογική εκφραστική προοπτική. Στην πραγματικότητα των σύγχρονων ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων, ωστόσο, αυτή η προοπτική σπάνια φαίνεται να εκπληρώνεται. Ένα γραφικό περιβάλλον διεπαφής συνήθως επιτρέπει στον χρήστη να επιλέξει και να προβάλλει έναν μόνο μάρτυρα ή ίσως να συγκρίνει τα κείμενα πολλαπλών μαρτύρων, ειδικά αν ο εκδότης έχει ενσωματώσει ένα εργαλείο σύγκρισης ή αντιβολής όπως το *Juxta*.⁵³ Ο κατάλογος πιθανότατα θα επιτρέψει επίσης την προβολή όλων των μαρτύρων με χρονολογική ταξινόμηση. Η ταξινόμηση αυτής της λίστας θα βασίζεται κατά πάσα πιθανότητα σε κάποιο στοιχείο μεταδεδομένων που θα ονομάζεται «ημερομηνία» ή κάτι παρόμοιο, το οποίο περιλαμβάνεται στη σχεσιακή βάση δεδομένων που υπόκειται της ψηφιακής έκδοσης του αρχείου. Η ίδια η λίστα αποτελεί μια παραγόμενη GUI οπτικοποίηση που εκφράζει αυτά τα μεταδεδομένα. Το ζήτημα εδώ είναι ότι μια λίστα που αναπαριστάται με αυτόν τον τρόπο δεν αναπαριστά υπερκειμενικά τη χρονολογική συνδεσιμότητα των μαρτύρων, είναι απλώς μια λίστα από μεμονωμένα μεταδεδομένα. Αυτό διαφέρει από την ιδέα του υπερκειμένου ότι όλες οι πληροφορίες εκφράζονται ως μηχανικά διαχειρίσιμοι κόμβοι και δεσμοί, ούτως ώστε να παράγεται ένα εκφραστικό δίκτυο γνώσεων. Αυτό σημαίνει ότι η χρονολογική ταξινόμηση των μαρτύρων στην περίπτωση αυτή μπορεί να εξαχθεί μόνο μέσω της ανθρώπινης νόησης από τη λίστα που βασίζεται σε μεταδεδομένα —δεν αναπαρίσταται ως γνώση σε μια υπολογιστικά διαχειρίσιμη μορφή εγγενή για το υπερκειμενικό μέσο. Έτσι, μπορεί να επενδύεται μεγάλη προσπάθεια στη συλλογή εξαντλητικών αναπαραστάσεων των μεμονωμένων μαρτύρων, αλλά αν το αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας επιτρέπει μόνο την περιήγηση στο επίπεδο του χρήστη στα σχεσιακά δεδομένα που αναπαρίστανται ως ένα γραφικό περιβάλλον διεπαφής, τότε η ψηφιακή φιλολογική έκδοση δεν είναι ένας αποτελεσματικός υπερκειμενικός χώρος γνώσης. Μια τέτοια έκδοση μπορεί να εξακολουθεί να είναι ακόμα πολύτιμη και μόνο για τον πλούτο της πληροφορίας που προσφέρει, αλλά παραμένει σταθερά στο επίπεδο της αναπαράστασης των εγγράφων για ανθρώπινη κατανάλωση, χωρίς να ενσωματώνει τις σχέσεις μεταξύ των μαρτύρων σε μια υπολογιστικά δικτυωμένη αναπαράσταση.

5.6 Παλινδρόμηση και επανεπιβεβαίωση

Δεν υπάρχει τίποτε ντετερμινιστικό σχετικά με την τεχνολογία και πράγματι τίποτε ιδιαίτερα ντετερμινιστικό σχετικά με το υπερκείμενο. Ως τεχνολογία που εκφράζει το κείμενο και το παρουσιάζει στη μορφή της ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης, το υπερκείμενο έχει διαμορφωθεί από την κοινότητα των μελετητών ως κάτι ελάχιστα περισσότερο από ένα αποθηκευτικό ντουλάπι για μεμονωμένα έγγραφα. Οι περισσότερες ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις που υπάρχουν στο Διαδίκτυο εκφράζουν τη συγκεκριμένη άποψη που έχει ο υπεύθυνος για τη έκδοση μελετητής σχετικά με το πώς πρέπει να μοιάζει μια ψηφιακή έκδοση: τυπικά, η άποψη αυτή είναι

http://www.digitalhumanities.org/companion/view?docId=blackwell/9781405148641/9781405148641.xml&chunk.id=ss1-6-5&toc.depth=1&toc.id=ss1-6-5&brand=9781405148641_brand

⁵³ <http://www.juxtasoftware.org>

μια ανα-αναπαράσταση του βιβλίου. Βρίσκουμε συλλογές ομοιοτύπων ταξινομημένων ανά σελίδα και μεταγραφές που εμφανίζονται ως μεμονωμένες μονάδες, κλεισμένες και περιορισμένες από το εισαγωγικό υλικό που αποτελεί το περιβάλλον διεπαφής. Υπάρχει έγνοια για τη ρευστή πλευρά των κειμένων και για το συγκείμενο. Η έκδοση *Hyperstack edition of Saint Patrick's "Confessio"*,⁵⁴ για παράδειγμα, ρητά προσφέρει στους χρήστες τη δυνατότητα να βγουν από την «κεντρικότητα του κειμένου διαμέσου του πυκνού πλέγματος των κειμενικών επιπέδων και των πληροφοριών που τα πλαισιώνουν απαντώντας σε ερωτήσεις που είναι πιθανό να δημιουργηθούν στον νου τους».⁵⁵ Το εν λόγω πυκνό πλέγμα είναι ουσιαστικά ένα ακτινωτό δίκτυο που ακτινοβολεί από την κεντρική σελίδα προς τα φύλλα που περιέχουν σελίδες μεταδομένων, ομοιότυπα ή φύλλα χειρογράφων ή μεταγραφές ολόκληρων κειμένων. Παρά την εντυπωσιακή πυκνότητα της πληροφορίας, η ίδια η πληροφορία δεν είναι τόσο πυκνά διασυνδεδεμένη. Οι σχέσεις μεταξύ των κειμένων και της συγκεκριμένης πληροφορίας περιγράφονται, αλλά δεν εκφράζονται μέσω της «υπερ-δομής» π.χ. των δεσμών <http>. Ακόμη κι έτσι, η *Confessio* είναι μάλλον η εξαίρεση στον κανόνα — πολύ μικρός αριθμός των σημερινών ψηφιακών εκδόσεων φαίνεται να ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για το κεντρικό ιδεώδες του υπερκειμένου ως έκφρασης διασυνδεδεμένης πληροφορίας, διαδικασίας και συγκειμένου.

Οι περισσότερες ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις, μάλιστα, είναι σχεδόν κυριολεκτικές μεταφράσεις ενός βιβλίου σε ένα μη βιβλιοκεντρικό μέσο. Ο Peter Robinson, γράφοντας για τις διαφορές του κειμένου ως έργου και του κειμένου ως τεκμηρίου, υποστηρίζει ότι στο ξεκίνημα των ψηφιακών εκδόσεων — περίπου μέχρι το 2005 — οι μελετητές ευνοούσαν την οπτική του κειμένου ως έργου, εστιάζοντας στη δυνατότητα των ψηφιακών τεχνολογιών να εκφράσουν και να υποστηρίξουν τις ιδιότητες του κειμένου που δομούν το νόημά του.⁵⁶ Πρόσφατα, συνεχίζει, αυτή η τάση έχει εντελώς αντιστραφεί. Οι πιο πρόσφατες ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις αξιοποιούν το ψηφιακό μέσο περισσότερο για να αναπαραστήσουν το κείμενο ως τεκμήριο — για την πιστή ανα-αναπαράσταση ενός κειμένου ανάλογα με το πώς εμφανίζεται στα υλικά τεκμήρια που το φέρουν. Ως παράδειγμα ο Robinson επικαλείται τη διαδικτυακή έκδοση των λογοτεχνικών χειρογράφων της Jane Austen.⁵⁷ Η Elena Pierazzo, η οποία εμπλεκόταν στενά στον μεθοδολογικό σχεδιασμό αυτής της έκδοσης, δίνει το σκεπτικό πίσω από την προσέγγιση των ψηφιακών εκδόσεων με βάση, όπως ήταν αναμενόμενο, το κείμενο ως τεκμήριο.⁵⁸ Ο Robinson επίσης σημειώνει ότι πολλά συνεργατικά συστήματα μεταγραφής είναι σχεδιασμένα για να καταγράφουν το κείμενο ως τεκμήριο: ούτε ένα από τα είκοσι ένα εργαλεία που απαριθμεί μια έρευνα του Ben Brumfield δεν προσφέρει τη δυνατότητα να καταγραφεί το κείμενο ως έργο.⁵⁹ Πράγματι είναι πολύ ευκολότερο να υποδείξει κανείς παραδείγματα ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων που είναι στην ουσία τους μεταφορές του βιβλίου ή, με άλλα λόγια: μεταφράσεις ενός τυπωμένου κειμένου στο ψηφιακό μέσο, χωρίς κανέναν άλλο προφανή λόγο παρά για να επιτελέσει την ίδια λειτουργία με το τυπωμένο κείμενο.

Η θεωρία της μελέτης του κειμένου, όπως καταδείχτηκε, αγκαλιάζει το υπερκείμενο ως τεχνολογία που επιτρέπει την έκφραση των μεταδομιστικών ιδεών σχετικά με την πληροφορία με

⁵⁴ <http://www.confessio.ie>

⁵⁵ Franz Fischer, «About the HyperStack», *St. Patrick's Confessio*, 2011, <http://www.confessio.ie/about/hyperstack#>

⁵⁶ Peter Robinson, «Towards a Theory of Digital Editions», *Variants*, 10 (2013), 105–131.

⁵⁷ <http://www.janeausten.ac.uk>

⁵⁸ Elena Pierazzo, «A Rationale of Digital Documentary Editions», *Literary and Linguistic Computing*, 26 (2011), 463–477, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqr033>

⁵⁹ Ben Brumfield, «The Collaborative Future of Amateur Editions», *Collaborative Manuscript Transcription*, 2013, <http://manuscripttranscription.blogspot.co.uk/2013/07/the-collaborative-future-of-amateur.html>

έμφαση στις ρευστές ιδιότητες του κειμένου. Συχνά υποστηρίζεται ότι οι δυνατότητες των ψηφιακών τεχνολογιών θα έπρεπε να γίνουν επίκεντρο και μεθοδολογία των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Παρ' όλα αυτά, αυτό το ιδανικό δεν υλοποιείται με τη μορφή καθαρών ψηφιακών εκδόσεων και για παρόμοιους λόγους με αυτούς που παρατηρήσαμε στο μικρότερο πλαίσιο του πρότζεκτ *eLaborate*. Και εδώ συναντούμε τη δυναμική της παραδειγματικής παλινδρόμησης στην επαγγελματική κοινότητα που περιβάλλει τις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις. Οι μεθοδολογικές δυνατότητες της τεχνολογίας της πληροφορίας αποκρύπτονται από τις ατελείς μεταφορές ενός παραδείγματος που επανεπιβεβαιώνεται το ίδιο εξελισσόμενο σε πρωταρχικό περιβάλλον διεπαφής της νέας τεχνολογίας. Ο Robinson υποστηρίζει ότι είναι συνεχώς παρών ένας ισχυρός, συνεχής στοχασμός των έντυπων εκδόσεων στη σκέψη των μελετητών, που πρώτοι συνέλαβαν την ψηφιακή φιλολογική έκδοση, ο οποίος καταλήγει σε ένα είδος μεθοδολογικής πίστωσης που αγκαλιάζει τη νέα τεχνολογία, αλλά τη χρησιμοποιεί για να εκφράσει ψηφιακά μια οικεία μορφή της φιλολογικής έκδοσης: το έντυπο βιβλίο.⁶⁰ Η έντυπη έκδοση σε αυτήν την ψηφιακή μετάφραση είναι μια μεταφορά. Ωστόσο, η μεταφορά αυτή αρχίζει να κρύβει την εγγενή δυνατότητα του υπερκειμένου να εκφράζει αναφορικούς και εννοιολογικούς δεσμούς μεταξύ κειμένων. Σχεδόν σε όλα τα γραφικά περιβάλλοντα των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων υπάρχουν έντονες αναφορές στη μεταφορά του βιβλίου, οι οποίες έτσι επιβεβαιώνουν το παράδειγμα από το οποίο πηγάζει η μεταφορά. Στο τέλος, η χρήση της τεχνολογίας έχει μετατραπεί σε ένα εργαλείο αναπαραγωγής αυτού που είναι ήδη πολύ γνωστό. Αξίζει, επίσης, να σημειώσουμε ότι η *de facto lingua franca* των σύγχρονων ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων, το πρότυπο TEI-XML, παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτήν την επανεπιβεβαίωση.⁶¹ Ως γλώσσα κωδικοποίησης είναι αποκλειστικά προσανατολισμένη προς την περιγραφή του κειμένου ως τεκμηρίου. Έτσι, αν και μη γραφικό στη φύση του, το πρότυπο TEI είναι ένα περιβάλλον που, όπως τα γραφικά περιβάλλοντα, αποκρύπτει πολλά από τα βασικά χαρακτηριστικά του υπερκειμένου που έχουν σχέση με τη δικτυακότητά του και την ιδιότητά του να εκφράζεται ως διαδικασία. Αντί για αυτό, το πρότυπο TEI-XML, με τον ενδοκειμενικό προσανατολισμό του, την εστίαση στην ιεραρχική και με βάση-το-έντυπο-παράδειγμα δομή, διαρκώς επανεπιβεβαιώνει την άποψη ότι η ψηφιακή έκδοση αναπαριστά το κείμενο ως τεκμήριο.

5.7 Πέρα από το βιβλίο;

Δεν υπάρχει τίποτα ντετερμινιστικό σχετικά με το διαδίκτυο. Η παραδειγματική παλινδρόμηση που αυτήν τη στιγμή παρατηρούμε στην κοινότητα της ψηφιακής μελέτης των κειμένων είναι μια ξεκάθαρη απόδειξη για αυτό. Αυτή η κοινότητα έχει κατασκευάσει μια μεθοδολογική πίστωση η οποία εκμεταλλεύεται μια νέα τεχνολογία για να εκφράσει ένα εδραιωμένο παράδειγμα της φιλολογικής έκδοσης. Ωστόσο, η διαμόρφωση μεθοδολογιών και η διεπιστημονική συναλλαγή δεν θα έπρεπε να περιορίζονται σε αυτό. Είναι ξεκάθαρο ότι θεωρητικές έννοιες σχετικά με τη ρευστότητα του κειμένου είναι σημαντικές για την κοινότητα των μελετητών του κειμένου, αλλά απομένει ακόμα να εισαχθούν πλήρως και ξεκάθαρα στη μεθοδολογική πίστωση που αυτήν τη στιγμή είναι προσανατολισμένη προς την αναπαράσταση του κειμένου ως τεκμηρίου παρά προς την αναπαράσταση του κειμένου ως διαδικασίας. Όσο οι φιλολογικοί εκδότες συνεχίζουν να παράγουν ψηφιακές μεταφορές του βιβλίου, αυτό είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθεί. Τόσο οι θεωρητικοί του κειμένου όσο και οι επαγγελματίες της Επιστήμης των Υπολογιστών πρέπει να εντείνουν τον μεθοδολογικό διάλογο, προκειμένου να αποσαφηνιστεί ποια υφιστάμενη

⁶⁰ Robinson, «Towards a Theory of Digital Editions», ό.π.

⁶¹ <http://www.tei-c.org>

τεχνολογία είναι απαραίτητη για να υλοποιηθεί μια μορφή υπερκειμένου η οποία να αναπαριστά πραγματικά την κειμενική ρευστότητα και τις κειμενικές σχέσεις με έναν τρόπο από φιλολογική άποψη ικανοποιητικό και υπολογιστικά διαχειρίσιμο – μια υπερκειμενική γλώσσα εμπνευσμένη τόσο από την Επιστήμη των Υπολογιστών όσο και από τη Φιλολογία. Χωρίς αυτόν τον διάλογο υποβαθμίζουμε τη *raison d'être* της ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης σε αυτή μιας απλής αλλαγής μέσου, περιορίζουμε την εκφραστικότητά της σε αυτήν του έντυπου κειμένου και αποτυγχάνουμε να εξερευνήσουμε την υπολογιστική προοπτική για την ψηφιακή αναπαράσταση του κειμένου, την ανάλυσή του και τη διάδραση με αυτό.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Baecker, Ronald M., Jonathan Grudin, William A. S. Buxton και Saul Greenberg, επιμ., *Readings in Human-Computer Interaction: Toward the Year 2000*, 2η έκδ. (San Mateo, CA: Morgan Kaufmann, 1995).
- Berners-Lee, Tim, «Information Management: A Proposal», CERN, 1989, <http://info.cern.ch/Proposal.html>
- Borgman, Christine, «The Digital Future Is Now: A Call to Action for the Humanities», *Digital Humanities Quarterly*, 3.4 (2009), <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/4/000077/000077.html>
- Brumfield, Ben, «The Collaborative Future of Amateur Editions», *Collaborative Manuscript Transcription*, 2013, <http://manuscripttranscription.blogspot.co.uk/2013/07/the-collaborative-future-of-amateur.html>
- Bryant, John, *The Fluid Text: A Theory of Revision and Editing for Book and Screen* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002).
- Buckland, Michael, «What Is a “Document”?», *Journal of the American Society of Information Science*, 48 (1997), 804–809.
- Bush, Vannevar, «As We May Think», *The Atlantic* (Ιούλιος, 1945), σσ. 112–124.
- Buzzetti, Dino, «Digital Editions and Text Processing», στο *Text Editing, Print and the Digital World*, επιμ. Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland (Farnham and Burlington: Ashgate, 2009), σσ. 45–61, http://www.academia.edu/391823/Digital_Editions_and_Text_Processing
- Edwards, Paul N., «Hyper Text and Hypertension: Post-Structuralist Critical Theory, Social Studies of Science, and Software», *Social Studies of Science*, 24 (1994), 229–278.
- Fiormonte, Domenico και Cinzia Pusceddu, «The Text as a Product and as a Process: History, Genesis, Experiments», στο *Manuscript, Variant, Genese–Genesis*, επιμ. Edward Vanhoutte και M. de Smedt (Gent: KANTL, 2006), σσ. 109–128.
- Fischer, Franz, «About the HyperStack», *St. Patrick’s Confessio*, 2011, <http://www.confessio.ie/about/hyperstack>
- Galison, Peter, «Trading with the Enemy», στο *Trading Zones and Interactional Expertise: Creating New Kinds of Collaboration*, επιμ. Michael E. Gorman (Cambridge, MA: MIT Press, 2010), σσ. 29–52.
- Gorman, Michael E., Lekelia D. Jenkins και Raina K. Plowright, «Human Interactions and Sustainability», στο *Sustainability: Multi-Disciplinary Perspectives* (Sharjah, UAE: Bentham Science Publishers, 2012), σσ. 88–111.
- Haentjens Dekker, Ronald, Dirk Van Hulle, Gregor Middell, Vincent Neyt και Joris van Zundert, «Computer Supported Collation of Modern Manuscripts: CollateX and the Beckett Digital Manuscript Project», *Digital Scholarship in the Humanities*, 25 (2014), 1–19, <https://doi.org/10.1093/lc/fqu007>
- Hayles, Katherine N., *How We Think: Digital Media and Contemporary Technogenesis* (Chicago: University of Chicago Press, 2012).
- Heuvel, Charles van den, «Circulation of Knowledge in the Digital Republic of Letters: Making Correspondences of Manuscripts and Printed Editions Accessible for Research», http://ckcc.huygens.knaw.nl/wp-content/bestanden/2012/05/CHeuvel_LIBER_ParijsDEF.pdf

- Heuvel, Charles van den και W. Boyd Rayward, «Facing Interfaces: Paul Otlet's Visualizations of Data Integration», *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 62 (2011), 2313–2326.
- Hockey, Susan, «The History of Humanities Computing», στο *A Companion to Digital Humanities*, επιμ. Susan Schreibman, Ray Siemens και John Unsworth (Oxford: Blackwell, 2004), σσ. 3–19, <https://companions.digitalhumanities.org/DH/>
- Jockers, Matthew L., *Macroanalysis: Digital Methods and Literary History* (Urbana-Champaign: University of Illinois Press, 2013).
- Jones, Steven E., *Roberto Busa, S. J., and the Emergence of Humanities Computing* (New York and London: Routledge, 2016).
- Kirschenbaum, Matthew, «What Is Digital Humanities and What's it Doing in English Departments?», στο *Debates in the Digital Humanities*, επιμ. Matthew K. Gold (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2012), σσ. 3–11, <http://dhdebates.gc.cuny.edu/debates/text/38>
- Landow, George P., επιμ., *Hyper/Text/Theory* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994).
- , *Hypertext 3.0: Critical Theory and New Media in an Era of Globalization* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006).
- Latour, Bruno, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988).
- Lee, Gwanhoo και Weidong Xia, «Toward Agile: An Integrated Analysis of Quantitative and Qualitative Field Data on Software Development Agility», *MIS Quarterly*, 34 (2010), 87–114.
- Levallois, Clement, Stephanie Steinmetz και Paul Wouters, «Sloppy Data Floods or Precise Methodologies? Dilemmas in the Transition to Data-Intensive Research in Sociology and Economics», στο *Virtual Knowledge: Experimenting in the Humanities and the Social Sciences*, επιμ. Paul Wouters, Anne Beaulieu, Andrea Schamhorst και Sally Wyatt (Cambridge, MA: MIT Press, 2013), σσ. 151–182.
- Martin, Robert C., *Agile Software Development, Principles, Patterns, and Practices* (Upper Saddle River: Prentice Hall, 2002).
- McCarty, Willard, *Humanities Computing* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005).
- , «Computationalists and Humanists», *Humanist Discussion Group*, 2013, <http://lists.digitalhumanities.org/pipermail/humanist/2013-June/011052.html> [(Σ.τ.Μ.) Ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη εκδοχή εδώ: <https://web.archive.org/web/20160802145425/http://lists.digitalhumanities.org/pipermail/humanist/2013-June/011052.html>].
- Meister, Jan Christoph, «Computationalists and Humanists», *Humanist Discussion Group*, 2013, <http://lists.digitalhumanities.org/pipermail/humanist/2013-June/011053.html> [(Σ.τ.Μ.) Ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη εκδοχή εδώ: <https://web.archive.org/web/20160803153344/http://lists.digitalhumanities.org/pipermail/humanist/2013-June/011053.html>].
- Moretti, Franco, *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History* (London: Verso, 2007).

- Nelson, Theodor Holm, *Literary Machines: The Report On, and Of, Project Xanadu Concerning Word Processing, Electronic Publishing, Hypertext, Thinkertoys, Tomorrow's Intellectual Revolution, and Certain Other Topics Including Knowledge, Education and Freedom* (Sausalito, CA: Mindful Press, 1993· πρώτη έκδοση 1981).
- , *POSSIPLEX: Movies, Intellect, Creative Control, My Computer Life and the Fight for Civilization* (Sausalito, CA: Mindful Press, 2010).
- Pierazzo, Elena, «A Rationale of Digital Documentary Editions», *Literary and Linguistic Computing*, 26 (2011), 463–477, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqr033>.
- Price, Kenneth M., «Electronic Scholarly Editions», στο *A Companion to Digital Literary Studies*, επιμ. Ray Siemens και Susan Schreibman (Oxford: Blackwell, 2008).
- Ramsay, Stephen, *Reading Machines: Toward an Algorithmic Criticism* (Urbana-Champaign: University of Illinois Press, 2011).
- Ravasio, Pamela και Vincent Tscherter, «Users' Theories on the Desktop Metaphor – or Why We Should Seek Metaphor-Free Interfaces», στο *Beyond the Desktop Metaphor: Designing Integrated Digital Work Environments*, επιμ. Victor Kaptelinin και Mary Czerwinski (Cambridge, MA: MIT Press, 2004), σσ. 265–294.
- Rayward, Boyd W., «Visions of Xanadu: Paul Otlet (1868–1944) and Hypertext», *JASIS*, 45 (1994), 235–250.
- Robinson, Peter, «Where We Are with Electronic Scholarly Editions, and Where We Want to Be», *Jahrbuch für Computerphilologie*, 5 (2003), 125–146, <http://computerphilologie.uni-muenchen.de/jg03/robinson.html>
- , «Towards a Theory of Digital Editions», *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 10 (2013), 105–132, http://www.digitalhumanities.org/companion/view?docId=blackwell/9781405148641/9781405148641.xml&chunk.id=ss1-6-5&toc.depth=1&toc.id=ss1-6-5&brand=9781405148641_brand
- Sculley, D., και Bradley M. Pasanek, «Meaning and Mining: The Impact of Implicit Assumptions in Data Mining for the Humanities», *Literary and Linguistic Computing*, 23 (2008), 409–424, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqn019>.
- Siemens, Ray, σε συνεργασία με Meagan Timney, Cara Leitch, Corina Koolen και Alex Garnett, και με τις ερευνητικές ομάδες ETCL, INKE και PKP, «Toward Modeling the Social Edition: An Approach to Understanding the Electronic Scholarly Edition in the Context of New and Emerging Social Media», *Literary and Linguistic Computing*, 27 (2012), 445–461, <https://doi.org/10.1093/lc/fqs013>
- Simon, Herbert A., «Technology Is not the Problem», στο *Speaking Minds: Interviews with Twenty Eminent Cognitive Scientists*, επιμ. Peter Baumgartner και Sabine Payr (Princeton: Princeton University Press, 1995), σσ. 232–248.
- Shillingsburg, Peter, «Is Reliable Social Scholarly Editing an Oxymoron?», *Social, Digital, Scholarly Editing* (Saskatoon: University of Saskatchewan, 2013), http://ecommons.luc.edu/ctsdh_pubs/1
- Unsworth, John, «What Is Humanities Computing and What Is Not?», *Jahrbuch für Computerphilologie*, 4 (2002), <http://computerphilologie.digital-humanities.de/jg02/unsworth.html>

Van Hulle, Dirk, *Textual Awareness: A Genetic Study of Late Manuscripts by Joyce, Proust, and Mann* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004).

Vanhoutte, Edward, «Paul Otlet (1868–1944) και Vannevar Bush (1890–1974)», *The Mind Tool: Edward Vanhoutte's Blog*, 2009, <http://edwardvanhoutte.blogspot.nl/2009/03/paul-otlet-1868-1944-and-vannevar-bush.html>

Widdows, Dominic, «Word-Vectors and Search Engines», στο *Geometry and Meaning* (Stanford: Center for the Study of Language and Information, 2004), σσ. 131–265, <http://www.puttypeg.net/book/chapters/chapter5.html>

Wittek, Peter και Walter Ravenek, «Supporting the Exploration of a Corpus of 17th-Century Scholarly Correspondences by Topic Modeling», στο *Supporting Digital Humanities 2011: Answering the Unaskable*, επιμ. Bente Maegaard (Copenhagen, 2011), <http://www.clarin.nl/sites/default/files/sdh2011-wittek-ravenek.pdf>

Zundert, Joris van, «The Case of the Bold Button: Social Shaping of Technology and the Digital Scholarly Edition», *Digital Scholarship in the Humanities*, 31: 4 (Μάρτιος 2016), 898–910, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqw012>

Δικτυακοί τόποι

*Apache Lucene*TM, <http://lucene.apache.org>

Circulation of Knowledge and Learned Practices in the 17th-century Dutch Republic, <http://ckcc.huygens.knaw.nl>

CollateX, <https://collatex.net>

eLaborate, <https://www.elaborate.huygens.knaw.nl>

Jane Austen's Fiction Manuscripts Digital Edition, <http://www.janeausten.ac.uk>

Juxta Software, <http://www.juxtasoftware.org>

Solr, <http://lucene.apache.org/solr>

The Saint Patrick's Confessio Hypertext Stack Project, <http://www.confessio.ie>

The Van Gogh Letters Project, <http://vangoghletters.org/vg>

Ινστιτούτο Huygens [Huygens Institute for the History of the Netherlands], <https://www.huygens.knaw.nl/?lang=en>

Ινστιτούτο Huygens: αποθετήριο δεδομένων στο Github: <https://github.com/HuygensING/timbuctoo>

6. Η παρουσίαση της εξωγένεσης στις ψηφιακές εκδόσεις και η ενδρασιακή νόηση

DIRK VAN HULLE

Μετάφραση

Ελένη Πετρίδου

Σύνοψη

Στο έκτο κεφάλαιο επανέρχεται μετ' επιτάσεως το κρίσιμο ζήτημα της διεπιστημονικότητας: η διεπιστημονική συνεργασία αφορά τώρα όχι τις φιλολογικές και τις υπολογιστικές σπουδές, αλλά τη λογοτεχνική θεωρία και τη γνωσιακή επιστήμη. Ως παράδειγμα για τη συζήτηση αξιοποιείται το ψηφιακό περιβάλλον «Beckett Digital Manuscript Project (www.beckettarchive.org)», το γνωστό ψηφιακό λογοτεχνικό αρχείο του Σάμιουελ Μπέκετ [*Samuel Beckett*], ένα από τα πρωτοποριακά εγχειρήματα στον χώρο των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Πρόκειται για ένα εγχείρημα που υπερβαίνει το έντυπο παράδειγμα, εμπλουτίζοντας την έκδοση των χειρογράφων με πολυάριθμα διασυνδεδεμένα δεδομένα. Αποτελεί έτσι μια μελέτη περίπτωσης που συνδέεται με τη συζήτηση για την προστιθέμενη αξία των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων στα προηγούμενα κεφάλαια. Ο Dirk Van Hulle, καθηγητής αγγλικής λογοτεχνίας και ερευνητής γενετικής των εκδόσεων, δίνει με τη σειρά του έμφαση στη δυνατότητα συμπερίληψης και επισημείωσης πρόσθετων δεδομένων στην ψηφιακή έκδοση του λογοτεχνικού αρχείου, κυρίως εξωγενετικού υλικού των χειρογράφων, όπως σημειώσεις στο περιθώριο από την προσωπική βιβλιοθήκη του λογοτέχνη. Ένα τέτοιο εγχείρημα προσφέρει νέους δρόμους έρευνας όχι μόνο στη λογοτεχνική ανάλυση των ίδιων των κειμένων (κάτι καθόλου αμελητέο) αλλά και στη γνωσιακή επιστήμη, καθώς καθίσταται δυνατή η παρακολούθηση των διεργασιών του λογοτεχνικού νου κατά τη διαδικασία παραγωγής και επεξεργασίας του κειμένου, στην κατεύθυνση μιας ενσώματης και ενδρασιακής γνωσιολογίας. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

γενετική έκδοση, ψηφιακή φιλολογική έκδοση, γνωσιακή επιστήμη, εξωγένεση, εκτεταμένος νους

Το θεωρητικό πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου συγκροτείται από ένα σύγχρονο επιστημονικό μοντέλο των γνωσιακών επιστημών το οποίο θα μπορούσε να συσχετιστεί με την εξέλιξη της φιλολογικής ψηφιακής έκδοσης. Στη γνωσιακή φιλοσοφία, η θεωρία του εκτεταμένου νου, που διαμορφώθηκε αρχικά από τους Clark και Chalmers, υποστηρίζει ότι εξωτερικά χαρακτηριστικά στο περιβάλλον μπορούν εν μέρει να αποτελέσουν δομικά στοιχεία του νου.¹ Με άλλα λόγια, ο νους δεν περιορίζεται σε κάτι που εντοπίζεται στο εσωτερικό του κρανίου, αλλά μπορεί να θεωρηθεί ότι «επεκτείνεται».² Εκδοχές αυτής της μετα-καρτεσιανής προσέγγισης, η οποία

¹ Andy Clark και David J. Chalmers, «The Extended Mind», *Analysis*, 58 (1998), 10–23 (σ. 12).

² Andy Clark, *Supersizing the Mind: Embodiment, Action, and Cognitive Extension* (Oxford: Oxford University Press, 2008)· Andy Clark, «Embodied, Embedded, and Extended Cognition», στο *The Cambridge Handbook of Cognitive Science*, επιμ. Keith Frankish και William M. Ramsey (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), σσ. 275–291· Richard Menary, «Introduction», στο *The Extended Mind*, επιμ. Richard Menary (Cambridge, MA:

εφαρμόζεται στη γνωσιακή αφηγηματολογία, αναφέρονται ως «ενακτιβισμός» και «ριζοσπαστικός ενακτιβισμός».³ Το τελευταίο αυτό επιστημονικό μοντέλο υποστηρίζει ότι ο νους δεν είναι απλώς «εκτεταμένος» αλλά και «εκτενής».⁴ Ο David D. Hutto και ο Erik Myin υποστηρίζουν ότι ο νους συγκροτείται με έναν ισοβαρή τρόπο τόσο από τον εγκέφαλο όσο και από το περιβάλλον· και η συμβολή του εγκεφάλου δεν βρίσκεται ιεραρχικά πιο πάνω από αυτήν του περιβάλλοντος.⁵ Χρησιμοποιούν ως συντομογραφία της θεωρίας τους τα αρχικά PEN, Ριζοσπαστική Ενδρασιακή (ή Ενσώματη) Νόηση, και υποστηρίζουν ότι «Αν η PEN επιβεβαιώνεται, η βασική νόηση δεν σχετίζεται με περιεχόμενο· ο βασικός νους θεμελιωδώς και από την άποψη της ουσίας του αφορά ήδη τον κόσμο. Είναι, όπως λέμε, εκτενής».⁶ Αυτή η θεώρηση έρχεται σε αντιπαράθεση με την «Καθιερωμένη παραδοχή του Εσωτερικού Νου», η οποία «θεωρεί ως δεδομένο ότι, στη βασική του κατάσταση, ο νους είναι μη εκτεταμένος και οριοθετημένος από τον εγκέφαλο. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε ο νους γίνεται εκτεταμένος μόνο όταν εξωτερικοί πόροι απαιτούνται για να ολοκληρωθούν συγκεκριμένες νοητικές λειτουργίες. Σε αυτό το μοντέλο, ό,τι είναι πρωτίστως εσωτερικό περιστασιακά γίνεται εκτεταμένο».⁷ Η PEN αντιστρέφει αυτήν την παραδοχή: «Ο βασικός νους είναι πρωτίστως εκτεταμένος, καθώς ειδικές πρακτικές επικοινωνίας πρέπει να τελειοποιηθούν προτού οτιδήποτε να μοιάζει με εσωτερικευμένη νοημοσύνη εμφανιστεί στο προσκήνιο».⁸ Επομένως, σύμφωνα με τη θεωρία της PEN, η γνώση και οι δεξιότητες ενδέχεται εν τέλει να εσωτερικευθούν, όμως το προτεινόμενο μοντέλο του νου δεν είναι «εσωτερικιστικό».

Στην αφηγηματολογία, το «εσωτερικιστικό» μοντέλο του νου —στο οποίο συνήθως αναφερόμαστε ως «έσω στροφή»— θεωρείται αυτήν τη στιγμή ως κοινός τόπος της κριτικής όποτε γίνεται αναφορά στον νου σε σχέση με τον λογοτεχνικό μοντερνισμό.⁹ Σε αντίθεση με αυτήν την «έσω στροφή», ο εκτεταμένος νους συνίσταται στο παιχνίδι μεταξύ νοητικών παραγόντων και των πολιτισμικών αλλά και υλικών τους περιστάσεων που μπορεί να είναι οποιεσδήποτε. Στην περίπτωση ενός/μιας συγγραφέα, για παράδειγμα, αυτό το περιβάλλον μπορεί να είναι μόνο ένα κομμάτι χαρτί, ένα τετράδιο ή τα περιθώρια ενός βιβλίου.¹⁰

Αυτό το κεφάλαιο εξετάζει τις προσωπικές βιβλιοθήκες μοντερνιστών συγγραφέων, τις αναγνωστικές τους σημειώσεις και τα πρόχειρα ως όψεις του «εκτεταμένου νου» και διερευνά σε ποιο βαθμό οι γενετικές ψηφιακές εκδοτικές πρακτικές μπορούν να χρησιμεύσουν στη μελέτη αυτής της μορφής ενδρασιακής γνώσης. Στο «Narrative and Mind: Directions for Inquiry», ο David

MIT Press, 2010), σσ. 1–25· *Enaction: Toward a New Paradigm for Cognitive Science*, επιμ. John Steward, Olivier Gapenne και Ezequiel A. Di Paolo (Cambridge, MA: MIT Press, 2011).

³ David Herman, «Re-minding Modernism», στο *the Emergence of Mind: Representations of consciousness in Narrative Discourse in English*, επιμ. David Herman (Lincoln: University of Nebraska Press, 2011), σσ. 243–271· David Herman, «Narrative and Mind: Directions for Inquiry», στο *Stories and Minds: Cognitive Approaches to Literary Narrative*, επιμ. Lars Benaerts, Dirk De Geest, Luc Herman και Bart Vervaeck (Lincoln: University of Nebraska Press, 2013), σσ. 199–209.

⁴ Daniel D. Hutto και Erik Myin, *Radicalizing Enactivism: Basic Minds without Content* (Cambridge, MA: MIT Press, 2013), σ. 135.

⁵ Ο.π., σ. 137.

⁶ Ο.π., σσ. xii, 137.

⁷ Ο.π., σσ. 137–138.

⁸ Ο.π., σ. 138.

⁹ Erich von Kahler, *The Inward Turn of Narrative*, μτφ. Richard και Clara Winston (Princeton: Princeton University Press)· Herman, «Re-Minding Modernism», ό.π.

¹⁰ Στην εργασία μου *Modern Manuscripts: The Extended Mind and Creative Undoing from Darwin to Beckett and Beyond* (London: Bloomsbury, 2014) εξετάζω τη σχέση μεταξύ χειρογράφων και εκτεταμένου/εκτενή νου.

Herman σημειώνει ότι η διεπιστημονική έρευνα σε αυτόν τον τομέα υπήρξε ως τώρα μονόδρομη (οι λογοτεχνικές σπουδές «δανείζονταν από» τις γνωσιακές επιστήμες) και κάνει έκκληση για μια *αμφίδρομη ανταλλαγή ιδεών*.¹¹ Η γενετική ψηφιακή εκδοτική μέθοδος μπορεί να λειτουργήσει ως ένας χρήσιμος τρόπος για να κάνουμε αυτήν τη διεπιστημονική έρευνα αμφίδρομη, υποδεικνύοντας κυρίως την ολοφάνερα διακειμενική φύση πολλών μοντερνιστικών κειμένων και δίνοντας έμφαση στον τρόπο με τον οποίο «ενδογένεση» και «εξωγένεση» αλληλεπιδρούν και λειτουργούν ως γενεσιουργό πλέγμα κατά τις δημιουργικές νοητικές διαδικασίες. Η συμπερίληψη της εξωγένεσης (π.χ. με τη μορφή της προσωπικής βιβλιοθήκης του/της συγγραφέα) στη γενετική έκδοση θα μελετηθεί ως μέθοδος (1) για να οπτικοποιηθεί το πλέγμα μεταξύ εξω- και ενδογένεσης και (2) για να αναλυθεί ο ενδρασιακός νους στην πράξη. Με αυτόν τον τρόπο, η γενετική ψηφιακή εκδοτική μέθοδος μπορεί να γίνει ένας τρόπος για να συμβάλουμε στην αμφίδρομη ανταλλαγή ιδεών μεταξύ λογοτεχνικών σπουδών και γνωσιακής επιστήμης. Θα εξετάσουμε αν επιβεβαιώνεται αυτή η υπόθεση εργασίας χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα την περίπτωση του *Beckett Digital Manuscript Project* (<http://www.beckettarchive.org>).

6.1 Ένα διακειμενικό οικοσύστημα

Πριν λίγα χρόνια, ο Mark Nixon και εγώ πήραμε άδεια από το Ίδρυμα Μπέκετ για να δουλέψουμε στο διαμέρισμα του Μπέκετ για δέκα μέρες προκειμένου να εξετάσουμε τις σημειώσεις στα περιθώρια των βιβλίων του (μαργκινάλια) και η Anne Atik μας επέτρεψε να κάνουμε το ίδιο με τα βιβλία που ο Μπέκετ χάρισε στον σύζυγό της, τον εικαστικό καλλιτέχνη Avigdor Arikha, που υπήρξε πολύ καλός φίλος του. Σύντομα ανακαλύψαμε ότι η έρευνα στα μαργκινάλια δεν ήταν αρκετή. Μερικές φορές ένα βιβλίο από την προσωπική βιβλιοθήκη του ήταν έντονα σημειωμένο, ωστόσο ο Μπέκετ είχε τελικά χρησιμοποιήσει ένα μη σημειωμένο χωρίο από αυτό κατά τη δική του συγγραφική εργασία. Για να αναφερθεί σε τέτοια χωρία τα οποία δεν είναι σημειωμένα, ο Axel Gellhaus επινόησε τον όρο «μη-μαργκινάλια».¹² Σε αυτήν την κατηγορία ανήκει το αντίτυπο των *Σονέτων* του Πετράρχη που κατείχε ο Μπέκετ και το οποίο είχε πρωτοδιαβάσει το 1926.¹³ Ο πρώτος τόμος δεν φέρει κανένα ίχνος ανάγνωσης, ενώ ο δεύτερος είναι έντονα επισημειωμένος. Στα πρώτα σονέτα είναι σημειωμένα τα σχήματα ομοιοκαταληξίας. Δίπλα στο Σονέτο XXI (2.36) που ξεκινά «L'alma mia fiamma», ο Μπέκετ έχει σημειώσει με μολύβι «Merde» και τρεις σελίδες μετά δίπλα στο Σονέτο XXIV και ειδικά δίπλα στον προτελευταίο στίχο «Secca è la vena dell'usato ingegno», έχει γράψει: «Macchè» [ούτε στο ελάχιστο, φυσικά και όχι].¹⁴ Ωστόσο, πράγμα αρκετά

¹¹ Herman, «Narrative and the Mind», ό.π.

¹² Axel Gellhaus, «Marginalia: Paul Celan as a Reader», στο *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 2–3 (2004), σσ. 207–219 (σσ. 218–219).

¹³ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τα αναγνώσματα και τα μαργκινάλια του Μπέκετ, βλ. Dirk Van Hulle και Mark Nixon, *Samuel Beckett's Library* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013). Τα ποιήματα του Πετράρχη και η Κόλαση του Δάντη περιλαμβάνονταν στο corpus κειμένων για τις εξετάσεις του εαρινού εξαμήνου του τρίτου έτους, τον Ιανουάριο του 1926, —βλ. John Pilling, *A Samuel Beckett Chronology* (London: Palgrave Macmillan, 2006), σ. 11— και στη βιβλιοθήκη του Μπέκετ υπάρχουν ακόμα αρκετά από τα «Προτεινόμενα Βιβλία». Το δίτομο *Le Rime di Messer Francesco Petrarca* (από τη σειρά *Classica biblioteca italiana antica e moderna*, Milan: Nicolò Bettoni, 1824), το οποίο ο Μπέκετ αργότερα χάρισε στον Avigdor Arikha και στην Anne Atik, πιθανότατα αγοράστηκε στο πλαίσιο της προετοιμασίας για αυτές τις εξετάσεις. Η βιβλιοθήκη που βρίσκεται στο διαμέρισμα του Μπέκετ περιλαμβάνει κάποια ακόμη βιβλία από και για τον Πετράρχη, που εκδόθηκαν μεταπολεμικά: το *Le Rime* (με εισαγωγή του Luigi Baldacci, 1962) και το *Petrarch and his World* του Morris Bishop (1964).

¹⁴ XXIV: «Secca è la vena dell'usato ingegno» [«στεγνή είναι η φλέβα της παλιάς μου διάνοιας»] (2.39· 2006).

περίεργο, ο αγαπημένος στον Μπέκετ στίχος του Πετράρχη δεν είναι σημειωμένος: «chi può dir com'egli arde, è 'n picciol foco» — τον οποίο ο ίδιος μετέφρασε ως «He who knows he is burning is burning in a small fire» [Αυτός που ξέρει ότι καίγεται καίγεται σε μικρή φωτιά]. Ο Μπέκετ παρέθετε αυτόν τον στίχο σε αρκετές περιστάσεις, αλλά δεν είναι σημειωμένος στο αντίτυπό του με τα έργα του Πετράρχη.

Η υπόθεσή μου είναι ότι δεν τον συνάντησε εδώ αλλά σε ένα εντελώς διαφορετικό βιβλίο, συγκεκριμένα στα δοκίμια του Μονταίν [Montaigne]. Ο Μπέκετ δεν θα χρειαζόταν να έχει διαβάσει καν όλα τα δοκίμια του Μονταίν για να τον συναντήσει, αφού παρουσιάζεται ήδη στο δεύτερο δοκίμιο του Βιβλίου I: «De la tristesse». Ενισχυτικές αποδείξεις που υποστηρίζουν αυτήν την υπόθεση εντοπίζονται στο Τετράδιο «Sam Francis» (που φυλάσσεται στο Πανεπιστήμιο του Reading, UoR MS2926, 19v) όπου ο ίδιος στίχος παρατίθεται μεμονωμένα, ακολουθούμενος από μια αναφορά στο όνομα του συγγραφέα στα γαλλικά («Pétrarque»). Στη μετάφραση του John Nott του 1777, ο στίχος («chi può dir com'egli arde, è 'n picciol foco», σε κυριολεκτική μετάφραση: «όποιος μπορεί να πει πώς καίγεται βρίσκεται σε μικρή φωτιά») έχει ως εξής: «Faint is the flame that language can express» [Χαμηλή είναι η φλόγα που η γλώσσα μπορεί να εκφράσει].¹⁵ Ο Μονταίν παραθέτει αυτόν τον στίχο ως την έκφραση του αβάσταχτου πάθους των φλογερών εραστών,¹⁶ ωστόσο ο Μπέκετ ξεκάθαρα ερμήνευσε τον στίχο με μια πιο γενική έννοια, πιο κοντά στον αγαπημένο του στίχο από τον Βασιλιά Αηρ: «The worst is not / So long as one can say, “this is the worst”» [Δεν είναι το χειρότερο / αν κάποιος μπορεί να πει «αυτό είναι το χειρότερο»] που είναι βιαστικά σημειωμένος στο Τετράδιο «Sottisier» του συγγραφέα (UoR MS2901, 14v).

Όλες αυτές οι αναφορές μετατρέπονται σε ένα μικρό διακειμενικό οικοσύστημα¹⁷ σε ένα άλλο τετράδιο από την ύστερη περίοδο, το Τετράδιο «Super Conquérant» (UoR MS2934, 01r). Εδώ, ο Μπέκετ σημείωσε τον στίχο του Σενέκα «Curae leves loquuntur, ingentes stupent» [Οι ελαφροί καημοί μιλούν, οι μεγάλοι σιωπάζουν] (από τον *Ιππόλυτο* Πράξη 2, σκηνή 3, στίχος 607) — που επίσης παρατίθεται από τον Μονταίν στο ίδιο δοκίμιο «De la tristesse» (61).¹⁸ Αυτό το διακειμενικό δίκτυο καλύπτει μια περίοδο περισσότερων από πενήντα ετών, ξεκινώντας από το 1926 (όταν ο Μπέκετ πρωτοδιάβασε Πετράρχη) μέχρι το 1983. Ο τρόπος που λειτουργεί ο εκτεταμένος νους στην περίπτωση του Μπέκετ, από άποψη χώρου, αλλά σε σχέση με τον παράγοντα «χρόνο», συνδέεται με τη γνωσιακή αφηγηματολογία, είτε αφορά το επίπεδο του συγγραφικού νου την παραγωγή του κόσμου της αφήγησης είτε αφορά το επίπεδο των χαρακτήρων την αναπαράσταση της λειτουργίας του νου.

Το πιο προφανές παράδειγμα είναι ο Κραπ στο *Η τελευταία μαγνητοταινία του Κραπ* [Krapp's Last Tape]. Η διακειμενικότητα λειτουργεί (α) πρώτα απ' όλα με την πιο βασική μορφή των υπαινιγμών, αλλά και (β) με έναν πιο περίπλοκο τρόπο, που αφορά τη διακειμενική νόηση ως μια μορφή του εκτεταμένου νου στην πράξη.

(α) Όσον αφορά τους πολιτισμικούς υπαινιγμούς αναγνωρίζει κανείς τον στίχο του Πετράρχη «Αυτός που ξέρει ότι καίγεται καίγεται με μικρή φωτιά» στις λέξεις «καίγεται» και «φωτιά» στον ηχογραφημένο στη μαγνητοταινία λόγο του Κραπ, όταν για πρώτη φορά μιλάει για την ετοιμοθάνατη μητέρα του στο σπίτι στο κανάλι, ενώ κάθεται σε ένα παγκάκι έξω και «εύχεται να είχε φύγει» (έμφαση δική μου) και λίγες σειρές μετά, ενώ κάθεται σε ένα παγκάκι στο πάρκο

¹⁵ *The Sonnets, Triumphs, and Other Poems of Petrarch, with a Life of the Poet* by Thomas Campbell (London: Henry G. Bohn, 1859), σ. 160.

¹⁶ Michel de Montaigne, *Essais I* (Paris: Gallimard Folio Classique, 1965), σ. 60.

¹⁷ Για μια συζήτηση της σχέσης αυτού του διακειμενικού οικοσυστήματος με τα έργα του Μπέκετ, βλ. Dirk Van Hulle, *The Making of Samuel Beckett's Krapp's Last Tape/La Dernière Bande* (London: Bloomsbury, 2015), σσ. 177–180.

¹⁸ Michel de Montaigne, *Essais I*, σ. 61.

και «εύχεται» να είχε φύγει αυτός ο ίδιος. Μόλις στο τέταρτο δακτυλόγραφο ο Μπέκετ άλλαξε το «εύχεται» σε «καίγεται». Αυτό το «καίγεται» να πεθάνει αντιπαραβάλλεται με τη «φωτιά» του νεαρού Κραπ, όταν μιλά για το «όραμά του», την αισθητική του αποκάλυψη, τη «φωτιά που το έφερε στο φως» (έμφαση δική μου) και ειδικά με τη «φωτιά μέσα μου τώρα» (έμφαση δική μου) στο τέλος του έργου. Στο τέταρτο δακτυλόγραφο διαβάζουμε την παρακάτω αράδα: «η φωτιά που καίει μέσα μου τώρα» (HRC MS SB 4/2/4, 7r). Ο Μπέκετ τελικά διέγραψε το «καίει», αλλά σε ένα γράμμα προς τον Patrick Magee ξεκάθαρα ζητά από τον ηθοποιό να τονίσει τη λέξη «καίγεται» στο προηγούμενο χωρίο («καίγεται να φύγει»), «προκειμένου η λέξη “φωτιά” στο τέλος να κρατήσει όλη την αμφισημία της» (TCD MS 11313/1–2). Επομένως «η φωτιά που το έφερε στο φως» στην *Τελευταία μαγνητοταινία του Κραπ*, το αισθητικό όραμα ή η αποκάλυψη, είναι ταυτόχρονα η φωτιά που τον κατατρώνει και ο ηλικιωμένος Κραπ γνωρίζει πολύ καλά αυτήν την αμφισημία. Κι ενώ το γνωρίζει, συνειδητοποιεί επίσης ότι θα πρέπει να είναι μια μικρή φωτιά, αφού μπορεί ακόμη να λέει («può dir») ότι καίγεται.

(β) Αυτό όμως που είναι ίσως πιο σημαντικό είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Μπέκετ δουλεύει όχι μόνο με την υπαινικτική αναφορά στον Πετράρχη, αλλά με ένα ολόκληρο δίκτυο διακειμενικότητας στο οποίο αυτή εμπλέκεται. Αυτό που υποστηρίζω είναι ότι ο Μπέκετ (και πολύ μοντερνιστές και ύστεροι μοντερνιστές) διαισθάνθηκαν και προεικόνισαν πολλά από όσα οι γνωστικοί φιλόσοφοι και επιστήμονες μόλις τώρα συνειδητοποιούν σε όλη τους την έκταση. Ο Μπέκετ εντόπισε τον Πετράρχη σε ένα δοκίμιο του Μονταίν. Ο Μονταίν δημοσίευσε πολλαπλές εκδοχές των *Δοκιμίων* του και συνέχισε να προσθέτει μαργκινάλια στο ίδιο του το έργο, επειδή αναγνώρισε ότι αυτός (ή «ο εαυτός του») συνεχώς άλλαζε. Αυτό που ο Μπέκετ συνειδητοποίησε — σε μεγάλο βαθμό μέσα από τη λειτουργία της διακειμενικότητας — δεν ήταν μόνο ότι ο εαυτός αποτελείται από μια ακολουθία εαυτών, αλλά ότι αυτοί οι εαυτοί και ο ανθρώπινος νους είναι το αποτέλεσμα διαρκούς αφήγησης ή αυτού που ο Daniel C. Dennett αποκαλεί «το αφήγημά μας για την εαυτότητα», για το οποίο το δίκτυο της διακειμενικότητας είναι ίσως μια επαρκής μεταφορά.¹⁹ Ο Dennett υποστηρίζει ότι «η θεμελιώδης τακτική μας για αυτοπροστασία, αυτοέλεγχο και αυτοπροσδιορισμό δεν είναι να υφαίνουμε ιστορίες ή να κατασκευάζουμε φράγματα, αλλά να λέμε ιστορίες και πιο συγκεκριμένα να διαμορφώνουμε και να ελέγχουμε την ιστορία που λέμε στους άλλους — και στον εαυτό μας — σχετικά με το ποιοί είμαστε. Οι ιστορίες μας έχουν υφανθεί, αλλά κατά το μεγαλύτερο μέρος δεν τις υφαίνουμε εμείς· αυτές υφαίνουν εμάς. Η ανθρώπινη συνείδησή μας και η αφηγηματική μας εαυτότητα είναι το προϊόν τους, όχι η πηγή τους».²⁰ Όμως ο Dennett προσθέτει επίσης ότι «Αντίθετα από την αράχνη, ένα μεμονωμένο άτομο δεν εκκρίνει απλώς τον ιστό του· περισσότερο μοιάζει με τον κάστορα που δουλεύει σκληρά για να μαζέψει τα υλικά από τα οποία χτίζει το προστατευτικό του οχυρό».²¹ Ή, για να αναφερθούμε σε μια παλαιότερη σύγκριση, τον μύθο της αράχνης και της μέλισσας στη *Μάχη των Βιβλίων* [*Battle of the Books*] του Σουίφτ [Jonathan Swift]: η μέλισσα είναι αυτή που επιστρά την προσοχή της αράχνης στο γεγονός ότι είναι ψευδαίσθηση να πιστεύεις ότι υφαίνεις τον ιστό σου με τα ίδια σου τα σωθικά. Η αράχνη μπορεί να θέλησε να χτίσει τον ιστό της «με τα ίδια της τα χέρια και με υλικά προερχόμενα από τον ίδιο [της] τον εαυτό», όπως λέει ο Σουίφτ, αλλά οι Αρχαίοι επισημαίνουν ότι και η αράχνη επίσης τρέφεται με έντομα και «παράσιτα του καιρού της», διαφορετικά δεν θα μπορούσε να φτιάξει τον ιστό της.²² Από αυτήν την άποψη οι μέθοδοι της μέλισσας και της αράχνης δεν είναι τόσο ασυμβίβαστες μεταξύ τους όσο ο μύθος του Σουίφτ υπονοεί.

¹⁹ Daniel C. Dennett, *Consciousness Explained* (London: Penguin, 1991), σ. 418.

²⁰ Ο.π.

²¹ Ο.π., σ. 416.

²² Jonathan Swift, *A Tale of a Tub and Other Works* (Oxford: Oxford University Press, 1986), σ. 112.

Χωρίς να κάνει αναφορά στον Σουίφτ, αλλά προεκτείνοντας τη σκέψη του Dennet, ο Andy Clark συνεχίζει να αναπτύσσει τη μεταφορά: «Ο ιστός της αράχνης εμφανίζεται ως ουσιαστικό τμήμα του εκτεταμένου φαινότυπου της αράχνης» τον οποίο συγκρίνει με τον εκτεταμένο νου. «Αυτή η άποψη [...] δεν είναι υποχρεωτικά αποδεκτή, ούτε μπορεί με απλό τρόπο να αποδειχτεί (ή να διαψευστεί) πειραματικά. Οι αρετές της εντοπίζονται περισσότερο στο ότι μπορεί να καλλιεργήσει νέους τρόπους στη θεώρηση γνώριμων φαινομένων, στο ότι μας προσκαλεί να αλλάξουμε οπτική γωνία προκειμένου να δούμε το ευρύτερο σύστημα οργανισμού-περιβάλλοντος με νέους και αποκαλυπτικούς τρόπους».²³

Με μια πρώτη ματιά, η διακειμενικότητα μπορεί να φαίνεται τελείως ξένη ως προς την «αφηγηματική εαυτότητα» του Dennett, αν κάποιος θεωρεί ότι αφορά απλώς υπαινικτικές αναφορές κάποιου στα γραπτά των άλλων και όχι στα ίδια του τα γραπτά. Αλλά αν κανείς βλέπει τη συνείδηση από την άποψη του εκτεταμένου νου, ο οποίος «στην ουσία του [...] αφορά τον κόσμο» (βλ. παραπάνω) τότε η διακειμενικότητα είναι ένα φυσικό συστατικό αυτής της αφηγηματικής εαυτότητας. Εφόσον οι μοντερνιστές και οι ύστεροι μοντερνιστές είναι διάσημοι για τις προσπάθειές τους να ανακαλέσουν τις διεργασίες του ανθρώπινου νου, δεν είναι σύμπτωση ότι η διακειμενικότητα παίζει τόσο σπουδαίο ρόλο στα γραπτά τους. Αν και ο Μπέκετ προσπάθησε να δουλέψει με έναν τελείως διαφορετικό τρόπο σε σχέση με τη μέθοδο του Joyce, έμαθε κάτι σημαντικό για τη διακειμενικότητα από αυτόν. Όταν ανακαλούν τις διεργασίες του ανθρώπινου νου, δεν τον *αναπαριστούν*. Τα κείμενα του Μπέκετ δεν είναι μια αναπαράσταση της εμπειρίας της ζωής· είναι η ίδια αυτή η εμπειρία. Αυτή η πλευρά του έργου του βρίσκεται σε αντιστοιχία με το «Έργο εν Προόδω»²⁴ του Joyce, σχετικά με το οποίο, όπως είναι πολύ γνωστό, ο Μπέκετ είχε γράψει: «Εδώ η μορφή είναι περιεχόμενο, το περιεχόμενο είναι μορφή. [...] Το γράψιμο του δεν είναι για κάτι· είναι αυτό το ίδιο το κάτι».²⁵ Το ίδιο ισχύει και για τα κείμενα του Μπέκετ, σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της υπαινικτικής διακειμενικότητάς τους: το διακείμενο δεν αφορά τη νοητική διαδικασία, «είναι» αυτή η ίδια η γνωσιακή διαδικασία.

6.2 Η παρουσίαση της εξωγένεσης στις ψηφιακές εκδόσεις και ο εκτεταμένος νους

Αυτό που η ψηφιακή φιλολογική εκδοτική μέθοδος μπορεί να συνεισφέρει σε αυτόν τον συνδυασμό γνωσιακής αφηγηματολογίας και Γενετικής Κριτικής είναι τα μέσα για να καταδειχθεί πώς η διακειμενικότητα λειτουργεί ως ένα μοντέλο του εκτεταμένου νου. Αυτό απαιτεί μια προσέγγιση της φιλολογικής εκδοτικής μεθόδου η οποία να ενσωματώνει την προσωπική βιβλιοθήκη του/της συγγραφέα. Μια βιβλιοθήκη ενσωματωμένη στην ψηφιακή έκδοση — που με αυτήν τη μορφή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα βήμα προς αυτό που ο Peter Shillingsburg αποκάλεσε (ψηφιακό) «τόπο γνώσης»— μπορεί να περιέχει τόσο τη σωζόμενη βιβλιοθήκη του/της συγγραφέα (τα βιβλία που διατηρούνται ακόμη και στα οποία πιθανότατα υπάρχουν μαργκινάκια) όσο και την ανακατασκευασμένη βιβλιοθήκη του/της (τα βιβλία, τις εφημερίδες, τα περιοδικά, τα φυλλάδια που δεν σώζονται πια, αλλά γνωρίζουμε ότι ο/η συγγραφέας διάβαζε, χάρη στις σημειώσεις του/της).

Η ενσωμάτωση της βιβλιοθήκης σε μια έκδοση με αυτόν τον τρόπο λειτουργεί καλύτερα όταν η έκδοση αυτή δεν περιορίζεται σε ένα μόνο έργο, αλλά συγκεντρώνει το σύνολο του έργου ενός/μιας συγγραφέα. Το πλεονέκτημα είναι ότι επιτρέπει στους ερευνητές να χαρτογραφήσουν

²³ Andy Clark, «Embodied», σ. 287.

²⁴ Hutto and Myin, *Radicalizing Enactivism*, σ. 137.

²⁵ Samuel Beckett, *Disjecta* (New York: Grove Press, 1984), σ. 27 (η έμφαση από το πρωτότυπο).

διακειμενικά μοτίβα και να ανακατασκευάσουν τον τρόπο με τον οποίο ένα συγκεκριμένο χωρίο από μια συγκεκριμένη πηγή επανέρχεται σε διάφορα έργα ή ανάποδα: πώς ένα συγκεκριμένο χωρίο σε ένα από τα έργα του/της συγγραφέα είναι το αποτέλεσμα ενός περίπλοκου συνδυασμού διακειμένων, που περιλαμβάνει επίσης αναφορές και σε άλλα κείμενα του ίδιου / της ίδιας.

Οι περισσότερες γενετικές εκδόσεις επικεντρώνονται σε αυτό που ο Raymonde Debray Genette αποκάλεσε «ενδογένεση», «la réécriture des documents» ή διαδικασία συγγραφής και αναθεώρησης. Ένα παράδειγμα εφαρμογής τεχνολογίας αιχμής στον τρόπο με τον οποίο μπορεί να οπτικοποιηθεί αυτή η διαδικασία είναι το πιλοτικό μοντέλο [prototype] της Julie André και της Elena Pierazzo για μια γενετική έκδοση των χειρογράφων του Μαρσέλ Προυστ [Marcel Proust].²⁶ Αυτή η πιλοτική έκδοση καταδεικνύει επίσης την τρέχουσα τάση των γενετικών εκδοτικών πρακτικών να εστιάζουν σε τεκμηριοκεντρικές προσεγγίσεις οι οποίες συνδέονται με την υλικότητα του τεκμηρίου (π.χ. ξεφύλλισμα σελίδα-σελίδα στην περίπτωση ενός τετραδίου ή «cahier»). Αυτή η ενδογενετική παράμετρος της ψηφιακής γενετικής εκδοτικής μεθόδου μπορεί να παρουσιάζει ενδιαφέρον για τους γνωσιακούς επιστήμονες, εφόσον χαρτογραφεί την αλληλεπίδραση του/της συγγραφέα με το άμεσο περιβάλλον, όχι μονάχα την επιφάνεια γραφής, αλλά και το κείμενο που έχει παραχθεί μέχρι εκείνη τη στιγμή.

Εκτός από αυτήν την εστίαση στην ενδογένεση, ωστόσο, η γενετική έκδοση θα μπορούσε να θεωρηθεί κατάλληλη για να χαρτογραφήσει επίσης τις σχέσεις μεταξύ των ενδογενετικών και των εξωγενετικών διαστάσεων της διαδικασίας γραφής. Η συμπερίληψη της εξωγενετικής διάστασης αναδεικνύει μια άλλη παράμετρο του περιβάλλοντος του/της συγγραφέα, παρουσιάζοντας τη διακειμενικότητα ως μια μορφή «ενακτιβισμού» στην πράξη. Δίπλα στην τεκμηριοκεντρική προσέγγιση, αυτή η ενσωμάτωση της εξωγένεσης απαιτεί επίσης μια κειμενοκεντρική προσέγγιση που να είναι αρκετά ευέλικτη ώστε να συμπεριλάβει μια διακειμενοκεντρική προσέγγιση, επιτρέποντας στους αναγνώστες να συγκρίνουν κειμενικές παραλλαγές οποιουδήποτε χωρίου, συμπεριλαμβανομένων των (συχνά ελλειπτικών) πρώιμων παραλλαγών που συναντάμε σε μαργκινάλια και αναγνωστικές σημειώσεις.

Αναπόφευκτα, η ενσωμάτωση της βιβλιοθήκης ενός/μιας συγγραφέα σε μια έκδοση εγείρει διάφορα ερωτήματα. Η βιβλιοθήκη ενός/μιας συγγραφέα είναι μέρος αυτού που ο S.E. Gontarski ονόμασε «γκρίζο κανόνα».²⁷ Αν τα δημοσιευμένα έργα είναι ο «μαύρος» κανόνας (π.χ. τα τυπωμένα βιβλία, μαύρο σε λευκό), ο γκρίζος κανόνας περιλαμβάνει τα συναφή αντικείμενα (χειρόγραφα, επιστολές, βιογραφικές πληροφορίες, συνεντεύξεις, σημειώσεις παραγωγής, μαργκινάλια, σημειώσεις ανάγνωσης κλπ.). Ένα από τα χαρακτηριστικά πολλών βιβλιοθηκών συγγραφέων είναι ότι κάποια από τα σωζόμενα βιβλία έχουν ξεκάθαρα χρησιμοποιηθεί για τη συγγραφή ενός συγκεκριμένου έργου, ενώ άλλα μπορεί απλώς να στέκονταν στα ράφια του/της συγγραφέα χωρίς να έχουν ποτέ διαβαστεί (η βιβλιοθήκη του Thomas Mann, για παράδειγμα, εμφανίζει ένα αντίτυπο του *Finnegans Wake* του Joyce, αλλά μόνο μερικές σελίδες έχουν ξακριστεί). Η παρουσία ή απουσία ενός βιβλίου στη σωζόμενη βιβλιοθήκη έχει συνήθως μικρότερη σημασία για τη λογοτεχνική έρευνα από την ανιχνεύσιμη ενασχόληση με το κείμενο-πηγή και τη λειτουργική του ενσωμάτωση στην ενδογένεση.

²⁶ Julie André και Elena Pierazzo, «Le Codage en TEI des Brouillons de Proust: Vers L'Édition Numérique», *Genesis*, 36 (2013), 155–161.

²⁷ S. E. Gontarski, «Greying the Canon: Beckett in Performance», στο *Beckett After Beckett*, επιμ. S. E. Gontarski και Anthony Uhlman (Gainesville: University Press of Florida, 2006), σσ. 141–157.

6.3 Οι βιβλιοθήκες των συγγραφέων και οι αποχρώσεις του γκριζου κανόνα

Σε έναν βαθμό είναι δυνατό να μετρηθεί η ένταση αυτής της απόχρωσης και να αναπτυχθεί μια κλίμακα για να προσδιοριστεί το μέγεθός της. Στο Κέντρο για τη Γενετική των Χειρογράφων [Centre for Manuscript Genetics] στο Πανεπιστήμιο της Αμβέρσας, δουλεύουμε με μια κλίμακα του γκριζου για τις βιβλιοθήκες των συγγραφέων, προσθέτοντας διάφορες αποχρώσεις στην έννοια του «γκριζου κανόνα». Αυτή η κλίμακα του γκριζου είναι προσαρμόσιμη στα διαφορετικά πρότζεκτ, ανάλογα με τον βαθμό στον οποίο η ψηφιακή φιλολογική έκδοση σκοπεύει να ενσωματώσει τη βιβλιοθήκη του/της συγγραφέα. Αν ο εκδότης αποφασίσει να τη συμπεριλάβει μόνο σε περιορισμένη έκταση, η βιβλιοθήκη μπορεί, για παράδειγμα, να περιοριστεί στις πιο σκούρες αποχρώσεις της κλίμακας π.χ. σε εκείνα μόνο τα βιβλία που (1) σώζονται ακόμη στην προσωπική βιβλιοθήκη του/της συγγραφέα, (2) περιέχουν μαργκινάλια και/ή έχουν αποδεδειγμένα διαβαστεί από τον/τη συγγραφέα (π.χ. επειδή οι αναγνωστικές σημειώσεις του/της έχουν διασωθεί σε ένα τετράδιο), και (3) έχουν χρησιμοποιηθεί ή εντοπίζονται αναφορές τους σε κάποιο από τα έργα του/της (αυτή η κατηγορία μπορεί να υποδιαιρεθεί περαιτέρω σε υποκατηγορίες, όπως «σαφείς» και «υπαινικτικές» αναφορές, που καταλήγουν σε μια πιο ραφιναρισμένη κλίμακα του γκριζου με επιπλέον αποχρώσεις).

Ένα παράδειγμα που θα πληρούσε τις προϋποθέσεις να συμπεριληφθεί σε μια τέτοια περιορισμένη έκδοσή της βιβλιοθήκης του Σάμιουελ Μπέκετ είναι το αντίτυπό του από το *Immanuel Kants Werke*, από τα *Απαντα* του Καντ, σε επιμέλεια και με μια πραγματεία (στον τελευταίο τόμο) του Ernst Cassirer. Σε αυτήν την πραγματεία ο Cassirer εξηγεί ότι το μότο από την *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, «*De nobis ipsis silemus*» [Δεν μιλάμε για τους εαυτούς μας], προέρχεται από τον Francis Bacon: «*Das Wort "De nobis ipsis silemus", das er aus Bacon entnimmt, um es der "Kritik der reinen Vernunft" als Motto voranzusetzen, tritt nun mehr und mehr in Kraft*» [Η φράση «*De nobis ipsis silemus*», την οποία παίρνει από τον Bacon ως επιγραφή για την «Κριτική του Καθαρού Λόγου» γίνεται ολοένα και πιο εύστοχη].²⁸

Ο Μπέκετ δεν ήταν μόνο «μαργκινάλιστής», δηλαδή ένας αναγνώστης που συνήθιζε να σημειώνει στα περιθώρια των βιβλίων, αλλά και αυτό που ο Daniel Ferrer ονομάζει «εξορύκτη»:²⁹ δεν σημείωσε μόνο αυτό το χωρίο στο περιθώριο, αλλά το κατέγραψε στο Τετράδιο «Whoroscope» (UoR MS 300, 44r) προς το τέλος της δεκαετίας του 1930. Έπειτα, μετά τον πόλεμο, το ξανάγραψε στο εσωτερικό του οπισθόφυλλου του τετραδίου που περιέχει το πρώτο προσχέδιο του *Ακατανόμαστου* (*L'Innommable*): «*De nobis ipsis silemus* (Bacon, Intro. *Novum Organon*)» (HRC MS SB 3/10, εσωτερικό οπισθόφυλλο). Αυτή η σημείωση μπορεί να θεωρηθεί ως η στροφή από την εξω- στην ενδο- γένεση σε αυτήν τη συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς ο Μπέκετ στη συνέχεια την ενσωμάτωσε στο ίδιο το προσχέδιο, στη σελίδα 44v του ίδιου τετραδίου: «*De nobis ipsis silemus, décidément cela aurait dû être ma devise*» [*De nobis ipsis silemus*, αυτό θα έπρεπε οπωσδήποτε να είναι το μότο μου] (HRC MS SB 3/10, 44v) —το οποίο είναι, βέβαια, πολύ ειρωνικό, εφόσον ο Ακατανόμαστος (ο αφηγητής/αφηγημένος) διαρκώς μιλά για τον εαυτό του. Πέρα από το να ενσωματώσει κανείς ψηφιακά ομοιότυπα του *Kants Werke* —ή τουλάχιστον τις σχετικές σελίδες— σε μια φιλολογική έκδοση (με βάση την τεκμηριοκεντρική προσέγγιση), θα μπορούσε επίσης να εξετάσει τη συμπεριληψη *παρλειπόμενων* όπως η σημείωση «*De nobis ipsis silemus* (Bacon, Intro.

²⁸ Ernst Cassirer, «Kants Leben und Lehre» στο *Immanuel Kants Werke*, I–XI, επιμ. Ernst Cassirer (Berlin: Bruno Cassirer, 1921–1922), XI, σσ. 1–385 (σ. 5).

²⁹ Daniel Ferrer, «Towards a Marginalist Economy of Textual Genesis», *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 2–3 (2004), σσ. 7–18 (7–8).

Novum Organon)» σε μια συν-οπτική επισκόπηση όλων των παραλλαγών (με βάση μια κειμενοκεντρική προσέγγιση). Αν και η λέξη «παραλειπόμενο» προέρχεται από τη λέξη «παραλείπω» που σημαίνει «αφήνω έξω», το *Samuel Beckett Digital Manuscript Project* την συμπεριλαμβάνει στην επιλογή «σύγκριση προτάσεων» (η οποία επιτρέπει στους αναγνώστες να δουν όλες τις παραλλαγές μιας πρότασης συν-οπτικά) προκειμένου να εμπλουτιστεί η τεκμηριο- και η κειμενο- κεντρική προσέγγιση με μια διακειμενική διάσταση (Εικ. 6.1).

Εικόνα 6.1 Στιγμιότυπο οθόνης από την επιλογή «σύγκριση προτάσεων» στο *Samuel Beckett Digital Manuscript Project*, module 2 (BDMP2), *Samuel Beckett's L'Innommable/The Unnamable: A Digital Genetic Edition*, επιμ. Dirk Van Hulle, Shane Weller και Vincent Neyt (2013, <http://www.beckettarchive.org>).

Αν και η ετυμολογία συμβουλεύει να αφεθούν αυτά τα «παραλειπόμενα» έξω από τη φιλολογική έκδοση, η συμπερίληψή τους είναι χρήσιμη, από την άποψη των νοητικών εργασιών, γιατί αυτές ακριβώς οι σημειώσεις, τα μαργκινάλια και τα παραλειπόμενα (σπαράγματα κειμένου που σχετίζονται με, αλλά σε αυστηρή θεώρηση δεν είναι μέρος καμιάς παραλλαγής του έργου) έχουν τη δυνατότητα να απεικονίσουν τον «εκτεταμένο νου» στην πράξη. Ο αποκλεισμός των διακειμενικών παραλειπόμενων από μια έκδοση ισοδυναμεί με αυτό που οι Hutto και Myin αποκαλούν «Αρχή του Ανώτερου Εταίρου» (στο συγκεκριμένο της γνωσιακής φιλοσοφίας):

Το να υποθέσει κανείς πως ό,τι συνιστά τη διάνοια θα πρέπει να εδρεύει στο εσωτερικό των οργανισμών ή μόνο στους εγκεφάλους τους συνεπάγεται ότι υιοθετεί την Αρχή του Ανώτερου Εταίρου, υποστηρίζοντας ότι, αν και μια σύμπραξη με περιβαλλοντικούς παράγοντες μπορεί να είναι αιτιακά απαραίτητη για τη νόηση, ο εγκέφαλος του οργανισμού ή του συστήματος

«φορά τα παντελόνια» σε αυτήν τη σχέση· ότι μόνο οι εγκέφαλοι κουβαλούν τη διάνοια. Αντί για αυτό, προκρίνουμε την πιο ισορροπημένη Αρχή του Ισότητας Εταίρου ως σωστό τρόπο για να κατανοήσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά της διανοητικής δραστηριότητας. Συνεπώς, η συνεισφορά του εγκεφάλου δεν ιεραρχείται υψηλότερα από αυτήν του περιβάλλοντος.³⁰

Με παρόμοιο τρόπο, η γενετική εκδοτική μέθοδος έχει την τάση να επικεντρώνεται σε ό,τι φέρεται (υποθετικά) να προέρχεται κατ' ευθείαν από τον εγκέφαλο του/της συγγραφέα: την ενδογένεση. Αυτό που δείχνει η τεκμηριοκεντρική σελίδα-σελίδα χαρτογράφηση του χειρογράφου είναι ότι ακόμη και αυτό το περιορισμένο περιβάλλον της γραφής παίζει κάποιο ρόλο στην αλληλεπίδραση που συγκροτεί τον εκτεταμένο νου. Ο συνδυασμός της με μια κειμενο- και διακειμενο- κεντρική προσέγγιση μπορεί να διευρύνει το φάσμα αυτής της περιβαλλοντικής αλληλεπίδρασης, και έτσι να στρέψει την προσοχή στην εκτατικότητα του δημιουργικού νου στην πράξη. Συμπερασματικά, η ενσωμάτωση της εξωγένεσης (π.χ. μέσω της βιβλιοθήκης του/της συγγραφέα) σε μια ψηφιακή φιλολογική έκδοση θα μπορούσε να είναι ένας τρόπος να συμπεριληφθούν (τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό) οι «περιβαλλοντικοί παράγοντες» που βοηθούν να διαμορφωθεί το έργο του/της, ούτως ώστε να προωθηθεί αυτό που οι Hutto και Myin ονομάζουν «Αρχή του Ισότητας Εταίρου», με βάση την οποία η ενδογένεση δεν ιεραρχείται υψηλότερα από την εξωγενετική συμβολή που προέρχεται από το πολιτισμικό περιβάλλον του/της συγγραφέα.³¹

³⁰ Hutto και Myin, *Radicalizing Enactivism*, σ. 137.

³¹ Η έρευνα που οδήγησε στα αποτελέσματα αυτά έχει χρηματοδοτηθεί από το Leverhulme Trust (Θέση Επισκέπτη Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Κεντ, Σχολή Ευρωπαϊκού Πολιτισμού και Γλωσσών) και από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Έρευνας στο πλαίσιο του 7ου Προγράμματος Πλαισίου (FP7/2007–2013)/ERC σύμβαση no. 313609.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- André, Julie και Elena Pierazzo, «Le Codage en TEI des Brouillons de Proust: Vers l' Edition Numérique», *Genesis*, 36 (2013), 155–161, <https://doi.org/10.4000/genesis.1159>
- Beckett, Samuel, *Disjecta* (New York: Grove Press, 1984).
- Bishop, Morris, *Petrarch and his World* (Bloomington: Indiana University Press, 1963).
- Clark, Andy, *Supersizing the Mind: Embodiment, Action, and Cognitive Extension* (Oxford: Oxford University Press, 2008).
- , «Embodied, Embedded, and Extended Cognition», στο *The Cambridge Handbook of Cognitive Science*, επιμ. Keith Frankish και William M. Ramsey (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), σσ. 275–291.
- Clark, Andy και David J. Chalmers, «The Extended Mind», *Analysis*, 58 (1998), 10–23, <https://doi.org/10.1093/analys/58.1.7>
- Dennett, Daniel C., *Consciousness Explained* (London: Penguin, 1991).
- Ferrer, Daniel, «Towards a Marginalist Economy of Textual Genesis», *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 2–3 (2004), 7–18.
- Gontarski, S. E., «Greying the Canon: Beckett in Performance», στο *Beckett After Beckett*, επιμ. S. E. Gontarski και Anthony Uhlman (Gainesville: University Press of Florida, 2006), σσ. 141–157.
- Herman, David, «Re-Minding Modernism», στο *The Emergence of Mind: Representations of Consciousness in Narrative Discourse in English*, επιμ. David Herman (Lincoln: University of Nebraska Press, 2011), σσ. 243–271.
- , «Narrative and Mind: Directions for Inquiry», στο *Stories and Minds: Cognitive Approaches to Literary Narrative*, επιμ. Lars Bernaerts, Dirk De Geest, Luc Herman και Bart Vervaeck (Lincoln: University of Nebraska Press, 2013), σσ. 199–209.
- Hutto, Daniel D. και Erik Myin, *Radicalizing Enactivism: Basic Minds without Content* (Cambridge, MA: MIT Press, 2013).
- Kahler, Erich von, *The Inward Turn of Narrative*, μτφ. Richard και Clara Winston (Princeton: Princeton University Press, 1973), <https://doi.org/10.1515/9781400886296>
- Kant, Immanuel, *Immanuel Kants Werke*, επιμ. Ernst Cassirer, τ.1–11. (Berlin: Bruno Cassirer, 1921–1922).
- Menary, Richard, «Introduction», στο *The Extended Mind*, επιμ. Richard Menary (Cambridge, MA: MIT Press, 2010), σσ. 1–25.
- Montaigne, Michel de, *Essais*, επιμ. Pierre Michel, τ.1–3 (Paris: Gallimard, 1965).
- Petrarca, Francesco, *The Sonnets, Triumphs, and Other Poems of Petrarch*, επιμ. Thomas Campbell (London: Henry G. Bohn, 1859).
- , *Le rime*, επιμ. Luigi Baldacci (Bologna: Zanichelli, 1962).
- Pilling, John, *A Samuel Beckett Chronology* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006).
- Stewart, John, Olivier Gapenne και Ezequiel A. Di Paolo, επιμ., *Enaction: Toward a New Paradigm for Cognitive Science* (Cambridge, MA: MIT Press, 2011).

- Swift, Jonathan, *A Tale of a Tub and Other Works*, επιμ. Angus Ross και David Woolley (Oxford: Oxford University Press, 1986).
- Van Hulle, Dirk, *The Making of Samuel Beckett's Krapp's Last Tape/La Dernière Bande* (London: Bloomsbury, 2015).
- , *Modern Manuscripts: The Extended Mind and Creative Undoing from Darwin to Beckett and Beyond* (London: Bloomsbury, 2014).
- Gellhaus, Axel, «Marginalia: Paul Celan as Reader», στο *Reading Notes, Special Issue of Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, επιμ. Dirk Van Hulle και Wim van Mierlo, 2–3 (2004), 207–219.
- Van Hulle, Dirk και Mark Nixon, *Samuel Beckett's Library* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013)

7. Διαβάζοντας ή χρησιμοποιώντας μια ψηφιακή έκδοση; Αναγνωστικοί ρόλοι στις φιλολογικές εκδόσεις

KRISTA STINNE GREVE RASMUSSEN

Μετάφραση

Φωτεινή Κοϊδάκη

Σύνοψη

«Είμαστε αναγνώστες ή χρήστες των ψηφιακών εκδόσεων» είναι το ερώτημα που θέτει η *Krista Stinne Greve Rasmussen* (Δανή φιλόλογος με εξειδίκευση στην εκδοτική και την ιστορία των εκδόσεων), καθώς συζητά τους τρόπους με τους οποίους ο τελικός αποδέκτης προσεγγίζει μια ψηφιακή έκδοση. Παρότι οι λέξεις χρήστης και αναγνώστης χρησιμοποιούνται καταχρηστικά ως συνώνυμες, η διαφορά τους είναι φαινομενολογική και θεωρητική. Η συγγραφέας, αποσαφηνίζοντας τους όρους, διακρίνει τους αποδέκτες σε αναγνώστη, χρήστη και συνεργάτη, όπου ο πρώτος εστιάζει στο περιεχόμενο, ο δεύτερος προσεγγίζει την έκδοση ως εργαλείο και ο τελευταίος ως συμμετέχων. Οι τρεις ρόλοι περιγράφονται ως βαθμίδες της αυξανόμενης συμμετοχής στην έκδοση. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

έργο vs κείμενο, υπερκειμενική/ηλεκτρονική λογοτεχνία, ψηφιακή μετάβαση

7.1 Εισαγωγή

Ο Hans Walter Gabler έχει πει ότι «διαβάζουμε κείμενα στο φυσικό τους έντυπο μέσο, το οποίο είναι το βιβλίο, αλλά μελετάμε τα κείμενα και τα έργα σε εκδόσεις, οι οποίες ζουν στο ψηφιακό μέσο».¹ Αυτή η περιγραφή της διαφοράς μεταξύ της ανάγνωσης και της μελέτης των κειμένων είναι το κατάλληλο σημείο αφετηρίας για το παρόν κεφάλαιο. Σύμφωνα με τον Gabler, τα κείμενα πρέπει να διαβάζονται στο αρχικό μέσο διάδοσής τους, αλλά μελετώνται καλύτερα σε εκδόσεις: και στη σύγχρονη εκδοτική σκηνή οι φιλολογικές εκδόσεις ζουν στο ψηφιακό μέσο, όπου μπορεί να ξεδιπλωθεί καλύτερα η σχέση μεταξύ κειμένων και έργων και έτσι να μελετηθεί. Αυτή, τουλάχιστον, φαίνεται να είναι η γενική άποψη στον εκδοτικό κόσμο, όπου πολλές παραδοχές σχετικά με τις ψηφιακές δυνατότητες της φιλολογικής έκδοσης προέρχονται από τις περιγραφές του Peter Shillingsburg για τους «(ψηφιακούς) τόπους γνώσης [knowledge sites]».²

Από το παράθεμα του Gabler προκύπτουν τρεις βασικοί παράγοντες που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες φιλολογικές εκδόσεις: η μετάβαση από το έντυπο στο ψηφιακό μέσο, η σχέση μεταξύ κειμένων και εκδόσεων, και τελευταίο, αλλά εξίσου σημαντικό, ο συσχετισμός μεταξύ ανάγνωσης και μελέτης. Αυτοί οι παράγοντες μπορούν να οριστούν ως τρεις βασικές παραδοχές

¹ Hans Walter Gabler, «Theorizing the Digital Scholarly Edition», *Literature Compass*, 7 (2010), 43–56 (σ. 46), <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-4113.2009.00675.x>

² Peter Shillingsburg, *From Gutenberg to Google: Electronic Representations of Literary Texts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) [(Σ.τ.Μ.) Βλ. σχετικά και τον Πρόλογο του Gabler στον παρόντα τόμο].

που θα διέπουν πάντα, έως ένα βαθμό, το έργο των κειμενικών σπουδών. Παρότι αυτές οι τρεις βασικές παραδοχές επηρεάζουν την έννοια του κειμένου, την ψηφιακή μετάβαση και τον αναγνώστη, οι φιλολογικοί εκδότες δεν έχουν πάντα επίγνωση του τρόπου με τον οποίο τις προσεγγίζουν και ούτε γνωρίζουν το πώς επηρεάζεται η εργασία τους από αυτές.

Η ψηφιακή μετάβαση μπορεί να θεωρηθεί ως μια φάση στην ιστορία των φιλολογικών εκδόσεων. Κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης, το νέο μέσο έχει επιδράσει τόσο στις εργασίες δημοσίευσης των φιλολογικών εκδόσεων όσο και στις ίδιες τις εκδόσεις, επηρεάζοντας τόσο τις εκδοτικές πρακτικές όσο και τις υλικές μορφές δημοσίευσης των εκδόσεων. Τέτοιες αλλαγές έχουν προφανώς επηρεαστεί από τις δυνατότητες αποθήκευσης, χειρισμού και διανομής που έφερε το νέο μέσο. Ωστόσο, είναι πιθανό αυτές οι αλλαγές να έχουν προκύψει όχι τόσο από την έμπρακτη χρήση του νέου μέσου, αλλά από παραδοχές που αφορούν τις δυνατότητές του.

Η σχέση μεταξύ του κειμένου και του έργου συνιστά μια καθοριστική διάκριση που συχνά μένει ανεξερεύνητη, παρά το γεγονός ότι ξεκάθαρα έχει επιπτώσεις στη διαδικασία δημοσίευσης των ψηφιακών εκδόσεων. Στη συνέχεια, προτείνεται μια πιθανή διάκριση και ερμηνεία των εννοιών *κείμενο* και *έργο*, καθώς κατέχουν κομβική θέση σε παραδοχές που αφορούν τόσο τον αναγνώστη όσο και τις δυνατότητες του χρήστη στις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις. Οι έννοιες του έργου και του κειμένου είναι σημαντικές για τους αναγνώστες, καθώς οι ίδιοι, ως αναγνώστες, λειτουργούν ταυτόχρονα και σε επίπεδο ερμηνείας και σε επίπεδο χειρισμού. Από αυτό προέκυψε ο προτεινόμενος ορισμός των τριών *αναγνωστικών ρόλων* [reader roles] — αναγνώστης [reader], χρήστης [user] και συνεργάτη [co-worker] — τους οποίους μπορούν να αναλάβουν οι αναγνώστες των φιλολογικών εκδόσεων. Χρησιμοποιώντας αυτά τα επίπεδα ή τις τροπικότητες των *αναγνωστικών ρόλων* δίνεται έμφαση αρχικά στο ότι η ανάληψη ενός τέτοιου ρόλου απαιτεί ορισμένες προϋποθέσεις δυνατοτήτων και έπειτα στο ότι ακόμη και μέσα σ' αυτούς τους ρόλους είναι πιθανόν να ενσαρκώνεται ή όχι ο ρόλος. Διερευνώντας αυτές τις τρεις κατηγορίες αναγνωστικών ρόλων προετοιμάζουμε το έδαφος για τη λεπτομερέστερη συζήτηση σε σχέση με το εάν (ή για την ακρίβεια το πότε) *διαβάζουμε* ή *χρησιμοποιούμε* μια φιλολογική έκδοση, αφού η ίδια η πράξη της μελέτης τέτοιων εκδόσεων απαιτεί να προβούμε και στις δύο ενέργειες.

7.2 Η έννοια του κειμένου

Από πολλές απόψεις η έννοια του κειμένου αποτελεί το κέντρο των εργασιών της φιλολογικής εκδοτικής πράξης. Καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο μεταφέρουμε κείμενα σε φιλολογικές εκδόσεις, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες οι εκδόσεις οργανώνουν και παρουσιάζουν τα κείμενα που εμπεριέχουν. Παρότι θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αβεβαιότητα ή η διαφωνία για τον ορισμό του κειμένου κυριαρχεί στις λογοτεχνικές σπουδές,³ στο πεδίο των φιλολογικών εκδόσεων συναντούμε μια διαφορετική αναστοχαστική αντίληψη περί κειμένου. Εδώ η αντίληψή μας για το κείμενο δεν διέπει μόνο τις πράξεις μας όταν μεταγράφουμε και κωδικοποιούμε,⁴ αλλά είναι επίσης καθοριστική για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε το τελικό προϊόν.

Εάν ανατρέξουμε στο αρχικό παράθεμα του Hans Walter Gabeler, το οποίο περιγράφει την ψηφιακή φιλολογική έκδοση ως τον καλύτερο τόπο για τη μελέτη έργων και κειμένων,

³ Johnny Kondrup, «Tekst og værk — et begrebseftersyn», στο *Betydning & forståelse: Festskrift til Hanne Ruus*, επιμ. Dorthe Duncker, Anne Mette Hansen και Karen Skovgaard-Petersen (Copenhagen: Selskab for nordisk filologi, 2013), σσ. 65–76.

⁴ Edward Vanhoutte, «Prose Fiction and Modern Manuscripts: Limitations and Possibilities of Text Encoding for Electronic Editions», στο *Electronic Textual Editing*, επιμ. Lou Burnard, Katherine O'Brien O'Keefe και John Unsworth (New York: Modern Language Association of America, 2006), σσ. 161–180 (σ. 171).

παρατηρούμε ότι το επιχείρημά του βασίζεται στην αντίληψη πως το κείμενο και το έργο αποτελούν δύο διακριτές οντότητες. Ένα έργο είναι μια άυλη οντότητα που λειτουργεί ως σημείο συγκέντρωσης όλων των κειμένων που ταξινομούμε κάτω από έναν ορισμένο τίτλο.⁵ Επομένως, δεν υπάρχει ένα-προς-ένα αντιστοιχία μεταξύ του κειμένου και του έργου. Το γεγονός αυτό συχνά αποδεικνύεται και μέσα από τη διάκριση μεταξύ των στατικών [stationary] και εξακολουθητικών [sequential] έργων, καθώς τα στατικά έργα (όπως πίνακες και γλυπτά) συλλαμβάνονται μέσα στον χώρο, ενώ τα εξακολουθητικά έργα (όπως η λογοτεχνία και η μουσική) συλλαμβάνονται μέσα στον χρόνο.⁶ Με άλλα λόγια, ενώ τα στατικά έργα συνήθως έχουν ένα και μόνο πρωτότυπο, το οποίο μπορεί να περιγραφεί ενιαία ως το έργο και η εκφορά του του εν ταυτώ, τα εξακολουθητικά έργα κατά κανόνα συνίστανται από πολλές πραγματώσεις, δηλαδή από πολλαπλά κείμενα που ανήκουν στο ίδιο έργο.

Το κείμενο μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια καταγραφή ή εγγραφή που αναπαριστά το έργο. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι δεν υπάρχει απαραίτητα κάποια χρονική σχέση μεταξύ έργου και κειμένου. Το έργο δεν προηγείται απαραίτητα του κειμένου. Δεν είναι μια *a priori* πλατωνική ιδέα. Η έννοια του έργου δεν προϋποθέτει την ύπαρξη μιας πρωτότυπης ιδέας που να εκπηγάζει από τις προθέσεις του/της συγγραφέα. Είναι, μάλλον, μια *a posteriori* κατηγορία, την οποία χρησιμοποιούμε για να συγκεντρώσουμε διάφορα κείμενα που ανήκουν όλα στο ίδιο έργο. Αυτό σημαίνει ότι έχουμε πρόσβαση σε ένα έργο μόνο μέσω των κειμένων του, τα οποία αποτελούν τη βάση για τις αναγνώσεις και τις ερμηνείες μας. Βέβαια, είναι πιθανόν τα κείμενα κάποιων έργων να έχουν χαθεί ή και να μην υπάρχουν καθόλου πλέον. Σίγουρα μπορούμε να μιλάμε για τέτοια έργα, αλλά δεν μπορούμε να τα υποβάλουμε σε ανάλυση κειμένου ή σε φιλολογική έκδοση, που είναι και ο σκοπός μας εδώ. Μια αναθεωρημένη δεύτερη έκδοση ενός έργου, και ως εκ τούτου μια νέα εκδοχή, εξακολουθεί να ανήκει στο ίδιο έργο και κατά μία έννοια το διευρύνει. Αλλά εάν οι νέες εκδοχές περιλαμβάνουν παραλλαγές που έχουν αρκετά σημαντικές διαφορές σε σχέση με τις προηγούμενες εκδοχές, τότε μπορούμε να μιλάμε για την εμφάνιση ενός νέου έργου. Ωστόσο, τα όρια εδώ είναι ρευστά: μόνο οι ξεκάθαρα εστιασμένες κατά περίπτωση αξιολογήσεις μπορούν να καθορίσουν το κατά πόσον είναι σκόπιμο να κάνουμε λόγο για ένα νέο έργο.

Το κείμενο δεν είναι μια ομοιογενής οντότητα. Αντίθετα, υφίσταται σε πολλά, εν μέρη ανεξάρτητα, επίπεδα. Θα μπορούσαν αυτά τα επίπεδα να διακριθούν σε τρία: στο ιδανικό κείμενο, το πραγματικό κείμενο και το υλικό κείμενο.⁷ Το ιδανικό κείμενο είναι μια αφηρημένη έννοια που κατασκευάζεται με βάση το πραγματικό κείμενο, στο οποίο έχουμε άμεση πρόσβαση μέσω ενός υλικού κειμένου, το οποίο αποτελεί υλική πραγμάτωση ενός κειμένου πάνω σε μια έντυπη σελίδα ή μια οθόνη. Επομένως, το υλικό κείμενο δεν είναι, με την κυριολεκτική έννοια, ένα κείμενο. Είναι ένα φυσικό υπόστρωμα προσαρτημένο σε ένα υλικό έγγραφο. Στα έντυπα κείμενα, για παράδειγμα, το υλικό κείμενο είναι ένας συνδυασμός μελανιού και χαρτιού. Στην περίπτωση των

⁵ Johnny Kondrup, *Editionsfilologi* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2011), σ. 34· Mats Dahlström, *Under utgivning: Den vetenskapliga utgivningens bibliografiska funktion* (Borås: Valfrid, 2006), σ. 61.

⁶ Η διάκριση μεταξύ στατικών και εξακολουθητικών έργων προέρχεται από άρθρο του G. E. Lessing με τίτλο «Laocoön» δημοσιευμένο το 1766, αλλά αναπτύχθηκε περαιτέρω από τον G. Thomas Tanselle, από τον οποίο την άντλησε και ο Σουηδός βιβλιογράφος Rolf E. DuRietz. Το βιβλίο του DuRietz μπορεί να λειτουργήσει ως βασικό τεκμήριο αναφοράς για τη βιβλιογραφική ορολογία. Rolf E. DuRietz, *Den tryckta skriften: Termer och begrepp: Grunderna till bibliografien, för biblioteken och antikvariaten, för bibliografer och textutgivare, för bokhistoriker och boksamlare* (Uppsala: Dahlia Books, 1999), σ. 35.

⁷ Αυτό το σχήμα των τριών επιπέδων και των ορισμών τους ανάγεται στους εξής τρεις συγγραφείς: Kondrup, *Editionsfilologi*, σσ. 36–38, Dahlström, *Under utgivning*, σσ. 63–70, και DuRietz, *Den tryckta skriften*, σσ. 41–53. Ο Kondrup χρησιμοποιεί τις ίδιες έννοιες που προτείνονται εδώ.

ψηφιακών κειμένων, η σχέση είναι πιο περίπλοκη. Το κατά πόσο η έννοια του υλικού κειμένου μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τα φυσικά bits ενός αρχείου ή για την εμφάνιση του κειμένου στην οθόνη είναι ένα θέμα που επιδέχεται συζήτηση. Τέλος, η χρήση του όρου *έγγραφο* [document] είναι επίσης συναφής με τη χρήση των εννοιών του έργου και κειμένου. Όσον αφορά τα έντυπα βιβλία, το *έγγραφο* είναι απλά «ο υλικός φορέας ενός ή περισσότερων πραγματικών κειμένων».⁸ Στην έντυπη μορφή, το *έγγραφο* λειτουργεί τόσο ως μέσο αναπαράστασης (αποθήκευσης του υλικού κειμένου) όσο και ως μέσο παρουσίασης (προβολής του πραγματικού κειμένου), ενώ αυτές οι λειτουργίες είναι διακριτές για τα ψηφιακά *έγγραφα*. Κατά την εξέταση των ψηφιακών *εγγράφων* θα πρέπει επίσης να λαμβάνεται υπόψη ο υλικοτεχνικός εξοπλισμός και το λογισμικό που καθιστούν δυνατή την παρουσίαση.⁹

Η αλληλεξάρτηση μεταξύ έργου, κειμένου και εγγράφου πρέπει επομένως να διευκρινιστεί, καθώς είναι ζωτικής σημασίας για την πράξη της φιλολογικής έκδοσης. Οι στόχοι τους οποίους επιδιώκουν οι φιλολογικοί εκδότες αντανακλούν την προσέγγισή τους σε καθεμία από αυτές τις τρεις οντότητες. Ο Gabler διατυπώνει τη θέση του ως εξής: «Για το εν λόγω προϊόν της κριτικής και των ανθρωπιστικών σπουδών, δηλαδή για τη φιλολογική έκδοση, τίθεται το κομβικό ζήτημα του τρόπου με τον οποίο θα μπορούσε ή θα έπρεπε αυτή να συνδέεται με την αναζήτηση του αναγνώστη για το νόημα ενός έργου μέσα στο κείμενο και μέσω αυτού».¹⁰ Ο αναγνώστης, με άλλα λόγια, επιδιώκει την ερμηνεία και την κατανόηση του αντίστοιχου έργου μέσα από την ανάγνωση συγκεκριμένων κειμένων. Ωστόσο, ποτέ δεν είναι ένα και μοναδικό το κείμενο που δίνει πρόσβαση στο έργο. Αντίθετα, συνηθίζεται το έργο να εκλαμβάνεται ως το άθροισμα των κειμένων του.¹¹ Είναι πράγματι τα κείμενα, και όχι τα έργα, εκείνα που αναθεωρούνται στο πλαίσιο μιας δημοσίευσης στις φιλολογικές εκδόσεις. Το κείμενο μιας φιλολογικής έκδοσης δεν είναι απαραίτητα το κείμενο που αντιπροσωπεύει καλύτερα το πρωτότυπο έργο —αν και θα θέλαμε να ήταν έτσι, καθώς πρόκειται πάντα μόνο για μία από τις πολλές κειμενικές αναπαραστάσεις του έργου.¹²

Η φιλολογική έκδοση είναι αυτή που αναφέρεται πιο κριτικά και στοχαστικά στις σχέσεις μεταξύ του έργου και των κειμένων του. Το κείμενο όμως της φιλολογικής έκδοσης δεν παύει να είναι το κείμενο του φιλολογικού εκδότη, καθώς η ίδια η ενδεδειγμένη φιλολογική εξέταση συνιστά πάντοτε μια ακόμα ερμηνεία του έργου. Οι φιλολογικές εκδόσεις έχουν από καιρό εγκαταλείψει το ιδεώδες του θετικισμού, καθώς η δραστηριότητα του εκδότη δεν θεωρείται πλέον αποκομμένη από τα σύγχρονα ερευνητικά παραδείγματα ή από τους θεωρητικούς περιορισμούς. Εν τέλει, η ρητή παρουσία του φιλολογικού εκδότη στο κείμενο προσδίδει κύρος στη φιλολογική έκδοση.¹³ Ωστόσο, στις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις το αποτύπωμα του εκδότη μπορεί μερικές φορές να μοιάζει δυσδιάκριτο εξαιτίας της διαδικασίας της κωδικοποίησης. Αλλά η ψηφιακή οργάνωση και

⁸ Kondrup, *Editionsfilologi*, σ. 38 (στο αγγλικό πρωτότυπο το παράθεμα δίνεται σε μετάφραση της συγγραφέα).

⁹ Dahlström, *Under utgivning*, σ. 72.

¹⁰ Hans Walter Gabler, «Thoughts on Scholarly Editing», 2011, σσ. 1–16 (σ. 12), <http://www.jltonline.de/index.php/reviews/article/view/307>

¹¹ Kondrup, *Editionsfilologi*, σ. 34· Gabler, «Thoughts on Scholarly Editing», σ. 9· και Peter Shillingsburg, «How Literary Works Exist: Implied, Represented, and Interpreted», στο *Text and Genre in Reconstruction: Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*, επιμ. Willard McCarty (Cambridge: Open Book Publishers, 2010), σσ. 165–182 (σ. 171), <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0008>

¹² Gabler, «Thoughts on Scholarly Editing», σ. 9.

¹³ Mats Dahlström, «The Compleat Edition», στο *Text Editing, Print and the Digital World*, επιμ. Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland (Farnham: Ashgate, 2009), σσ. 27–44 (σ. 11).

η επισημείωση τέτοιων εκδόσεων είναι εξίσου αποτέλεσμα της ερμηνείας και των σαφών προθέσεων του φιλολογικού εκδότη.

7.3 Η ψηφιακή μετάβαση

Η «ψηφιακή μετάβαση» που εξετάζεται σ' αυτήν την ενότητα ορίζεται συγκεκριμένα ως η μετάβαση από τις έντυπες στις ψηφιακές διαδικτυακές φιλολογικές εκδόσεις. Φυσικά, οι ψηφιακές εκδόσεις μπορούν επίσης να αφορούν εκδόσεις που δημοσιεύονται σε εξωτερικά μέσα αποθήκευσης δεδομένων, όπως είναι για παράδειγμα τα CD-ROM. Τα τελευταία αποτελούν ένα ενδιαφέρον ενδιάμεσο στάδιο, καθώς οι εκδόσεις συγκεντρώνονται υλικά σε ένα μέσο που βρίσκεται στην άμεση κατοχή του χρήστη. Ωστόσο, δεν θα συμπεριληφθούν στην παρούσα ανάλυση, αφού, από οντολογική άποψη, οι εκδόσεις των CD-ROM διαφέρουν από τις εκδόσεις που δημιουργούνται με προορισμό το διαδίκτυο. Επομένως, οι αναφορές σε ψηφιακές εκδόσεις εφεξής υποδηλώνουν τις ψηφιακές εκδόσεις που είναι αποκλειστικά διαθέσιμες στο διαδίκτυο.

Η ψηφιακή μετάβαση έχει αλλάξει επίσης την αντίληψή μας για τους τρόπους με τους οποίους μια φιλολογική έκδοση μπορεί να αναπαραστήσει τα κείμενα ενός δημοσιευμένου έργου. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η έντυπη φιλολογική έκδοση είναι ένα ολοκληρωμένο και μοναδικό αντικείμενο στον κόσμο, μέσα στο οποίο κλειδώνονται τα αποτελέσματα της φιλολογικής εργασίας: συνεπώς, αυτή η έκδοση μπορεί να θεωρηθεί ολοκληρωμένη και κλειστή. Έχει ολοκληρωθεί μια φιλολογική εργασία, το αποτέλεσμα της οποίας είναι προσβάσιμο μόνο μέσω της έκδοσης, η οποία είναι παγωμένη στον χρόνο (τη χρονολογία έκδοσης) και τον χώρο (την υλική έκδοση). Από αυτό το χωροχρονικό σημείο και έπειτα, η κειμενική αναπαράσταση του έργου μιας τέτοιας έκδοσης μπορεί να εγγραφεί στην ιστορία πρόσληψης του ίδιου του έργου, συμπεριλαμβανομένης και της ιστορίας της έρευνας για το έργο. Βέβαια, η αρχική έκδοση ενδέχεται να αντικατασταθεί από νέες και αναθεωρημένες εκδόσεις: ωστόσο αυτή η αρχική έκδοση θα παραμένει πάντα μια μοναδική κατάθεση για το έργο, αποτελώντας μία από τις πολλές κειμενικές εκδοχές του. Επιπλέον, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί μια κατάθεση που μπορεί να αποδοθεί στον εκδότη.

Οι ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις, ωστόσο, έχουν χαρακτηριστικά που είναι στην ουσία αντίθετα από εκείνα των έντυπων εκδόσεων. Οι ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις είναι φαινομενικά ατελή, συγκεχυμένα αντικείμενα. Σίγουρα μπορούν να παγιωθούν υπό τη μορφή αρχειοθετημένων αντιγράφων ολόκληρου του ιστότοπου, αλλά στην πραγματικότητα μπορούν να τροποποιηθούν πολύ πιο εύκολα απ' ό,τι οι έντυπες εκδόσεις. Για να περιγράψει τη διαφορά μεταξύ των δύο, ο Gabler διακρίνει σε τόπους πληροφορίας [information sites], οι οποίοι αποτελούνται από σειριακά οργανωμένες συλλογές με τη μορφή βιβλίων, και σε τόπους γνώσης ή γνωσιακούς τόπους [knowledge sites], που είναι «σχεσιακοί [relational]» και εκφράζουν τη «δημιουργικά συμμετοχική νοημοσύνη». Με άλλα λόγια, ένας τόπος γνώσης είναι «ένας γνήσιος τόπος έρευνας».¹⁴ Η έννοια του (ψηφιακού) τόπου γνώσης προέρχεται από τη μονογραφία *From Gutenberg to Google* [Από τον Γουτεμβέργιο στο Google] του Peter Shillingsburg, που εκδόθηκε το 2006, αλλά εντοπίζεται και σε προγενέστερες περιγραφές του Paul Eggert ως «τόπος έργου» [“work-site”],¹⁵ και του Peter Robinson που αντίστοιχα χαρακτήρισε τις εκδόσεις ως «ρευστές, συνεργατικές

¹⁴ Gabler, «Thoughts on Scholarly Editing», σ. 15.

¹⁵ Paul Eggert, «Text-Encoding, Theories of the Text, and the “Work-Site”», *Literary & Linguistic Computing*, 20 (2005), 425–435, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqi050>

και διαμοιρασμένες»,¹⁶ αλλά και ως «διαδραστικές».¹⁷ Οι παραπάνω ορισμοί αποκλίνουν ως προς την περιγραφή για το τι είναι ένας (ψηφιακός) τόπος γνώσης, και αντίστοιχα χρησιμοποιούν διαφορετικές ονομασίες για αυτόν. Αλλά η αφετηρία παραμένει η ίδια. Οι ψηφιακοί τόποι γνώσης πρέπει να εκμεταλλεύονται τις δυνατότητες του ψηφιακού μέσου και να δίνουν στον αναγνώστη τη δυνατότητα να αλληλεπιδράσει με την έκδοση· είναι περιβάλλοντα ανοικτά, δυναμικά και διαδραστικά, όπως προσδιορίζεται και στην ακόλουθη περιγραφή του Shillingsburg:

Τα κειμενικά αρχεία αποτελούν βάση για τις φιλολογικές εκδόσεις, οι οποίες χρησιμεύουν σε συνδυασμό με κάθε άλλο είδος λογοτεχνικής ανάλυσης προκειμένου να δημιουργηθούν οι ψηφιακοί τόποι γνώσης της τρέχουσας και αναπτυσσόμενης φιλολογικής έρευνας, οι οποίοι μπορούν επίσης να λειτουργούν ως παιδαγωγικά εργαλεία σε ένα περιβάλλον όπου ο κάθε χρήστης μπορεί να διαλέξει τρόπο εισόδου, να επιλέξει ένα κατάλληλο σύνολο από πρόσφορα συγκεκριμένα στοιχεία και να σχηματίσει έτσι μια προσωποποιημένη διαδραστική μορφή του έργου [...] έχοντας πάντα τη δυνατότητα να συνδεθεί εκ νέου για περισσότερες πληροφορίες ή διαφορετικές προοπτικές.¹⁸

Οι ψηφιακοί τόποι γνώσης μπορούν, συνεπώς, να αποτυπώσουν καλύτερα τη σχέση μεταξύ των κειμένων ενός έργου και των λοιπών κειμένων που συνδέονται με το έργο. Επιπλέον, συνιστούν ένα ημιτελές ερευνητικό περιβάλλον, επιτρέποντας αναγνώσεις που δεν τελειώνουν ποτέ.

Το ιδεώδες του τόπου γνώσης χαρακτηρίζεται από υπέρμετρη αισιοδοξία για την πρόοδο. Κατ' αυτήν την άποψη, το διαδίκτυο μπορεί να λειτουργήσει ως καταλύτης για τις φιλολογικές σπουδές, καθώς δίνει στους φιλόλογους τη δυνατότητα να συμμετέχουν πιο εύκολα και προσωπικά στην ελεύθερη ανταλλαγή γνώσεων, με επίκεντρο τον χρήστη. Εδώ παρατηρούμε ίχνη του ιδεολογήματος της ελευθερίας που κυριαρχεί στις αντιλήψεις για το ψηφιακό μέσο. Πράγματι, οι ιδεολογίες για το σύνολο του διαδικτύου δεν διαφέρουν σημαντικά από εκείνες που συνδέονται με την έννοια του τόπου γνώσης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο τόπος γνώσης αποτελεί μια μικρογραφία του διαδικτύου, καθώς βασίζεται στην προσδοκία ότι οι σχετικές μεταξύ τους πληροφορίες μπορεί να συγκεντρωθούν σε ένα και μόνο σημείο. Στην περίπτωση των φιλολογικών εκδόσεων, η προσδοκία είναι να συγκεντρωθεί όλη η γνώση για ένα έργο ή έναν/μία συγγραφέα σε μία έκδοση. Το ερώτημα, βέβαια, είναι πόση σημασία έχει πραγματικά το μέγεθος. Υπάρχουν βάσιμοι λόγοι για τους οποίους δεν πρέπει να αφήσουμε να μας παρασύρει εντελώς αυτή η αισιοδοξία και αντ' αυτού να θέσουμε ορισμένα βασικά κρίσιμα ερωτήματα που αφορούν το αντικείμενο και τον σκοπό της φιλολογικής έκδοσης.

Παρότι οι φιλολογικές εκδόσεις μπορεί να εξυπηρετούν διάφορους σκοπούς, μοιράζονται έναν κοινό στόχο, να διευκολύνουν τη μελέτη των έργων που αναπαράγουν. Σκοπός λοιπόν δεν είναι απλώς και μόνο η παραγωγή μιας έκδοσης, πράγμα το οποίο ισοδυναμεί με τη διεξαγωγή ενός ερευνητικού έργου, αλλά επίσης και η παραγωγή μιας έκδοσης για ένα συγκεκριμένο κοινό. Για αυτόν τον λόγο, οι φιλολογικές εκδόσεις τείνουν να ορίζουν το κοινό τους με βάση διάφορες ομάδες χρηστών — ένας παλαιός ελιγμός που δεν έχει αλλάξει με την ψηφιακή μετάβαση. Ενώ στο παρελθόν γινόταν λόγος μόνο για αναγνώστες, η ψηφιακή μετάβαση έχει πλέον καθιερώσει τον αναγνώστη ως χρήστη, αλλά χωρίς να γίνεται η απαραίτητη διάκριση μεταξύ των δύο.

¹⁶ Peter Robinson, «Where We Are with Electronic Scholarly Editions, and Where We Want to Be», *Jahrbuch für Computerphilologie*, 5 (2003), <http://computerphilologie.uni-muenchen.de/jg03/robinson.html>

¹⁷ Peter Robinson, «The Ends of Editing», *DHQ: Digital Humanities Quarterly*, 3 (2009) <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000051/000051.html>

¹⁸ Shillingsburg, *From Gutenberg to Google*, σ. 88.

7.4 Οι αναγνωστικοί ρόλοι

Η αντίληψή μας για το κείμενο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο θεωρητικοποιούμε πάνω στις δυνατότητες ανάγνωσης των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Η ψηφιακή μετάβαση, στο μεταξύ, έχει ασκήσει καθοριστική επίδραση στον τρόπο με τον οποίο η θεωρητική σύλληψη της ανάγνωσης μπορεί να εφαρμοστεί στην πράξη. Επέλεξα να δουλέψω με ένα μοντέλο που περιλαμβάνει τρεις αναγνωστικούς ρόλους: αναγνώστης, χρήστης και συνεργάτης. Αυτό το μοντέλο προκύπτει από στοχασμούς πάνω στη φιλολογική έκδοση ως ψηφιακό τόπο γνώσης, στον βαθμό που οι ψηφιακοί τόποι γνώσης δίνουν στους αναγνώστες τους τη δυνατότητα να συμμετέχουν στη δημοσίευση της έρευνας. Εντωμεταξύ, στον απόηχο της ψηφιακής μετάβασης, οι αναγνώστες έφτασαν να αποκαλούνται όχι μόνο αναγνώστες αλλά συχνά και χρήστες – και αυτό αποτελεί από μόνο του μια αλλαγή που αξίζει να εξετάσουμε. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο αναγνώστης ή η αναγνώστρια των βιβλίων είναι επίσης και χρήστης/χρήστρια, αλλά χειρίζεται το (ψηφιακό) μέσο με τρόπο που έχει καταστεί άδηλος, καθώς έχει εκπαιδευτεί σ' αυτό το μέσο κατά τη διάρκεια μιας ολόκληρης ζωής. Με τη μετάβαση στις ψηφιακές εκδόσεις καθίσταται επομένως σκόπιμο να συζητήσουμε τα διάφορα ερμηνευτικά επίπεδα της φιλολογικής έκδοσης και τη σχέση τους με τον αναγνώστη. Στόχος εδώ δεν είναι να επινοήσουμε ένα καθολικό μοντέλο για την ανάγνωση του κειμένου, αλλά να επιχειρήσουμε να συλλάβουμε τον ιδιαίτερο τρόπο ανάγνωσης λογοτεχνικών έργων που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο μιας φιλολογικής έκδοσης.

Ο αναγνώστης προσεγγίζει τις φιλολογικές εκδόσεις ως αξιόπιστες επιστημονικές κειμενικές εκδοχές λογοτεχνικών έργων. Ένας τέτοιος αναγνώστης θα επιχειρήσει να ερμηνεύσει και να κατανοήσει το έργο από και μέσω των κειμένων της φιλολογικής έκδοσης. Ο βαθμός ερμηνείας μπορεί να κυμαίνεται από την ψυχαγωγική ανάγνωση ενός απλού ενδιαφερόμενου αναγνώστη έως τη βαθύτερη ερμηνευτική θεώρηση ενός επαγγελματία αναγνώστη. Ο αναγνώστης λειτουργεί σε ένα επίπεδο στο οποίο το επίκεντρο κατά κύριο λόγο είναι η σχέση μεταξύ του κειμένου και του έργου. Ωστόσο, ο ίδιος μπορεί επίσης να επωφεληθεί από τα άλλα κείμενα της έκδοσης, τα οποία θα μπορούσαν να ονομαστούν παρακείμενα,¹⁹ παρότι και αυτό είναι υπό αμφισβήτηση. Στην κατηγορία αυτή μπορεί να περιλαμβάνονται εισαγωγές και σημειώσεις, οι οποίες δύναται να συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση του έργου.

Ο χρήστης επιδιώκει επίσης την κατανόηση του έργου αλλά μέσα σε ένα πιο διακειμενικό πλαίσιο, όπου δίνεται έμφαση είτε στη σχέση μεταξύ των διαφόρων κειμένων και κειμενικών εκδοχών του έργου, είτε στη σχέση μεταξύ των κειμένων του έργου με άλλα κείμενα που το εξηγούν ή σχετίζονται με αυτό. Τα κείμενα αυτά θα μπορούσαν να είναι επεξηγηματικές σημειώσεις, γενικά σχόλια ή σημειώσεις στο κείμενο και λίστες παραλλαγών. Ο χρήστης μπορεί επίσης να ενδιαφέρεται για την ιστορία της παράδοσης του έργου, δηλαδή για τις διάφορες εκδοχές του στη διάρκεια των χρόνων. Σε τελική ανάλυση, αυτό που βρίσκεται στο επίκεντρο είναι η τριμερής διάκριση ολόκληρης της έννοιας «κείμενο» σε έργο [work], κείμενο/α [text(s)] και πρωτότυπο/α έγγραφο/α [original document(s)]. Όταν ο αναγνώστης ενεργεί ως χρήστης της έκδοσης, η έμφαση δίνεται κυρίως στη δομή και την οργάνωση της ίδιας της έκδοσης, δηλαδή στον τρόπο χρήσης των επιμέρους τμημάτων της, είτε πρόκειται για τα ίδια τα κείμενα είτε για εργαλεία που μπορεί να χρησιμοποιηθούν σε αυτά.

Ο συνεργάτης επιδιώκει να υπερβεί τους ρόλους του χρήστη και του αναγνώστη, και να συνεισφέρει ενεργά στο φιλολογικό εγχείρημα. Αυτός ο αναγνωστικός ρόλος θα μπορούσε να

¹⁹ Gérard Genette, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, επιμ. Jane E. Lewin (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

ονομαστεί και συντελεστής [contributor], ή κάτι παρόμοιο, αλλά ο όρος «συν-εργάτης» καταδεικνύει ότι, ιδανικά, με αυτόν τον ρόλο ο αναγνώστης είναι πιθανότερο να συμμετέχει σε κάποιο από τα στάδια της εκδοτικής εργασίας. Η συμμετοχή αυτή θα μπορούσε να αφορά την εισαγωγή σημειώσεων, τη διόρθωση δοκιμών, την προσθήκη κωδικοποίησης ή τη συμβολή στη συνολική παραγωγή γνώσης του ιστότοπου με άλλους τρόπους. Εν ολίγοις, η συνεισφορά του συνεργάτη δεν αφορά απλώς προσθήκες ή επεκτάσεις, αλλά αποτελεί γνήσιο συστατικό στοιχείο της έκδοσης.²⁰

Αυτοί οι αναγνωστικοί ρόλοι δεν είναι ούτε απόλυτοι ούτε αποκλειστικοί. Θα πρέπει μάλλον να εκλαμβάνονται ως τροπικότητες, με τον αναγνώστη να μπορεί να ενσαρκώνει ακόμη και τους τρεις ρόλους ταυτόχρονα. Παρ' όλ' αυτά, υπάρχει μια εξελικτική σειρά μεταξύ των ρόλων, με την έννοια ότι για να είναι κανείς χρήστης πρέπει να είναι πρώτα αναγνώστης και για να μπορεί να είναι κανείς συνεργάτης πρέπει να είναι τόσο αναγνώστης όσο και χρήστης. Πράγματι, ο ρόλος του συνεργάτη προϋποθέτει πραγματική αφοσίωση στο εν λόγω έργο και γνώση περί αυτού, αφού για να συνεισφέρει ενεργά στην παραγωγή γνώσης της έκδοσης είναι απαραίτητο να γνωρίζει εκ των προτέρων και τη φιλολογική έκδοση αλλά και το δημοσιευμένο έργο. Βέβαια, μπορούμε να φανταστούμε περιπτώσεις όπου η συνεισφορά στην έκδοση δεν θα προϋποθέτει τη γνώση του έργου, όπως περιπτώσεις μεταγραφής ή κωδικοποίησης που είναι αποτέλεσμα πληθοπορισμού [crowdsourcing]. Αλλά σε μια τέτοια περίπτωση θα είχαμε να κάνουμε με συντελεστή παρά με αναγνώστη που ενσαρκώνει έναν αναγνωστικό ρόλο. Και είναι απολύτως πιθανό ότι ένας συντελεστής θα μπορούσε, για παράδειγμα, να συμμετέχει σε ένα πρότζεκτ το οποίο περιλαμβάνει κείμενα που να μην μπορεί να διαβάσει καθόλου.

Οι αναγνωστικοί ρόλοι αποτελούν συνάρτηση των τρόπων με τους οποίους διαχειριζόμαστε και ερμηνεύουμε τα κείμενα μιας έκδοσης, και συνεπώς η εκπλήρωση κάθε ρόλου προϋποθέτει τη δράση σε δύο επίπεδα, στο επίπεδο του χειρισμού και σε αυτό της ερμηνείας. Στον απόηχο της ψηφιακής μετάβασης, έχει αυξηθεί το ενδιαφέρον για την απτική διαχείριση των εγγράφων μιας έκδοσης. Με τα έντυπα βιβλία, η απτική διαχείριση περνάει λίγο ή πολύ απαρατήρητη, αφού έχει εξελιχθεί σε μια αφομοιωμένη πολιτισμική συνήθεια. Αλλά όταν το μέσο βρίσκεται στο επίκεντρο, όπως συνέβη κατά την ψηφιακή μετάβαση, τότε η διαχείριση μπορεί να γίνεται δύσκολη και προβληματική για τον αναγνώστη. Ταυτόχρονα, τα νέα μέσα δίνουν τη δυνατότητα να γίνονται πράγματα με νέους τρόπους. Ανοίγουν τον δρόμο για συζητήσεις σχετικά με το τι είναι στην πραγματικότητα μια ψηφιακή φιλολογική έκδοση και σε τι μπορεί να εξελιχθεί. Ένα παράδειγμα αυτών των συζητήσεων είναι και η ανά χειράς συλλογή κειμένων.

Σε ένα άρθρο του 2008, ο Bertrand Gervais διακρίνει όσον αφορά τα ψηφιακά κείμενα τα ακόλουθα τρία επίπεδα ανάγνωσης: το επίπεδο διαχείρισης, που αφορά τη μεταχείριση των κειμένων και αυτήν καθαυτήν την πρόσβαση σε αυτά, στη συνέχεια το επίπεδο κατανόησης, που αφορά την ανάγνωση ως κατανόηση του ίδιου του γλωσσικού κειμένου, και, τέλος, το επίπεδο ερμηνείας, κατά οποίο δημιουργούνται συσχετισμοί μεταξύ του ίδιου του κειμένου και άλλων κειμένων που το εξηγούν.²¹ Στο άρθρο του ο Gervais συζητά την Ηλεκτρονική Λογοτεχνία [e-Literature], η οποία, όπως υποστηρίζει, μας μετακινεί από τη λογική της ανακάλυψης στη λογική της αποκάλυψης, όπου η γνώση και η πληροφορία δεν επιτυγχάνονται ως δική μας ανακάλυψη ουσιαστικών ομοιοτήτων μεταξύ των κειμένων, αλλά δίνονται σε εμάς μέσω υπερσυνδέσμων ως αποκάλυψη. Αυτό συμβαίνει γιατί η σύνδεση μεταξύ των δύο κειμένων δίνεται σε εμάς ήδη έτοιμη,

²⁰ Βλ. το κεφάλαιο του Ray Siemens κ.ά. στον παρόντα τόμο.

²¹ Bertrand Gervais, «Is There a Text on This Screen? Reading in an Era of Hypertextuality», στο *Companion to Digital Literary Studies*, επιμ. Ray Siemens and Susan Schreibman (Oxford: Blackwell, 2008), <http://www.digitalhumanities.org/companionDLS>

επιτρέποντάς μας —χάρη στον υπερσύνδεσμο— να κινηθούμε γρήγορα και εύκολα μέσω του δικτύου κειμένων το οποίο αναπαριστά το Διαδίκτυο στο σύνολό του. Με την έλευση του υπερσυνδέσμου, το νόημα γίνεται αντικείμενο αποκάλυψης. Και έτσι ο αναγνώστης μετατρέπεται σε χρήστη, αφού την ευθύνη για τις ανακαλύψεις φέρει αυτός που έχει προσθέσει τον υπερσύνδεσμο και όχι αυτός που τον έχει ενεργοποιήσει.

Ο Gervais συζητά την Ηλεκτρονική Λογοτεχνία και ιδιαίτερα την υπερκειμενική μυθοπλασία [hyperfictions], η οποία κατεξοχήν χρησιμοποιεί ως περίοπτο λογοτεχνικό εργαλείο την αποκαλυπτική λειτουργία του υπερσυνδέσμου. Η υπερκειμενική λογοτεχνία ανάγει τον υπερσύνδεσμο σε οργανωτική αρχή, με αποτέλεσμα η πλοκή, η δράση και η εξέλιξη του λογοτεχνικού έργου να καθορίζονται από την επιλογή του αναγνώστη ανάμεσα σε διάφορους συνδέσμους. Αλλά η επιχειρηματολογία του Gervais παρουσιάζει ενδιαφέρον και όσον αφορά τις φιλολογικές εκδόσεις, καθώς ακόμα και εκείνες που έχουν μορφή βιβλίου μπορούν εύκολα να θεωρηθούν ως δομημένες με υπερσυνδέσμους. Σε τελική ανάλυση, ένα έντυπο υπόμνημα σημειώσεων είναι συγκρίσιμο με τους υπερσυνδέσμους: και πράγματι, ο υπερσύνδεσμος παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στη βιβλιογραφία ως γενικευμένη υποσημείωση.²² Η φιλολογική έκδοση λοιπόν αντιπροσωπεύει κατεξοχήν τη λογική της αποκάλυψης του Gervais. Χάρη στη φιλολογική έκδοση, ο εκδότης αποκάλυπτει στον αναγνώστη σχέσεις: όχι μόνο σχέσεις μεταξύ των διαφόρων κειμένων που ανήκουν στο έργο, αλλά και σχέσεις μεταξύ αυτών των κειμένων και άλλων κειμένων που σχετίζονται με το έργο.

Αυτό που θέλω να επισημάνω δεν είναι ότι το σύμπαν των ψηφιακών κειμένων απλώς μετατρέπει τους αναγνώστες σε χρήστες. Τα τρία επίπεδα του Gervais (χειρισμός, κατανόηση και ερμηνεία) δεν λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο όπως οι τρεις αναγνωστικοί ρόλοι μου. Αντίθετα, θα μπορούσε κανείς να πει ότι κάθε αναγνωστικός ρόλος εμπεριέχει και τα τρία επίπεδα του Gervais, τα οποία συνιστούν θεμέλιο λίθο για κάθε επιτυχημένη ανάγνωση της λογοτεχνίας. Ο αναγνώστης πρέπει να δρα πάντα και στα τρία επίπεδα που περιγράφει ο Gervais, τον χειρισμό, την κατανόηση και την ερμηνεία. Ωστόσο, από τη στιγμή που αναλαμβάνει έναν από τους τρεις αναγνωστικούς ρόλους που αφορούν τη φιλολογική έκδοση, τότε θα είναι κυρίως το έργο, τα κείμενά του και η έκδοση (ή ο ιστότοπος) αυτά στα οποία θα επικεντρωθεί αντίστοιχα ο αναγνώστης, ο χρήστης ή ο συνεργάτης. Και στους τρεις αναγνωστικούς ρόλους, πρέπει να διαχειριζόμαστε έγγραφα, καθώς και να διαβάζουμε και να αποκωδικοποιούμε κείμενα. Για τον αναγνώστη ως αναγνώστη όμως δεν έχει σημασία αν υπάρχουν ευκαιρίες να συνεισφέρει στην έκδοση ή αν η σελίδα περιλαμβάνει επιπλέον υλικό, όπως χρονοδιαγράμματα, αναλύσεις κλπ. Αυτό που πραγματικά έχει σημασία για τον αναγνώστη είναι αυτού του είδους τα χαρακτηριστικά να μην παρεμβαίνουν ή να μην εμποδίζουν την ανάγνωση. Θα μπορούσε να διασφαλιστεί κάτι τέτοιο εάν, για παράδειγμα, επιτρέπεται στους αναγνώστες να μεταφορτώσουν την έκδοση. Αυτό συμβαίνει στον ιστότοπο *Henrik Ibsens Skrifter*, την ψηφιακή συλλογή των απάντων του Ερρίκου Ίψεν.²³

Δεν χρειάζεται να επισημάνουμε ότι ο όρος «φυσικά έγγραφα» [“physical documents”] περιλαμβάνει, βέβαια, και τα ψηφιακά έγγραφα. Η συζήτηση σχετικά με την έννοια της υλικότητας θα μας απομάκρυνε πολύ από το θέμα μας, οπότε αρκεί απλά να αναφέρουμε την εξαιρετική ανάλυση που κάνει ο Matthew Kirschenbaum πάνω στην υλικότητα των ψηφιακών κειμένων στο βιβλίο του *Mechanisms: New Media and the Forensic Imagination*.²⁴ Συχνά γίνεται διάκριση

²² Jakob Nielsen, *Hypertext and Hypermedia* (Boston: Academic Press, 1990), σ. 2.

²³ *Henrik Ibsens Skrifter*, <http://www.ibsen.uio.no/forside.xhtml>

²⁴ Matthew Kirschenbaum, *Mechanisms: New Media and the Forensic Imagination* (Cambridge, MA: MIT Press, 2008).

ανάμεσα στα μέσα στα οποία η αναπαράσταση και η παρουσίαση είναι συνδεδεμένες μεταξύ τους και στα μέσα στα οποία είναι ξεχωριστές. Για παράδειγμα, ένα έντυπο βιβλίο περιλαμβάνει και την αναπαράσταση και την παρουσίαση, και επομένως δεν απαιτεί κανένα εξωτερικό υλικό ή λογισμικό για να διαβαστεί. Αντιθέτως, τα ψηφιακά κείμενα, όπως ακριβώς συνέβαινε με τους δίσκους LP και CD, αποτελούν, κατά μία έννοια, απλώς αποθηκευμένα δεδομένα και για να αναπαραχθούν απαιτείται ένα εξωτερικό μέσο αναπαραγωγής. Πράγματι, αυτό είναι το επίκεντρο του ζητήματος: τα ψηφιακά κείμενα δεν μπορούν να διαβαστούν χωρίς αναπαραγωγή. Από την άλλη πλευρά, οι περιπτώσεις που η αναπαραγωγή αποτελεί πρόβλημα έχουν γίνει ολοένα και λιγότερο συχνές. Συνεπώς, η παρουσίαση των κειμένων δεν εκλαμβάνεται απαραίτητα ως κάτι ξεχωριστό από την αναπαράστασή τους. Όσον αφορά τις ψηφιακές εκδόσεις, μπορούμε να πούμε ότι, εφόσον υπάρχει πρόσβαση στο διαδίκτυο και στον ιστότοπο που φιλοξενεί την έκδοση, υπάρχει επίσης πρόσβαση τόσο στην αποθήκευση όσο και στην παρουσίαση των εγγράφων. Ακόμα κι αν προκύψουν τεχνικά προβλήματα με την παρουσίαση στην οθόνη, είναι γεγονός ότι μόλις ο αναγνώστης αποκτήσει πρόσβαση στην έκδοση, η πρόσβαση είναι συνολική.

Η διαφορά μεταξύ έντυπου και ψηφιακού έγκειται στη δική μας φαινομενολογική κατανόηση του τι είναι έγγραφο. Το έντυπο βιβλίο γίνεται αντιληπτό από εμάς ως πλήρως ολοκληρωμένο φυσικό αντικείμενο του κόσμου μας, ακόμη και όταν δεν το διαβάζουμε. Όταν κρατάμε ένα έντυπο βιβλίο στα χέρια, ακόμη και οι όψεις που δεν βλέπουμε, όπως, για παράδειγμα, το οπισθόφυλλο, είναι παρούσες για εμάς και συνιστούν μέρος της συνολικής φαινομενολογικής μας εμπειρίας.²⁵ Τα ψηφιακά κείμενα από την άλλη, δίνονται σε εμάς μόνο εν μέρει και αποσπασματικά καθώς τα βλέπουμε στις οθόνες μας. Ταυτόχρονα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ενσωμάτωση των υπερσυνδέσμων δυσχεραίνει τη συγκέντρωσή μας στα κείμενα, διότι αισθανόμαστε την έμφυτη ανάγκη να ακολουθήσουμε τους περισπασμούς που δημιουργούνται από τους συνδέσμους. Η Anne Mangen κάνει λόγο για την «παρόρμηση να κάνουμε κλικ» και εξηγεί: «Για να επιτευχθεί η φαινομενολογική εμπύθιση, η γνωστική μας ικανότητα θα πρέπει να είναι σχεδόν πλήρως απασχολημένη με συνεκτικό και συνεπή τρόπο, έτσι ώστε να μην αισθανόμαστε ότι έχουμε κανένα αντιληπτικό ή διανοητικό πλεόνασμα διαθέσιμο για άλλες εργασίες».²⁶ Η παρόρμηση να κάνουμε κλικ μπορεί εύκολα να γίνει υπερβολικά δελεαστική για να της αντισταθούμε, εάν διεγερθεί το ενδιαφέρον μας, γνωστικά ή αντιληπτικά, από προοπτικές που φαίνονται πιο συναρπαστικές από αυτές στις οποίες εστιάζουμε τη δεδομένη στιγμή. Οι ψηφιακοί τόποι γνώσης ενέχουν πληθώρα προοπτικών που συνεπάγονται τον κίνδυνο να διαταραχθεί η φαινομενολογική μας ενασχόληση με αυτούς, περιορίζοντας έτσι τη δυνατότητα να στοχαστούμε ερμηνευτικά.²⁷

Ας θυμηθούμε το αρχικό παράθεμα του Hans Walter Gabler. Η άποψή του ήταν ακριβώς ότι τα έργα πρέπει να διαβάζονται όχι σε τόπους γνώσης αλλά σε τόπους πληροφορίας, τους οποίους εξισώνει με τα έντυπα βιβλία. Η διάκρισή του φαίνεται σωστή, με την επιφύλαξη ότι για να ορίσουμε κάτι ως «βιβλίο» δεν χρειάζεται να είναι έντυπο. Αντίθετα, τα βιβλία θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως φαινομενολογικά οριοθετημένα επινοήματα που επιτρέπουν τον ερμηνευτικό στοχασμό. Αυτό σημαίνει ότι δεν τίθεται ζήτημα οντολογικής διάκρισης μεταξύ έντυπων και ψηφιακών εκδόσεων, αλλά μάλλον φαινομενολογικής διάκρισης μεταξύ ολοκληρωμένων και ανολοκληρωτών εκδόσεων. Η δυναμική των ψηφιακών τόπων γνώσης συνίσταται στο ότι

²⁵ Anne Mangen, «Hypertext Fiction Reading: Haptics and Immersion», *Journal of Research in Reading*, 31 (2008), 404-419 (σ. 408), <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9817.2008.00380.x>

²⁶ Ο.π., σ. 413.

²⁷ Ο.π., σ. 415.

αναπτύσσουν συσχετισμούς μεταξύ του έργου, των κειμένων και των εγγράφων του με τρόπο που δεν είναι εφικτός στα έντυπα βιβλία, διότι τα επιμέρους τμήματα δεν μπορούν να έρθουν μεταξύ τους σε άμεση επαφή με τον ίδιο τρόπο. Οι ψηφιακοί τόποι γνώσης επιτρέπουν διαφορετικούς τύπους μελέτης της φιλολογικής έκδοσης από αυτούς που έχουμε συνηθίσει. Επιπλέον, επειδή είναι δυναμικοί, μπορούν ενδεχομένως να επεκτείνονται απεριόριστα, και έτσι να διανοίγουν νέα μονοπάτια προς και πέρα από το έργο. Μπορεί να δημοσιευτούν και να διατεθούν στους αναγνώστες νέες εκδόσεις του έργου, αλλά αυτές θα στέκονται, ή θα πρέπει να στέκονται, δίπλα στις παλαιότερες εκδοχές ως μια σειρά από αυτόνομες εκδοτικές καταθέσεις για το έργο. Αυτό σημαίνει ότι όταν ένας εκδότης δημοσιεύει μια νέα ή μια διαφορετική έκδοση, αυτή η νέα έκδοση δεν εξαφανίζει την προηγούμενη, όπως μπορεί να συμβαίνει με τις ψηφιακές εκδόσεις στο σύνολό τους, όπου οι ενημερώσεις στον ιστότοπο μπορούν να διαγράψουν και να αντικαταστήσουν τις προηγούμενες εκδόσεις. Φυσικά, οι ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις δεν χρειάζεται να έχουν τη μορφή ψηφιακών τόπων γνώσης και σίγουρα μπορούν να ολοκληρωθούν ως πρότζεκτ έρευνας και ακαδημαϊκής δημοσίευσης, αλλά πάντα θα χρειάζονται κάποιο είδος ενημέρωσης ή τουλάχιστον αναβάθμισης.

Αυτό που φαίνεται αναγκαίο είναι μια γενικότερη συζήτηση για τη σχέση ανάμεσα στις φιλολογικές εκδόσεις ως ερευνητικά πρότζεκτ και ως δημοσίευση. Για παράδειγμα, όταν ο Shillingsburg επισημαίνει (στο παράθεμα που δόθηκε παραπάνω) ότι όσον αφορά τους ψηφιακούς τόπους γνώσης οι χρήστες μπορούν πάντα να ανατρέχουν στο διαδίκτυο για περισσότερες πληροφορίες, αυτό συμβαίνει ακριβώς επειδή ένας τόπος γνώσης είναι ένας κόμβος για τη συνεχή διεύρυνση γνώσης, όπως μια βιβλιοθήκη ή ένα αρχείο. Το ίδιο ισχύει και για τις ψηφιακές εκδόσεις που δημοσιεύουν τακτικά νέα έργα. Η έρευνα και η πρόσληψη είναι συνεχώς εν προόδω, κάτι το οποίο μπορεί να είναι χρήσιμο για τον αναγνώστη ως χρήστη. Ωστόσο, για τον αναγνώστη ως αναγνώστη δεν είναι απαραίτητα επωφελές το ότι αλλάζει συνεχώς ο ιστότοπος όπου διαβάζει το κείμενο. Επιπλέον, είναι αμφίβολο το κατά πόσο οι πόροι που είναι χρήσιμοι στον χρήστη έχουν το παραμικρό ενδιαφέρον για τον αναγνώστη.

Στο άρθρο του «Electronic Editions for Everyone» ο Peter Robinson σημειώνει ότι στην πραγματικότητα είναι πολύ λίγοι οι αναγνώστες που ενδιαφέρονται να δουν όλα τα ομοιώτυπα, τις μεταγραφές και τις αντιβολές ενός κειμένου.²⁸ Ο Robinson υποστηρίζει ότι μόνο ένας πολύ μικρός αριθμός αναγνωστών ενδιαφέρεται να αναλάβει τον ρόλο του χρήστη και να χρησιμοποιήσει τους πόρους που τίθενται στη διάθεσή του. Το ίδιο φαίνεται να επιβεβαιώνει και η μελέτη της Petra Söderlund για την πραγματική χρήση των πληροφοριών που παρέχονται σε υπομνήματα που περιέχουν παραλλαγές.²⁹ Η Söderlund διαπίστωσε ότι οι πληροφορίες που περιλαμβάνονται στα υπομνήματα παραλλαγών των εκδόσεων της Svenska Vitterhetssamfundet³⁰ σπανίως αξιοποιούνται στην επιχειρηματολογία που διατυπώνεται στο πλαίσιο της ανάλυσης των έργων.

Ο Sören A. Steding στη διατριβή του με τίτλο *Computer-Based Scholarly Editions* καταλήγει σε ανάλογο συμπέρασμα. Ο Steding πραγματοποίησε μια έρευνα σε φοιτητικό κοινό και σε πανεπιστημιακό προσωπικό για τη χρήση και τις γνώσεις τους αναφορικά με τις φιλολογικές

²⁸ Peter Robinson, «Electronic Editions for Everyone», στο *Text and Genre in Reconstruction: Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*, επιμ. Willard McCarty (Cambridge: Open Book Publishers, 2010), σσ. 145–63 (σ. 150), <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0008>

²⁹ Petra Söderlund, «Tryckt eller elektronisk variantredovisning — Varför och för vem?», στο *Digitala och tryckta utgåvor: Erfarenheter, planering och teknik i förändring*, επιμ. Pia Forssell (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2011), σσ. 93–109.

³⁰ (Σ.τ.Μ.) Πρόκειται για τη Σουηδική εταιρεία των Belles-Letters, για μια περιγραφή στα αγγλικά βλ. <https://svenskavitterhetssamfundet.wordpress.com/english/>

εκδόσεις. Από τα άτομα που συμμετείχαν ζητήθηκε να περιγράψουν, μεταξύ άλλων, τους λόγους που τα οδήγησαν στην επιλογή φιλολογικών εκδόσεων. Οι τέσσερις συχνότερες απαντήσεις ήταν η πρόσβαση σε αξιόπιστα κείμενα, τα σχόλια και οι σημειώσεις που διευκολύνουν την κατανόηση, οι πληροφορίες για τα βιβλιογραφικά δεδομένα των δημοσιευμένων κειμένων και η επαλήθευση παραθεμάτων που ανήκουν σε δημοσιευμένους συγγραφείς. Από τις δέκα πιθανότερες απαντήσεις, η πρόσβαση σε κειμενικές παραλλαγές και η χρήση ομοιότυπων των χειρογράφων ήρθαν, αντίστοιχα, στην έκτη και δέκατη θέση.³¹ Το ερώτημα, λοιπόν, είναι ποια από τα ενδιαφέροντα του αναγνώστη εξυπηρετούνται με τις διεξοδικές, μεγάλης κλίμακας φιλολογικές εκδόσεις. Για τους αναγνώστες είναι σημαντικό να μπορούν να χρησιμοποιούν τα κείμενα προκειμένου να εντυπώσουν στο έργο. Επομένως, η γνήσια ανάγνωση απαιτεί μια αξιόπιστη έκδοση που μπορεί να μην είναι απαραίτητα η καλύτερη κειμενική αναπαράσταση του έργου, αλλά τουλάχιστον αντανακλά τις ρητές θέσεις και την κειμενική οπτική γωνία του ίδιου του εκδότη. Ο αναγνώστης χρειάζεται ένα μοναδικό αντικείμενο από το οποίο να μπορεί να διαβάσει το κείμενο. Ο χρήστης, από την άλλη, ενδιαφέρεται να εξερευνήσει τα κείμενα και να τα συσχετίσει μεταξύ τους και ενδεχομένως με άλλα κείμενα. Ο χρήστης μελετά το έργο, αντί να το διαβάσει. Ο συνεργάτης συμμετέχει στη συνολική παραγωγή γνώσης της ιστοσελίδας που στεγάζει την έκδοση.

Επομένως, διαβάζουμε ψηφιακές επιστημονικές εκδόσεις ή τις χρησιμοποιούμε; Η απάντηση είναι προφανής. Κάνουμε και τα δύο. Αν και μπορεί να είναι χρήσιμο ως αφετηρία των εργασιών σε μια φιλολογική έκδοση να προσδιοριστεί με σαφήνεια το προσδοκώμενο κοινό, θα πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη ο τρόπος με τον οποίο μπορούν οι αναγνώστες σε αυτούς τους διαφορετικούς ρόλους να αλληλεπιδράσουν με την έκδοση, καθώς ο τρόπος με τον οποίο ένα έργο γίνεται προσβάσιμο στο ακροατήριο είναι τελικά ζήτημα του πώς συνδέονται τα κείμενα μεταξύ τους. Τα ψηφιακά κείμενα διαθέτουν επαρκή υλικότητα: δεν είναι ούτε εφήμερα ούτε και απαραίτητα διαρκώς μεταβαλλόμενα. Ωστόσο, εάν οι ψηφιακές εκδόσεις είναι ημιτελείς και ανοικτές, τότε η σχέση μεταξύ των κειμένων του έργου θα είναι επίσης ημιτελής και ανοικτή —και αυτό θα είναι προς όφελος του χρήστη, αλλά όχι απαραίτητα του αναγνώστη.³²

³¹ Sören Steding, A., *Computer-Based Scholarly Editions: Context, Concept, Creation, Clientele* (Berlin: Logos, 2002), σ. 243.

³² Οι απόψεις και τα επιχειρήματα που παρουσιάζονται εδώ έχουν αναπτυχθεί περαιτέρω στη διδακτορική μου διατριβή, «Bytes, bøger og læsere: En editionshistorisk analyse af medieskiftet fra trykte til digitale videnskabelige udgaver med udgangspunkt i Søren Kierkegaards Skrifter» (Copenhagen: University of Copenhagen, 2015), http://forskning.ku.dk/find-en-forsker/?pure=files%2F131207090%2FPh.d._2015_Greve_Rasmussen.pdf [(Σ.τ.Μ.) το παρόν κεφάλαιο στην αγγλική έκδοση έχει μεταφραστεί από τα δανέζικα από τον David Possen].

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Dahlström, Mats, *Under utgivning: Den vetenskapliga utgivningens bibliografiska funktion* (Borås: Valfrid, 2006).
- , «The Compleat Edition», στο *Text Editing, Print and the Digital World*, επιμ. Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland (Farnham: Ashgate, 2009), σσ. 27–44.
- DuRietz, Rolf E., *Den tryckta skriften: Termer och begrepp: grunderna till bibliografin: för biblioteken och antikvariaten, för bibliografer och textutgivare, för bokhistoriker och boksamlare* (Uppsala: Dahlia Books, 1999).
- Eggert, Paul, «Text-Encoding, Theories of the Text, and the “Work-Site”», *Literary and Linguistic Computing*, 20 (2005), 425–435, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqi050>
- Gabler, Hans Walter, «Theorizing the Digital Scholarly Edition», *Literature Compass*, 7 (2010), 43–56, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-4113.2009.00675.x>
- , «Thoughts on Scholarly Editing», *Journal of Literary Theory* (2011), <http://www.jltonline.de/index.php/reviews/article/view/307/893>
- Genette, Gérard, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, μτφ. Jane E. Lewin (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).
- Gervais, Bertrand, «Is There a Text on This Screen? Reading in an Era of Hypertextuality», στο *Companion to Digital Literary Studies*, επιμ. by Ray Siemens και Susan Schreibman (Oxford: Blackwell, 2008), σσ. 183–201, http://www.digitalhumanities.org/companion/view?docId=blackwell/9781405148641/9781405148641.xml&chunk.id=ss1-5-3&toc.depth=1&toc.id=ss1-5-3&brand=9781405148641_brand
- Kirschenbaum, Matthew, *Mechanisms: New Media and the Forensic Imagination* (Cambridge, MA: MIT Press, 2008).
- Kondrup, Johnny, *Editionsfilologi* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2011).
- , «Tekst og værk — et begrebseftersyn», στο *Betydning & forståelse: Festskrift til Hanne Ruus*, επιμ. Dorte Duncker, Anne Mette Hansen και Karen Skovgaard-Petersen (Copenhagen: Selskab for nordisk filologi, 2013), σσ. 65–76.
- Mangen, Anne, «Hypertext Fiction Reading: Haptics and Immersion», *Journal of Research in Reading*, 31 (2008), 404–419, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9817.2008.00380.x>
- Nielsen, Jakob, *Hypertext and Hypermedia* (Boston, MA: Academic Press, 1990).
- Robinson, Peter, «Where We Are with Electronic Scholarly Editions, and Where We Want to Be», *Jahrbuch für Computerphilologie*, 5 (2003), 125–146, <http://computerphilologie.uni-muenchen.de/jg03/robinson.html>
- , «The Ends of Editing», *DHQ: Digital Humanities Quarterly* (2009), <http://digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000051/000051.html>
- , «Electronic Editions for Everyone», στο *Text and Genre in Reconstruction: Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*, επιμ. Willard McCarty (Cambridge: Open Book Publishers, 2010), σσ. 145–163, <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0008>

- Shillingsburg, Peter L., *From Gutenberg to Google: Electronic Representations of Literary Texts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) [ελλ. έκδ. Από τον Γουτεμβέργιο στο Google: Ηλεκτρονικές αναπαραστάσεις λογοτεχνικών κειμένων, μτφρ. Κωνσταντίνος Τάκης (Θεσσαλονίκη: Ροπή, 2017)].
- , «How Literary Works Exist: Implied, Represented, and Interpreted», στο *Text and Genre in Reconstruction: Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*, επιμ. Willard McCarty (Cambridge: Open Book Publishers, 2010), σσ. 165–182, <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0008>
- Söderlund, Petra, «Tryckt eller elektronisk variantredovisning — Varför och för vem?», στο *Digitala och tryckta utgåvor: Erfarenheter, planering och teknik i förändring*, επιμ. Pia Forssell (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2011), σσ. 93–109.
- Steding, Sören A., *Computer-Based Scholarly Editions: Context, Concept, Creation, Clientele* (Berlin: Logos, 2002).
- Vanhoutte, Edward, «Prose Fiction and Modern Manuscripts: Limitations and Possibilities of Text Encoding for Electronic Editions», στο *Electronic Textual Editing*, επιμ. Lou Burnard, Katherine O'Brien O'Keeffe και John Unsworth (New York: Modern Languages Association, 2006), σσ. 161–180.

Δικτυακοί τόποι

Henrik Ibsens Skrifter, <http://www.ibsen.uio.no/forside.xhtml>

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

8. Δημιουργώντας μια Κοινωνική Έκδοση για το Χειρόγραφο του Devonshire

RAY SIEMENS, CONSTANCE CROMPTON, DANIEL POWELL & ALYSSA ARBUCKLE, ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΗΝ MAGGIE SHIRLEY ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ DEVONSHIRE

Μετάφραση

Φωτεινή Κοϊδάκη

Σύνοψη

Η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire (διαδικτυακή και έντυπη) αποτελεί ένα αντισυμβατικό εγχείρημα. Συνδυάζει παραδοσιακές πρακτικές και πρότυπα της εκδοτικής πρακτικής με τα σύγχρονα περιβάλλοντα κοινωνικής δικτύωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η έκδοση έχει στόχο να εκφράσει τόσο τη σύγχρονη εκδοτική θεωρία η οποία αναγνωρίζει την εκ φύσεως κοινωνική μορφή και συγκρότηση των κειμένων, όσο και τις πρακτικές σύνθεσης και πρόσληψης που διαμόρφωσαν την αρχική δημιουργία του Χειρογράφου του Devonshire. Χρονολογημένο στα 1530–1540, το χειρόγραφο είναι ένα πολυσυγγραφικό σύμμεικτο το οποίο περιέχει έμμετρα κείμενα γραμμένα από μια ομάδα συγγραφέων, ποιητών, γραμματέων, γραφέων και λογίων του 16ου αιώνα. Το χειρόγραφο, ως ένα εγγενώς συνεργατικό τεκμήριο, φαίνεται να επιζητά ένα είδος συνεργατικής έρευνας της διαδικασίας παραγωγής του. Το κεφάλαιο αυτό, συλλογικά γραμμένο από τους ερευνητές και τις ερευνήτριες του πρότζεκτ, περιγράφει λεπτομερώς το περιεχόμενο, το συγκεκριμένο πλαίσιο, τη διαδικασία και τα αποτελέσματα της Κοινωνικής Έκδοσης του Χειρογράφου του Devonshire. Η εργασία αυτή, η οποία δημοσιεύτηκε (εν μέρει) στην πλατφόρμα Wikibooks προκειμένου να τονίσει τον συνεργατικό και κοινωνικό χαρακτήρα του χειρογράφου, επιχειρεί να μοντελοποιήσει την κοινωνική φιλολογική έκδοση. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

κοινωνική έκδοση, Wiki εργαλεία, μελέτη χειρογράφων, παλαιογραφία, σύμμεικτα χειρόγραφα, πρότυπο κωδικοποίησης TEI, ανοικτή επιστήμη

8.1 Το πολυδύναμο κείμενο του Χειρογράφου του Devonshire

Η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire [A Social Edition of the Devonshire Manuscript] αποτελεί ένα αντισυμβατικό κείμενο, καθώς συνδυάζει παραδοσιακές πρακτικές και πρότυπα της φιλολογικής εκδοτικής πρακτικής με σχετικά πρόσφατα ψηφιακά περιβάλλοντα κοινωνικής δικτύωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η έκδοση έχει στόχο να αποτυπώσει τόσο τη σύγχρονη εκδοτική θεωρία, η οποία αναγνωρίζει την εκ φύσεως κοινωνική μορφή και συγκρότηση των κειμένων, όσο και τις συγγραφικές και αναγνωστικές πρακτικές που διαμόρφωσαν την αρχική δημιουργία του

Χειρογράφου του Devonshire (Λονδίνο, British Library, MS Add. 17492). Χρονολογημένο στα 1530–1540, το Χειρόγραφο του Devonshire είναι ένα πολυσυγγραφικό σύμμεικτο χειρόγραφο το οποίο περιέχει έμμετρα κείμενα γραμμένα από διάφορους γραφείς του 16ου αιώνα.¹ Το χειρόγραφο, ως ένα εγγενώς συνεργατικό τεκμήριο, φαίνεται να επιζητά μια κοινωνική διερεύνηση της παραγωγής του. Στο κεφάλαιο αυτό περιγράφουμε λεπτομερώς το περιεχόμενο, το συγκεκριμένο πλαίσιο, τη διαδικασία και τα αποτελέσματα της *Κοινωνικής Έκδοσης του Χειρογράφου του Devonshire*.² Θα ξεκινήσουμε από τη διερεύνηση του κειμενικού, παρακειμενικού και μη κειμενικού περιεχομένου του Χειρογράφου του Devonshire. Στο δεύτερο μέρος θα εστιάσουμε στη μέθοδο δημιουργίας της κοινωνικής έκδοσης του χειρογράφου. Συνοψίζοντας, θα αναλογιστούμε τις δυνατότητες της ψηφιακής εκδοτικής πρακτικής. Σε γενικές γραμμές θα εξετάσουμε το πώς η δημοσίευση στην πλατφόρμα Wikibooks αναδεικνύει τον συνεργατικό και κοινωνικό χαρακτήρα του ίδιου του Χειρογράφου του Devonshire και το πώς μέσα από αυτή επιχειρούμε να διαμορφώσουμε το μοντέλο της *κοινωνικής φιλολογικής έκδοσης*.³

Το Χειρόγραφο του Devonshire, το οποίο αποκτήθηκε από το Βρετανικό Μουσείο το 1848, περιέχει περίπου 200 κείμενα (συνολικό άθροισμα που περιλαμβάνει ολοκληρωμένα στιχουργήματα, έμμετρα αποσπάσματα, χωρία από μεγαλύτερα έργα, αναγραμματισμούς και άλλα περιστασιακά σημειώματα) τα οποία είναι δεμένα σε έναν χειρόγραφο τόμο και έχουν γραφτεί από περισσότερα από δώδεκα χέρια προερχόμενα από έναν κύκλο ανδρών και γυναικών που είχαν συγκεντρωθεί στην αυλή της Βασίλισσας Anne Boleyn.⁴ Παρά το αυξανόμενο φιλολογικό ενδιαφέρον για το Χειρόγραφο του Devonshire, δεν υπήρχαν διαθέσιμες κριτικές εκδόσεις κατά τη δημιουργία της *Κοινωνικής Έκδοσης του Χειρογράφου του Devonshire*.⁵ Το χειρόγραφο εδώ και χρόνια θεωρείται πολύτιμο τεκμήριο-πηγή για την ποίηση του Sir Thomas Wyatt, καθώς τα 129 από τα 200 κείμενα του χειρογράφου συντέθηκαν (μολονότι δεν

¹ Εδώ υιοθετείται ο ορισμός του Peter Beal ο οποίος περιγράφει το έμμετρο σύμμεικτο ως «ένα χειρόγραφο, μια συλλογή κυρίως έμμετρων κειμένων ή αποσπασμάτων από έμμετρα κείμενα, από διαφορετικούς συγγραφείς και συλλεγμένων συνήθως από διαφορετικές πηγές», στο *A Dictionary of English Manuscript Terminology, 1450–2000* (Oxford: Oxford University Press, 2008), σ. 429. Ο Beal παραθέτει το Χειρόγραφο του Devonshire ως σχετικό παράδειγμα έμμετρου σύμμεικτου (Beal, *Dictionary*, σ. 430).

² http://en.wikibooks.org/wiki/The_Devonshire_Manuscript.

³ Τα Wikibooks είναι ένα έργο της Wikimedia που επεκτείνει τον στόχο της Wikipedia, ο οποίος είναι, συγκεκριμένα, να ενθαρρύνει, να αναπτύξει και να διαδώσει τη γνώση στη δημόσια σφαίρα. Τα Wikibooks διαφέρουν από άλλα έργα της Wikimedia, επειδή έχουν σχεδιαστεί κυρίως για να διευκολύνουν τη συνεργατική δημιουργία εγχειριδίων ανοικτού περιεχομένου. [(Σ.τ.Μ.) Η πλατφόρμα Wikibooks έχει και ελληνικό σκέλος, γνωστό ως Βικιβιβλία, το οποίο, όμως, δεν αποτελεί μετάφραση της Wikibooks, αλλά το ελληνόφωνο τμήμα αυτής].

⁴ Σχετικά με την προέλευση, την πρώιμη ιστορία και τη σελιδαρίθμηση του Χειρογράφου του Devonshire, βλ. κυρίως Richard C. Harrier, *The Canon of Sir Thomas Wyatt's Poetry* (Cambridge, MA.: Harvard University Press, 1975), σ. 23–54· Raymond Southall, «The Devonshire Manuscript Collection of Early Tudor Poetry, 1532–41», *Review of English Studies*, 15 (1964): 142–143· Paul Remley, «Mary Shelton and Her Tudor Literary Milieu», στο *Rethinking the Henrician Era: Essays on Early Tudor Texts and Contexts*, επιμ. Peter C. Herman (Urbana: University of Illinois Press, 1994), σσ. 40–77 (σ. 41, σσ. 47–48). Βλ. επίσης Helen Baron, «Mary (Howard) Fitzroy's Hand in the Devonshire Manuscript», *Review of English Studies*, 45 (1994), 318–335, και Elizabeth Heale, «Women and the Courtly Love Lyric: The Devonshire MS (BL Additional 17492)», *Modern Language Review*, 90.2 (1995), 297–301.

⁵ Η έκδοση της Elizabeth Heale, *The Devonshire Manuscript: A Women's Book of Courtly Poetry* (Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2012), είναι βασισμένη σε μια εξομαλυμένη εκδοχή από τις μεταγραφές του χειρογράφου τις οποίες δημιούργησε η ομάδα Devonshire Manuscript Editorial Group και η οποία δημοσιεύτηκε τον Οκτώβριο του 2012.

αντιγράφηκαν) από τον ίδιο. Στη συνέχεια, αυτοί οι στίχοι μεταγράφηκαν και δημοσιεύτηκαν από τους Agnes K. Foxwell, Kenneth Muir και Patricia Thomson στις αντίστοιχες εκδόσεις που εκδόθηκαν για την ποίηση του Wyatt.⁶ Ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο μελετητής Arthur F. Marotti, η συγγραφο-κεντρική εστίαση των εκδόσεων αυτών αλλοιώνει τον χαρακτήρα του χειρογράφου του Devonshire με τους εξής δύο τρόπους: «πρώτον, εντάσσει αδικαιολόγητα το έργο άλλων συγγραφέων στον κανόνα του ποιητικού έργου του Wyatt και, δεύτερον, παρεμποδίζει την αποτίμηση της συλλογής ως ενός τεκμηρίου που καταδεικνύει ορισμένες χρήσεις της λυρικής ποίησης σε ένα πραγματικό κοινωνικό περιβάλλον».⁷ Το Χειρόγραφο του Devonshire είναι κάτι πολύ περισσότερο από ένας σημαντικός μάρτυρας του ποιητικού κανόνα του Wyatt. Είναι επίσης ένα στιγμιότυπο των συγγραφικών πρακτικών που ακολουθούσαν άνδρες και γυναίκες στιχουργοί, γραφείς και συμπλητές στην αυλή του Ερρίκου Η΄.

Η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire έχει στόχο να δημοσιεύσει τα περιεχόμενα του ίδιου του χειρογράφου στο σύνολό τους, να υπερβεί τους περιορισμούς μιας συγγραφο-κεντρικής εστίασης στις συμβολές του Wyatt και να επικεντρωθεί στο κοινωνικό, λογοτεχνικό και ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετείται ο τόμος ως ενιαίο σύνολο. Με αυτόν τον τρόπο, δεν λησμονούμε τις εκδοτικές θεωρίες που υποστήριξαν (μεταξύ άλλων) οι D. F. McKenzie και Jerome McGann, και οι οποίες επεκτείνουν την έννοια της κειμενικής παραγωγής πέρα από την απλή εξέταση της συγγραφικής πρόθεσης. Για τον McGann, αυτοί οι «μη συγγραφικοί κειμενικοί παράγοντες» θα πρέπει να εξετάζονται παράλληλα με τη συγγραφική παρουσία, προκειμένου η κριτική μας άποψη να συμπεριλαμβάνει «άλλα άτομα ή ομάδες που συμμετέχουν στην αρχική διαδικασία της δημιουργίας», καθώς και τις φάσεις, τα στάδια, τα μέσα, τους τρόπους και τα υλικά αυτής της αρχικής παραγωγικής διαδικασίας.⁸ Το αίτημα του D. F. McKenzie για μια «κοινωνιολογία των κειμένων» διευρύνει περαιτέρω αυτήν την έννοια της κειμενικής παραγωγής, υποστηρίζοντας τη σπουδαιότητα της υλικής μορφής του κειμένου και την ικανότητά της να επηρεάζει το νόημα του ίδιου του κειμένου.⁹ Οι θεωρίες αυτές ώθησαν τους κριτικούς να επανεκτιμήσουν την έννοια της συγγραφικής πατρότητας έτσι ώστε να λάβουν υπόψη μη συγγραφικούς (αλλά παρ' όλ' αυτά πολύ σημαντικούς) συντονιστές, συντελεστές και συνεργάτες. Ο ισχυρισμός του Marotti ότι «η λογοτεχνική παραγωγή, αναπαραγωγή και πρόσληψη είναι όλες κοινωνικά διαμεσολαβημένες, και τα κείμενα που προκύπτουν απαιτούν

⁶ *The Poems of Sir Thomas Wyatt*, επιμ. Agnes K. Foxwell (London: University of London Press, 1913). *Collected Poems of Sir Thomas Wyatt*, επιμ. Kenneth Muir (London: Routledge and Kegan Paul, 1949). *Collected Poems of Sir Thomas Wyatt*, επιμ. Kenneth Muir and Patricia Thomson (Liverpool: Liverpool University Press, 1969). Πολλά από τα υπόλοιπα ποιήματα, που δεν αποδίδονται στον Wyatt, έχουν μεταγραφεί και δημοσιευτεί από τον Kenneth Muir, «Unpublished Poems in the Devonshire Manuscript», *Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society*, 6 (1947), 253–282. Η σημαντική πρόωμη δίτομη έκδοση του George Frederick Nott, *The Works of Henry Howard, Earl of Surrey, and of Sir Thomas Wyatt, the Elder* (London: T. Bensley, 1815), δεν περιλαμβάνει τη διπλωματική μεταγραφή των στίχων.

⁷ Arthur F. Marotti, *Manuscript, Print, and the English Renaissance Lyric* (Ithaca: Cornell University Press, 1995), σ. 40. Η εσφαλμένη δήλωση του Nott ότι το χειρόγραφο «περιέχει σχεδόν αποκλειστικά έργα του Wyatt» (*Works*, σ. vii) ή το σχόλιο του Muir ότι «δεν είναι πάντα εύκολο να αποφασίσεις αν ένα ποίημα είναι γραμμένο από έναν επιτυχημένο μιμητή ή από τον ίδιο τον Wyatt σε καθόλου δημιουργική διάθεση» (*Poems*, σ. 253), είναι χαρακτηριστικά δείγματα του είδους των απαξιωτικών απόψεων, εστιασμένων στον συγγραφέα, τις οποίες αντιμετωπίζει ο Marotti.

⁸ Jerome McGann, «The Monks and the Giants: Textual and Bibliographical Studies and the Interpretation of Literary Works», στο *The Beauty of Inflections: Literary Investigations in Historical Method and Theory* (Oxford: Oxford University Press, 1988), σσ. 79, 82. Βλ. επίσης τη νεότερη μελέτη του McGann, *A Critique of Modern Textual Criticism* (Chicago: Chicago University Press, 1983).

⁹ D. F. McKenzie, *Bibliography and the Sociology of Texts* (London: British Library, 1986).

αυτά καθεαυτά προσοχή και όχι μόνο ως θεμιτές ή αθέμιτες παραλλαγές των συγγραφικών αρχετύπων», αντικατοπτρίζει επίσης το μεταβαλλόμενο τοπίο της εκδοτικής θεωρίας.¹⁰ Ακολουθώντας τις θεωρίες των McGann, McKenzie και Marotti, η *Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire* έχει ως στόχο να διατηρήσει τα κοινωνικά διαμεσολαβημένα κειμενικά και εξωκειμενικά στοιχεία του χειρογράφου που έχουν παραληφθεί ή αγνοηθεί σε προηγούμενες μελέτες. Αυτά τα καταχρηστικά λεγόμενα «παρακείμενα» συνεισφέρουν σημαντικά στο νόημα και την κατανόηση του σύμμεικτου χειρογράφου και των συστατικών του μερών: σχόλια, ερμηνεύματα, ονόματα, κρυπτογραφήματα και διάφορα σημειώματα. Η αποκαλυπτική εγγύτητα ενός έργου στο άλλο, οι σημαίνουσες συγκεντρώσεις (κειμενικών) υλικών, οι εικονογραφήσεις που εισήχθησαν στο χειρόγραφο παράλληλα με το κείμενο, και άλλα παρόμοια, όλα διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε το χειρόγραφο, όμως συχνά αγνοούνται κατά την προετοιμασία φιλολογικών εκδόσεων.¹¹ Για την επίτευξη αυτού του στόχου, έχουμε ετοιμάσει μια διπλωματική μεταγραφή ολόκληρου του Χειρογράφου του Devonshire με εκτενές φιλολογικό υπόμνημα.¹¹

Η χειρόγραφη συλλογή αποτελείται από σύντομα αυλικά στιχουργήματα του Sir Thomas Wyatt (129 κείμενα, για εξήντα έξι από τα οποία το συγκεκριμένο χειρόγραφο αποτελεί τον μοναδικό μάρτυρα) και του Henry Howard, Κόμη του Surrey (ένα κείμενο), από ποιήματα που αποδίδονται στη Λαίδη Margaret Douglas (δύο κείμενα), στον Richard Hattfield (δύο κείμενα), στη Mary Fitzroy (το γένος Howard) (ένα κείμενο), στον Λόρδο Thomas Howard (τρία κείμενα), στον Σερ Edmund Knyvett (δύο κείμενα), στον Σερ Anthony Lee (ένα κείμενο· επιπλέον, τα αρχικά A. I. υπογράφουν άλλα τρία κείμενα) και στον Henry Stewart, Λόρδο του Darnley (ένα κείμενο), από αντιγραμμένα τμήματα μεσαιωνικών ποιημάτων των Geoffrey Chaucer (έντεκα κείμενα), Thomas Hoccleve (τρία κείμενα) και Richard Roos (δύο κείμενα), από μεταγραφές έργων που αποδίδονται σε άλλους ή πρωτότυπα έργα από εξέχουσες προσωπικότητες της αυλής όπως η Mary Shelton, η Λαίδη Margaret Douglas, η Mary (Howard) Fitzroy, ο Λόρδος Thomas Howard και πιθανώς η Βασίλισσα Anne Boleyn. Επίσης, περιλαμβάνονται περίπου τριάντα αταύτιστα ή ανώνυμα κείμενα.¹² Οι διάφοροι αυτοί συντελεστές συχνά σχολιάζουν και αξιολογούν ο ένας το έργο του άλλου μέσα από σημειώσεις και σχέδια στο περιθώριο, μέσα από παρεμβάσεις στο διάστιχο, μέσα από την ανταλλαγή επιστολικών ποιημάτων, καθώς και την επιλεκτική τροποποίηση των μεταγραμμένων κειμένων.

¹⁰ Marotti, *Manuscript, Print, and the English Renaissance Lyric*, σ. 212.

¹¹ Έχουμε ερμηνεύσει το «παρακείμενο» με την ευρεία του έννοια, όπως αναφέρεται στο Gérard Genette, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, μτφρ. Jane E. Lewin (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

¹² Οι φιλόλογοι έχουν προσδιορίσει με επιφύλαξη και κατά προσέγγιση τον αριθμό κειμένων που παραδίδει το Χειρόγραφο του Devonshire: «ο αριθμός των ποιημάτων στο χειρόγραφο μπορεί να υπολογιστεί μόνο κατά προσέγγιση στα 184» (Southall, «The Devonshire Manuscript», σ. 143)· «στο χειρόγραφο διασώζονται περίπου 185 έμμετρα κομμάτια, αλλά είναι αδύνατο να υπολογιστεί ο ακριβής αριθμός τους, καθώς πολλά από αυτά είναι αποσπάσματα, μεσαιωνικά χωρία και άλλα παρόμοια, και άλλα διαχωρίζονται με ποικίλους τρόπους από διάφορους εκδότες» (Remley, «Mary Shelton», σ. 47). Η Ethel Seaton προσδιόρισε τη μεσαιωνική προέλευση των κειμένων του Richard Roos στο «The Devonshire Manuscript and its Medieval Fragments», *Review of English Studies*, 7 (1956), 55–56. Ο Richard Harrier υποστήριξε πρώτος ότι τα ποιήματα του Chaucer στο Χειρόγραφο του Devonshire αντλήθηκαν από την έκδοση των έργων του το 1532 από τον William Thynne, βλ. «A Printed Source for the “Devonshire Manuscript”», *Review of English Studies*, 11 (1960), 54.

Η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του *Devonshire* υιοθετεί την απόδοση των συγγραφικών χεριών που εισηγήθηκε η Helen Baron για το Χειρόγραφο του *Devonshire*.¹³ Από τα σχεδόν είκοσι συγγραφικά χέρια, ορισμένα είναι ομοιόμορφα και κανονικά, ενώ άλλα είναι ιδιόμορφα και ασταθή. Ιστορικά, η εξαιρετική δυσκολία στη μεταγραφή του Χειρογράφου του *Devonshire* έχει εμποδίσει την εκτενή έρευνα για το κείμενο. Περίπου 140 από τις κειμενικές καταχωρίσεις είναι αντίγραφα σωζόμενων ή ομόχρονων έργων και φέρουν τα σημάδια της αντιγραφής. Στην πλειονότητά τους φαίνεται να είναι αποτέλεσμα εργασίας τοπικών γραφέων και γραμματέων οι οποίοι είχαν ελάχιστο επαγγελματικό ενδιαφέρον για τις καθιερωμένες προδιαγραφές ενός χειρογράφου προορισμένου να δωρηθεί σε υψηλό πρόσωπο. Το ήμισυ των γραφέων του χειρογράφου (τα χέρια 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11 και η Mary Howard Fitzroy) αφοσιώνεται στην αντιγραφή γνωστών και από άλλου κειμένων. Ακόμα πέντε γραφείς (τα χέρια 1.1, 2, 7, ο Thomas Howard 2 και η Margaret Douglas) εισάγουν ένα συνδυασμό ήδη γνωστού υλικού και υλικού που παραδίδεται μόνο από το χειρόγραφο, ενώ οι υπόλοιποι πέντε (τα χέρια 12, 13, ο Henry Stuart, η Mary Shelton και ο Thomas Howard 1) εισάγουν αποκλειστικά πρωτότυπο κειμενικό υλικό. Το έργο των δέκα χεριών που εισάγουν στο χειρόγραφο δυνητικά πρωτότυπο υλικό ανέρχεται σε σαράντα πέντε κειμενικές καταχωρίσεις (από τις οποίες οι δεκαπέντε ταυτοποιούνται και/ή αποδίδονται). Τα πολλά στρώματα γραφής και οι πολλοί συγγραφείς καθιστούν το Χειρόγραφο του *Devonshire* ένα ιδανικό κείμενο για πειραματισμό στην κοινωνική έκδοση.

Το ίδιο το χειρόγραφο φέρει ίχνη από τις εκδοτικές πρακτικές των αρχικών συντελεστών. Πέρα από τη γραφή επιστολικών στίχων, οι συντελεστές του χειρογράφου αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους και μέσα από σχόλια. Περιστασιακά, αυτές οι αποκρίσεις στο περιθώριο φαίνεται να έχουν αρκετά προσωπικό χαρακτήρα. Περιλαμβάνουν αποκρίσεις που αξιολογούν την ποιότητα ορισμένων στίχων ή διαγράφουν μία λέξη αντικαθιστώντας την με μία άλλη. Με αυτόν τον τρόπο, τα σχόλια αποκαλύπτουν τις κοινωνικές συναναστροφές και την εκδοτική συνεργασία των συντελεστών. Για παράδειγμα, το κείμενο του ποιήματος «Suffryng in sorow in hope to attayn» (φφ. 6v–7r, βλ. Εικόνα 8.1) σχολιάζεται στο αριστερό περιθώριο. Ένα χέρι που αποδίδεται στη Λαίδη Margaret Douglas γράφει «fforget thys» [«ξέχνα το»] στο οποίο ένα άλλο συγγραφικό χέρι που αποδίδεται στη Mary Shelton απαντά «yt ys wor[t]hy» [«κι όμως αυτό αξίζει»] (φ. 6v). Το ποίημα είναι γραμμένο με ανδρική αφηγηματική φωνή που κάνει έκκληση για την αγάπη μιας κυρίας της αυλής. Το ποιητικό υποκείμενο «υποφέροντας από θλίψη» («Suffryng in sorow») και «επιθυμώντας με φόβο» («desyryng in fere»), εκλιπαρεί την ανώνυμη αποδέκτρια να «απαλύνει τον πόνο του» («ease me off my payn») (φ. 6v, Π. 1–2, 4).

¹³ Βλ. http://en.wikibooks.org/wiki/The_Devonshire_Manuscript/Detailed_Hand_List_Hand_1. Η πιο πρόσφατη εξέταση των χεριών στο D είναι αυτή της Helen Baron, και ειδικά ο Πίνακας 1 στο «Mary (Howard) Fitzroy's Hand». Δείτε επίσης τα προηγούμενα ευρήματα στο Edward A. Bond, «Wyatt's Poems», *Athenaeum*, 27 (1871), 654–655. Όπου η ταύτιση των μεταγραφέων διαφέρει από αυτήν της Baron, η απόδοση του έργου σημειώνεται μέσω της υποκείμενης TEI κωδικοποίησης, http://hcmc.uvic.ca/~etcl/Devonshire_Manuscript_poems.zip [Σ.τ.Μ: ο υπερσύνδεσμος είναι ανενεργός, νεότερη έκδοχή εδώ: https://etcl.uvic.ca/devonshireMS/Devonshire_Manuscript_poems.zip].

The Devonshire Manuscript/Suffryng in sorow in hope to attayn

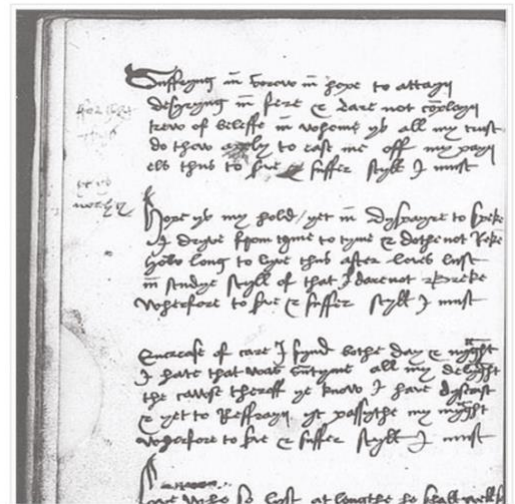
< The Devonshire Manuscript

Introduction | Contributors | Textual Introduction
The Devonshire Manuscript
 Bibliography A-M | Bibliography N-Z | Encoded Materials

← I lowe lovyd and so dothe she My ferefull hope from me ys fledd →

f. [6v]

1	Suffryng in sorow in hope to attayn	
2	fforget thys desyryng in fere & dare not complayn	{_o}
3	trew of beleffe in whome ys all my trust	
4	do thow apply to ease me off my payn	
5	els thus to serve & suffer styl I must	{{s}8}
6	yt ysworhyHope ys my hold / yet in dyspayre to speke	
7	I dryve from tyme to tyme & dothe not Reke	
8	how long to lyve thus after loves lust	
9	in studye styl of that I dare not breke	
10	wherfore to serve & suffer styl I must	{{s}8}
11	Encrease of care I fynd bothe day & nyght	
12	I hate that was surtyme all my delyght	{_u}
13	the cawse theroff ye know I have dyscuss	
14	& yet to Reffrayn yt passythe my myght	
15	wherfore to serve & suffer styl I must	{{s}8}

Εικόνα 8.1 «Suffryng in sorow in hope to attayn» (φ. 6v) στην έκδοση Wikibook.

Ενώ η πατρότητα του κειμένου παραμένει υπό συζήτηση, η ακροστιχίδα του ποιήματος υποδεικνύει την Shelton ως την υποκείμενη αποδέκτρια, καθώς το πρώτο γράμμα των επτά στροφών του ποιήματος σχηματίζει τη λέξη «SHELTVN».¹⁴ Τα σχόλια των γραφένων επομένως, τα οποία ενδέχεται να αναφέρονται μόνο στην ποιότητα του ποιήματος, θα μπορούσαν να αποκτήσουν βαθύτερο και πιο προσωπικό νόημα, καθώς η Douglas προτείνει την απόρριψη του ποιήματος και της έκκλησής του («ξέχνα το»), αλλά η Shelton αντιτίθεται στην πρόταση αυτή, σημειώνοντας ότι «κι όμως αυτό αξίζει». Στο τέλος του ποιήματος η Shelton προσθέτει ένα σχόλιο το οποίο έχει μεταγραφεί ποικιλοτρόπως ως «ondesyrd sarwes/reqwer no hyar», ως «ondesyrid favours/deserv no hyer», ή πιθανόν και ως «ondesyrd fansies/requier no hyar».¹⁵ Η μεταγραφή

¹⁴ Το ποίημα εισάγεται στο Χειρόγραφο του Devonshire από αγνώστου ταυτότητας χέρι (H2) και παραδίδεται επίσης από το Χειρόγραφο Blage (Trinity College, Dublin, MS 160, φ. 159r). Οι σύγχρονοι εκδότες των ποιημάτων του Wyatt συνήθως αποδίδουν αυτό το ποίημα στον ίδιο (Foxwell, *The Poems of Sir Thomas Wyatt*, σσ. 257–258· Muir, *Poems*, σσ. 96–97· Muir and Thomson, *Poems*, σσ. 176–177· Nott, *Works*, σ. 590). Ωστόσο, αυτή η απόδοση δεν έχει γίνει ομόφωνα αποδεκτή: ο Harrier υποστηρίζει ότι το ποίημα «πρέπει να εξαιρεθεί από τον κανόνα έργων του Wyatt» αφού «μπορεί να αποδοθεί στον Thomas Clere», (Harrier, *The Canon*, σσ. 41, 45) και ο Joost Daalder εξοβελίζει σιωπηρά το ποίημα από την έκδοσή του, *Collected Poems* (Oxford: Oxford University Press, 1975). Η Julia Boffey παρερμήνευσε το υπογεγραμμένο σχόλιο της Shelton στο τέλος του ποιήματος και υποστήριξε ότι η Shelton είναι η συγγραφέας, βλ. «Women Authors and Women's Literacy in Fourteenth- and Fiteenth-century England», στο *Women and Literature in Britain 1150–1500*, επιμ. Carol M. Meale (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), σσ. 159–182 (σ. 173).

¹⁵ Η πρώτη μεταγραφή σύμφωνα με την Baron στο «Mary (Howard) Fitzroy's Hand», σ. 331. Ο Remley την αποδίδει ως «ondesyrd» στο Remley, «Mary Shelton», σ. 50. Η δεύτερη μεταγραφή σύμφωνα με την Foxwell στο *The Poems of Sir Thomas Wyatt*, σ. 258. Η τρίτη σύμφωνα με την Heale στο *The Devonshire Manuscript*, σ. 301.

παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα εκδοτική δυσκολία, καθώς το «sarwes» μπορεί να διαβαστεί είτε ως «service» είτε ως «sorrows».¹⁶ Αντίστοιχα, το «hyar» μπορεί να διαβαστεί ως «hire» ή ως «ear».¹⁷ Παρότι οι ακριβείς προθέσεις που βρίσκονται πίσω από τη σημείωση και τον σχολιασμό της Shelton παραμένουν ασαφείς, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η σημασία που ίσως έχουν για το νόημα και την ερμηνεία του ποιήματος.

Το Χειρόγραφο του Devonshire ενσωματώνει τις καταγωγικές συνθήκες της σύνθεσης και της κυκλοφορίας του στην αυλή της πρώιμης δυναστείας των Τυδώρ [Tudor] του Ερρίκου του Η', σε ένα αυλικό σώμα που έδειχνε ιδιαίτερη φροντίδα για τις δημόσιες και ιδιωτικές παραστάσεις πολιτικής αφοσίωσης και υποταγής.¹⁸ Όπως σημειώνει ο Marotti, τα αυλικά σύμμεικτα χειρόγραφα και οι ποιητικές ανθολογίες «αποτελούν πεδίο συνάντησης της λογοτεχνικής παραγωγής και των κοινωνικών πρακτικών».¹⁹ Το Χειρόγραφο του Devonshire περιέχει πολυάριθμα παραδείγματα, κυρίως με τη μορφή επιστολικών στίχων και (αντι)γραφικών σχολίων, τα οποία επιβεβαιώνουν την άποψη του Marotti. Η εγγύτητα και η διάταξη των ποιημάτων συχνά έχουν ιδιαίτερη σημασία. Στο ποίημα «My ferefful hope from me ys fledd» (φ. 7v), με την υπογραφή «κανέννας/καμία» («fynys quod n[o]b[od]y»), απευθύνεται απαντητικά το ποίημα που ακολουθεί αμέσως μετά στο αντικριστό φύλλο, με τίτλο «Yowre ferefful hope cannot preuayle» (φ. 8r), το οποίο με τη σειρά του φέρει την υπογραφή «κάποιος/κάποια» («fynys quod s[omebody]»). Ενώ αυτού του είδους η παιχνιδιάρικη μίμηση και η μορφική αντήχηση δεν εξαρτάται αυστηρά από τη σχετική εγγύτητα των ποιημάτων στο χειρόγραφο, το αποτέλεσμα γίνεται αμεσότερα αισθητό και οπτικά εντυπωσιακό όταν τα ποιήματα τοποθετούνται σε αντικριστά φύλλα, όπως άλλωστε σώζονται.²⁰ Η ποίηση έγινε ένας ακόμη τόπος για την επιτέλεση

Η Heale το αποδίδει επίσης ως «ondesiard fansies/requier no hiar» στο *Wyatt, Surrey and Early Tudor Poetry* (London: Longman, 1998), σ. 43, και ως «ondesyred fansies/require no hyar» στο «“Desiring Women Writing”: Female Voices and Courtly “Balets” in Some Early Tudor Manuscript Albums», στο *Early Modern Women’s Manuscript Writing: Selected Papers from the Trinity/Trent Colloquium*, επιμ. Victoria Elizabeth Burke and Jonathan Gibson (Farnham: Ashgate, 2004), σσ. 9–31 (σ. 21).

¹⁶ Το «searwes» (συσκευή) είναι επίσης ένα ενδεχόμενο αλλά απίθανο. Εναλλακτικά, η απόδοση της λέξης ως «fansies» ή «favours» είναι λιγότερο προβληματική αλλά εξίσου λιγότερο πιθανή.

¹⁷ Ο S. P. Zitner υποστηρίζει ότι «είτε η Mary Shelton έλεγε ότι η ανεπιθύμητη υπηρεσία (προσοχή) [undesired service (attention)] [δεν απαιτούσε καμία μίσθωση [required no hire] ή ότι οι ανεπιθύμητες θλίψεις [undesired sorrows] δεν απαιτούσαν κανένα αυτί [required no ear], η ανταπόκριση είναι σχεδόν η ίδια σε τόνο και περιεχόμενο», στο «Truth and Mourning in a Sonnet by Surrey», *English Literary History*, 50.3 (1983), 509–529 (σ. 513). Αν και αυτό το σχόλιο μπορεί να είναι ένα «εξαιρετικό παράδειγμα μιας φανερά επικριτικής ανταπάντησης στην αυλική ποίηση» γραμμένης στο πνεύμα που περιγράφει ο Zitner, ο Remley υποστηρίζει ότι «φαίνεται εξίσου πιθανό τα λόγια της να εννοούνται ειρωνικά», καθώς συνιστούν μια «ιδιωτική αναγνώριση του παράλογου θεάματος ενός ανθρώπου αποφασισμένου να πετύχει τον σκοπό του με διακηρύξεις ακραίας ταπεινότητας», στο Remley, «Mary Shelton», σ. 50. Ομοίως, η Heale υποστηρίζει ότι τέτοιες «ψυχρές απαντήσεις μπορεί να αποτελούσαν μέρος της συμβατικής ανταλλαγής αυλικών στιχουργημάτων» και μπορεί να λέγονταν ως αστεϊσμοί, καθώς «η επίδοση σε αστεϊσμούς έδινε κάποιο περιθώριο στα γυναικεία υποκείμενα να αναλάβουν ρόλους που φαίνεται ότι ήταν ελκυστικοί για τις γυναίκες που χρησιμοποιούσαν το χειρόγραφο», Heale, «Desing Women Writing», σ. 21.

¹⁸ Ο Alistair Fox γράφει: «Ένα εντυπωσιακό φαινόμενο σχετικά με την πρώιμη λογοτεχνία των Τυδώρ είναι ότι ασχολούνταν σχεδόν πάντα με την πολιτική, είτε άμεσα είτε έμμεσα, και ότι αυτή η πολιτική διάσταση είχε σημαντικό αντίκτυπο στη φύση των λογοτεχνικών της μορφών». Στο *Politics and Literature in the Reigns of Henry VII and Henry VIII* (Oxford: Basil Blackwell, 1989), σ. 3.

¹⁹ Marotti, *Manuscript, Print, and the English Renaissance Lyric*, σ. 212.

²⁰ Σ' αυτό το ζεύγος των ποιημάτων τα οποία δεν έχουν αποδοθεί σε συγγραφέα, ο περιπαικτικός συνδυασμός του αστείου και του σοβαρού δείχνει ότι ο ρόλος μεγάλου μέρους του περιεχομένου του

των δημόσιων και ιδιωτικών ρόλων μέσα στη βασιλική αυλή και το Χειρόγραφο του Devonshire αντανακλά αυτήν την ταλάντωση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, προσωπικού και συλλογικού: μέσα σε αυτό, το ιδιωτικό μετατράπηκε σε δημόσιο, το δημόσιο αντιμετωπίστηκε ως ιδιωτικό, και όλα ήταν βαθιά πολιτικά. Εκτός από την εξέταση του τόμου ως «μέσου κοινωνικής επαφής»,²¹ υπάρχουν κι άλλες πτυχές του Χειρογράφου του Devonshire —όπως είναι η πολυστρωματική και πολυσυγγραφική σύνθεσή του, η πρώιμη ιστορία και παράδοσή του, οι τρόποι με τους οποίους το περιεχόμενό του συνδιαλέγεται με τα σύγχρονα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα και τα σχολιάζει άμεσα— οι οποίες επιδέχονται περαιτέρω εξέταση και πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στο πλαίσιο των κριτικών αξιολογήσεων.

Όπως καθένας από τους «μη συγγραφικούς» κειμενικούς παράγοντες που περιγράφηκαν παραπάνω, έτσι και η σταχυολόγηση είναι μια πράξη διαμεσολάβησης. Η επιλογή των προς καταγραφή στιχουργημάτων, ο τρόπος με τον οποίο εισήχθησαν και η θέση και σχέση τους στο χειρόγραφο, συμβάλλουν στο νόημα των κειμένων τόσο μεμονωμένα όσο και συλλογικά. Τα στιχουργήματα που καταχωρίστηκαν στο χειρόγραφο ενδέχεται να έχουν επιλεγεί με βάση τη δημοτικότητά τους στην αυλή —το οποίο ίσως εξηγεί τον δυσανάλογα μεγάλο αριθμό ποιημάτων του Wyatt που έχουν συμπεριληφθεί— ή με βάση πιο προσωπικά κριτήρια, αφού κάποια ποιήματα δεν επελέγησαν απλώς ή αντιγράφηκαν, αλλά προσαρμόστηκαν και τροποποιήθηκαν προκειμένου να ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένους σκοπούς. Η προσπάθεια των φεμινιστριών κριτικών λογοτεχνίας και ιστορικών να ανακαλύψουν εκ νέου τα κείμενα που συντάχθηκαν από γυναίκες και να αναθεωρήσουν τον κανόνα της δυτικής λογοτεχνίας έχει προβάλλει ακόμη περισσότερο τον ρόλο του φύλου στις υλικές και θεσμικές συνθήκες της κειμενικής παραγωγής.²²

Η Margaret J. M. Ezell, προκειμένου να διερευνήσει αποτελεσματικά τον ρόλο των γυναικών στην παραγωγή και την κυκλοφορία λογοτεχνικών έργων, αξιοποιώντας προσεγγίσεις των McGann και McKenzie, πρότεινε με πειστικά επιχειρήματα ότι ο ορισμός της «συγγραφικής

χειρογράφου είναι η συμμετοχή στο αυλικό «παιχνίδι της αγάπης». Βλ. John Stevens, *Music & Poetry in the Early Tudor Court* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), σσ. 154–202. Βλ. επίσης Roger Boase, *The Origin and Meaning of Courtly Love: A Critical Study of European Scholarship* (Manchester: Manchester University Press, 1977)· David Burnley, *Courtliness and Literature in Medieval England* (New York: Longman, 1998), και Bernard O'Donoghue, *The Courtly Love Tradition* (Manchester: Manchester University Press, 1982).

²¹ Harold Love and Arthur F. Marotti, «Manuscript Transmission and Circulation», στο *The Cambridge History of Early Modern English Literature*, επιμ. David Loewenstein and Janel Mueller (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), σσ. 55–80 (σ. 63).

²² Αντιπροσωπευτικές μελέτες περιλαμβάνουν τα ακόλουθα: Elaine V. Beilin, *Redeeming Eve: Women Writers of the English Renaissance* (Princeton: Princeton University Press, 1987)· Margaret J. M. Ezell, *Writing Women's Literary History* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1993)· Margaret J. M. Ezell, *Social Authorship and the Advent of Print* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999)· Barbara K. Lewalski, *Writing Women in Jacobean England* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993)· Kim Walker, *Women Writers of the English Renaissance* (New York: Twayne, 1996), και Wendy Wall, *The Imprint of Gender: Authorship and Publication in the English Renaissance* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1993). Βλ. επίσης τις ακόλουθες αντιπροσωπευτικές συλλογές δοκιμίων: *The Renaissance Englishwoman in Print: Counterbalancing the Canon*, επιμ. Anne M. Haselkorn και Betty S. Travitsky (Amherst: University of Massachusetts Press, 1990)· *Silent but for the Word: Tudor Women as Patrons, Translators, and Writers of Religious Works*, επιμ. Margaret P. Hannay (Kent: Kent State University Press, 1985)· Susanne Woods και Margaret P. Hannay, *Teaching Tudor and Stuart Women Writers* (New York: Modern Languages Association, 2000)· *Women and Literature in Britain, 1500–1700*, επιμ. Helen Wilcox (Cambridge: Cambridge University Press, 1996)· *Women, Writing, and the Reproduction of Culture in Tudor and Stuart Britain*, επιμ. Mary E. Burke, Jane Donawerth, Linda L. Dove και Karen Nelson (Syracuse: Syracuse University Press, 2000).

πατρότητας» πρέπει να επανεξεταστεί και να διευρυνθεί.²³ Η μελέτη της Ezell για τα σύμμεικτα γυναικών καταδεικνύει ότι αυτές οι πράξεις διαφύλαξης και ανθολόγησης συχνά αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της θρησκευτικής και πολιτικής αφοσίωσης, καθώς και στην «ενδυνάμωση των κοινωνικών δεσμών σε περιόδους καταναγκασμού» μέσα στους γυναικίους λογοτεχνικούς κύκλους.²⁴ Ομοίως, η Elizabeth Clarke υποστηρίζει ότι η «κυρίαρχη λογοτεχνική δραστηριότητα μεταξύ των γυναικών που μπορούσαν να διαβάζουν και να γράφουν» κατά την πρώιμη νεωτερικότητα ήταν «η ανθολόγηση, παρά η συγγραφή κειμένων σε ένα έγγραφο».²⁵ Αυτό είναι αναμφίβολα αληθές στην περίπτωση του Χειρογράφου του Devonshire, όπου οι γυναίκες ήταν ως επί το πλείστον οι άμεσα υπεύθυνες για τη συλλογή και την αντιγραφή του περιεχομένου της ανθολογίας, της οποίας η συντριπτική πλειονότητα των κειμένων έφεραν ανδρική υπογραφή. Ορισμένοι στίχοι μαρτυρούν τη φιλία μεταξύ γυναικών —όπως η Mary Shelton και η Margaret Douglas που έκαναν στενή παρέα και αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι το χέρι της Shelton συχνά διαδέχεται αμέσως το χέρι της Douglas— και θεωρείται πλέον δεδομένο ότι αυτοί οι στίχοι έχουν μια ξεκάθαρα ριζοσπαστική σημασία για μια ξεχωριστή ομάδα ατόμων.²⁶

Το Χειρόγραφο του Devonshire είναι ένα πλούσιο και περίπλοκο έγγραφο. Με τη συλλογή του από αυτικά στιχουργήματα, τη συρραφή μεσαιωνικών και ομόχρονων της εποχής στίχων, την πυκνότητα των κειμενικών φωνών και τη συχνά αβέβαιη πατρότητα και απόδοση των γραφών, το χειρόγραφο φανερώνει το πόσο θεμελιώδης ήταν η κειμενική παραγωγή και ερμηνεία για όσους ζούσαν στην αυλή των Τυδώρ. Λαμβάνοντας υπόψη τα διάφορα κείμενα που βρίσκονται μέσα και γύρω από το τεκμήριο —τα σχόλια, τη σειρά των φύλλων και το κοινωνικό περιεχόμενο— θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε καλύτερα το κείμενο-πηγή και τους διάφορους συντελεστές του. Πιστεύουμε ότι τα υλικά και κοινωνικά στοιχεία του Χειρογράφου του Devonshire προσφέρονται για μεθόδους ψηφιακής έκδοσης και δημοσίευσης, αφού αυτές οι μέθοδοι αναπαριστούν αποτελεσματικότερα αυτές τις πτυχές σε σχέση με το έντυπο περιβάλλον. Η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire εστιάζει στις εκδοτικές και συγγραφικές πρακτικές που διαμορφώνουν το συγκεκριμένο πλαίσιο και την παραγωγή του Χειρογράφου του Devonshire. Με τη μετατόπιση της εκδοτικής μας μεθοδολογίας σε ένα περιβάλλον αντιπροσωπευτικό της εγγενούς κοινωνικότητας των κειμένων, η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire αφουγκράζεται τις πολυσυγγραφικές ρίζες του ίδιου του κειμένου. Στην επόμενη ενότητα εστιάζουμε στις ιδιαιτερότητες της Κοινωνικής Έκδοσης του Χειρογράφου του Devonshire, διερευνώντας τα πλεονεκτήματα (και τα μειονεκτήματα) της δημιουργίας μιας φιλολογικής έκδοσης στην πλατφόρμα Wikibooks.

²³ Margaret J. M. Ezell, «Women and Writing», στο *A Companion to Early Modern Women's Writing*, επιμ. Anita Pacheco (Oxford: Blackwell, 2002), σσ. 77–94 (σ. 79).

²⁴ Ezell, «Women and Writing», σ. 86.

²⁵ Elizabeth Clarke, «Women's Manuscript Miscellanies in Early Modern England», στο *Teaching Tudor and Stuart Women Writers*, σσ. 52–60 (σ. 53).

²⁶ Baron, «Mary (Howard) Fitzroy's Hand», σ. 328. Η Kathryn DeZur υποστηρίζει ότι η συμμετοχή των γυναικών κατά την εποχή της πρώιμης νεωτερικότητας σε κοινόχρηστη ερωτική ποίηση μπορεί επίσης να φανερώνει «μια πιθανή θέση αντίστασης ενάντια στο εξιδανικευμένο πολιτισμικό παράδειγμα των γυναικών ως αγνών, σιωπηλών και υπάκουων», βλ. «"Vaine Books" and Early Modern Women Readers», στο *Reading and Literacy in the Middle Ages and Renaissance*, επιμ. Ian Frederick Moulton (Turnhout: Brepols, 2004), σσ. 105–125 (σ. 111). Ακολουθώντας την ευρωπαϊκή τάση του αυλικού έρωτα, έγινε μόδα για τις ευγενείς κυρίες της αυλής του Ερρίκου Η' να συντάσσουν ανθολογίες. Ανεξάρτητα από αυτό, η DeZur τονίζει ότι η ένταση μεταξύ των χριστιανικών αξιών και των αυλικών προσδοκιών σήμαινε ότι η συμπεριφορά της γυναίκας ήταν πάντα υπό επιτήρηση.

8.2 Δημιουργώντας μια κοινωνική έκδοση

Η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του *Devonshire* επιβεβαιώνει το προγενέστερο επιχείρημα του Ray Siemens, σύμφωνα με το οποίο τα περιβάλλοντα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να καταστήσουν δυνατές νέες εκδοτικές πρακτικές.²⁷ Προκειμένου να καταφέρουμε να αναπτύξουμε την έκδοση ενός κειμένου της πρώιμης νεωτερικής περιόδου με βάση τις αρχές της Ανοικτής Πρόσβασης [Open Access] και της εκδοτικής διαφάνειας (τόσο κατά την παραγωγή όσο και κατά τη διανομή), έχουμε ενσωματώσει το φιλολογικό περιεχόμενο σε περιβάλλοντα τα οποία συντηρούνται από κοινωνικές και εκδοτικές κοινότητες που δραστηριοποιούνται στο διαδίκτυο – και κυρίως στα Wikibooks, τα οποία αποτελούν σημείο τομής ανάμεσα στη λόγια ερευνητική δραστηριότητα και στις πρακτικές των μέσων κοινωνικής δικτύωσης που χαρακτηρίζουν τον Ιστό 2.0 [Web 2.0]. Αρχικά, ο Ιστός 2.0 είχε συνδεθεί με εκείνες τις τεχνολογίες διαδικτύου που επιτρέπουν στους χρήστες να είναι ενεργοί συγγραφείς παρά απλοί αναγνώστες ή καταναλωτές του διαδικτυακού περιεχομένου.²⁸ Πλέον, ο όρος συνδέεται συχνότερα με πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης (π.χ. Facebook και Twitter) και με εφαρμογές ιστολογίου (π.χ. WordPress και wikis). Σε πλαίσιο πειραματισμού, επεκτείναμε την εκδοτική συζήτηση σε διάφορες πλατφόρμες που προϋπήρχαν του Ιστού 2.0 και σε πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης όπως το Twitter, τα ιστολόγια, τις σελίδες συζήτησης του Wikibook, τις διαδικτυακές κοινότητες που εξειδικεύονται στην Αναγέννηση και στην πρώιμη νεωτερικότητα, καθώς και σε συνεντεύξεις που μπόρεσε να διεξάγει μέσω Skype η συμβουλευτική μας ομάδα. Όπως παρατηρεί ο Tim Berners-Lee (ο εφευρέτης του Παγκόσμιου Ιστού στη μορφή που τον γνωρίζουμε), το διαδίκτυο δημιουργήθηκε προκειμένου να διευκολύνει τη συνεργασία μεταξύ των εργαζομένων και την πρόσβασή τους σε πρωτογενή έγγραφα πλέον, με τους ιστοχώρους wiki και την τεχνολογία του Ιστού 2.0, επιστρέφει στις ρίζες του.²⁹ Η πλατφόρμα Wikibooks αναδεικνύει τα πολυσυγγραφικά και πολυεκδοτικά εγχειρήματα. Μ' αυτόν τον τρόπο, η Wikibooks συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα των προηγούμενων ισχυρισμών των McGann, McKenzie και Marotti, σύμφωνα με τους οποίους τα κείμενα δημιουργούνται από μια κοινότητα ατόμων. Παρακάτω προσφέρουμε μια σύντομη επισκόπηση της μεθόδου και της λογικής με βάση τις οποίες οδηγηθήκαμε στην παρουσίαση του χειρογράφου σε μορφή Wikibook ως *Η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire*.

²⁷ Ray Siemens, σε συνεργασία με Meagan Timney, Cara Leitch, Corina Koolen και Alex Garnett και με τις ερευνητικές ομάδες ETCL, INKE και PKP, «Toward Modeling the *Social* Edition: An Approach to Understanding the Electronic Scholarly Edition in the Context of New and Emerging Social Media», *Literary and Linguistic Computing*, 27.4 (2012), 445–461.

²⁸ See Darcy DiNucci, «Fragmented Future», *Print* (Απρίλιος 1999), 220–222.

²⁹ Simon Mahony, «Research Communities and Open Collaboration: The Example of the Digital Classicist Wiki», *Digital Medievalist*, 6 (2011), <http://doi.org/10.16995/dm.26>

Contents [edit]

Acknowledgments · [Note on the Edition](#)

▼ **A Study of the Devonshire Manuscript**

Introduction: The First Sustained Example of Men and Women Writing Together in the English Tradition

[Overview](#) · [The Works of the Devonshire Manuscript](#) · [Public and Private, Personal and Communal](#) · [Current and Popular Contexts](#)

[Contributors to the Devonshire Manuscript](#)

[Biographies](#)

[Genealogical Tables](#)

[Family and Affairs of Henry VIII](#) · [The Howard Family](#) · [The Boleyn Family](#) · [Connections of the Boleyn, Knyvet, Shelton, and Howard Families](#)

[Textual and Bibliographic Materials](#)

[Textual Introduction](#)

[Bibliographic Analysis](#) · [Provenance](#) · [Punctuation and Scribal Marks](#) · [Transcription](#)

[Manuscripts & Early Printed Books Associated with the Devonshire Manuscript](#)

[Sigla](#) · [Witness Descriptions, Manuscript](#) · [Witness Descriptions, Early Printed Books](#) · [Items in the Devonshire Manuscript Without Witnesses](#)

[Paleographic Information](#)

▶ [Detailed Hand Lists](#) · [Attribution, in Order of Appearance](#) · [Features](#)

[Witnesses](#)

[Bibliography](#)

[Bibliography A-M](#) · [Bibliography N-Z](#) ·

▶ **The Devonshire Manuscript, BL ADD MS 17492**

▼ **Encoded Materials**

[Introduction to the Encoded Materials](#) · [The Devonshire Manuscript in TEI](#) · [Textual Witnesses to the Devonshire Manuscript in TEI](#)

▼ **Manuscript Facsimile**

[Facsimile of the Devonshire Manuscript](#) (For subscribers to Adam Matthew Digital, an external link to the Devonshire Manuscript housed at Adam Matthew Digital's Perdita Manuscripts)

Εικόνα 8.2 Η αρχική σελίδα της Κοινωνικής Έκδοσης του Χειρογράφου του Devonshire.

Ίσως περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη εκδοτική απόφαση, αυτή που απέκλινε ξεκάθαρα από τις παραδοσιακές πρακτικές των φιλολογικών εκδόσεων ήταν οι εξακολουθητικές [iterative] δημοσιεύσεις της Κοινωνικής Έκδοσης του Χειρογράφου του Devonshire. Στην ουσία, δημοσιεύσαμε (ή βρισκόμαστε σε μια διαρκή διαδικασία δημοσίευσης) εκδοχές της έκδοσης σε διάφορα μέσα: σε σταθεροποιημένη εκδοχή με μορφή PDF, η οποία διανεμήθηκε στη συμβουλευτική ομάδα του έργου, και σε εκδοχή η οποία φιλοξενείται στα δημοσίως επεξεργάσιμα Wikibooks.³⁰ Σ' αυτήν τη φάση, εργαζόμαστε, επίσης, με πολλούς διαφορετικούς συνεργάτες προκειμένου να δημιουργήσουμε μια δεύτερη διαδικτυακή έκδοση, μια έκδοση για εφαρμογές ανάγνωσης ηλεκτρονικών βιβλίων (e-Reader edition) και μια έντυπη έκδοση που θα καλύπτει τις ανάγκες του

³⁰ (Σ.τ.Μ.) Συνολικά Η κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire έχει αναρτηθεί στην πλατφόρμα ως ένα πλήρες wikibook το οποίο αποτελείται από ένθετα wikibooks οργανωμένα σε κατηγορίες που αφορούν τη συνολική μελέτη γύρω από το χειρόγραφο (εισαγωγή στο έργο, ανάλυση χειρογράφου, βιβλιογραφία κλπ.), τις μεταγραφές του χειρογράφου, τις κωδικοποιήσεις του περιεχομένου και τα αρχεία εικόνες. Όσον αφορά το χειρόγραφο, η μεταγραφή του κάθε φύλλου έχει αναρτηθεί υπό τη μορφή ενός ξεχωριστού wikibook ως ένθετο μέσα στη σχετική κατηγορία.

ευρύτερου και πολυπρόσωπου αναγνωστικού κοινού. Οι εκδοχές αυτές έχουν σχεδιαστεί προκειμένου να ενημερώνει και να επηρεάζει η μία την εξέλιξη της άλλης μέσα από τη διασταύρωση των εκδοτικών στοιχείων που εισάγονται σε κάθε πλατφόρμα. Παρότι η λειτουργία αυτή επετεύχθη, κάθε μέσο επίσης εμφάνισε δυσκολίες επικοινωνίας, συντονισμού και προσδοκιών, οι οποίες έπρεπε να ξεπεραστούν ή να γίνουν αποδεκτές, με διαφορετικά αποτελέσματα.

Οι δυνατότητες της Wikibook έκδοσης διευρύνουν στο έπακρο τα όρια της έντυπης έκδοσης, και ιδίως όσον αφορά αυτό καθαυτό το μέγεθος. Ακόμα κι αν είχαν εξαιρεθεί τα ομοιότυπα σελίδων του χειρογράφου μαζί με τα XML αρχεία, η *Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire* θα αντιστοιχούσε σε περισσότερες από 500 τυπικές έντυπες σελίδες. Πέρα από μια γενική εισαγωγή και μια εισαγωγή στο ίδιο το κείμενο, η διαδικτυακή έκδοση περιλαμβάνει εκτενείς πίνακες με δείγματα γραφής—οι οποίοι θέτουν σε δημόσιο έλεγχο την παλαιογραφική μας μέθοδο για αναγνώριση γραφής—, χειρόγραφους μάρτυρες που τεκμηριώνουν την παράδοση του κειμένου, βιογραφίες και γενεαλογικά διαγράμματα που αποσαφηνίζουν τη σχέση μεταξύ των (συγ)γραφέων του χειρογράφου του 16^{ου} αιώνα, και, τέλος, μια εκτενή βιβλιογραφία των πηγών που αναφέρονται ή παρατίθενται. Χάρη στην ευγενική προσφορά των εκδόσεων Adam Matthew Digital,³¹ συμπεριλάβαμε επίσης την ομοιότυπη εικόνα για κάθε σελίδα του χειρογράφου. Οι περιοχές συζήτησης που εμφανίζονται σε κάθε σελίδα³² και οι οποίες αποτελούν ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει αποκλειστικά τα έργα που αξιοποιούν την πλατφόρμα Wikimedia, προάγουν τη συζήτηση για διάφορες πτυχές του εκάστοτε ποιήματος. Με αυτόν τον τρόπο, η Wikibook έκδοση διευρύνει το κοινωνικό πλαίσιο του Χειρογράφου του Devonshire εξασφαλίζοντας έναν χώρο για συνεχή συζήτηση, συνεργασία και διαπραγμάτευση.

Οι εκδοτικές εργασίες για την *Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire* ξεκίνησαν πολύ πριν επιλεγεί η Wikibooks ως πλατφόρμα δημοσίευσης. Η εργασία για την ψηφιακή έκδοση του χειρογράφου ξεκίνησε το 2001 με την πλέον αναγνωρίσιμη παραδοσιακή φιλολογική δραστηριότητα, δηλαδή τη μεταγραφή της πρωτογενούς πηγής. Η μεταγραφή του χειρογράφου βασίστηκε στην εξέταση τόσο του πρωτότυπου τεκμηρίου όσο και του μικροφίλμ του Χειρογράφου του Devonshire που διατίθεται από τη Βρετανική Βιβλιοθήκη. Μέλη της Εκδοτικής Ομάδας του Χειρογράφου του Devonshire (ή DMSEG, μιας ομάδας που αποτελείται από ερευνητές, μεταδιδασκαστικούς υποτρόφους, μεταπτυχιακούς ερευνητές και προγραμματιστές,³³ οι οποίοι συνεργάζονται με δύο εκδοτικούς οίκους,³⁴ μία εκδοτική επιτροπή³⁵ και εθελοντές πολίτες)

³¹ (Σ.τ.Μ.) Πρόκειται για τις ακαδημαϊκές ψηφιακές εκδόσεις Adam Matthew Digital που εδρεύουν στο Ηνωμένο Βασίλειο.

³² (Σ.τ.Μ.) Για κάθε φύλλο του χειρογράφου, το οποίο έχει καταχωρηθεί ως ένθετο «book», προβλέπεται και μια περιοχή/τμήμα συζήτησης με τη μορφή ξεχωριστής καρτέλας. Συνεπώς, η κάθε περιοχή/τμήμα συζήτησης αφορά ένα ξεχωριστό φύλλο του χειρογράφου.

³³ Ray Siemens, Karin Armstrong, Barbara Bond, Constance Crompton, Terra Dickson, Johanne Paquette, Jonathan Podracky, Ingrid Weber, Cara Leitch, Melanie Chernyk, Brett D. Hirsch, Daniel Powell, Alyssa Anne McLeod, Alyssa Arbuckle, Jonathan Gibson, Chris Gaudet, Eric Haswell, Arianna Ciula, Daniel Starza-Smith και James Cummings, μαζί με τους Martin Holmes, Greg Newton, Paul Remley, Erik Kwakkel, Aimie Shirkie και την ερευνητική ομάδα INKE.

³⁴ Το Iter, μια μη κερδοσκοπική κοινοπραξία με στόχο την ανάπτυξη και τη διανομή επιστημονικών διαδικτυακών πόρων του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης σε συνεργασία με το Medieval and Renaissance Texts and Studies και τις ακαδημαϊκές ψηφιακές εκδόσεις Adam Matthew Digital.

³⁵ Robert E. Bjork (Διευθυντής, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Arizona State University), William R. Bowen (Πρόεδρος) (Διευθυντής, Iter, University of Toronto Scarborough), Michael Ulliot (University of Calgary), Diane Jakacki (Georgia Institute of Technology), Jessica Murphy (University of

προετοίμασαν και μετέγραψαν (με τυφλή διαδικασία) σε χαρτί δύο ανεξάρτητα αντίγραφα από το μικροφίλμ. Οι μεταγραφείς συνέκριναν με το μάτι τα δύο αντίγραφα, καθώς δεν ήταν σε θέση να διενεργήσουν αντιβολή με ηλεκτρονικά μέσα, αφού είχαν στη διάθεσή τους μόνο τις κλασικές, μη αυτοματοποιημένες τεχνικές. Η μεταγραφή του Χειρογράφου του Devonshire είναι άκρως απαιτητική, καθώς το χειρόγραφο έχει συνταχθεί από δεκαεννέα διαφορετικά χέρια, η πλειοψηφία των οποίων χρησιμοποιούσε μη επαγγελματική γραφή των γραμματέων [secretary script]. Η πρόχειρη μεταγραφή που προέκυψε αναλύθηκε όσο το δυνατόν περισσότερο μέσα από εκτυπώσεις σε μεγαλύτερες διαστάσεις και μεγεθυμένες εικόνες. Σε γενικές γραμμές, οι μεταγραφές ήταν σύμφωνες μεταξύ τους. Τα παραμένοντα σημεία αβεβαιότητας αντιμετωπίστηκαν με αυτοψία του ίδιου του πρωτότυπου τεκμηρίου, το οποίο φιλοξενείται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη. Αυτή η τελική, ελεγμένη μεταγραφή αποτελεί την κειμενική βάση για την *Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire*.³⁶

Η ομάδα στη συνέχεια, έχοντας ως γνώμονα δύο βασικές αρχές, κωδικοποίησε το κείμενο σε XML σύμφωνα με τις *Κατευθυντήριες Οδηγίες* του προτύπου της Πρωτοβουλίας για την Κωδικοποίηση Κειμένων (TEI).³⁷ Η πρώτη αρχή ήταν η συνέπεια, με βάση την οποία ακόμη κι αν διαπίστωνε η ομάδα ότι μία από τις προηγούμενες επιλογές της δεν ήταν ιδανική, συνέχιζε με το ίδιο μοτίβο μέχρι να ολοκληρωθεί το κείμενο. Σε αντίθεση με το αν εφαρμόζονται διαφορετικές πρακτικές, η συνεπής κωδικοποίηση ολόκληρου του χειρογράφου σε XML έδινε τη δυνατότητα για καθολικές αλλαγές, οι οποίες πράγματι έγιναν μετά την ολοκλήρωση της αρχικής κωδικοποίησης.³⁸ Η δεύτερη αρχή ήταν η διαφάνεια στην απόδοση των εκδοτικών επιλογών, αφού, ενόσω η ομάδα κωδικοποιούσε, διατηρούσε παράλληλα και συστηματικά ένα αρχείο τεκμηρίωσης, προκειμένου να διασφαλίσει ότι ούτε ο αρχικός κωδικοποιητής ούτε κάποιος επόμενος θα στερούνταν τη βάση από την οποία θα μπορούσε να συνεχίσει το έργο. Άλλη μια αποτελεσματική πρακτική που ακολουθήθηκε ήταν πως η κωδικοποίηση του χειρογράφου έγινε σταδιακά, συγκροτώντας διαφορετικά επίπεδα κωδικοποίησης με TEI. Πρωτού ξεκινήσει η δεύτερη φάση κωδικοποίησης, το χειρόγραφο κωδικοποιήθηκε εξ ολοκλήρου σε ένα βασικό επίπεδο, με συντηρητικό τρόπο. Το δεύτερο επίπεδο κωδικοποίησης, με όλες τις επισημειώσεις και τις εξομαλύνσεις, εμβάθυνε, διευκρίνισε και εμπλούτισε το πρώτο. Παρότι το έργο ξεκίνησε το 2001, η συγκεκριμένη μέθοδος κοινωνικής έκδοσης που παρουσιάζεται εδώ ξεκίνησε να εφαρμόζεται με τον σχηματισμό μιας συμβουλευτικής ομάδας το 2010. Αυτό μας έδωσε τη μοναδική ευκαιρία να προσκαλέσουμε πιθανούς κριτικούς να διαμορφώσουν τη διαδικασία και τα σχετικά με την κοινωνική έκδοση προϊόντα. Στο τελικό στάδιο, προτού μεταφέρουμε την έκδοση στα Wikibooks, τα μέλη του DMSEG, τα οποία εργάζονται στο εργαστήριο Electronic Textual Cultures Lab (ETCL)

Texas at Dallas), Jason Boyd (Ryerson University), Elizabeth Heale (University of Reading), Steven W. May (Georgetown College), Arthur F. Marotti (Wayne State University), Jennifer Summit (Stanford University), Jonathan Gibson (Queen Mary, University of London), John Lavagnino (King's College London) και Katherine Rowe (Bryn Mawr College).

³⁶ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη διαδικασία αντιπαραβολής, συμπεριλαμβανομένων των εργαλείων ταξινόμησης που χρησιμοποιούνται, βλ. Ray Siemens με την Caroline Leitch, «Editing the Early Modern Miscellany: Modeling and Knowledge (Re)Presentation as a Context for the Contemporary Editor», στο *New Ways of Looking at Old Texts IV*, επιμ. Michael Denbog (Tempe: Renaissance English Text Society, 2009), σσ. 115–130.

³⁷ Το TEI προσφέρει ένα πρότυπο κωδικοποίησης ηλεκτρονικών κειμένων. Με την κωδικοποίηση ενός κειμένου σε XML σύμφωνα με τις κατευθυντήριες οδηγίες του TEI, το κείμενο γίνεται σε μεγαλύτερο βαθμό ευρετηριάσιμο, κατηγοριοποιήσιμο και διατηρήσιμο.

³⁸ Ας σημειωθεί ότι αυτές οι καθολικές αλλαγές δεν ήταν ζητήματα μεταγραφής αλλά μοτίβων και προτύπων κωδικοποίησης.

του Πανεπιστημίου της Βικτόρια, δημιούργησαν μια στατική ψηφιακή έκδοση του χειρογράφου. Η έκδοση αυτή λειτούργησε ως κείμενο βάσης, με το οποίο η διεθνής συμβουλευτική μας ομάδα, αποτελούμενη από ερευνητές της πρώιμης νεωτερικότητας και της Αναγέννησης, μπορούσε να συγκρίνει τη Wikibook έκδοση καθώς αυτή εξελισσόταν.³⁹

Προτού επιλεγεί η Wikibooks ως πλατφόρμα, η ομάδα συζήτησε το ενδεχόμενο φιλοξενίας της έκδοσης σε ανεξάρτητο ιστότοπο. Ανταποκρινόμενοι στο δημόσιο ενδιαφέρον για το έργο και σε συνδυασμό με την αφοσίωση της ομάδας στις αναδυόμενες κοινότητες δημόσιας γνώσης, επινοήσαμε ένα εκδοτικό πείραμα. Στο πλαίσιο του πειράματος δημιουργήσαμε ως μηχανισμό ελέγχου μια στατική PDF έκδοση του χειρογράφου και ως μεταβλητή μεταφέραμε το ίδιο περιεχόμενο στην πλατφόρμα Wikimedia. Η Wikimedia, που είναι κυρίως γνωστή για τη Wikipedia, είναι ένα μικρό μη κερδοσκοπικό ίδρυμα με λιγότερους από εκατόν πενήντα εργαζόμενους, υπεύθυνους για τη διοίκηση, τη συγκέντρωση κεφαλαίων και την τεχνολογική ανάπτυξη.⁴⁰ Εθελοντές συντάκτες συνεισφέρουν και διαχειρίζονται το περιεχόμενο των έργων της Wikimedia. Αφού εξετάσαμε τη Wikisource, τα Wikibooks και τη Wikipedia ως πλατφόρμες, τελικά αποφασίσαμε να ανεβάσουμε την έκδοσή μας στα Wikibooks. Αναγνωρίζοντας την ειδική κοινότητα που ασχολείται ήδη με τη Wikimedia, προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε τις δυνατότητες που προσφέρουν στον μελετητή τα Wikibooks. Παρόλο που η Wikipedia έχει περισσότερους συντάκτες, τα Wikibooks είναι σκοπίμως δομημένα προκειμένου να υποστηρίξουν μορφή που μοιάζει με αυτήν του βιβλίου. Και παρόλο που η Wikisource εμφανίζεται ως το καταλληλότερο περιβάλλον για μια φιλολογική έκδοση, η δημοσίευση της *Κοινωνικής Έκδοσης του Χειρογράφου του Devonshire* στη Wikisource δεν θα επέτρεπε να συμπεριλάβουμε οποιοδήποτε άλλο φιλολογικό υλικό, συμπεριλαμβανομένων παλαιογραφικών περιγραφών και βιβλιογραφιών, πέρα από την ίδια τη μεταγραφή. Έχοντας ως τελικό στόχο ένα ερευνητικό περιβάλλον που να προσιδιάζει στη μορφή του βιβλίου, δημιουργήσαμε μια έκδοση σε Wikibooks, η οποία είναι φιλολογική και αξιολογήσιμη με την παραδοσιακή έννοια, αλλά επιπλέον δίνει στους ερασιτέχνες φιλόλογους-πολίτες [citizen scholars] τη δυνατότητα πρόσβασης, συνεισφοράς και σχολιασμού του υλικού.

Προκειμένου να είναι διαφανείς οι διαδικασίες έκδοσης και κωδικοποίησης, η Wikibook έκδοση περιλαμβάνει συνδέσμους προς την XML μεταγραφή που λειτούργησε ως βάση της κωδικοποίησης.⁴¹ Επομένως, εκτός από τη δυνατότητα επαναχρησιμοποίησης της XML, οι αναγνώστες έχουν επιπλέον τη δυνατότητα να δουν τις εκδοτικές επιλογές που έκανε ο κωδικοποιητής με βάση το TEI. Έχουν επίσης τη δυνατότητα να κατεβάσουν αυτό το XML και να συνεχίσουν να επεξεργάζονται το έγγραφο, καθιστώντας ενδεχομένως δυνατή την εξέλιξη του ερευνητικού έργου με απρόβλεπτους τρόπους. Έχοντας την τεκμηρίωση της κωδικοποίησης ως στέρεο θεμέλιο, όλοι όσοι εργάζονται πάνω στο έγγραφο μπορούν να παραπέμψουν σε αυτήν την εργασία υποδομής, να την συνεχίσουν ή να την προσαρμόσουν. Η διαδικασία κωδικοποίησης δεν βοήθησε απλώς την ομάδα να παρακολουθήσει την εξέλιξη της διαδικασίας, αλλά επίσης συνέβαλε στην εν εξελίξει φιλολογική συζήτηση σχετικά με το κείμενο. Οι αναγνώστες μπορούν

³⁹ Για τη λεπτομερέστερη περιγραφή των πρακτικών μεταγραφής, ταξινόμησης και κωδικοποίησης, βλ. Ray Siemens, Barbara Bond και Karin Armstrong, «The Devil is in the Details: An Electronic Edition of the Devonshire MS (British Library Additional MS 17,492), its Encoding and Prototyping», στο *New Technologies and Renaissance Studies*, επιμ. William R. Bowen και Ray Siemens (Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2008), σσ. 261–299.

⁴⁰ (Σ.τ.Μ.) Το μη κερδοσκοπικό ίδρυμα Wikimedia, ανάμεσα στα έργα του οποίου συγκαταλέγεται και η Wikipedia, αριθμεί από το 2021 και μέχρι και σήμερα (Μάιος 2022) 550 εργαζόμενους.

⁴¹ http://hmc.uvic.ca/~etcl/Devonshire_Manuscript_poems.zip [Σ.τ.Μ: ο υπερσύνδεσμος είναι ανενεργός, νεότερη εκδοχή εδώ: https://etcl.uvic.ca/devonshireMS/Devonshire_Manuscript_poems.zip].

να συγκρίνουν τις μεταγραφές μας με τα ομοιώτυπα που περιλαμβάνονται σε κάθε σελίδα της Wikibook έκδοσης και είναι ελεύθεροι να αμφισβητήσουν (ακόμα και να τροποποιήσουν) τις εξομαλύνσεις ή τις διορθώσεις μας.

Τον Νοέμβριο του 2011, τα μέλη της ομάδας DMSEG που εργάζονται στο εργαστήριο ETCL ξεκίνησαν να μετατρέπουν τη σήμανση του κωδικοποιημένου κειμένου από TEI σε Wikimarkup, δηλαδή στη γλώσσα σήμανσης Wikitext. Στη συνέχεια, η ομάδα μετέφερε το κείμενο, τα παραρτήματα, τα ερμηνεύματα, τα σχόλια και τις σημειώσεις σε Wikibooks, εξασφαλίζοντας έτσι για τους ενδιαφερόμενους εντός και εκτός του εργαστηρίου ένα ευέλικτο περιβάλλον συνεργασίας. Τα Wikibooks, όπως η Wikimedia και οι ερευνητικοί φορείς εν γένει, έχουν τη δική τους αυτόνομη εκδοτική κουλτούρα και η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου Devonshire προσέλευσε την πολλά υποσχόμενη προσοχή της υπάρχουσας εκδοτικής κοινότητας των Wikibooks. Έκτοτε, η ομάδα του εργαστηρίου ETCL έχει συμπληρώσει το Wikibook με πρόσθετες εικόνες από το χειρόγραφο, μεταγραφές τεκμηρίων, μια εκτενή βιβλιογραφία και με XML αρχεία που περιέχουν την κωδικοποιημένη μεταγραφή του χειρογράφου. Ακολούθως, το Wikibook κατέστη όχι μόνο μια έκδοση αλλά και ένα ερευνητικό περιβάλλον τόσο για τους μελετητές της πρώιμης νεωτερικότητας όσο και για τους λάτρεις των Τυδώρ. Πολλοί είναι οι συγγραφείς που έχουν γράψει για την αξία της χρήσης των wikis ως πλατφόρμας συνεργατικής έρευνας και συγγραφής. Καθώς αυξάνεται συνεχώς ο αριθμός των ειδικών που εξοικειώνονται με τη Wikipedia, αναπτύσσονται παράλληλα προδιαγραφές και πρωτόκολλα για τις βέλτιστες πρακτικές: έχουμε αναπτύξει την Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου Devonshire, μια φιλολογική Wikibook έκδοση, λαμβάνοντας συνειδητά υπόψη αυτές τις προτεραιότητες και τις προδιαγραφές.⁴²

Η δομή της Wikibook έκδοσης μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τη σημαντική εκδοτική εργασία, η οποία εκτείνεται πέρα από τη δημιουργία πρωτότυπου περιεχομένου, και να αποδώσουμε τα εύσημα σ' αυτή. Δραστηριότητες όπως η συζήτηση και η ανατροφοδότηση είναι κομβικές για κάθε φιλολογική εκδοτική αναθεώρηση και συγγραφή, όμως η παρακολούθηση και η ποσοτική τους εκτίμηση μπορεί να είναι δύσκολη μέσα σε ένα μεγάλο έργο. Συχνά, μια έντυπη έκδοση αναγνωρίζει αυτές τις μορφές εργασίας με μία ή δυο γραμμές στη σελίδα των ευχαριστιών. Αρχικά, θεωρήσαμε ότι οι σελίδες συζήτησης είναι ιδανικές για αυτό το είδος του φιλολογικού διαλόγου και της απογραφής των εκδοτικών προτάσεων. Ωστόσο, όπως και μια ιδιωτική κοινότητα wiki, τα Wikibooks έχουν τις δικές τους κοινωνικές συμβάσεις. Μέσα από τη συνομιλία μας με έναν αναγνωρισμένο συντάκτη των Wikibooks, συνειδητοποιήσαμε ότι οι σελίδες συζήτησης των Wikibooks χρησιμοποιούνται πιο συχνά για προσωπικά σχόλια και διαφωνίες παρά για εκδοτικές υποδείξεις. Όπως και στην περίπτωση όπου η Douglas σημειώνει στο περιθώριο του ποιήματος «Suffryng in sorow in hope to attyn» (φφ. 6ν-7r) τη φράση «ξέχνα το» («fforget thys»), την οποία η Shelton αντικρούει σημειώνοντας «αυτό αξίζει» («yt ys wor[t]hy»), οι σελίδες συζήτησης των Wikibooks είναι κυρίως τόποι όπου οι εκδότες προσφέρουν ο ένας στον άλλο προσωπική υποστήριξη (ή κριτική) αντί να συζητούν αναλυτικά επί του περιεχομένου.

⁴² Ο Bo Leuf και ο Ward Cunningham, συγγραφείς του πρώτου βιβλίου για τα wiki, διαπιστώνουν ότι ένα wiki πρέπει να ταιριάζει με την κουλτούρα της κοινότητας των χρηστών προκειμένου να είναι επιτυχημένο, στο *The Wiki Way* (Boston: Addison-Wesley Professional, 2001). Η Emma Tonkin συμβουλεύει ότι ένα συνεργατικό wiki συγγραφής πρέπει να περιλαμβάνει τα εξής: ένα σύστημα κλειδώματος σελίδας για να αποφευχθεί η ταυτόχρονη επεξεργασία της ίδιας σελίδας, ένα σύστημα ιστορικού εκδόσεων για την παρακολούθηση των αλλαγών και τη δυνατότητα κλειδώματος της επεξεργασίας σε μια σελίδα σε περίπτωση εκδοτικής διαμάχης, καθώς και μια αποτελεσματική λειτουργία αναζήτησης μαζί με δυνατότητες πλοήγησης, κατηγοριοποίησης και διαχείρισης αρχείων, στο «Making the Case for a Wiki», *Ariadne* (30 Ιανουαρίου 2005), <http://www.ariadne.ac.uk/issue42/tonkin>

Συνεπώς, αντί να βασίζουμε τις εκδοτικές μας αποφάσεις στις σελίδες συζήτησης, προχωρήσαμε στις πιο ουσιαστικές αλλαγές στα Wikibooks με βάση την επικοινωνία που είχαμε μέσω Skype και Iiter με τη συμβουλευτική μας ομάδα. Παρότι ελπίζαμε πως οι σύμβουλοι θα επεξεργάζονται την έκδοση απευθείας μέσα στα Wikibooks, ορισμένοι θεώρησαν πως οι τεχνολογικές απαιτήσεις για τη συνεισφορά ήταν αρκετά υψηλές και αποδείχτηκε πιο πρακτικό να περαστούν οι προτεινόμενες αλλαγές στο Wikibook από την ETCL ομάδα. Ανταποκριθήκαμε στις προτάσεις των συμβούλων σε σχεδόν πραγματικό χρόνο, προσθέτοντας (μεταξύ άλλων) μενού πλοήγησης και τις εικόνες που ζητήθηκαν κατά τη διάρκεια της συνεχούς συνεργασίας μας. Είναι απαραίτητο να υπάρχουν πολλοί τρόποι εκδοτικής συνομιλίας προκειμένου να καλλιεργηθεί η αίσθηση μιας κοινότητας που, όπως σημείωσε ένας από τους συμβούλους μας, είναι «εικονικά εκεί, σαν να είναι όλοι μαζεμένοι πάνω από μια σελίδα, λέγοντας τη γνώμη τους για μεγάλα και μικρά θέματα». Ακόμα και αν δεν αναλαμβάνουν την τεχνική υλοποίηση εκείνοι που παρέχουν την εκδοτική καθοδήγηση, υπάρχουν πολλές πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης που μπορούν να διευκολύνουν την κοινωνική έκδοση. Η αποκλειστική εξάρτηση από μία και μόνο πλατφόρμα επικοινωνίας θα μπορούσε ενδεχομένως να εμποδίσει την επιτυχία μιας εξελισσόμενης κοινωνικής έκδοσης.

Κάθε πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης προσελκύει και επιτρέπει συγκεκριμένους τύπους αλληλεπίδρασης. Η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης μας επιτρέπει να εισάγουμε ένα νέο σκαλοπάτι στην εκδοτική διαδικασία, το οποίο καλύπτει το κενό ανάμεσα στα αρχικά στάδια σχεδιασμού μιας έκδοσης και στην καταληκτική κριτική αξιολόγηση. Η παραγωγή μιας έκδοσης «σε πραγματικό χρόνο» μέσα από τη συνεργασία διάφορων ομάδων σε πολλά (ψηφιακά) μέσα δίνει τη δυνατότητα σε μια δημοσίευση να καλύψει γρήγορα και παραγωγικά τις ανάγκες των αναγνωστών της. Αφού χρησιμοποιήσαμε διάφορες πλατφόρμες και συμμετείχαμε σε αυτές, καταφέραμε να αντιληφθούμε τις διαφορετικές προτεραιότητες μεταξύ τους, καθώς αναγκαστήκαμε να σκεφτούμε πώς θα μπορούσαμε να δημιουργήσουμε μια πολυχρωκή εμπειρία για ασφαλείς, παραγωγικές και ισότιμες αλληλεπιδράσεις. Η ομάδα DMSEG όχι μόνο δημιούργησε μια έκδοση που μπορεί να ενσωματώσει πολλαπλές εκδοτικές προοπτικές, αλλά συνέλεξε και απαντήσεις σχετικά με τη μεθοδολογία δημιουργίας μιας κοινωνικής έκδοσης. Με στόχο να βελτιώσει τη διαδικασία και να παρουσιάσει πόσο ωφέλιμη είναι αυτή για τις συνεργατικές εκδόσεις σε περιβάλλοντα Ιστού 2.0, η ομάδα του εργαστηρίου ETCL συνδύασε διάφορες μεθόδους προκειμένου να συλλέξει στοιχεία σχετικά με τη διαδικασία δημιουργίας κοινωνικής έκδοσης. Πήραμε ποιοτικές συνεντεύξεις από τα μέλη της συμβουλευτικής μας ομάδας για να συγκεντρώσουμε τις απόψεις τους σχετικά με το περιεχόμενο των εξελισσόμενων και των σταθερών εκδόσεων, αλλά και σχετικά με ζητήματα απόδοσης ευσήμων, αξιολόγησης και συνεργατικής έκδοσης. Επίσης, υπολογίσαμε τις αλληλεπιδράσεις στη Wikibook έκδοση. Επιπλέον, προσκαλέσαμε για ανατροφοδότηση μέσω του Twitter, μέσω αναρτήσεων στο ιστολόγιο επισκεπτών και μέσω του χώρου κοινωνικής δικτύωσης του Iiter. Αντί να ζητήσουμε ανώνυμες αναγνωστικές αναφορές από τους συμβούλους μας, τους βάλαμε να συζητήσουν μεταξύ τους σχετικά με τη σταθερή έκδοση και την εξελισσόμενη Wikibook έκδοση. Διευκολύναμε αυτήν τη συζήτηση μέσα από έναν χώρο κοινωνικής δικτύωσης που φιλοξενήθηκε στο Iiter, και ο οποίος εξυπηρετεί μια ευρεία κοινότητα οργανώσεων και μελετητών που ειδικεύονται στην πρόωμη νεωτερικότητα και την Αναγέννηση. Σε μεγάλο βαθμό, οι προτάσεις τους ενσωματώθηκαν στη Wikibook δημοσίευση, ενώ όσες απέμειναν θα ενσωματωθούν στην τελική και κοινωνικά διαμεσολαβημένη έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire που προορίζεται για

έντυπη και ηλεκτρονική δημοσίευση μέσω του Iter και των εκδόσεων Medieval and Renaissance Texts and Studies (MRTS).⁴³

Η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire στο σύνολό της αποδεικνύει ότι τεχνολογίες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να συμβάλλουν στην παραγωγική διάδραση και συζήτηση μεταξύ φιλολόγων που αφοσιώνονται σε μια περίοδο ή σε ένα έργο, αλλά επίσης φανερώνει ότι οι τεχνολογίες αυτές απαιτούν συνεχή επίβλεψη από εξειδικευμένο προσωπικό, το οποίο θα αναπτύσσει και θα συντηρεί τη συμμετοχή στη δημιουργία και τη διάδοση της γνώσης. Ανεξάρτητα από τα παραπάνω, οι κοινωνικές φιλολογικές εκδόσεις αποτελούν ένα βήμα προς τη διεύρυνση και τον εκδημοκρατισμό της γνώσης, ενώ οι πλατφόρμες που προσφέρονται από τη σούιτα της Wikimedia συγκροτούν ένα δόκιμο περιβάλλον γι' αυτού του είδους την εργασία. Ο Todd Presner υποστηρίζει την άποψη αυτή παρουσιάζοντας τη Wikipedia ως πρότυπο για το μέλλον της έρευνας των ανθρωπιστικών σπουδών. Ο Presner θεωρεί τη Wikipedia «μια πραγματικά καινοτόμο, παγκόσμια, πολυγλωσσική, συνεργατική κοινότητα παραγωγής γνώσης και μια πλατφόρμα για τη συγγραφή, την επεξεργασία, την κυκλοφορία και την πληθυντικότητα της γνώσης».⁴⁴ Πέρα από μια απλή τεχνολογική καινοτομία, οι ιστοχώροι wiki αποτελούν μια αλλαγή στη φιλοσοφία και την πρακτική για τη δημιουργία γνώσης. Λαμβάνοντας αυτό υπόψη, δημοσιεύσαμε επιστημονικό περιεχόμενο στα Wikibooks, τα οποία συνιστούν ένα επεξεργάσιμο περιβάλλον που επιτρέπει σε κοινότητες ερασιτεχνικής γνώσης να διατηρούν πολυνηματικές [multi-thread] συνομιλίες στο διαδίκτυο.⁴⁵ Ελπίζουμε η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire να συνεχίσει να εξυπηρετεί όλες τις διαφορετικές κοινότητες, ακαδημαϊκές και μη, που συμμετέχουν τώρα στο έργο.

8.3 Επίλογος: Ψηφιακές δυνατότητες για ακαδημαϊκές και μη ακαδημαϊκές εκδοτικές πρακτικές

Η ιστορικά προσδιορισμένη κοινωνική διάσταση της δομής και του περιεχομένου του Χειρογράφου του Devonshire συνέβαλλε στο να επιλέξουμε τα Wikibooks ως τόπο δημοσίευσης. Τα περιβάλλοντα κοινωνικής δικτύωσης που εμφανίστηκαν πρόσφατα, συμπεριλαμβανομένης και της πλατφόρμας Wikimedia, διαμορφώνουν τον τρόπο εργασίας των μελετητών, είτε πρόκειται για ακαδημαϊκούς φιλόλογους είτε για φιλόλογους-πολίτες, προσφέροντας νέα εργαλεία και πλατφόρμες για τη διεξαγωγή επιστημονικών δραστηριοτήτων. Αυτές οι τεχνολογικές καινοτομίες ενθαρρύνουν τους ακαδημαϊκούς ερευνητές να διευρύνουν την επιστημονική γνώση και να θέσουν ερωτήματα που μέχρι στιγμής δεν ήταν δυνατόν να τεθούν. Η διασταύρωση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και της φιλολογικής έκδοσης λειτουργεί με αποσταθεροποιητικό τρόπο, καθώς συμβάλλει σε ένα μοντέλο κειμενικής αλληλεπίδρασης και παρέμβασης που αναπαριστά το φιλολογικό κείμενο ως διαδικασία και όχι ως προϊόν. Επιπλέον, αυτές οι σημαντικές εννοιολογικές αλλαγές που συντελούνται στις ερευνητικές, συγγραφικές και εκδοτικές πρακτικές έχουν προκαλέσει διάφορες αναθεωρήσεις της νοοτροπίας και των μεθόδων που είναι εγγενείς στις ακαδημαϊκές σπουδές ειδικά αλλά και γενικά στη δημιουργία γνώσης. Για

⁴³ (Σ.τ.Μ.) Η έντυπη έκδοση έχει πλέον κυκλοφορήσει, βλ. Raymond Siemens, Karin Armstrong και Constance Crompton, *A Social Edition of the Devonshire Manuscript (BL MS Add 17,492)*, (Tempe: ITER & Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2014).

⁴⁴ Todd Presner, «Digital Humanities 2.0: A Report on Knowledge», *Connexions* (18 Απριλίου 2010), <http://cnx.org/contents/J0K7N3xH@6/Digital-Humanities-20-A-Report>

⁴⁵ (Σ.τ.Μ.) Η έννοια της πολυνηματικότητας σε περιβάλλοντα συνομιλιών αφορά τη δυνατότητα εμφώλευσης των απαντήσεων και τη δημιουργία νημάτων συζήτησης με ξεχωριστή θεματική.

παράδειγμα, το κίνημα του Ανοικτού Κώδικα έχει μετασηματιστεί μέσα από την πραγμάτωση της ανοικτής επιστήμης για να διαμορφώσει ένα νέο είδος ακαδημαϊκών: τον ανοικτό επιστήμονα [open scholar].⁴⁶ Σύμφωνα με τον Terry Anderson, οι ανοικτοί επιστήμονες:

δημιουργούν· χρησιμοποιούν και συνεισφέρουν σε ανοικτούς εκπαιδευτικούς πόρους· αυτο-εκδίδουν τις εργασίες τους· εφαρμόζουν την έρευνά τους· διεξάγουν ανοικτή έρευνα· φιλτράρουν και μοιράζονται με άλλους· υποστηρίζουν αναδυόμενες εναλλακτικές ανοικτής μάθησης· δημοσιεύουν σε περιοδικά ανοικτής πρόσβασης· σχολιάζουν δημόσια το έργο των άλλων· και σχηματίζουν δίκτυα.⁴⁷

Η πραγματική ανοικτότητα απαιτεί την υιοθέτηση των αξιών που επιβάλλουν η φύση και η κλίμακα του ηλεκτρονικού μέσου (δηλαδή συνεργασία και καινοτομία για όλα τα υπόβαθρα, τα επίπεδα δεξιοτήτων και τους επιστημονικούς κλάδους).⁴⁸ Αυτές οι έννοιες αποκλίνουν σημαντικά από τις κλειστές δημοσιεύσεις και τις επαγγελματικές νοοτροπίες που είχαν παλαιότερα διαποτίσει το πανεπιστήμιο ως ίδρυμα.

Οι τεχνολογικές εξελίξεις διαμορφώνουν δυναμικά τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα και οι κοινότητες δημιουργούν νέα γνώση. Ως εκ τούτου, εναπόκειται στους μελετητές να εξετάσουν τις δυνατότητες και τις επιπτώσεις της εκάστοτε πλατφόρμας συνεργατικής έκδοσης, του τύπου για τη δημιουργία κοινωνικής γνώσης ή του πολυσυγγραφικού περιβάλλοντος. Ενσωματώνοντας σε μια φιλολογική έκδοση τις άδειες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και τις πρακτικές του Ιστού 2.0, ο κύριος συντάκτης επαναπροσδιορίζεται ως μεσάζοντας και όχι ως πρωτεργάτης της δημιουργίας κειμενικής γνώσης. Παραδοσιακά, ο εκδότης-αυθεντία καθορίζει και διαμορφώνει το τι είναι σημαντικό για τον αναγνώστη, εστιάζει τον εκδοτικό και αναλυτικό φακό, και, τελικά, ασκεί τεράστια εξουσία στην εμπειρία του αναγνώστη. Η χρήση μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην περίπτωση της ηλεκτρονικής φιλολογικής έκδοσης επαναπροσδιορίζει τα όρια της εκδοτικής αυθεντίας, μετατοπίζοντας τη δύναμη από έναν και μοναδικό εκδότη σε μια κοινότητα αναγνωστών. Όπως γράφει η Kathleen Fitzpatrick, η εισαγωγή διαφορετικών τρόπων ανάγνωσης και ερμηνείας, οι οποίοι αξιοποιούν τις δυνατότητες των ψηφιακών δικτύων, ευνοεί την ανάπτυξη νέων γνώσεων:

⁴⁶ Οι Don Tapscott και Anthony D. Williams περιγράφουν τα ακόλουθα πέντε επίπεδα ανοικτής επιστήμης: (1) ανταλλαγή περιεχομένου μαθημάτων, (2) συνεργατική παροχή περιεχομένου μαθημάτων, (3) συνεργατική ανάπτυξη καινοτόμου περιεχομένου μαθημάτων, (4) συν-δημιουργία γνώσης, και (5) διασύνδεση συνεργατικής μάθησης, στο «Innovating the 21st-Century University: It's Time!», *Educause* (Ιανουάριος/Φεβρουάριος 2010), 22.

⁴⁷ Βλ. Mahony, «Research Communities and Open Collaboration». Ο Fred Garnett και ο Nigel Ecclesfield συζητούν περαιτέρω αυτήν τη φιλοσοφία του Ανοικτού Επιστήμονα στο «Towards a Framework for Co-Creating Open Scholarship», *Research in Learning Technology*, 19 (2012), <http://dx.doi.org/10.3402/rlt.v19i3.7795>. Δεν θα πρέπει να συγχέεται με το λογισμικό Drupal Open Scholar. Οι Garnett και Ecclesfield αναφέρουν το *Academic Evolution*, ένα ιστολόγιο που παλαιότερα διηύθυνε ο Gideon Burton, ο οποίος δηλώνει: «ο Ανοικτός Επιστήμονας είναι κάποιος που καθιστά ψηφιακά ορατή την πνευματική εργασία του και τις μεθόδους του και που προσκαλεί και ενθαρρύνει τη συνεχή κριτική του έργου του και τις επόμενες χρήσεις του, είτε τμηματικά, είτε ολόκληρου, σε κάθε στάδιο της ανάπτυξής του», <http://www.academicrevolution.com/2009/08/the-open-scholar.html>

⁴⁸ Αποβλέποντας σε κάτι περισσότερο από μια απλή σειρά δραστηριοτήτων, ο Charles M. Vest προβλέπει την ανάπτυξη ενός μετα-πανεπιστημίου κάνοντας λόγο για «ένα ανώτερο, προσβάσιμο, ενδυναμωτικό, δυναμικό, κοινοτικά κατασκευασμένο πλαίσιο ανοικτών υλικών και πλατφορμών, μέσα στο οποίο μπορεί να αναπτυχθεί και να βελτιωθεί παγκοσμίως μεγάλο μέρος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης», στο «Open Content and the Emerging Global Meta-University», *Educause* (Μάιος/Ιούνιος 2006), 18–30 (σ. 18), <http://www.hewlett.org/library/grantee-publication/open-content-and-emerging-global-meta-university>

Οι μελετητές δραστηριοποιούνται σε ένα φάσμα συνομιλιών, που περιλαμβάνει συζητήσεις μέσα στην τάξη με φοιτητές και φοιτήτριες έως και συζητήσεις σε συνέδρια με συναδέλφους και συναδέλφισσες. Χρειάζεται, επομένως, να έχουν στη διάθεσή τους όχι μόνο το μοντέλο της βιβλιοθήκης, όπου τα κείμενα κυκλοφορούν μεταξύ μεμονωμένων αναγνωστών, αλλά και το μοντέλο του καφενείου ως τόπου δημόσιας ανάγνωσης και συζήτησης. Αυτή η διασύνδεση μεμονωμένων κόμβων σε έναν συλλογικό ιστό είναι, φυσικά, η δύναμη του δικτύου, το οποίο δεν συνδέει μόνο με υλικό τρόπο μεμονωμένες μηχανές, αλλά έχει επίσης τη δύναμη να φέρει κοντά τους χρήστες αυτών των μηχανών, από τους ξεχωριστούς σταθμούς εργασίας τους, σε ένα κοινό σύνολο.⁴⁹

Η κοινωνική έκδοση διαπλάθει ένα νέο είδος δικτύωσης του επιστημονικού λόγου, το οποίο ευελπιστεί να αποφύγει τις παραδοσιακές, θεσμικά ενισχυμένες ιεραρχικές δομές και αντ' αυτού βασίζεται σε αυτές που δημιουργήθηκαν από την κοινότητα.

Η *Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire* συνενώνει τις κοινότητες ώστε να συμμετάσχουν στη συζήτηση για τον σχηματισμό και τον επανασχηματισμό του κειμένου μέσα από μια συνεχή, εξελισσόμενη και δημόσια εκδοτική διαδικασία. Κεντρικός στόχος του έργου ήταν να συμβάλει στη μεταφορά και τη δημιουργία γνώσης μεταξύ πολλών εκδοτικών κοινοτήτων με διαφορετικές αξίες και προτεραιότητες. Ο Ray Siemens ζήτησε από τους μελετητές «να διευρύνουν την αντίληψή μας για τη φιλολογική έκδοση υπό το πρίσμα των νέων μοντέλων δημιουργίας εκδόσεων τα οποία περιλαμβάνουν την κοινωνική δικτύωση και τα ανάλογα εργαλεία της», και να αναπτύξουν «την κοινωνική έκδοση ως προέκταση των παραδόσεων στις οποίες εντάσσεται και μπορεί να συμβάλει παραγωγικά».⁵⁰ Φέρνοντας τη θεωρία σε επαφή με την πράξη, διαμορφώσαμε την κοινωνική επιστημονική έκδοση. Εργαστήκαμε ομαδικά για να επεκτείνουμε τις βέλτιστες επιστημονικές πρακτικές και τη μεθοδολογία της Ανοικτής Πρόσβασης στη συνεργατική έκδοση που δημιουργείται σε περιβάλλοντα Ιστού 2.0. Επιλέξαμε να δημιουργήσουμε μια έκδοση στα Wikibooks, στο πλευρό (και με τη βοήθεια) της αφοσιωμένης κοινότητας των Wikibooks. Ο στόχος μας, ο οποίος εκδηλώνεται με τη συμμετοχή της κοινότητας στα Wikibooks, στο Twitter, στα ιστολόγια και στον χώρο κοινωνικής δικτύωσης Iiter, ο οποίος δημιουργήθηκε στο Drupal, είναι να αξιοποιήσουμε τα εργαλεία που παρέχουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να μεταβάλουμε τον ρόλο του φιλολογικού εκδότη, μετατρέποντάς τον από μοναδική αυθεντία επί του κειμένου σε συντονιστή που φέρνει τους μελετητές σε συνεργασία, είτε αυτοί είναι οι παραδοσιακοί ακαδημαϊκοί φιλόλογοι είτε φιλόλογοι-πολίτες, στο πλαίσιο μιας εν εξελίξει εκδοτικής συνομιλίας. Προκρίνοντας τη διαδικασία της δημιουργίας, η ομάδα του DMSEG στοχεύει να καταστήσει διαφανή τη δημιουργία μιας διαδικτυακής έκδοσης του Χειρογράφου του Devonshire.

Η εκδοτική διαδικασία τοποθέτησε το κείμενό μας στο σημείο τομής μεταξύ ακαδημαϊκής κουλτούρας και κουλτούρας wiki. Καθώς διασχίζαμε αυτό το ομολογουμένως νέο και διεπιστημονικό έδαφος, αναζητήσαμε συμβουλές και ανατροφοδότηση από διάφορες πηγές. Αναπτύξαμε τη διαδικασία δημόσιας έκδοσης για να ενθαρρύνουμε την επικοινωνία μεταξύ των εκδοτικών κοινοτήτων, διατηρώντας ταυτόχρονα τη διαδικασία της ομότιμης αξιολόγησης. Παρά την ανοικτή αυτή επικοινωνία, υπάρχουν ασυμφωνίες στις εκδοτικές πρακτικές, αφού τα πρότυπα και οι προσδοκίες σχετικά με την προσέγγιση, την ανατροφοδότηση και το περιεχόμενο παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές μεταξύ των πολυάριθμων κοινοτήτων μας. Η *Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του Devonshire* ενώνει δύο αλληλοεπικαλυπτόμενες ομάδες εταίρων και

⁴⁹ Kathleen Fitzpatrick, «CommentPress: New (Social) Structures for New (Networked) Texts», *Journal of Electronic Publishing*, 10.3 (2007), <http://dx.doi.org/10.3998/3336451.0010.305>

⁵⁰ Siemens κ.ά., «Toward Modeling the Social Edition», σ. 447.

εμπλεκόμενων με τρόπο ανέφικτο για μια παραδοσιακή έντυπη έκδοση. Η πρώτη ομάδα (οι εταίροι) αποτελείται από μελετητές και εκδότες που επικεντρώνονται στο μεταβαλλόμενο τοπίο της επιστημονικής συνεργασίας και διάδοσης. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τους συμβούλους του έργου, τους εταίρους δημοσίευσης σε *Iter* και *Medieval and Renaissance Texts and Studies (MRTS)*, τους εταίρους ψηφιακού περιεχομένου των εκδόσεων *Adam Matthew Digital* και τα μέλη της κοινότητας Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Alberta που μας παρείχαν ένα εργαλείο για να οπτικοποιήσουμε τις συνεισφορές στα Wikibooks. Η δεύτερη ομάδα (οι εμπλεκόμενοι) αποτελείται από άτομα που έχουν αφιερωθεί στη μελέτη της πρώιμης νεωτερικότητας: οι σύμβουλοι του έργου, η κοινότητα της Wikimedia, bloggers, παραδοσιακοί ακαδημαϊκοί φιλόλογοι και φιλόλογοι-πολίτες στο Twitter. Η εμπιστοσύνη που δείχνουμε στο περιεχόμενο που συνεισφέρουν οι εταίροι και οι εμπλεκόμενοι δεν δηλώνει μόνο ότι εμπιστευόμαστε τις δύο ομάδες, αλλά, ίσως το πιο σπουδαίο, ότι έχουμε εμπιστοσύνη και στην αναζήτησή μας για επεξεργάσιμους τόπους δημοσίευσης. Με βάση την εμπειρία μας μιας συνεχώς εξελισσόμενης κοινωνικής έκδοσης, υποστηρίζουμε το πόσο σημαντικό είναι να ενσωματώνονται διάφορες πλατφόρμες και χώροι κοινωνικής δικτύωσης, καθώς επιτρέπουν στις προηγουμένως αποκλίνουσες αλυσίδες παραγωγής γνώσης να επικοινωνήσουν.

Η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του *Devonshire* είναι σχεδιασμένη με σκοπό να καλύψει το κενό που κατά την Ezell δημιουργήθηκε από την έλλειψη προσπάθειας για «καταγραφή και ανασύνθεση των μοτίβων που βρίσκονται σε κείμενα γυναικείων χειρογράφων ώστε να παρουσιαστεί η συνολική επισκόπηση των λογοτεχνικών δραστηριοτήτων και όχι απλώς οι μεμονωμένες περιπτώσεις συγγραφέων».⁵¹ Ταυτόχρονα, η ομάδα DMSEG σχεδίασε τη μορφή της κοινωνικής έκδοσης ανταποκρινόμενη στη συμβουλή του Greg Crane και των υπολοίπων για την «ανάγκη να μεταβούμε από τη μοναχική φιλολογική εκδοτική πράξη και τις μνημειώδεις εκδόσεις σε εκδότες [...] που συντονίζουν τις συνεισφορές που προέρχονται από πολλές πηγές και επιβλέπουν ζωντανές εκδόσεις».⁵² Οι εκδοτικές κοινότητες που έχουν αναπτυχθεί γύρω από ιστότοπους κοινωνικής δικτύωσης όπως είναι τα Wikibooks φανερώουν την επιθυμία του κοινού να επεκταθούν οι κοινότητες γνώσης μέσα από προσβάσιμες τεχνολογίες κοινωνικής δικτύωσης. Χρησιμοποιώντας το Χειρόγραφο του *Devonshire* ως πιλοτικό μοντέλο, έχουμε επινοήσει μια μέθοδο που απαντά στα ερωτήματα που θέτει μια κοινωνική έκδοση. Δηλαδή, πώς θα εντάξουμε αποτελεσματικά πολλές κοινότητες με διαφορετικές κουλτούρες και εκδοτικά πρότυπα, ενώ επιχειρούμε να υπερβούμε τα όρια της εκδοτικής εξουσίας; Πώς χρησιμοποιούμε πολλαπλές πλατφόρμες μέσω κοινωνικής δικτύωσης με διαφορετικούς βαθμούς ανοικτότητας προκειμένου να δημιουργήσουμε έναν ασφαλή χώρο για πολλά άτομα και απόψεις; Και τέλος, πώς μεταθέτουμε την εξουσία από έναν μόνο εκδότη, ο οποίος διαμορφώνει την ανάγνωση του κάθε κειμένου, σε μια ομάδα αναγνωστών, οι αλληλεπιδράσεις και οι ερμηνείες των οποίων σχηματίζουν μια νέα μέθοδο για τη συγκρότηση του νοήματος από το αρχικό υλικό; Ελπίζουμε αυτό το μοντέλο κοινωνικής φιλολογικής έκδοσης να γεφυρώσει με επιτυχία τις διάφορες κοινότητες μελετητών και τους τρόπους δημιουργίας και διάδοσης της γνώσης. Η Κοινωνική Έκδοση του Χειρογράφου του *Devonshire* αντιπροσωπεύει το εύρος των δυνατοτήτων της κοινωνικής φιλολογικής έκδοσης στις σύγχρονες εκδοτικές κοινότητες· κοινότητες που δεν χρειάζεται να περιορίζονται από κοινωνικά, γεωγραφικά ή θεσμικά όρια.⁵³

⁵¹ Ezell, *Social Authorship*, σ. 23.

⁵² Greg Crane, «Give Us Editors! Re-inventing the Edition and Re-thinking the Humanities», στο *Online Humanities Scholarship: The Shape of Things to Come*, επιμ. Jerome McGann (Houston: Rice University Press, 2010), σσ. 81–97, <http://cnx.org/contents/XfgqFrtg@2/Give-us-editors-Re-inventing-t>

⁵³ Το παρόν δοκίμιο συνιστά ανατύπωση, κατόπιν αδειάς, του άρθρου μας στο περιοδικό *Renaissance and Reformation/Renaissance et Réforme*, 37.4 (2014), 131–156, <https://doi.org/10.33137/rr.v37i4.22644>

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Baron, Helen, «Mary (Howard) Fitzroy's Hand in the Devonshire Manuscript», *Review of English Studies*, 45 (1994), 324–329.
- Beal, Peter, *A Dictionary of English Manuscript Terminology, 1450–2000* (Oxford: Oxford University Press, 2008).
- Boffey, Julia, «Women Authors and Women's Literacy in Fourteenth- and Fifteenth-Century England», στο *Women and Literature in Britain 1150–1500*, επιμ. Carol M. Meale (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), σσ. 159–182.
- Clarke, Elizabeth, «Women's Manuscript Miscellanies in Early Modern England», στο *Teaching Tudor and Stuart Women Writers*, επιμ. Susanne Woods και Margaret P. Hannay (New York: Modern Languages Association, 2000), σσ. 52–60.
- Crane, Greg, «Give Us Editors! Re-inventing the Edition and Re-thinking the Humanities», στο *The Shape of Things to Come*, επιμ. Jerome J. McGann (Houston: Rice University Press, 2010), σσ. 81–97, <http://cnx.org/contents/XfgqFrtg@2/Give-us-editors-Re-inventing-t>
- Beilin, Elaine V., *Redeeming Eve: Women Writers of the English Renaissance* (Princeton: Princeton University Press, 1987).
- Boase, Roger, *The Origin and Meaning of Courtly Love: A Critical Study of European Scholarship* (Manchester: Manchester University Press, 1977).
- Bond, Edward A., «Wyatt's Poems», *Athenaeum*, 27 (1871), 654–655.
- Burke, Mary E., Jane Donawerth, Linda L. Dove και Karen Nelson, επιμ., *Women, Writing, and the Reproduction of Culture in Tudor and Stuart Britain* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2000).
- Burnley, David, *Courtliness and Literature in Medieval England* (London: Longman, 1998).
- Daalder, Joost, επιμ., *Sir Thomas Wyatt: Collected Poems* (Oxford: Oxford University Press, 1975).
- DeZur, Kathryn, «“Vaine Books” and Early Modern Women Readers», στο *Reading and Literacy in the Middle Ages and Renaissance*, επιμ. Ian Frederick Moulton (Turnhout: Brepols, 2004), σσ. 105–125.
- DiNucci, Darcy, «Fragmented Future», *Print* (Απρίλιος 1999), 220–222.
- Ezell, Margaret J. M., *Writing Women's Literary History* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1993).
- , *Social Authorship and the Advent of Print* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999).
- , «Women and Writing», στο *A Companion to Early Modern Women's Writing*, επιμ. Anita Pacheco (Oxford: Blackwell, 2002), σσ. 77–94.
- Fitzpatrick, Kathleen, «CommentPress: New (Social) Structures for New (Networked) Texts», *Journal of Electronic Publishing*, 10.3 (2007), <http://dx.doi.org/10.3998/3336451.0010.305>
- Fox, Alistair, *Politics and Literature in the Reigns of Henry VII and Henry VIII* (Oxford: Basil Blackwell, 1989).
- Foxwell, Agnes K., επιμ., *The Poems of Sir Thomas Wyatt* (London: University of London Press, 1913).
- Garnett, Fred και Nigel Ecclesfield, «Towards a Framework for Co-Creating Open Scholarship», *Research in Learning Technology*, 19 (2012), <http://dx.doi.org/10.3402/rlt.v19i3.7795>

- Genette, Gérard, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, μτφρ. Jane E. Lewin (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).
- Harrier, Richard C., «A Printed Source for the “Devonshire Manuscript”», *Review of English Studies*, 11 (1960), 54.
- , *The Canon of Sir Thomas Wyatt’s Poetry* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975).
- Heale, Elizabeth, «Women and the Courtly Love Lyric: The Devonshire MS (BL Additional 17492)», *Modern Language Review*, 90.2 (1995), 297–301.
- , *Wyatt, Surrey and Early Tudor Poetry* (London: Longman, 1998).
- , «“Desiring Women Writing”: Female Voices and Courtly “Balets” in Some Early Tudor Manuscript Albums», στο *Early Modern Women’s Manuscript Writing: Selected Papers from the Trinity/Trent Colloquium*, επιμ. Victoria Elizabeth Burke και Jonathan Gibson (Farnham: Ashgate, 2004), σσ. 9–31.
- , επιμ., *The Devonshire Manuscript: A Women’s Book of Courtly Poetry* (Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2012).
- Hannay, Margaret P., επιμ., *Silent but for the Word: Tudor Women as Patrons, Translators, and Writers of Religious Works* (Kent, OH: Kent State University Press, 1985).
- Haselkorn, Anne M. και Betty S. Travitsky, επιμ., *The Renaissance Englishwoman in Print: Counterbalancing the Canon* (Amherst: University of Massachusetts Press, 1990).
- Leuf, Bo and Ward Cunningham, *The Wiki Way* (Boston: Addison-Wesley Professional, 2001).
- Lewalski, Barbara K., *Writing Women in Jacobean England* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993).
- Love, Harold και Arthur F. Marotti, «Manuscript Transmission and Circulation», στο *The Cambridge History of Early Modern English Literature*, επιμ. David Loewenstein και Janel Mueller (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), σσ. 55–80.
- Mahony, Simon, «Research Communities and Open Collaboration: The Example of the Digital Classicist Wiki», *Digital Medievalist*, 6 (2011), <http://doi.org/10.16995/dm.26>
- Marotti, Arthur F., *Manuscript, Print, and the English Renaissance Lyric* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995).
- McGann, Jerome J., *A Critique of Modern Textual Criticism* (Chicago: University of Chicago Press, 1983).
- , «The Monks and the Giants: Textual and Bibliographical Studies and the Interpretation of Literary Works», στο *The Beauty of Inflections: Literary: Literary Investigations in Historical Method and Theory* (Oxford: Oxford University Press, 1988), σσ. 68–89.
- McKenzie, D. F., *Bibliography and the Sociology of Texts (The Panizzi Lectures, 1985)* (London: British Library, 1986).
- Muir, Kenneth, «Unpublished Poems in the Devonshire Manuscript», *Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society*, 6 (1947), 253–282.
- , επιμ., *Collected Poems of Sir Thomas Wyatt* (London: Routledge and Kegan Paul, 1949).
- Muir, Kenneth και Patricia Thomson, επιμ., *Collected Poems of Sir Thomas Wyatt* (Liverpool: Liverpool University Press, 1969).

- Nott, George Frederick, *The Works of Henry Howard, Earl of Surrey, and of Sir Thomas Wyatt, the Elder* (London: T. Bensley, 1815).
- O'Donoghue, Bernard, *The Courtly Love Tradition* (Manchester: Manchester University Press, 1982).
- Presner, Todd, «Digital Humanities 2.0: A Report on Knowledge», *Connexions* (18 Απριλίου 2010), <http://cnx.org/contents/J0K7N3xH@6/Digital-Humanities-20-A-Report>
- Remley, Paul, «Mary Shelton and Her Tudor Literary Milieu», στο *Rethinking the Henrician Era: Essays on Early Tudor Texts and Contexts*, επιμ. Peter C. Herman (Urbana-Champaign: University of Illinois Press, 1994), σσ. 40–77.
- Siemens, Ray, σε συνεργασία με τις Barbara Bond και Karin Armstrong, «The Devil is in the Details: An Electronic Edition of the Devonshire MS (British Library Additional MS 17,492), its Encoding and Prototyping», στο *New Technologies and Renaissance Studies*, επιμ. William R. Bowen και Ray Siemens (Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2008), σσ. 261–299.
- Siemens, Ray, Caroline Leitch, «Editing the Early Modern Miscellany: Modelling and Knowledge (Re)Presentation as a Context for the Contemporary Editor», στο *New Ways of Looking at Old Texts IV*, επιμ. Michael Denbo (Tempe, AZ: Renaissance English Text Society, 2009), σσ. 115–130.
- Siemens, Ray, σε συνεργασία με Meagan Timney, Cara Leitch, Corina Koolen και Alex Garnett, και με τις ερευνητικές ομάδες ETCL, INKE και PKP, «Toward Modeling the Social Edition: An Approach to Understanding the Electronic Scholarly Edition in the Context of New and Emerging Social Media», *Literary and Linguistic Computing*, 27 (2012), 445–461, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqs013>
- Siemens, Raymond, Karin Armstrong και Constance Crompton, *A Social Edition of the Devonshire Manuscript (BL MS Add 17,492)* (Tempe: ITER & Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2014).
- Stevens, John, *Music and Poetry in the Early Tudor Court* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).
- Southall, Raymond, «The Devonshire Manuscript Collection of Early Tudor Poetry, 1532–41», *Review of English Studies*, 15 (1964), 142–150.
- Tapscott, Don και Anthony D. Williams, «Innovating the 21st-Century University: It's Time!», *Educause* (Ιανουάριος/Φεβρουάριος 2010), 17–29.
- Tonkin, Emma, «Making the Case for a Wiki», *Ariadne* (30 Ιανουαρίου 2005), <http://www.ariadne.ac.uk/issue42/tonkin>
- Vest, Charles M., «Open Content and the Emerging Global Meta-University», *Educause* (Μάιος/Ιούνιος 2006), <http://www.hewlett.org/library/grantee-publication/open-content-and-emerging-global-meta-university>
- Walker, Kim, *Women Writers of the English Renaissance* (New York: Twayne, 1996).
- Wall, Wendy, *The Imprint of Gender: Authorship and Publication in the English Renaissance* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1993).
- Wilcox, Helen, επιμ., *Women and Literature in Britain, 1500–1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
- Zitner, S. P., «Truth and Mourning in a Sonnet by Surrey», *English Literary History*, 50 (1983), 509–529.

Δικτυακοί τόποι

- A Social Edition of the Devonshire MS (BL Add. MS 17492)*,
http://en.wikibooks.org/wiki/The_Devonshire_Manuscript

9. Ένας κατάλογος ψηφιακών εκδόσεων

GRETA FRANZINI, MELISSA TERRAS & SIMON MAHONY

Μετάφραση

Φωτεινή Κοϊδάκη

Σύνοψη

Το κεφάλαιο αυτό επιχειρεί να απαντήσει σε ουσιαστικά ερωτήματα που αφορούν τη δημιουργία ψηφιακών εκδόσεων, τα χαρακτηριστικά τους, τις τεχνολογίες, καθώς και τα υλικά της επιτυχίας. Προκειμένου να απαντήσουν σε αυτά τα κρίσιμα ερωτήματα που καθορίζουν τη βιωσιμότητα της εκδοτικής πράξης, οι συγγραφείς, Greta Franzini, Melissa Terras, και Simon Mahony παρουσιάζουν τη μεθοδολογία συγκρότησης ενός καταλόγου 200 έργων ψηφιακών εκδόσεων, αντλημένων από διάφορες πηγές. Οι συγγραφείς διακρίνουν τις ψηφιακές εκδόσεις ως προς τα είδη τους, τις αξιολογούν ποιοτικά και ποσοτικά ως προς το περιεχόμενο και τις τεχνολογίες και καταλήγουν σε διαπιστώσεις που αφορούν τις τεχνολογίες αιχμής και τις πρακτικές, παραδίδοντας πλέον μια πολύτιμη βάση δεδομένων που συγκεντρώνει ερευνητικά έργα από όλο τον κόσμο. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

ψηφιακά εκδοτικά πρότζεκτ, χαρακτηριστικά ψηφιακών εκδόσεων, κριτήρια αξιολόγησης ψηφιακών εκδόσεων, πρότυπο κωδικοποίησης TEI, οπτικοποίηση

9.1 Εισαγωγή

Από την απαρχή της εμφάνισης του υπερκειμένου, οι φιλολογικοί εκδότες έχουν δημιουργήσει, συζητήσει και διατυπώσει θεωρίες για τις ψηφιακές κριτικές εκδόσεις χειρογράφων, προκειμένου να διερευνηθεί το πώς οι ψηφιακές τεχνολογίες μπορεί να παρέχουν ένα άλλο μέσο ικανό να παραστήσει και να καταστήσει δυνατή την ερμηνευτική μελέτη του κειμένου. Οι εργασίες αυτές βασίζονται κατά κύριο λόγο στη μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων ή σε παραδείγματα ψηφιακών κριτικών εκδόσεων και συνεπώς δεν υπάρχει καμία συνολική κατανόηση για το πώς οι ψηφιακές τεχνολογίες επιστρατεύονται σε όλο το φάσμα της κειμενικής ερμηνείας. Το κεφάλαιο αυτό θα περιγράψει τη συγκρότηση ενός καταλόγου ψηφιακών εκδόσεων, ο οποίος θα μπορούσε να συγκεντρώνει πληροφορίες σχετικά με τις διαθέσιμες ψηφιακές εκδόσεις και, επομένως, να συνεισφέρει στην έρευνα που διεξάγεται σε συναφή επιστημονικά πεδία. Ο τελικός κατάλογος θα αποτελέσει ένα μέσο απάντησης, υπό τη μορφή ποσοτικής μελέτης, στα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα: Τι είναι αυτό που καθιστά μια ψηφιακή έκδοση καλή; Ποια χαρακτηριστικά παρουσιάζουν οι ψηφιακές εκδόσεις; Ποιες είναι οι τεχνολογίες αιχμής στο πεδίο των ψηφιακών εκδόσεων; Γιατί υπάρχουν τόσο λίγες ηλεκτρονικές εκδόσεις για αρχαία κείμενα και τόσο πολλές για κείμενα από άλλες περιόδους; Συλλέγοντας στοιχεία για τις υπάρχουσες ψηφιακές εκδόσεις και επικοινωνώντας απευθείας με τα σχετικά ερευνητικά έργα [projects], προσφέρουμε μια πρωτότυπη καταγραφή των διαθέσιμων ψηφιακών κριτικών εκδόσεων που αφορούν κείμενα που προέρχονται από ένα φάσμα θεματικών περιοχών και παρουσιάζουμε το πώς αυτός ο

συνεργατικά συγκροτημένος κατάλογος μπορεί να ωφελήσει την κοινότητα των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών.¹

9.2 Ψηφιακές εκδόσεις και καταλογογράφηση

Δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός για την ψηφιακή φιλολογική έκδοση.² Οι ερευνητές πειραματίζονται συνεχώς με παλαιά και νέα εργαλεία, ώστε να πετύχουν τη βέλτιστη ψηφιακή εμπειρία του χειρογράφου και, παρότι υπάρχουν ψηφιακοί οδηγοί για το πώς δημιουργείται μια φιλολογική έκδοση,³ τα εκδοτικά έργα που προκύπτουν διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό. Ο όρος έκδοση χρησιμοποιείται συνήθως για να περιγράψει το αποτέλεσμα της ερμηνευτικής μελέτης ενός κειμένου. Ανεξάρτητα από το πόσο ευέλικτη, διαφοροποιημένη και δυναμική είναι μια έκδοση, οφείλει να είναι πρωτότυπη ή, με άλλα λόγια, να προσθέτει νέα γνώση. Τα έργα που δεν προσθέτουν νέα γνώση εκλαμβάνονται ως απλή αναπαραγωγή της πρωτογενούς πηγής. Οι ψηφιακές εκδόσεις προχωρούν πέρα από την απλή μεταφορά στο ψηφιακό μέσο. Ένα ψηφιακό ομοίτυπο είναι ένα καλό παράδειγμα αντιγραφής, στον βαθμό που αποτελεί μια υψηλής ποιότητας, πιστή⁴ φωτογραφική αναπαραγωγή της πρωτογενούς πηγής, η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εναλλακτική πηγή αναφοράς, περιορίζοντας, συνεπώς, την επαναλαμβανόμενη χρήση του πρωτοτύπου. Ως αντίγραφο, αυτό το είδος δημοσίευσης δεν φέρει καμία νέα πληροφορία και επομένως δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά έκδοση. Το δικό μας πεδίο ενδιαφέροντος αφορά τις ερμηνευτικές, ψηφιακές εκδόσεις κειμένων που επιτρέπουν την εκ νέου κατανόηση του πρωτότυπου κειμένου-πηγή.

Σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε κατά το παρελθόν, όπου η επιστημονική καταξίωση αντλούνταν από εξειδικευμένα και μνημειώδη εκδοτικά έργα, οι (ψηφιακές) εκδόσεις σήμερα λαμβάνουν συνεχώς διαφορετικά σχήματα. Είτε πρόκειται για αυτόνομα πρότζεκτ είτε για τμήματα μεγαλύτερων εγχειρημάτων,⁵ οι ψηφιακές εκδόσεις επαναπροσδιορίζουν τις έννοιες της συμμετοχής και της πληρότητας. Το ένα συχνά εξαρτάται από το άλλο, καθότι οι σημερινές εκδόσεις επιδιώκουν να προσεγγίσουν τα πλήθη – τόσο από άποψη πρόσληψης όσο και από άποψη παραγωγής— τα οποία έχουν ως στόχο να συναναστραφούν, να ανταλλάξουν απόψεις, να παράγουν δημόσια γνώση και να βοηθήσουν τους χρήστες να διαβάσουν,⁶ προάγοντας, συνεπώς, την έρευνα. Αυτή η ώθηση για πρόοδο δεν οφείλεται μόνο στην εμβάπτισή μας στη ραγδαία τεχνολογική εξέλιξη, αλλά υπαγορεύεται επίσης και από την ανάγκη των ανθρώπων να ενισχύσουν την παρουσία τους σε ένα ολοένα και πιο ανταγωνιστικό και διεπιστημονικό πεδίο.

¹ Για παράδειγμα, οι κοινότητες *Digital Classicist* (<http://www.digitalclassicist.org>), *Digital Medievalist* (<http://www.digitalmedievalist.org>) και *Digital Byzantinist* (<http://www.digitalbyzantinist.org>).

² Υπάρχει αρκετή βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα, για παράδειγμα βλ. Kenneth Price, «Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What's in a Name?», *Digital Humanities Quarterly*, 3.3 (2009), <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html>. Hans Walter Gabler, «Theorizing the Digital Scholarly Edition», *Literature Compass*, 7 (2010), 43–56, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-4113.2009.00675.x>. Mats Dahlström, «How Reproductive is a Scholarly Edition?», *Literary and Linguistic Computing*, 19 (2004), 17–33, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/19.1.17>. Επίσης βλ. το κεφάλαιο του Sahle στον παρόντα τόμο.

³ Για παράδειγμα: *MLA Guidelines for Editors of Scholarly Editions* (2011), http://www.mla.org/cse_guidelines

⁴ Δηλαδή που προσομοιάζει όσο το δυνατόν περισσότερο στο πρωτότυπο.

⁵ Όπως ψηφιακές βιβλιοθήκες ή αρχεία που παρουσιάζουν διάφορα επιμέρους ερευνητικά πρότζεκτ, αντικείμενα και συλλογές.

⁶ Peter Robinson, «The One Text and the Many Texts», *Literary and Linguistic Computing*, 15 (2000), 5–14 (σ. 13), <http://dx.doi.org/10.1093/lc/15.1.5>

Πώς θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε το πεδίο των ψηφιακών εκδόσεων, δεδομένου του ρυθμού της τεχνολογικής εξέλιξης; Ο *Κατάλογος των Ψηφιακών Φιλολογικών Εκδόσεων* του Patrick Sahle [*Catalog of Digital Scholarly Editions*]⁷ παρουσιάζει μια ταξινόμηση με βάση την οποία διακρίνει τότε μια ψηφιακή έκδοση είναι φιλολογική, παρέχοντας διάφορους δείκτες που βοηθούν στην κατανόηση του αποτελέσματος των ψηφιακών εκδοτικών προτζεκτ:⁸

Φ—Φιλολογική: Μια έκδοση πρέπει να είναι κριτική, πρέπει να έχει κριτικά στοιχεία. Ένα απλό ομοιότυπο δεν είναι έκδοση. Μια ψηφιακή βιβλιοθήκη δεν είναι έκδοση.⁹

Ψ—Ψηφιακή: Μια ψηφιακή έκδοση δεν μπορεί να μετατραπεί σε έντυπη έκδοση χωρίς σημαντική απώλεια περιεχομένου και λειτουργικότητας. Αντιστρόφως, η εκ των υστέρων ψηφιοποιημένη έντυπη έκδοση δεν είναι μια ψηφιακή φιλολογική έκδοση (αλλά μπορεί να εξελιχθεί σε ψηφιακή φιλολογική έκδοση με την προσθήκη περιεχομένου ή λειτουργιών).

Ε—Έκδοση: Μια έκδοση πρέπει να αναπαριστά το υλικό της (συνήθως μεταγραμμένο/εκδομένο κείμενο) — ένας κατάλογος, ένα ευρετήριο ή μια περιγραφική βάση δεδομένων δεν είναι έκδοση.

Πλήρης/Πιλοτική: Μια ΦΨΕ (Φιλολογική Ψηφιακή Έκδοση) είναι μια δημοσίευση του σχετικού υλικού. Το ερευνητικό προτζεκτ για μια ΦΨΕ δεν είναι το ίδιο με μια ΦΨΕ, καθώς η ΦΨΕ είναι κάτι περισσότερο από ένα σχέδιο ή ένα πιλοτικό μοντέλο [prototype].

Στο μοντέλο του Sahle, μια *φιλολογική ψηφιακή έκδοση* είναι μια *κριτική ψηφιακή έκδοση*, η οποία νοείται ως μια αναλυτική και ακριβής μελέτη του συγκεκριμένου πλαισίου και η οποία προσφέρει υποθέσεις και νέες θεωρήσεις του υπό εξέταση κειμένου-πηγή, όπως αποσαφηνίστηκε από τον Peter Robinson.¹⁰ Ο ορισμός του Sahle μας βοηθά να ορίσουμε με περισσότερη ακρίβεια τον σκοπό και το πεδίο εφαρμογής των εκδόσεων. Για να το θέσουμε με τα λόγια του Espen Ore:

Οποιαδήποτε φιλολογική έκδοση είναι καλύτερη από το τίποτα, ακόμα κι αν δεν είναι κριτική, και [...] εκδόσεις που μπορεί να μην είναι κριτικές ψηφιακές εκδόσεις έχουν πράγματι αξία και εκπροσωπούν ένα είδος έκδοσης το οποίο στην πραγματικότητα είναι η βάση για τις κριτικές εκδόσεις.¹¹

⁷ Όπως φαίνεται και από το όνομα, ο *Κατάλογος* συγκεντρώνει μόνον φιλολογικές εκδόσεις. Η προσωπική αλληλογραφία (14/06/2012) με τον Patrick Sahle αποκάλυψε ότι ο κατάλογος ξεκίνησε το 2006 και είχε μόλις πενήντα νέες καταχωρίσεις μέσα στην τετραετία 2008–2012. Ο κατάλογος είναι διαθέσιμος στη διεύθυνση <http://www.uni-koeln.de/~ahz26/vlet/vlet-about.html> [Σ.τ.Μ: ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός. Νεότερη έκδοση του καταλόγου διατίθεται εδώ: <http://www.digitale-edition.de>].

⁸ Αυτό που ακολουθεί είναι μια σύνοψη της ανάλυσης του Sahle που βρίσκεται στη σελίδα «About» του δικού του καταλόγου που έχει αναρτηθεί στον δικτυακό τόπο *A Catalog of Digital Scholarly Editions*: <https://www.digitale-edition.de/exist/apps/editions-browser/about.html>

⁹ Οι φιλόλογοι ερευνητές του πεδίου χρησιμοποιούν τον όρο *ψηφιακή βιβλιοθήκη* για να περιγράψουν μια συλλογή ηλεκτρονικών κειμένων ή/και οπτικού υλικού, που συνήθως δεν προσθέτει νέα γνώση στην πρωτογενή πηγή. Κάτι τέτοιο μπορεί να θεωρηθεί ψηφιακό έκθεμα. Οι ψηφιακές βιβλιοθήκες δεν πρέπει να συγχέονται με τις εκδόσεις *variorum*, οι οποίες είναι συλλογές παραλλαγών του ίδιου κειμένου-βάση (copy-text) με επισυναπτόμενο σχολιασμό.

¹⁰ Peter Robinson, «What is a Critical Digital Edition?», *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 1 (2002), 43–62. Ως συγκεκριμένο πλαίσιο εδώ θα πρέπει να νοηθεί η συνολική μελέτη της ιστορίας, της υλικότητας και της πρόσληψης της υπό μελέτη πρωτογενούς πηγής.

¹¹ Espen Ore, «Monkey Business — or What is an Edition?», *Literary and Linguistic Computing*, 19 (2004), 35–44

Αυτά τα λόγια φέρνουν στο προσκήνιο την τρέχουσα και πιο κοινωνική φύση των ψηφιακών εκδόσεων, όπου πολλά άτομα μπορούν να συνεισφέρουν —κάποια περισσότερο και κάποια λιγότερο— σε μία μόνο έκδοση.¹² Το έργο του Sahle αποτελεί επίσης την αφετηρία για την ανάλυση όλων των ψηφιακών εκδόσεων και προσφέρει έναν συνολικό κατάλογο που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε το πεδίο.

Η ανάγκη ενός καταλόγου των ψηφιακών κριτικών εκδόσεων υπαγορεύεται από την απουσία ανάλογων επικαιροποιημένων πόρων. Η Caroline Macé πρότεινε τη δημιουργία ενός αποθετηρίου ψηφιακών εκδόσεων στη φιλολογική συνάντηση *IV Incontro di Filologia Digitale*¹³ που πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2012. Το σκεπτικό της ήταν ότι ένας τέτοιος κατάλογος θα αποτελούσε το μέσο για την ανακάλυψη, τη διασύνδεση και την προώθηση ψηφιακών κειμένων τα οποία διαφορετικά κινδυνεύουν να περάσουν απαρατήρητα. Πιστεύουμε ότι ένας επικαιροποιημένος διαδικτυακός κατάλογος θα προσέφερε μια προσβάσιμη, μοναδική καταγραφή των χειρογράφων που αποτέλεσαν τη βάση για τη δημιουργία ψηφιακών εκδόσεων. Θα επέτρεπε μια αντίληψη των ψηφιακών εκδόσεων που συνδέονται με ένα φάσμα διακριτών ιστορικών περιόδων και θα παρείχε μια τράπεζα δεδομένων σε σχέση με τα χαρακτηριστικά, τα εργαλεία, τις άδειες, καθώς και τις τοποθεσίες και τους φορείς χρηματοδότησης. Θα δοθεί έτσι η δυνατότητα για μια διεισδυτική ματιά στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον των ψηφιακών εκδοτικών πρότζεκτ, παρέχοντας τα μέσα για τον εντοπισμό και την εξέταση τάσεων ή μοτίβων σε ολόκληρο το σώμα των καταλόγων (π.χ. ποιες χρονικές περιόδους εκπροσωπούνται περισσότερο, ποια χαρακτηριστικά είναι κυρίαρχα, ποια ιδρύματα παράγουν τις περισσότερες ψηφιακές εκδόσεις), σημείων που επιδέχονται βελτίωση, καθώς και ερευνητικών πρότζεκτ που πλέον δεν συντηρούνται ή δεν είναι καν διαθέσιμα. Αυτό θα αποτελέσει τη βάση για τη μελλοντική ανάπτυξη ψηφιακών εκδόσεων (τόσο από άποψη τεχνική όσο και από άποψη επιστημονικού κλάδου), καθώς θα δημιουργήσει έναν κόμβο γύρω από τον οποίο οι συνεργάτες θα μπορούν να συμμετέχουν σε κοινές συζητήσεις και ο οποίος θα γίνει η πηγή των επικαιροποιημένων πληροφοριών μόλις αυτές καθίστανται διαθέσιμες.

Υπάρχουν ήδη αποσπασματικές λίστες έργων ψηφιακών εκδόσεων, αλλά αυτές δεν καταγράφουν τα χαρακτηριστικά των ερευνητικών έργων ούτε και εξασφαλίζουν έναν εύκολο τρόπο για τη φυλλομέτρηση, την προβολή και την απόκτηση των δεδομένων, ενώ συχνά διατηρούν συνδέσμους προς ερευνητικά έργα που δεν είναι πλέον διαθέσιμα.¹⁴ Μικρότερους

(σ. 35), <http://dx.doi.org/10.1093/lc/19.1.35>

¹² Ή, όπως σημειώνουν οι Siemens κ.ά.: «[...] η “κοινωνική” έκδοση είναι μια έκδοση εξαρτώμενη από τη διαδικασία, εννοώντας ερμηνευτικές αλλαγές που βασίζονται στη συμβολή πολλών αναγνωστών· το κείμενο είναι ρευστό, ο εκδοτικός ρόλος υλοποιείται συλλογικά, πολλοί αναγνώστες/εκδότες —αντί για έναν μόνο— διαμορφώνουν αυτό που είναι σημαντικό και, επομένως, διευρύνουν την εκδοτική οπτική καθώς και την ποικιλία, το βάθος και το εύρος οποιασδήποτε έκδοσης που παράγεται με αυτόν τον τρόπο». Ray Siemens κ.ά., «Toward Modeling the Social Edition: An Approach to Understanding the Electronic Scholarly Edition in the Context of New and Emerging Social Media», *Literary and Linguistic Computing*, 27 (2012), 445–461 (σ. 453), <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqs013>

¹³ Η *Τέταρτη Συνάντηση για την Ψηφιακή Φιλολογία [IV Incontro di Filologia Digitale]* διεξήχθη στη Βερόνα, στην Ιταλία (2012), <http://www.filologiadigitale.it>

¹⁴ Βλ., για παράδειγμα, το βιβλίο του Ian Lancashire, *The Humanities Computing Yearbook 1989–1990* (Oxford: Oxford University Press, 1991). Πιο πρόσφατοι πόροι είναι διαθέσιμοι στους δικτυακούς τόπους *arts-humanities.net* (<http://www.arts-humanities.net>) [(Σ.τ.Μ.) ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός· όπως σημειώνουν οι συγγραφείς του άρθρου, κατά την τελευταία επίσκεψή τους, τον Φεβρουάριο του 2013, ο δικτυακός τόπος συμπεριλάμβανε και τα ερευνητικά προγράμματα που χρηματοδοτούσε το AHRC], Zotero Digital Humanities Group (http://www.zotero.org/groups/digital_humanities), Romantic Circles Electronic Editions (<http://www.rc.umd.edu/editions>) και Rotunda Publications

καταλόγους έχουν επιμεληθεί ο Paolo Monella, η Cinzia Pusccheddu, ο Aurélien Berra, το ερευνητικό έργο *Monastic Manuscript Project*, τα wiki του Κολλεγίου Hunter της Νέας Υόρκης, η διαδικτυακή κοινότητα *Digital Classicist* και η ένωση *Associazione per l'Informatica Umanistica e la Cultura Digitale*.¹⁵ Με εξαίρεση τον *Κατάλογο των Ψηφιακών Φιλολογικών Εκδόσεων* του Sahle ο οποίος συγκεντρώνει 386 έργα, ο κατάλογος που προκύπτει από την έρευνά μας είναι ο πιο πρόσφατος¹⁶ και σίγουρα ο πιο λεπτομερής που κυκλοφορεί, προσφέροντας μια επισκόπηση των χαρακτηριστικών και των προσεγγίσεων καθώς και πληροφορίες σχετικά με τα ίδια τα έργα. Ενώ ο *Κατάλογος* του Sahle στοχεύει στην καταγραφή των διαθέσιμων φιλολογικών εκδόσεων, το έργο μας συγκεντρώνει ψηφιακούς πόρους τόσο φιλολογικής όσο και μη φιλολογικής έκδοσης, αν και κάνει διάκριση μεταξύ των δύο. Αν ο Sahle δίνει χρήσιμες περιλήψεις για το κάθε πρότζεκτ, ο δικός μας κατάλογος προσφέρει επίσης πληροφορίες σχετικά με τις διάφορες κατηγορίες και λίστες των τεχνικών και φιλολογικών χαρακτηριστικών. Έως τώρα έχουμε εξετάσει και κατηγοριοποιήσει 187 από τις συνολικά 325 εκδόσεις που έχουν συγκεντρωθεί μέχρι στιγμής.¹⁷ Ο λόγος για τον οποίο δεν έχουν καταλογηθεί πλήρως όλες οι ψηφιακές εκδόσεις που συλλέχθηκαν είναι πρακτικός: η καταχώριση των εκδόσεων είναι μια σχετικά εύκολη διαδικασία, η εξέταση όμως του κάθε πρότζεκτ είναι μια περισσότερο χρονοβόρα και εντατική εργασία, κατά την οποία το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου αφιερώνεται στην αναζήτηση πληροφοριών (που είτε είναι διαθέσιμες μέσα από τον ιστότοπο του έργου είτε συλλέγονται απευθείας από τους δημιουργούς). Ο αριθμός των εκδοτικών έργων που προσφέρονται για περαιτέρω μελέτη θα αυξάνεται όσο ο κατάλογός μας μακραίνει, και σκοπεύουμε να εξετάσουμε και να κατηγοριοποιήσουμε πλήρως όλα όσα καταγράφονται καθώς προχωρά αυτή η έρευνα.

(<http://rotunda.upress.virginia.edu>).

¹⁵ Ο κατάλογος του Monella ήταν πρόσφατα διαθέσιμος στο <https://docs.google.com/document/d/1rmCkvtVJmLcJrJsUOXs90dSEcgs7MOOJdLdEb7>, μέρος 2.2 (τελευταία πρόσβαση Φεβρουάριος 2013) [(Σ.τ.Μ.) ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός], ο κατάλογος του Pusccheddu στο <http://www.digitalvariants.org/e-philology> της Berra στο <http://philologia.hypotheses.org/corpus>; η λίστα του έργου *Monastic Manuscript Project* είναι διαθέσιμη στο <http://earlymedievalmonasticism.org/listoflinks.html#Digital> η λίστα του Κολλεγίου Hunter στο https://www.zotero.org/groups/hunter_college_engl_390.81/items/collectionKey/34ST6AVS, η λίστα του *Digital Classicist*, http://wiki.digitalclassicist.org/Greek_and_Latin_texts_in_digital_form και http://wiki.digitalclassicist.org/Digital_Critical_Editions_of_Texts_in_Greek_and_Latin και ο ιστοχώρος wiki του *Associazione per l'Informatica Umanistica e la Cultura Digitale*, <http://www.digitalclassicist.org/wip>. Ένας άλλος αξιοσημείωτος κατάλογος είναι αυτός του UCLA, ο *Catalogue of Digitized Medieval Manuscripts*, ο οποίος, ωστόσο, καταγράφει 3126 πλήρως ψηφιοποιημένα χειρόγραφα σε αντίθεση με τις ψηφιακές εκδόσεις <http://manuscripts.cmrs.ucla.edu>

¹⁶ (Σ.τ.Μ.) Λαμβάνοντας πάντα υπόψη ότι το πρωτότυπο αγγλικό κείμενο δημοσιεύτηκε το 2016.

¹⁷ Ο αριθμός συνεχώς μεταβάλλεται καθώς το ερευνητικό εγχείρημα προχωρά. Η πρόοδος της συλλογής που περιγράφεται σε αυτό το κεφάλαιο αφορά τους μήνες από τον Αύγουστο του 2012 έως τον Δεκέμβριο του 2013. Το ρήμα «εξετάσει» σημαίνει ότι οι συγγραφείς του παρόντος κεφαλαίου εξέτασαν τις εκδόσεις πολύ αναλυτικά. Υπό αυτήν την έννοια, ο κατάλογος δεν θα είναι ποτέ πλήρης. Νέες εκδόσεις προστίθενται συστηματικά και αναμένουν στην ουρά τη σειρά τους για να αναλυθούν με τον ίδιο αναλυτικό τρόπο. Οι εκδόσεις που εμπεριέχονται στον *Κατάλογο* του Sahle θα συμπεριληφθούν επίσης στη δική μας βάση δεδομένων, με την εξαίρεση όσων παρατίθενται από τον ίδιο, αλλά φαίνεται να μην υπάρχουν πλέον, όπως, για παράδειγμα, *Con2: An Edition of the Anglo-Saxon Chronicles, 924–983* (παλαιότερα διαθέσιμη στη διεύθυνση <http://www.slu.edu/departments/english/chron/index.html>).

9.3 Μεθοδολογία

Οι εκδόσεις που παρουσιάζονται στον κατάλογο προέρχονται από διάφορες πηγές και η επιλογή τους ακολουθεί βασικά κριτήρια: τα ηλεκτρονικά κείμενα, είτε είναι διαθέσιμα διαδικτυακά είτε σε CD-ROM, μπορεί να είναι σε εξέλιξη ή ολοκληρωμένα πρότζεκτ,¹⁸ πρωτογενώς ψηφιακές εκδόσεις,¹⁹ καθώς και ηλεκτρονικές αναπαραγωγές έντυπων τόμων. Οι εκδόσεις αυτές συλλέχθηκαν από τους προαναφερθέντες καταλόγους, από λίστες όπως το *Projects using the TEI*,²⁰ από ενημερώσεις μέσω ροών RSS,²¹ από δημοσιεύσεις (άρθρα, κριτικές, βιβλία), από ειδοποιήσεις του Google Scholar, από το Twitter, από στόμα σε στόμα και από περιήγηση και αλυσιδωτή αναζήτηση στο διαδίκτυο.²²

Σύμφωνα με τη μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου του Klaus Krippendorf, τα δεδομένα συλλέχθηκαν προσεκτικά και αξιολογήθηκαν τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, προκειμένου να εξαχθούν αξιόπιστα συμπεράσματα από τα οποία να μπορεί να προκύψει και να αναπτυχθεί περαιτέρω έρευνα.²³ Η ανάλυση περιεχομένου πραγματοποιήθηκε σε δύο παράλληλες κατευθύνσεις: μια προσέγγιση συλλογής δεδομένων, κατά την οποία όλες οι ομάδες των ερευνητικών πρότζεκτ κλήθηκαν να απαντήσουν σε σύντομο ερωτηματολόγιο με στόχο να γίνουν καλύτερα κατανοητές οι ανάγκες τόσο των δημιουργών όσο και των χρηστών της κάθε έκδοσης (βλ. ενότητα 3.1.) και τη βασισμένη σε παρατήρηση εξέταση της διαθέσιμης γνώσης σχετικά με την ηλεκτρονική έκδοση μέσω της ανάλυσης του ιστότοπου κάθε έργου και των σχετικών σε αυτό δημοσιεύσεων. Μέχρι και σήμερα (Μάρτιος 2014), ο κατάλογός μας παρουσιάζει 187 ψηφιακές εκδόσεις, που συγκεντρώθηκαν και εξετάστηκαν μέσα σε ένα διάστημα δεκαέξι μηνών. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο *Κατάλογος των Ψηφιακών Εκδόσεων* διακρίνει τις φιλολογικές από τις μη φιλολογικές εκδόσεις και από τις ρέπλικες, δηλαδή τις πιστές αναπαραγωγές των διαθέσιμων έντυπων τόμων.²⁴ Φυσικά, απομένουν πολλές ακόμη εκδόσεις να συμπεριληφθούν και, βέβαια,

¹⁸ Ακόμα ενεργά στο διαδίκτυο. [(Σ.τ.Μ.) Αυτό ίσχυε την εποχή που γραφόταν το πρωτότυπο κείμενο του ανά χείρας χειριδίου, αλλά πλέον δεν ισχύει].

¹⁹ Η πρωτογενώς ψηφιακή έκδοση [*born digital edition*] αναφέρεται στο κείμενο που «γεννήθηκε» με ψηφιακή μορφή και το οποίο υπέστη εκδοτική επεξεργασία για ψηφιακή δημοσίευση.

²⁰ Ερευνητικά έργα που χρησιμοποιούν το πρότυπο TEI: <http://www.tei-c.org/Activities/Projects/index.xml>

²¹ Όπως αυτές του *The Ancient World Online* (<http://ancientworldonline.blogspot.co.uk>) του *arts-humanities.net* (<http://www.arts-humanities.net>) [(Σ.τ.Μ.) ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός] και του *Digital Classicist seminars* (<http://www.digitalclassicist.org/wip>).

²² Για την αλυσιδωτή αναζήτηση βλ. David Ellis, «Modeling the Information-seeking Patterns of Academic Researchers: A Grounded Theory Approach», *The Library Quarterly*, 63 (1993), 469–486 (σ. 482), <http://www.jstor.org/stable/4308867>

²³ Klaus Krippendorf, *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, 2^η έκδ. (Thousand Oaks: Sage, 2004). Στατιστικά, όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των εκδόσεων, τόσο πιο ακριβή και διαφωτιστικά είναι τα αποτελέσματα (καθώς υπόκεινται λιγότερο σε δειγματοληπτικό κίνδυνο [*sampling risk*]). Ομοίως, όσο πιο σχολαστική είναι η ποιοτική ανάλυση (ο αριθμός των υπό διερεύνηση χαρακτηριστικών), τόσο πιο ξεκάθαρα είναι τα συμπεράσματα.

²⁴ Για άλλη μια φορά, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι, ενώ γίνεται αυτή η διάκριση, αυτός ο κατάλογος συμπεριλαμβάνει όλα τα ηλεκτρονικά κείμενα, ανεξάρτητα από τον ακαδημαϊκό σκοπό τους.

πολλές ακόμη να εμφανιστούν στο μέλλον.²⁵ Ο ιστότοπος, που δημοσιεύτηκε τον Μάιο του 2013,²⁶ παρουσιάζει οπτικοποιήσεις των δεδομένων του καταλόγου, παρέχει συναφείς πληροφορίες, καθώς επίσης ενθαρρύνει την κοινότητα να συνεισφέρει με πληροφορίες, βελτιωτικές προτάσεις ή παρατηρήσεις.

9.3.1 Συλλογή δεδομένων

Από τον Αύγουστο του 2012 έως και τον Μάρτιο του 2013 επικοινωνήσαμε απευθείας με τους δημιουργούς των καταλογογραφημένων ψηφιακών εκδόσεων και τους ζητήσαμε να παράσχουν πληροφορίες σε δομημένες κατηγορίες σχετικά με τα πρότζεκτ τους. Το ερωτηματολόγιο διαμοιράστηκε και συμπληρώθηκε μέσω email λόγω της κλίμακας της έρευνας και είχε σκοπό να ανακαλύψει ποιοι ήταν οι στόχοι και τα επιτεύγματα του κάθε πρότζεκτ, τι είδους ερωτήματα και αιτήματα δεχόταν από τους χρήστες, εάν στο πλαίσιο του πρότζεκτ είχαν συγκεντρωθεί στατιστικά στοιχεία σχετικά με τη χρήση του πόρου, ποιο ήταν το κύριο κοινό του όπως το αντιλαμβάνονταν, ποιος ήταν προϋπολογισμός και το μέγεθος της ομάδας που χρειάστηκε για τη δημιουργία του πόρου,²⁷ ποια ήταν η γνώση που αποκόμισε η ομάδα από την ανάληψη του πρότζεκτ και τα ζητήματα βιωσιμότητας στην προσπάθεια μακροπρόθεσμης διάθεσης του πόρου. Από τα εβδομήντα οκτώ άτομα με τα οποία ήρθαμε σε επαφή,²⁸ τριάντα επτά απάντησαν (κάποια πλήρως, κάποια μερικώς). Από τα υπόλοιπα σαράντα ένα, έξι μηνύματα επεστράφησαν πίσω λόγω ληγμένων διευθύνσεων email και τριάντα πέντε δεν έχουν απαντήσει ακόμη και μπορεί να μην απαντήσουν και ποτέ. Οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν από αυτήν την αλληλογραφία αποθηκεύτηκαν σε ξεχωριστό αρχείο, το οποίο χρησιμοποιείται ως αρχείο καταγραφής, ως διευθυνσιολόγιο και ως εργαλείο αναφοράς για την παρακολούθηση αλλαγών και εξελίξεων στην πάροδο του χρόνου.

9.3.2 Ανάλυση περιεχομένου των διαθέσιμων πληροφοριών

Από τη στιγμή που ένα ερευνητικό έργο έχει εντοπιστεί και πρόκειται να συμπεριληφθεί στον κατάλογο, η έκδοση υποβάλλεται σε διεξοδική ανάλυση, ανάλογα με τις πληροφορίες που μπορούν να εντοπιστούν στα διαθέσιμα δεδομένα. Ο *Κατάλογος των Ψηφιακών Εκδόσεων* περιλαμβάνει ποικιλία πληροφοριών: τον *Κατάλογο* ή τις εκδόσεις που μέχρι στιγμής εξετάστηκαν, τις *Τοποθεσίες των ιδρυμάτων* (μια λίστα όλων των ιδρυμάτων που εντοπίστηκαν μέχρι τώρα και των γεωγραφικών συντεταγμένων τους, για αναφορά και χωρική/οπτική

²⁵ Εξ όσων γνωρίζουν οι συγγραφείς του παρόντος, δεν υπάρχει οριστική ή πρόχειρη εκτίμηση του συνολικού αριθμού ηλεκτρονικών εκδόσεων που είναι ενεργές σήμερα στο διαδίκτυο. Ωστόσο, με βάση τις λίστες που αναφέρθηκαν προηγουμένως, φαίνεται εύλογο να προτείνουμε ένα συνολικό άθροισμα περίπου 500 εκδόσεων (εξαιρουμένων των προσεχών και ανενεργών πρότζεκτ που αρχειοθετούνται στο Wayback Machine <http://archive.org/web/web.php>).

²⁶ *A Catalogue of Digital Editions*, https://github.com/gfranzini/digEds_cat. Ο κατάλογος δημιουργήθηκε αρχικά ως ένα αρχείο Google Sheet (φύλλα εργασιών) προσβάσιμο σε οποιονδήποτε αναγνώστη, αλλά τώρα έχει μεταφερθεί στο GitHub.

²⁷ Δεδομένης της ευαίσθητης φύσης της ερώτησης, δόθηκε στους ερωτηθέντες η επιλογή να μην απαντήσουν.

²⁸ Ο αριθμός των μηνυμάτων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου που αποστέλλονται στους διαχειριστές των έργων είναι μικρότερος από αυτόν των εκδόσεων, καθώς, τις περισσότερες φορές, οι διαχειριστές έργων είτε είναι συν-ερευνητές είτε εργάζονται σε πολλά έργα ταυτόχρονα (σε αυτές τις περιπτώσεις, το ερωτηματολόγιο απευθύνεται σε όλα τα σχετικά έργα).

ανάλυση), τις Τοποθεσίες των χρηματοδοτικών φορέων, την Τοποθεσία αποθετηρίου (την τρέχουσα τοποθεσία ή έδρα του εγγράφου-πηγή) και την Τοποθεσία προέλευσης του εγγράφου-πηγή (τη γενέτειρα ή τη χώρα του εγγράφου-πηγή, ή αυτήν που εικάζεται ως τέτοια, και την τωρινή τοποθεσία του αν αυτή διαφέρει από την αρχική). Στο μέλλον, θα καταγράφουμε επίσης Συνδεδεμένα Ανοικτά Δεδομένα [Linked Open Data], όταν τα πρότζεκτ κοινοποιούν πηγαία δεδομένα [source data]. Τα πρόσθετα χαρακτηριστικά ομαδοποιούνται σε θεματικές περιοχές που αφορούν οντολογικές, τεχνολογικές και φιλολογικές πτυχές.

Οι κατηγορίες είναι το αποτέλεσμα συγκριτικής μελέτης του αριθμού των εκδόσεων, στόχος της οποίας ήταν να εντοπίσει τα κοινά σημεία μεταξύ τους και να αναδείξει τα πιο χρήσιμα και επιθυμητά χαρακτηριστικά. Οι κατηγορίες αυτές δεν αντιπροσωπεύουν σε καμία περίπτωση υποχρεωτικά χαρακτηριστικά και, ενώ κάποια κατηγορία από αυτές μπορεί για ορισμένες ομάδες χρηστών να είναι πιο σημαντική από κάποια άλλη, ο κατάλογος δεν χρησιμοποιεί κανένα σύστημα στάθμισης. Όπως είναι φυσικό στην ανάλυση περιεχομένου, οι κατηγορίες είναι αυστηρά καθορισμένες και ενδεχομένως ορισμένα εκδοτικά έργα να μην ανταποκρίνονται πλήρως στα εξειδικευμένα κριτήρια. Για παράδειγμα, τα εν εξελίξει έργα θα εμφανίζονται ως ημιτελή ή το ψηφιακό κείμενο μπορεί να είναι εν μέρει πιστή αναπαραγωγή και εν μέρει πρωτογενώς ψηφιακό. Σε τέτοιες περιπτώσεις, το πεδίο των σχολίων επιτρέπει λεπτομέρειες σχετικά με τις επιλογές ταξινόμησης. Η έκδοση που παρουσιάζεται στην Εικόνα 9.1, για παράδειγμα, έχει ταξινομηθεί ως φιλολογική αλλά όχι ως ψηφιακή, διότι αυτή η έκδοχή των *Carmina* δεν εμπλουτίζει με κανέναν τρόπο την έντυπη έκδοση. Επίσης δεν είναι ολοκληρωμένη, και επομένως δεν πληροί τις προαναφερθείσες προϋποθέσεις προκειμένου να θεωρηθεί κριτική.

	C	D	E	F	G	H	I
1	Edition_ID	URL	Scholarly	Digital	Edition	Prototype	Language
83	Claudii Claudiani Carmina Latina	http://www.curcul	1	1	1	0	LAT

Εικόνα 9.1 Παράδειγμα εφαρμογής των κανόνων του Sahle στο ερευνητικό έργο *Claudii Claudiani Carmina Latina*.

Στο διαδίκτυο διατίθεται ένας πλήρης και λεπτομερής πίνακας που παραθέτει και περιγράφει όλα τα πεδία στον Κατάλογο των Ψηφιακών Εκδόσεων και την αντίστοιχη αριθμητική βαθμολογία τους, υποδεικνύοντας το εύρος των χρήσιμων πληροφοριών που μπορούν να συγκεντρωθούν για να διευκολυνθεί η ανάλυση των ψηφιακών εκδόσεων.²⁹ Όταν οι ιστότοποι των ερευνητικών έργων δεν είναι σαφείς ή δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ρητά τις πληροφορίες, μπαίνει ανάλογη σημείωση. Ως παραδείγματα των πληροφοριών που καταγράφηκαν μπορούν να αναφερθούν: ο τίτλος και η διεύθυνση στο δίκτυο, η ιστορική περίοδος στην οποία ανήκει το κείμενο (αρχαίο, μεσαιωνικό ή νεότερο, με διευκρίνιση αυτών των όρων), το πεδίο εφαρμογής του ερευνητικού έργου και το κοινό στο οποίο απευθύνεται, το εάν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ψηφιακή φιλολογική έκδοση σύμφωνα με την ταξινόμηση του Sahle, το εάν περιλαμβάνει κριτική του κειμένου και/ή κριτικό υπόμνημα, το εάν το περιεχόμενο είναι κωδικοποιημένο σύμφωνα με το πρότυπο TEI-XML, το αν υπάρχουν ψηφιακά ομοιότυπα των πρωτογενών πηγών, το είδος της πλατφόρμας στην οποία φιλοξενείται το έργο, λεπτομέρειες για τυχόν εργαλεία ανάλυσης που παρέχονται, την ευκολία πρόσβασης, το εάν υπάρχει έκδοση σε CD-ROM, λεπτομέρειες σχετικά με το ίδιο το ερευνητικό έργο, μεταφράσεις και γλώσσες, και οποιαδήποτε άλλη χρήσιμη ή

²⁹ Πίνακας που περιγράφει όλα τα πεδία και την αριθμητική βαθμολόγηση που χρησιμοποιείται στον κατάλόγο μας, https://github.com/gfranzini/digEds_cat/wiki/Contribute

επιθυμητή πληροφορία όπως για τις άδειες χρήσης, το ελεύθερο ή ιδιόκτητο λογισμικό, την ανοικτή κωδικοποίηση και την ανοικτή πρόσβαση.

9.4 Ενσωμάτωση και οπτικοποίηση

Μόλις καταχωρηθούν οι πληροφορίες στον κατάλογο μπορούν να ενσωματωθούν και να οπτικοποιηθούν. Προς το παρόν, ο κατάλογος διαθέτει πενήντα τέσσερις στήλες και έναν αυξανόμενο αριθμό γραμμών, παρουσιάζοντας ένα μεγάλο σύνολο δεδομένων, το οποίο μπορεί να ιδωθεί και να κατανοηθεί ικανοποιητικά μόνο μέσα από οπτικοποιήσεις και λεπτομερείς αναζητήσεις, ενώ τα δεδομένα θα γίνονται πιο περίπλοκα όσο προστίθενται νέες περιπτώσεις εκδόσεων.

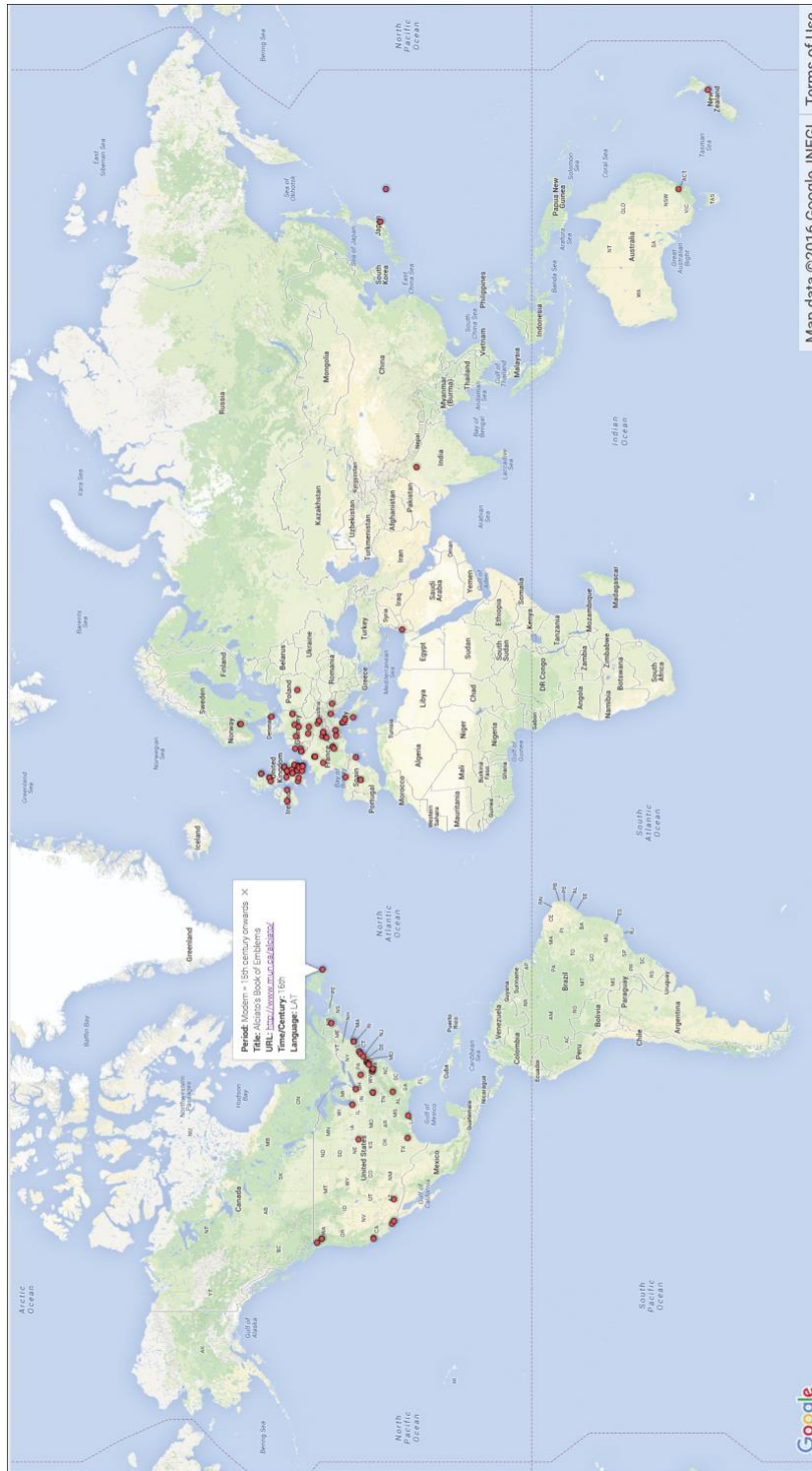
Χρησιμοποιήθηκε η εφαρμογή *Google Fusion Tables* προκειμένου να εξαχθούν δεδομένα από το αρχείο (πίνακα) *Google Sheet* και να οπτικοποιηθούν σε χάρτη.³⁰ Οι χάρτες μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως φίλτρα δεδομένων, εμφανίζοντας μόνο ορισμένα σύνολα πληροφοριών, βοηθώντας μας να εντάξουμε τα δεδομένα στα συμφραζόμενά τους και να κατανοήσουμε καλύτερα την κατανομή και τις σχέσεις τους. Στην περίπτωση μας, ένας χάρτης μπορεί να βοηθήσει τα ιδρύματα να χαρτογραφήσουν τη θέση τους στον κόσμο.³¹

Εικόνα 9.2α Στιγμιότυπο οθόνης ενός τμήματος της ψηφιακής χαρτογράφησης (Μάρτιος 2014). Οι δείκτες τοποθεσίας προσδιορίζουν τα ερευνητικά έργα και τα αναδρόμενα παράθυρα παρέχουν πληροφορίες στους χρήστες.

³⁰ Βλ. <https://sites.google.com/site/digitaleds/mapping-editions> [(Σ.τ.Μ.) ο υπερασύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός].

³¹ Martin Jessop, «The Inhibition of Geographical Information in Digital Humanities Scholarship», *Literary and Linguistic Computing*, 23 (2008), 39–50 (σ. 39), <http://dx.doi.org/10.1093/llc/fqm041>

Εικόνα 9.2β Στιγμιότυπο οθόνης της ψηφιακής χαρτογράφησης των εκδόσεων που περιλαμβάνονται έως σήμερα στον κατάλογο (Μάρτιος 2014).

Καθώς το σύνολο δεδομένων μας μεγαλώνει, θα είμαστε σε θέση να δημιουργήσουμε χάρτες του τόπου προέλευσης των χειρογράφων και της τωρινής τους τοποθεσίας,³² οι οποίοι μπορεί να μας

³² Η βάση χειρογράφων *Schoenberg Database of Manuscripts (SDBM)* διεξάγει μια τέτοια μελέτη, <http://dla.library.upenn.edu/dla/schoenberg/index.html/>. Ένα άλλο παράδειγμα είναι αυτό του ερευνητικού έργου *Digitized Medieval Manuscripts (DMMMaps)*, το οποίο παράγει έναν χάρτη με τα τρέχοντα αποθετήρια

δώσουν περισσότερες πληροφορίες για τη διαδρομή ενός συγκεκριμένου τεκμηρίου και για τον πολιτισμό και τους πολιτισμικούς παράγοντες που περιβάλλουν τη δραστηριότητα της συλλογής χειρογράφων. Στην Εικόνα 9.2α οι δείκτες τοποθεσίας επισημαίνουν τα ιδρύματα και με το πέρασμα του ποντικιού κάθε δείκτης ανοίγει ένα αναδυόμενο παράθυρο με πληροφορίες σχετικά με τον τίτλο και τη χρονολογία του ερευνητικού έργου, καθώς και τον/τη συγγραφέα (του κειμένου).

Η Εικόνα 9.2β είναι ένα στιγμιότυπο οθόνης που δείχνει τον κατάλογο όπως αυτός είχε τον Μάρτιο του 2014. Ο αναγνώστης θα παρατηρήσει ελλείψεις, για παράδειγμα σε ασιατικές και αραβικές εκδόσεις, καθώς τις επεξεργαζόμαστε τώρα. Ωστόσο, οι ψηφιακές εκδόσεις φαίνεται να είναι ένα φαινόμενο της Δύσης, στο οποίο πρωτοστατούν οι Ηνωμένες Πολιτείες και το Ηνωμένο Βασίλειο, δύο από τις πλουσιότερες και ισχυρότερες οικονομικά και πολιτικά χώρες του κόσμου.³³ Μια πρόσφατη έρευνα του Oxford Internet Institute (OII) αποκαλύπτει μια συσχέτιση μεταξύ πλούτου και ανοικτότητας δεδομένων. Η ανοικτότητα δεδομένων, εξηγεί το OII, εξαρτάται εν μέρει και από τη διείσδυση του διαδικτύου.³⁴ Οι χώρες που υποφέρουν από περιορισμένη πρόσβαση στο διαδίκτυο, όπως αυτές στην Ασία, την Αφρική και τη Λατινική Αμερική, εμφανίζονται στο κάτω μέρος του διαγράμματος του OII. Αν και μπορεί να μην υπάρχει εμφανής συσχέτιση μεταξύ της παραγωγής ψηφιακών εκδόσεων, της ανοικτότητας και του πλούτου, τα αρχικά μας αποτελέσματα φαίνεται να δείχνουν προς αυτήν την κατεύθυνση.³⁵ Η διάχυση αποτελεί μέρος της Ευρωπαϊκής Ψηφιακής Ατζέντας [European Digital Agenda], η οποία προσφέρει μια χρηματοδοτική υποδομή προκειμένου να προωθήσει την ανάπτυξη στον εκπαιδευτικό, πολιτισμικό και εμπορικό τομέα, βοηθώντας την Ευρώπη να οικοδομήσει ένα ανταγωνιστικό προφίλ όσον αφορά την έρευνα και την καινοτομία.³⁶ Παρόλο που στη Βόρεια Αμερική οι επενδύσεις σε υποδομές τεχνολογίας πληροφορίας και επικοινωνιών (ICT) είναι κατά πολύ υψηλότερες από αυτές της Ευρώπης,³⁷ και οι δύο ήπειροι είναι πρωτοπόροι στον τομέα της εκπαίδευσης. Τέλος, πρέπει να θυμόμαστε ότι οι σημαντικότεροι οργανισμοί και διαδικτυακές πύλες στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές βρίσκονται στις Ηνωμένες Πολιτείες και στο Ηνωμένο Βασίλειο.³⁸ Θα μπορούσαμε να ορίσουμε καλύτερα αυτήν τη σχέση όσο ο κατάλογος θα μεγαλώνει και τα δεδομένα θα μπορούν να συγχωνευθούν με άλλους δημοσιοποιημένους πίνακες, έτσι ώστε να είναι εφικτή η περαιτέρω ανάλυση των τάσεων που διαφαίνονται από τη συλλογή των δεδομένων.³⁹

χειρογράφων σε μια προσπάθεια διασύνδεσης των ανά τον κόσμο βιβλιοθηκών και εγγράφων, <http://digitizedmedievalmanuscripts.org>

³³ Το 65% των πρότζεκτ είναι αγγλοαμερικάνικα. Πρόκειται για 123 από τις 187 εκδόσεις.

³⁴ Emily Badger, «Why the Wealthiest Countries are also the Most Open with their Data», *The Washington Post* (14 Μαρτίου 2014), <http://www.washingtonpost.com/blogs/wonkblog/wp/2014/03/14/why-the-wealthiest-countries-are-also-the-most-open-with-their-data>

³⁵ Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ο παρών κατάλογος δεν είναι μια συνολική μελέτη και, επομένως, ενδέχεται να παραβλέπει εκδόσεις γραμμένες σε αλφάβητα και γλώσσες που δεν μπορούν να αναγνώσουν οι συγγραφείς του παρόντος (π.χ. κυριλλικά ή κινέζικα).

³⁶ Ψηφιακή Ατζέντα για την Ευρώπη [Digital Agenda for Europe], <http://ec.europa.eu/digital-agenda>

³⁷ Ο παραπάνω ιστότοπος αναφέρει: «Σήμερα οι επενδύσεις της ΕΕ στην έρευνα είναι κάτω του μισού από αυτές του επιπέδου των ΗΠΑ», <http://ec.europa.eu/digital-agenda/en/our-goals/pillar-v-research-and-innovation>

³⁸ Μεταξύ άλλων πολλών οι οργανισμοί: Association for Computers and the Humanities (ACH)· Alliance of Digital Humanities Organizations (ADHO)· European Association for Digital Humanities (πρώην ALLC)· arts-humanities.net· DHCommons· Digital Humanities Now· Humanities, Arts, Science, and Technology Advanced Collaboratory (HASTAC) και το Humanities and Technology Camp (THATCamp).

³⁹ Οι περισσότεροι χρήστες του *Google Fusion Tables* επιλέγουν να καθιστούν τα δεδομένα τους διαθέσιμα

9.5 Τα ευρήματα του καταλόγου

Ο εντοπισμός και η καταγραφή των χαρακτηριστικών που εμφανίζουν οι εκδόσεις με λεπτομερή και μεθοδικό τρόπο μπορεί να μας βοηθήσουν να βελτιώσουμε την εικόνα που έχουμε για τις ψηφιακές εκδόσεις. Τα ερευνητικά έργα επηρεάζονται αρκετά από το μέγεθος του σώματος κειμένων που επιλέγουν, την οικονομική ενίσχυση στην οποία βασίζονται και το χρονοδιάγραμμα εντός του οποίου αναπτύσσονται. Μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε πολύ περισσότερες πληροφορίες για την παραγωγή παρά για τη χρήση των εκδόσεων, καθώς πολλά πρότζεκτ δεν παρακολουθούν τα στατιστικά στοιχεία των χρηστών και συνεπώς δεν είναι σε θέση να παρέχουν πληροφορίες για το πώς χρησιμοποιείται ο πόρος.⁴⁰ Οι περισσότερες εκδόσεις απευθύνονται σε ένα προσδοκώμενο ακαδημαϊκό κοινό, αλλά πολλά ερευνητικά έργα δεν παρέχουν βασικές εκδοτικές ή τεχνικές πληροφορίες. Φαίνεται να υπάρχει μια τάση να παραλείπονται σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τη διαδικασία παραγωγής (π.χ. σχετικά με τη διαδικασία φωτογράφισης/σάρωσης των τεκμηρίων) και να εναποτίθεται, βάσει υποθέσεων, υπερβολική εμπιστοσύνη στις γνώσεις του κοινού για το πεδίο. Ανεξάρτητα από το προσδοκώμενο κοινό, θα μπορούσαν —και θα έπρεπε— να γίνουν περισσότερα όσον αφορά τη σαφήνεια και τη διαφάνεια, τόσο από άποψη περιεχομένου όσο και από άποψη συγκεκριμένου πλαισίου. Ωστόσο, όπως γράφει ο John Lavagnino:

Όταν δημιουργούμε εκδόσεις, έχουμε κατά νου δύο κατηγορίες αναγνωστών: τους αναγνώστες που είναι εκδότες κειμένων και αυτούς που δεν είναι. [...] Η δημιουργία εκδόσεων που να απευθύνονται τόσο στους εκδότες όσο και στο ευρύ κοινό θα είναι πάντα δύσκολη, και η μετάβαση στον ψηφιακό κόσμο δεν διευκολύνει στην πραγματικότητα την κατάσταση. [...] Τα εμφανέστερα προβλήματα που συναντά το ευρύ κοινό με τις εκδόσεις προέρχονται από το υπόμνημα, και τέτοια προβλήματα συχνά έχουν το ανεπιθύμητο αποτέλεσμα να οδηγούνται οι αναγνώστες να αγνοούν το υπόμνημα ή να το θεωρούν πολύ δύσχρηστο.⁴¹

Ως εκ τούτου, οι εκδότες θα πρέπει είτε να επιδιώκουν τη μέγιστη σαφήνεια (με τελικό επακόλουθο την πιθανότητα οι ειδικοί στον τομέα να θεωρήσουν κάποιες από τις παρεχόμενες πληροφορίες περιττές) είτε να δημιουργούν διαβαθμισμένο περιεχόμενο. Για παράδειγμα, οι συχνά πολύπλοκες κριτικές σημειώσεις θα μπορούσαν να οργανωθούν με τρόπο που θα επιτρέψει στους χρήστες να φιλτράρουν το περιεχόμενο κατά επίπεδο λεπτομέρειας.

Τα ερευνητικά έργα που προωθούν την ψηφιακή επανένωση σπαραγμάτων ή φύλλων από χειρόγραφα που στεγάζονται σε διαφορετικές τοποθεσίες, είναι συχνά και τα ίδια εσωτερικά κατακερματισμένα, αφού η ευθύνη της διαχείρισής τους είναι μοιρασμένη σε διαφορετικά ιδρύματα. Για παράδειγμα, το τμήμα υπολογιστών και ανάπτυξης ιστοσελίδων του ερευνητικού έργου της Βρετανικής Βιβλιοθήκης για τον Σιναϊτικό Κώδικα [Codex Sinaiticus] διευθύνεται από το Πανεπιστήμιο της Λειψίας, το οποίο δεν μοιράζεται πληροφορίες για τους χρήστες με τη Βρετανική Βιβλιοθήκη και τους επιμελητές.⁴²

στο κοινό, ώστε να μπορούν άλλοι χρήστες να συγχωνεύσουν σε αυτά πολλαπλές σειρές δεδομένων και να δημιουργούν προσαρμοσμένες και διαφορετικές απεικονίσεις.

⁴⁰ Ένα παράδειγμα είναι η ψηφιακή έκδοση του εκκλησιαστικού σλαβικού κώδικα *Old Church Slavonic Codex Suprasliensis*, <http://suprasliensis.obdurodon.org>

⁴¹ John Lavagnino, «Access», *Literary and Linguistic Computing*, 24 (2009), 63–76 (σσ. 65–66), <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqn038>

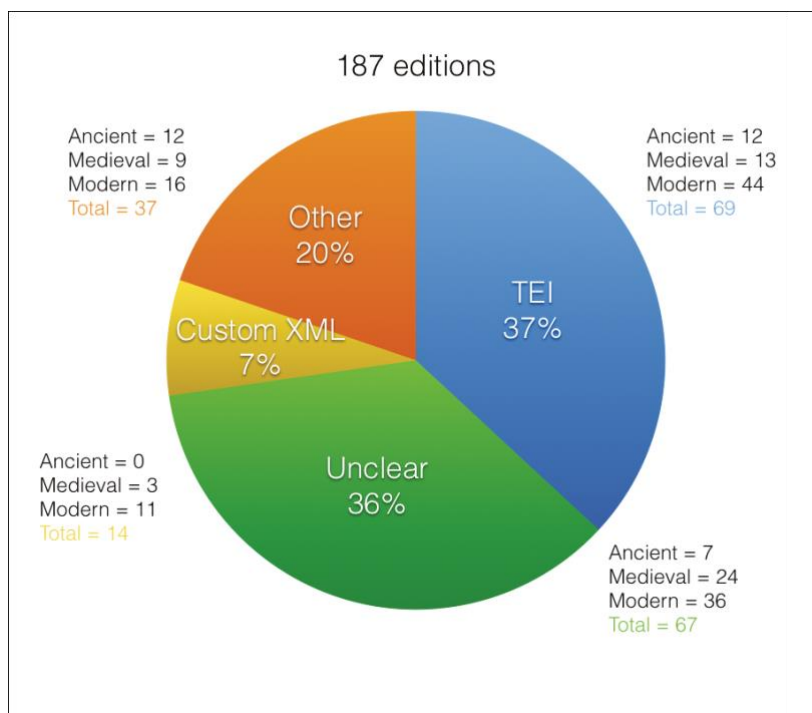
⁴² Όπως ανέφερε προφορικά στην Greta Franzini ένας από τους επιμελητές της Βρετανικής Βιβλιοθήκης που ήταν υπεύθυνοι για το έργο τον Μάιο του 2012.

Οι δομές χρηματοδότησης των ερευνητικών έργων ποικίλουν. Για παράδειγμα, ορισμένα μικρά πρότζεκτ (π.χ. το *Phineas Fletcher's Sylva Poetica*) είναι αποτέλεσμα μακράς και άμισθης εργασίας, καθώς είτε το κόστος καλύπτεται από τους ίδιους τους συγγραφείς είτε η εργασία εκτελείται στον ελεύθερο χρόνο τους. Από την άλλη, ορισμένες εκδόσεις είναι προσβάσιμες μόνο με πληρωμή ή μετά από εγγραφή (για παράδειγμα, οι δεκατέσσερις εκδόσεις της εκδοτικής σειράς *Rotunda* από το University of Virginia Press) ή μπορεί να είναι πλήρως προσβάσιμες μόνο με δανεισμό ή αγορά του CD-ROM.

Οι τεχνικές τάσεις αναδύονται από το παρακάτω γράφημα πίτας (Εικόνα 9.3), το οποίο αναπαριστά τις 187 εκδόσεις που καλύπτει μέχρι στιγμής ο κατάλογος. Το γράφημα παρουσιάζει τις τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται για την κωδικοποίηση του εκάστοτε κειμένου-πηγή και το πόσα πρότζεκτ του καταλόγου χρησιμοποιούν αυτές τις τεχνολογίες. Κάθε φέτα του γραφήματος αναλύεται ακόμη περισσότερο για να δείξει, για παράδειγμα, το πόσα αρχαία κείμενα έχουν κωδικοποιηθεί χρησιμοποιώντας το πρότυπο κωδικοποίησης TEI σε αντίθεση με τις κατά περίπτωση προσαρμογές της XML. Από τις ηλεκτρονικές εκδόσεις που συγκεντρώθηκαν και εξετάστηκαν μέχρι στιγμής μόνο εξήντα εννέα (37%) ακολουθούν το πρότυπο κωδικοποίησης TEI· δεκατέσσερις (7%) χρησιμοποιούν ένα προσαρμοσμένο σύνολο ετικετών XML για να εξυπηρετήσουν τα χαρακτηριστικά του κειμένου-πηγή· τριάντα επτά (20%) χρησιμοποιούν άλλες τεχνολογίες, συγκεκριμένα την HTML, την Cascading Style Sheets (CSS), αλλά και το Απλό Κείμενο [Plain Text]· τέλος, τα υπόλοιπα εξήντα επτά ερευνητικά έργα (36% του συνόλου του καταλόγου) δεν αναφέρουν με σαφήνεια εάν και πώς πραγματοποιήθηκε η κωδικοποίηση, επομένως τα χαρακτηρίσαμε ως «ασαφή».⁴³ Αναφέρθηκαν δύο λόγοι για τους οποίους τα ερευνητικά έργα προτιμούν να αναπτύσσουν προσαρμογές της XML παρά να υιοθετούν το συνιστώμενο σύνολο ετικετών [tag-set] του προτύπου TEI. Ο πρώτος λόγος είναι ότι το TEI είναι κάτι που μαθαίνεται και σε ορισμένα ερευνητικά έργα οι συμμετέχοντες εκτιμούν ότι δεν έχουν τον χρόνο προκειμένου να αναπτύξουν και να εφαρμόσουν αποτελεσματικά αυτήν την τεχνική. Ο δεύτερος λόγος είναι εκδοτικός, καθώς μια προσαρμοσμένη εκδοχή XML μπορεί να σχεδιαστεί έτσι ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στη φύση και τα χαρακτηριστικά του κειμένου-πηγή. Όσον αφορά τις εκδόσεις σε HTML, CSS και σε απλό κείμενο, η χρήση αυτών των τεχνολογιών χαρακτηρίζει παλαιότερα ερευνητικά έργα, όπως το *D. Iunii Iuvenalis Saturae* ή το *Supliciae Conquestio*.⁴⁴

⁴³ Αυτά τα στοιχεία βασίζονται στη ανάλυση των πληροφοριών που διατίθενται ρητά στον ιστότοπο του ερευνητικού έργου. Είναι πιθανό ότι οποιαδήποτε σιωπηρή ή μη ρητή πληροφορία θα εμπίπτει στο «ασαφές» [unclear] τμήμα του γραφήματος πίτας (βλ. Εικόνα 9.3).

⁴⁴ Το πρώτο είναι διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.curculio.org/Juvenal> και το δεύτερο στη διεύθυνση <http://www.curculio.org/Sulpiciae>

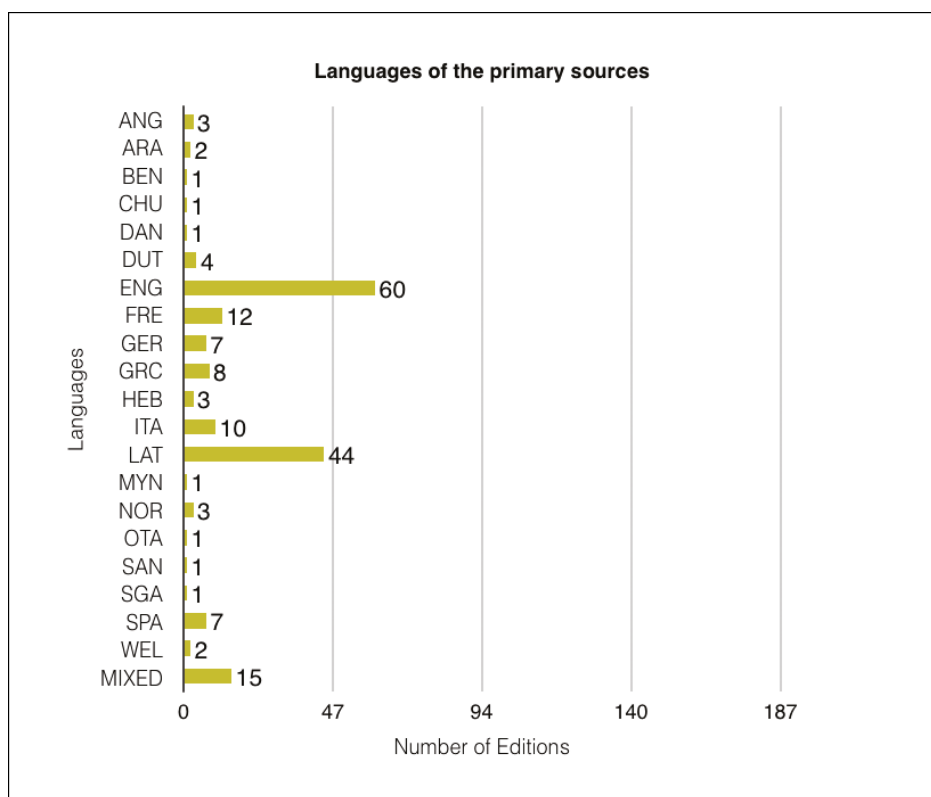
Εικόνα 9.3 Η χρήση του XML-TEI σε σύγκριση με άλλες τεχνολογίες μέσα από τις ψηφιακές εκδόσεις που περιλαμβάνονται στον κατάλογο.

Αυτά τα ευρήματα προκαλούν μάλλον έκπληξη, αν λάβουμε υπόψη τη στρατηγική προώθησης του TEI.⁴⁵ Ο αριθμός των έργων που υιοθετούν τις κατευθυντήριες οδηγίες του TEI αυξάνεται σταδιακά, αντικατοπτρίζοντας ίσως τη συστηματική ανάπτυξη και βελτίωση του TEI. Ωστόσο, ο αριθμός των εκδόσεων σε TEI εξακολουθεί να είναι χαμηλός, υποδηλώνοντας ότι υπάρχουν κάποιες αντιδράσεις στην εφαρμογή αυτού του συγκεκριμένου συνόλου ετικετών και δομών. Σήμερα, σε μια εποχή που οι μελετητές σταδιακά αναγνωρίζουν τα πλεονεκτήματα των ερευνητικών έργων που έχουν ως προσανατολισμό την κοινότητα, πρέπει να θεσπιστούν πρότυπα, εάν θέλουμε να ωθήσουμε τις ψηφιακές εκδόσεις προς μια κοινωνική κατεύθυνση ή να ενσωματώσουμε τους πόρους τους. Χωρίς κατευθυντήριες οδηγίες όπως αυτές του TEI, δεν θα είναι δυνατή η ανταλλαγή και η επαναχρησιμοποίηση των δεδομένων, και έτσι οι ηλεκτρονικές εκδόσεις θα χρησιμοποιούνται ως αυτόνομα αντικείμενα με το δικό τους σύνολο χαρακτηριστικών, στόχων και απαιτήσεων.

Η συντριπτική πλειονότητα των κειμένων που κωδικοποιούνται σε TEI είναι γραμμένα στα αγγλικά (και παλαιότερες ποικιλίες τους, δηλαδή την αγγλοσαξονική και τη μέση αγγλική). Η δεύτερη πιο εκπροσωπούμενη γλώσσα είναι η λατινική, η οποία ακολουθείται από τη γαλλική (συμπεριλαμβανομένης της παλαιάς και της μέσης), την παλαιά σκανδιναβική, τη γερμανική (συμπεριλαμβανομένης της μέσης υψηλής γερμανικής), την ουαλική, την ισπανική, την αρχαία ελληνική, την ιταλική, την παλαιά ιρλανδική και την εβραϊκή γλώσσα.

⁴⁵ Οι κύριοι δίαυλοι διάδοσης είναι το *The Journal of the Text Encoding Initiative* (<http://journal.tei-c.org/journal>), εργαστήρια, παρουσιάσεις σε συνέδρια και σεμινάρια που προσφέρονται όχι μόνο από τα μέλη της κοινότητας του TEI αλλά και από συμμετέχοντες σε ερευνητικά έργα που υιοθετούν το πρότυπο, καθώς και οι δημοσιεύσεις αλλά και η προώθηση από στόμα σε στόμα. Πιο πρόσφατα (τον Μάρτιο 2014), το TEI προκήρυξε μια θέση Συντονιστή Κοινωνικών Μέσων, καθώς επιδιώκει να βελτιώσει την προβολή.

Η Εικόνα 9.4 παρακάτω δείχνει τις γλώσσες που καλύπτονται από τον κατάλογο και την επικράτηση των αγγλικών και λατινικών πρωτογενών πηγών (η οποία μπορεί να αλλάξει καθώς περνάμε στην καταγραφή περαιτέρω ασιατικών εκδόσεων).

Εικόνα 9.4 Γλώσσες των πρωτογενών πηγών που περιλαμβάνονται στον κατάλογο. Ορισμένα πρότζεκτ περιλαμβάνουν πολλά κείμενα σε διαφορετικές γλώσσες. Για τους σκοπούς του παρόντος υπολογισμού και της απεικόνισης, αυτά τα έργα κατηγοριοποιούνται στην κατηγορία Μεικτά [Mixed]. Η κατηγορία Μεικτά αφορά πρότζεκτ που επικεντρώνονται σε πολλαπλά κείμενα και συνδυασμούς αρχαίων ελληνικών, αραμαϊκών, αγγλικών, γαλλικών, γερμανικών, εβραϊκών, λατινικών, μέσων αγγλικών, πολωνικών, σανσκριτικών και βιετναμέζικων.

Καθώς ο κατάλογος μεγαλώνει και περισσότερες εκδόσεις προστίθενται σ' αυτόν, θα είναι ενδιαφέρον να ανακαλύψουμε εάν υπάρχει σχέση μεταξύ μιας συγκεκριμένης γλώσσας και της χρήσης XML. Μήπως κάποιες γλώσσες είναι πιο εύκολο να κωδικοποιηθούν και ενδέχεται, συνεπώς, να αποδοθούν ψηφιακά μέσω XML; Απ' ό,τι φαίνεται μέχρι στιγμής, η επικράτηση της αγγλικής και της λατινικής μπορεί να αποτελεί ένδειξη τριών πραγμάτων: πρώτον, εκτός του ότι είναι γραμμένα στις πιο ευρύτερα γνωστές γλώσσες του καταλόγου, τα αγγλικά και λατινικά κείμενα είναι πιο πιθανό να κωδικοποιηθούν σε XML, επειδή και οι δύο είναι γλώσσες με λατινικό αλφάβητο⁴⁶ δεύτερον, η XML δεν είναι ακόμη εύκολα εφαρμόσιμη για μη λατινικά αλφάβητα (π.χ. κυριλλικά ή αραβικά)· τρίτον, η διείσδυση της XML (και του TEI) σε ακαδημαϊκά περιβάλλοντα είναι υψηλότερη εκεί όπου μελετώνται τα αγγλικά και τα λατινικά.

Οι περισσότεροι φιλόλογοι που εργάζονται στον τομέα των ψηφιακών εκδόσεων γνωρίζουν τις άδειες Creative Commons⁴⁷ και το πόσο σημαντικό είναι να διατίθεται η έκδοση υπ'

⁴⁶ Οι γλώσσες με λατινικό αλφάβητο επιφυλάσσουν λιγότερες προκλήσεις όσον αφορά την ψηφιοποίηση και την κωδικοποίηση, επειδή το λογισμικό υπολογιστή έχει εκπαιδευτεί να αναγνωρίζει αυτούς τους χαρακτήρες.

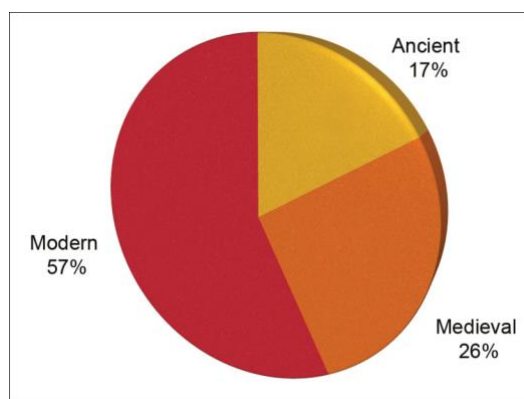
⁴⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις άδειες βλ. <http://creativecommons.org>

αυτές τις προϋποθέσεις, προκειμένου να προωθείται η έρευνα και να προάγεται η γνώση. Οι άδειες Creative Commons φαίνεται να γίνονται όλο και πιο δημοφιλείς, παρόλο που από τις 187 εκδόσεις που εξετάστηκαν μέχρι στιγμής, μόνο οι 32 διατίθενται με άδειες Creative Commons. Το περιεχόμενο των υπόλοιπων εκδόσεων είτε είναι αντικείμενο αποκλειστικής εκμετάλλευσης, είτε διατίθεται με διαφορετικές άδειες.

Άλλα ζητήματα που προκύπτουν από την έρευνα, όπως οι ανενεργοί υπερσύνδεσμοι, τα μη διαθέσιμα ερευνητικά έργα ή οι ληγμένες διευθύνσεις ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, οφείλονται σε ανεπαρκή συντήρηση (για παράδειγμα, το κουμπί αγορά της έκδοσης CD-ROM του *Domesday Explorer* επιστρέφει «σφάλμα 404»⁴⁸). Μόνο λίγα άτομα έχουν παράσχει πληροφορίες σχετικά με τον προϋπολογισμό του ερευνητικού έργου ή θα επιτρέψουν την κοινοποίηση αυτών των πληροφοριών.⁴⁹ Τα ανοικτά ερευνητικά έργα δεν είναι πάντα διαφανή και η χρηματοδότηση φαίνεται να είναι ένα θέμα ταμπού.⁵⁰

9.6 Ψηφιακές εκδόσεις αρχαίων έναντι νεότερων κειμένων

Ο κατάλογος των διαθέσιμων ψηφιακών εκδόσεων που συγκροτήσαμε μας οδήγησε στη διαπίστωση μιας αριθμητικής απόκλισης ανάμεσα στην ψηφιακή αναπαραγωγή αφενός μεσαιωνικών και νεότερων εγγράφων αφετέρου χειρογράφων που χρονολογούνται πριν τον πέμπτο αιώνα μ.Χ.

Εικόνα 9.5 Από τα 187 ερευνητικά έργα που αναλύθηκαν πλήρως, πάνω από τα μισά είναι ηλεκτρονικές εκδόσεις νεότερων κειμένων.

Οι πιθανές εξηγήσεις για αυτό θα μπορούσε να είναι οι εξής: ο αριθμός των νεότερων χειρογράφων είναι μεγαλύτερος από εκείνον των αρχαίων χειρογράφων· ενδέχεται να υπάρχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τα χειρόγραφα του 18ου και 19ου αιώνα, καθώς είναι χρονικά πλησιέστερα στο παρόν· η έλλειψη κατάλληλων και φιλικών προς τον χρήστη εργαλείων που να υποστηρίζουν τα αρχαία συστήματα γραφής εμποδίζει τους φιλόλογους από τη δημιουργία τέτοιων πόρων. Υπάρχουν ίσως και ζητήματα χρηματοδότησης που συμπυκνώνονται σε

⁴⁸ *Domesday Explorer*, <http://www.domesdaybook.net>

⁴⁹ Ωστόσο, δεν φαίνεται παράλογο να αναμένεται ότι τα έργα που χρηματοδοτούνται με δημόσιους πόρους, όπως αυτά που υποστηρίζονται από το JISC, θα είναι ανοικτά σε τέτοια ερωτήματα.

⁵⁰ Όταν ρωτήθηκε για τη χρηματοδότηση, ένας από τους ερευνητές του πρότζεκτ *Orlando Furioso Hypertext Project*, <http://stel.ub.edu/orlando>, το οποίο χρηματοδοτείται από το Ministerio de Educación y Ciencia και το Istituto Italiano di Cultura di Barcelona, απάντησε: «Su questa questione, capisce che non voglia dare forse i dati concreti» [«Σχετικά με αυτό το θέμα, είμαι βέβαιος ότι μπορείτε να καταλάβετε γιατί προτιμώ να μην αποκαλύψω συγκεκριμένους αριθμούς»] (10 Μαρτίου 2013).

ερωτήματα όπως τα ακόλουθα: Μήπως τα ερευνητικά έργα που επικεντρώνονται σε σύγχρονα θέματα υποστηρίζονται περισσότερο από τους χρηματοδοτικούς φορείς; Ή μήπως ο βαθμός χρησιμότητας της παροχής εκδόσεων εκλαμβάνεται ως μικρότερος σε περιπτώσεις όπου μόνο ένα μικρό ποσοστό της κοινωνίας έχει την ικανότητα να τις διαβάσει; Ο Mats Dahlström, ο οποίος επίσης διέκρινε έλλειψη φιλολογικών εκδόσεων κλασικών έργων, παρέχει τις παρακάτω επιπλέον αιτιολογήσεις:

[...] ελλείψεις χρόνου, πόρων και ικανοτήτων. [...] Ένας άλλος λόγος για αυτήν την εμφανή έλλειψη είναι ο διαφορετικός βαθμός αξιοκρατικού κύρους μεταξύ έντυπων και ψηφιακών μέσων. Άλλοι λόγοι είναι οι περιορισμοί πνευματικών δικαιωμάτων, η υποτιθέμενη απουσία κέρδους και η επακόλουθη δυσκολία εύρεσης οικονομικής ενίσχυσης, η αβεβαιότητα γνησιότητας, ασφάλειας, και βιωσιμότητας, το μέχρι σήμερα εξαιρετικά πρωτόγονο λογισμικό για την αποθήκευση, παρουσίαση, κωδικοποίηση και προβολή του είδους της πολυπλοκότητας που είναι εγγενής στα κλασικά έργα. Τέλος, τόσο η κατασκευή όσο και η χρήση των διαθέσιμων ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων πρέπει πιθανώς να αξιολογηθούν διεξοδικά.⁵¹

Επιπλέον, όπως σημείωσε ο John Lavagnino πριν από είκοσι χρόνια:

Τις τελευταίες δεκαετίες, πολλοί μελετητές κειμένων έχουν καταλήξει να πιστεύουν ότι τα κλασικά και τα νεότερα κείμενα έχουν πολύ διαφορετικά είδη κειμενικών προβλημάτων και αποτελούν διαφορετικά είδη λογοτεχνικών έργων. Τα κείμενα από την κλασική αρχαιότητα έχουν μεγάλα κειμενικά προβλήματα. Κάθε χειρόγραφο που έχει διασωθεί μέχρι σήμερα με κείμενα αυτής της εποχής είναι προϊόν μιας μακράς αλληλουχίας αντιγραφών και επαναντιγραφών, έτσι ώστε ενδέχεται να βριθεί λαθών αντιγραφής τα οποία χρήζουν διόρθωσης. Τα λάθη αυτά είναι τέτοιας κλίμακας που συχνά τα έργα είναι εντελώς δυσανάγνωστα χωρίς εκδοτική διόρθωση. Αντίθετα, όσον αφορά τα νεότερα κείμενα, το σύνολο των διαθέσιμων στοιχείων είναι πολύ διαφορετικό. Για τα κείμενα που κυκλοφόρησαν μετά την εφεύρεση των κινητών τυπογραφικών στοιχείων, και συγκεκριμένα για τα κείμενα που γράφτηκαν από τον δέκατο έβδομο και τον δέκατο όγδοο αιώνα και εξής, το πρόβλημα της εσφαλμένης μεταγραφής είναι ολοένα και λιγότερο εμφανές. Τα κείμενα έχουν αντιγραφεί, αντί για πολλές, λίγες μόνο φορές πριν από τη δημιουργία των πηγών μας και συχνά διαθέτουμε πολύ περισσότερες πηγές, ενίοτε φτάνοντας μέχρι και τα ίδια τα προσχέδια του συγγραφικού υποκειμένου. Το αντιγραφικό λάθος θα υπάρχει πάντα και εξακολουθεί να είναι μερικές φορές μεγάλο πρόβλημα, αλλά παύει να είναι πλέον το κεντρικό πρόβλημα.

Για πολλά νεότερα έργα, αυτό που έχουμε δεν είναι έλλειψη αξιόπιστων πληροφοριών αλλά περίσσεια, αφού συχνά υπάρχουν υπερβολικά πολλές κειμενικές πληροφορίες διαθέσιμες να συμπεριληφθούν σε οποιαδήποτε έντυπη έκδοση. Βρίσκουμε, για παράδειγμα, περιπτώσεις στις οποίες ένας/μία συγγραφέας έκανε εκτενείς αναθεωρήσεις σε διάστημα πολλών ετών, με αποτέλεσμα να υπάρχει ένα πλήθος εκδοχών που έχουν δημιουργηθεί όλες από το ίδιο άτομο και δικαίως διεκδικούν την προσοχή μας. Αλλά ποιες από αυτές πρέπει να είναι το κείμενο που τυπώνει μια φιλολογική έκδοση;⁵²

⁵¹ Mats Dahlström, «Digital Incunabules: Versionality and Versatility in Digital Scholarly Editions», στο *ICCC/IFIP Third Conference on Electronic Publishing 2000, Kaliningrad State University, Kaliningrad/Svetlogorsk, Russia, 17th–19th August 2000* (Washington: ICC Press, 2000).

⁵² John Lavagnino, «Reading, Scholarship and Hypertext Editions», *TEXT*, 8 (1995), 109–124 (σ. 111), <http://www.stg.brown.edu/resources/stg/monographs/rshe.html>

Η διαφορά στους αριθμούς μεταξύ κλασικών και νεότερων ψηφιακών εκδόσεων είναι ένα περίπλοκο ζήτημα που αξίζει περαιτέρω προσοχή.

9.7 Μια καλή ψηφιακή έκδοση; Μερικές συστάσεις

Ο κατάλογος αποκαλύπτει το πόσο διαφορετικές μπορεί να είναι οι εκδόσεις, μολονότι όλες έχουν ως κύριο στόχο να διαδώσουν και να προωθήσουν νέες γνώσεις γύρω από το εκάστοτε κείμενο, χρησιμοποιώντας το ψηφιακό μέσο.⁵³ Οι δομές και τα αποτελέσματα καθορίζονται από πολλές μεταβλητές, ανάμεσα στις οποίες συμπεριλαμβάνονται το αναγνωστικό κοινό, η χρήση και οι πόροι. Σε αυτήν την αναπόφευκτα δυναμική και διαρκώς μεταβαλλόμενη πραγματικότητα, δεν υπάρχει ίσως καμία απτή ανάγκη να τεθεί ένα αξίωμα ή να διατυπωθεί ένας ακριβής ορισμός της ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης. Πώς επηρεάζει ο ορισμός μιας έκδοσης την ίδια την έκδοση και το κοινό της; Δεν θα έπρεπε να μας απασχολεί περισσότερο η δημιουργία χρήσιμου και αξιοποιήσιμου περιεχομένου;⁵⁴

Με βάση τη δημιουργία του καταλόγου και τη λεπτομερή ανάλυση διαφόρων ψηφιακών εκδόσεων, προτείνουμε ότι μια ψηφιακή έκδοση, για να είναι ολοκληρωμένη και ευρέως χρησιμοποιούμενη, θα πρέπει να περιλαμβάνει περιγραφικές πληροφορίες σχετικά με τον σκοπό της έκδοσης, πληροφορίες σχετικά με την ιστορία, την παραγωγή, τη σπουδαιότητα και τη χρήση των χειρογράφων, εικόνες του χειρογράφου σε υψηλή ανάλυση, προσαρμοσμένες για το διαδίκτυο, καθώς και τη δυνατότητα λήψης ή αγοράς αρχείων εικόνας για προσωπική ή εκπαιδευτική χρήση,⁵⁵ πληροφορίες τεκμηρίωσης σχετικά με τη διαδικασία φωτογράφισης και τεχνικά μεταδεδομένα σχετικά με τον εξοπλισμό ψηφιοποίησης και, τέλος, μεταγραφή του κειμένου, καθώς και των σημειώσεων στο περιθώριο [marginalia], συμπεριλαμβανομένων και των μη τυποποιημένων κειμενικών στοιχείων (συντμήσεων, σημείων στίξης κλπ.), ώστε το χειρόγραφο να είναι πιο προσιτό σε ένα μη ειδικό κοινό. Αν η φύση του πρότζεκτ είναι πιο επιστημονική, τότε:

Το μεταγραμμένο κείμενο πρέπει να έχει τα συνήθη επίπεδα κριτικής ακρίβειας, και επομένως η έκδοση πρέπει να ακολουθεί διπλωματικά πρότυπα και να είναι προϊόν εξειδικευμένης εργασίας. Ο σύγχρονος αναγνώστης πρέπει να έχει εμπιστοσύνη στο εκδομένο κείμενο.⁵⁶

Οι μεταγραφές θα πρέπει επίσης να συμμορφώνονται με τα πρότυπα XML, προκειμένου να καταστεί δυνατή η αναζήτηση, η παγκόσμια ενσωμάτωση, ανταλλαγή και επαναχρησιμοποίηση των δεδομένων. «Μια καλοφτιαγμένη ηλεκτρονική φιλολογική έκδοση θα βασίζεται σε κωδικοποίηση ιδιαίτερα πολύπλοκη και πλούσια».⁵⁷ Η ψηφιακή έκδοση θα πρέπει να

⁵³ Το ψηφιακό μέσο νοείται όχι ως αντικατάσταση αλλά ως αρωγή στην έντυπη έκδοση, όταν αυτή είναι διαθέσιμη.

⁵⁴ Melissa Terras, «Should We Just Send a Copy? Digitisation, Usefulness and Users», *Art Libraries Journal*, 35.1 (2010), 22–27, http://discovery.ucl.ac.uk/171096/1/Terras_Sendacopy.pdf

⁵⁵ Η Greta Franzini αγόρασε εικόνες της πρωτογενούς πηγής στην οποία βασίζεται η έκδοσή της για 100 € (τον Σεπτέμβριο του 2011). Η αγορά συμπεριελάμβανε μια συμφωνία κατά την οποία αυτές οι εικόνες θα ήταν δυνατόν να δημοσιευτούν στο διαδίκτυο μόνο με την κατάλληλη χρέωση.

⁵⁶ Jonas Carlquist, «Medieval Manuscripts, Hypertext and Reading: Visions of Digital Editions», *Literary and Linguistic Computing*, 19 (2004), 105–118 (σ.115), <http://dx.doi.org/10.1093/lc/19.1.105>

⁵⁷ Peter Robinson, «Where We Are with Electronic Scholarly Editions, and Where We Want to Be», *Jahrbuch für Computerphilologie*, 5 (2003), 125–146.

περιλαμβάνει το κείμενο και τις εικόνες⁵⁸ σε αναζητήσιμη μορφή με βάση κατάλληλα και έγκυρα μεταδεδομένα, ένα κριτικό υπόμνημα, ευρετήρια και καταλόγους λέξεων που να διευκολύνουν το φιλτράρισμα και τη σύνθετη αναζήτηση, δεδομένα για λήψη και μεταφόρτωση (σε μορφή αρχείων XML), καθώς και εκτυπώσιμες μορφές ή εκδοχές του κειμένου,⁵⁹ συνδέσμους με εξωτερικές πηγές όπως λεξικά ή γλωσσάρια συντομογραφιών, επεξηγήσεις των παλαιογραφικών όρων και βιογραφικές πληροφορίες για τους ανθρώπους που μνημονεύονται στο κείμενο, διαφορετικές μορφές αναπαράστασης του κειμένου (XML για ανάλυση, XHTML για απεικόνιση στην οθόνη και PDF για εκτύπωση με τη μορφή χρηστικού κειμένου ανάγνωσης),⁶⁰ μια μετάφραση (είτε ενσωματωμένη στον ιστότοπο, είτε ως εξωτερικό σύνδεσμο προς μια ήδη διαθέσιμη μετάφραση από άλλον φορέα) αν είναι απαραίτητη για την ευρύτερη διάδοση του κειμένου, καθώς και τη δυνατότητα στους χρήστες να σχολιάζουν, να προτείνουν βελτιώσεις ή διορθώσεις και να συζητούν το υλικό. Η διαδικτυακή πλατφόρμα ή το σύστημα διαχείρισης περιεχομένου (CMS) στο οποίο εκτελείται η ψηφιακή έκδοση θα πρέπει να συμμορφώνεται με τα πρότυπα της κοινοπραξίας W3C (World Wide Web Consortium)⁶¹ θα πρέπει επίσης να παρέχει τεκμηρίωση του έργου που θα επιτρέψει στον χρήστη να εκτιμήσει τους περιορισμούς και τις προσαρμογές της έκδοσης και επομένως να αξιοποιήσει καλύτερα τον πόρο· επίσης, θα πρέπει να παρέχει μεταδεδομένα (METS: Metadata Encoding and Transmission Standard) για όλους τους τύπους αρχείων (μεταγραφές, εικόνες κλπ.), προκειμένου να είναι εύκολο να εντοπιστούν οι πληροφορίες και τα περιεχόμενα της έκδοσης και να γίνουν καλύτερα κατανοητές οι μεταξύ τους σχέσεις,⁶² να προσφέρει δυνατότητα διασύνδεσης κειμένου–εικόνας, καθώς και τη δυνατότητα διασύνδεσης του περιεχομένου μέσω υπερσυνδέσμων (δυνατότητα επιθυμητή αλλά όχι απαραίτητη), και, τέλος, να παρέχει κειμενικές παραλλαγές και διαφορετικές γραφές. Εάν, ωστόσο, το εκδοτικό πρότζεκτ δεν αποσκοπεί σε έκδοση *variorum*, θα πρέπει να γίνεται τουλάχιστον αναφορά ή παραπομπή στις διαφορετικές γραφές. Εάν υιοθετούνται διαφορετικές γραφές στην έκδοση, τότε θα πρέπει να επισημαίνονται ως τέτοιες.⁶³ Τέλος, στις πληροφορίες του πρότζεκτ θα πρέπει να δηλώνεται με σαφήνεια ο τύπος άδειας χρήσης με την οποία δημοσιεύεται η έκδοση, όχι μόνο για να δοθεί έμφαση στην κυριότητα, αλλά κυρίως για να ενημερωθεί το κοινό για τις δυνατότητες επαναχρησιμοποίησης του περιεχομένου. Τα ευρήματα της ανάλυσης αυτής θα χρησιμοποιηθούν για τη δημιουργία της διπλωματικής έκδοσης της *Πολιτείας του Θεού (De Civitate Dei)* του Αγίου Αυγουστίνου από την Greta Franzini.

9.8 Επίλογος

Ο απώτερος στόχος του δικού μας καταλόγου ψηφιακών εκδόσεων είναι να καταγράψει τις διαθέσιμες ψηφιακές εκδόσεις κειμένων, όπως επίσης τα χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες τους, βοηθώντας μας να συνθέσουμε μια επισκόπηση της παλαιότερης και της τρέχουσας πρακτικής για τη δημιουργία ψηφιακών εκδόσεων, καθώς και να σκιαγραφήσουμε ένα προφίλ για τις βέλτιστες πρακτικές ψηφιακής έκδοσης. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργίας του καταλόγου, τα δεδομένα συγκεντρώνονται και οργανώνονται συστηματικά σε μια μοναδική τράπεζα, η οποία θα

⁵⁸ Susan Hockey, *Electronic Texts in the Humanities* (Oxford: Oxford University Press, 2010), σσ. 141–42.

⁵⁹ Carlquist, «Medieval Manuscripts, Hypertext and Reading», ό.π.

⁶⁰ Edward Vanhoutte, «Every Reader his own Bibliographer – An Absurdity?», στο *Text Editing, Print and the Digital World*, επιμ. Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland (Farnham: Ashgate, 2009), σσ. 99–110 (σ. 109).

⁶¹ Η Κοινοπραξία του Παγκόσμιου Ιστού (World Wide Web Consortium) <http://www.w3.org>

⁶² Το πρότυπο *Metadata Encoding and Transmission Standard*, <http://www.loc.gov/standards/mets>

⁶³ Robinson, «Where We Are with Electronic Scholarly Editions», ό.π.

μπορεί να χρησιμοποιηθεί από άλλες μελέτες και είναι χρήσιμη για την κοινότητα. Ενώ την επιμέλεια του καταλόγου την είχε αρχικά η Greta Franzini, πλέον μια μεγαλύτερη ομάδα διαχειριστών πραγματοποιεί τακτικές ενημερώσεις, διασφαλίζοντας την ακρίβεια των δεδομένων, παρέχοντας υποστήριξη και ευρύτερη ενημέρωση και παράλληλα ενισχύοντας διαρκώς και συμπληρώνοντας τη βάση δεδομένων. Ο ίδιος ο κατάλογος φέρνει στο προσκήνιο ζητήματα σχετικά με τη φύση των ψηφιακών εκδόσεων, καθώς και με τη σχέση τους με τα κείμενα-πηγή, με ιδρύματα και με δομές χρηματοδότησης, ενώ παράλληλα μας ενθαρρύνει να αναλογιστούμε και να προσδιορίσουμε τον καλύτερο τρόπο με τον οποίο θα ενισχύσουμε την εμπειρία του χρήστη όταν αλληλεπιδρά με τέτοιου είδους ψηφιακό περιεχόμενο. Διαπιστώνουμε τάσεις σχετικά με τους τύπους χειρογράφων οι οποίοι υποστηρίζονται και διερευνώνται σε ψηφιακές εκδόσεις, και μπορούμε να κατανοήσουμε τα μείζονα θέματα που κατευθύνουν τις εργασίες της κοινότητας των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών όταν επιχειρείται ένα ερευνητικό έργο ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης. Μόνο μέσα από τη λεπτομερή καταλογογράφηση και ανάλυση των εκατοντάδων ψηφιακών εκδόσεων που υπάρχουν πλέον μπορούμε να κατανοήσουμε και να διερευνήσουμε το εύρος του πεδίου, να εντοπίσουμε τεχνικές και διαδικαστικές τάσεις, και να διατυπώσουμε συστάσεις για τον καλύτερο τρόπο διαμόρφωσης ψηφιακών εκδόσεων που θα παρέχουν τις πληροφορίες που αναζητούν οι χρήστες και που αναμένει η κοινότητα των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Badger, Emily, «Why the Wealthiest Countries are also the Most Open with Their Data», *The Washington Post* (14 Μαρτίου 2014), <http://www.washingtonpost.com/blogs/wonkblog/wp/2014/03/14/why-the-wealthiest-countries-are-also-the-most-open-with-their-data>
- Carlquist, Jonas, «Medieval Manuscripts, Hypertext and Reading: Visions of Digital Editions», *Literary and Linguistic Computing*, 19 (2004), 105–118, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/19.1.105>
- Dahlström, Mats, «Digital Incunabules: Versionality and Versatility in Digital Scholarly Editions», στο *ICCC/IFIP Third Conference on Electronic Publishing 2000, Kaliningrad State University, Kaliningrad/Svetlogorsk, Russia, 17th–19th August 2000* (Washington: ICC Press, 2000).
- , «How Reproductive is a Scholarly Edition?», *Literary and Linguistic Computing*, 19 (2004), 17–33, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/19.1.17>
- Ellis, David, «Modeling the Information-Seeking Patterns of Academic Researchers: A Grounded Theory Approach», *The Library Quarterly*, 63 (1993), 469–486, <http://www.jstor.org/stable/4308867>
- Gabler, Hans Walter, «Theorizing the Digital Scholarly Edition», *Literature Compass*, 7 (2010), 43–56, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-4113.2009.00675.x>
- Hockey, Susan, *Electronic Texts in the Humanities* (Oxford: Oxford University Press, 2010).
- Jessop, Martin, «The Inhibition of Geographical Information in Digital Humanities Scholarship», *Literary and Linguistic Computing*, 23 (2008), 39–50, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqm041>
- Krippendorff, Klaus, *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, 2^η έκδ. (Thousand Oaks, CA: Sage, 2004).
- Lancashire, Ian, επιμ. *The Humanities Computing Yearbook 1989–1990: A Comprehensive Guide to Software and other Resources* (Oxford: Oxford University Press, 1991).
- Lavagnino, John, «Reading, Scholarship and Hypertext Editions», *Text: Transactions of the Society for Textual Scholarship*, 8 (1995), 109–124, <http://www.stg.brown.edu/resources/stg/monographs/rshe.html>
- , «Access», *Literary and Linguistic Computing*, 24 (2009), 63–76, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqn038>
- Ore, Espen, «Monkey Business—or What is an Edition?», *Literary and Linguistic Computing*, 19 (2004), 35–44, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/19.1.35>
- Price, Kenneth M., «Electronic Scholarly Editions», στο *A Companion to Digital Humanities*, επιμ. Susan Schreibman, Ray Siemens and John Unsworth (Oxford: Blackwell, 2004), http://www.digitalhumanities.org/companion/view?docId=blackwell/9781405148641/9781405148641.xml&chunk.id=ss1-6-5&toc.depth=1&toc.id=ss1-6-5&brand=9781405148641_brand
- , «Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What's in a Name?», *Digital Humanities Quarterly*, 3.3 (2009), <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html>
- Robinson, Peter, «The One Text and the Many Texts», *Literary and Linguistic Computing*, 15 (2000), 5–14, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/15.1.5>
- , «What is a Critical Digital Edition?», *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 1 (2002), 43–62.

- , «Where We Are with Electronic Scholarly Editions, and Where We Want to Be», *Jahrbuch für Computerphilologie*, 5 (2003), 125–146, <http://computerphilologie.digital-humanities.de/jg03/robinson.html>
- Siemens, Ray, σε συνεργασία με Meagan Timney, Cara Leitch, Corina Koolen and Alex Garnett, και με τις ερευνητικές ομάδες ETCL, inKE και PKP, «Toward Modeling the Social Edition: An Approach to Understanding the Electronic Scholarly Edition in the Context of New and Emerging Social Media», *Literary and Linguistic Computing*, 27 (2012), 445–461, <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqs013>
- Terras, Melissa, «Should We Just Send a Copy? Digitisation, Usefulness and Users», *Art Libraries Journal*, 35.1 (2010), 22–27, http://discovery.ucl.ac.uk/171096/1/Terras_Sendacopy.pdf
- Vanhoutte, Edward, «Every Reader his own Bibliographer – An Absurdity?», στο *Text Editing, Print and the Digital World*, επιμ. by Marilyn Deegan και Kathryn Sutherland (Farnham: Ashgate, 2009), σσ. 99–110.

Δικτυακοί τόποι

- A Catalogue of Digital Editions*, https://github.com/gfranzini/digEds_cat
- Creative Commons Licences, <http://creativecommons.org>
- D. Iunii Iuvenalis Saturae*, <http://www.curculio.org/Juvenal>
- Digital Agenda for Europe*, <http://ec.europa.eu/digital-agenda>
- Digital Byzantinist*, <http://www.digitalbyzantinist.org>
- Digital Classicist*, <http://www.digitalclassicist.org>
- Digital Medievalist*, <http://www.digitalmedievalist.org>
- Domesday Explorer*, <http://www.domesdaybook.net>
- Hypertext Project*, <http://stel.ub.edu/orlando>
- MLA Guidelines for Editors of Scholarly Editions* (2011), http://www.mla.org/cse_guidelines
- Old Church Slavonic Codex Suprasliensis*, <http://suprasliensis.obdurodon.org>
- Orlando Furioso Hypertext Project*, <http://stel.ub.edu/orlando>
- Romantic Circles Electronic Editions*, <http://www.rc.umd.edu/editions>
- Rotunda Publications, <http://rotunda.upress.virginia.edu>
- Supliciae Conquestio*, <http://www.curculio.org/Supliciae>
- The Journal of the Text Encoding Initiative*, <http://journal.tei-c.org/journal>
- Zotero Digital Humanities Group, http://www.zotero.org/groups/digital_humanities

10. Σώματα αλληλογραφίας της πρώιμης νεότερης περιόδου: μια νέα πρόκληση για τις ψηφιακές εκδόσεις

CAMILLE DESENCLOS

Μετάφραση

Κατερίνα Τικτοπούλου

Σύνοψη

Η Γαλλίδα ιστορικός *Camille Desenclos* αναφέρεται σε μια σειρά από ζητήματα που προκύπτουν κατά την ψηφιακή φιλολογική έκδοση σωμάτων αλληλογραφίας της πρώιμης νεότερης περιόδου, με αφορμή την ψηφιακή φιλολογική έκδοση στην πλατφόρμα της *École Nationale des Chartes* δύο σωμάτων διπλωματικής αλληλογραφίας από τη Γαλλία του 16ου και του 17ου αιώνα – από τα ελάχιστα εκδοτικά πρότζεκτ που αφορούν την παλιότερη, πριν από τον 19ο αιώνα, αλληλογραφία. Βασικός σκοπός μιας τέτοιας έκδοσης, υποστηρίζει η *Desenclos*, δεν είναι απλώς να δοθεί πρόσβαση σε μεμονωμένες επιστολές και τις πληροφορίες που περιέχουν, αλλά η αναγνώριση και ανασύνθεση του κειμενικού είδους και του γενικού συγκειμενικού πλαισίου της αλληλογραφίας καθώς και των ανθρώπινων δικτύων της. Η *Desenclos* παρουσιάζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αυστηρής δομής και του περιεχομένου της επιστολής της πρώιμης νεότερης και εκθέτει τους λόγους για τους οποίους η προβλεπόμενη κωδικοποίηση του πρότυπου TEI δεν ήταν λειτουργική για τις ανάγκες δομικής και σημασιολογικής επισημείωσής της. Προκειμένου το πρότυπο TEI να γίνει αποτελεσματικότερο προς αυτή την κατεύθυνση, προτείνεται η ανανέωση του προτύπου κωδικοποίησης αλληλογραφίας του TEI, ώστε οι επιστολές να μην κωδικοποιούνται ως συνεχές κείμενο, αλλά να αναδεικνύεται ο ρόλος που συγκεκριμένα κειμενικά τμήματα και στοιχεία τους επιτελούν (χαιρετισμοί, υπογραφές, φορμουλαϊκές εκφράσεις, υστερόγραφα κλπ). Στο πλαίσιο της υλοποίησης της συγκεκριμένης ψηφιακής έκδοσης προτείνεται επίσης, ανάμεσα σε άλλα, η χρήση του νέου στοιχείου <nota> (σε συνδυασμό με μια ιδιότητα @type) για την επισημείωση πρόσθετου υλικού, όπως οι διευθύνσεις, που είναι συχνά γραμμένες στην πίσω όψη του τελευταίου φύλλον της επιστολής. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

κειμενικό είδος επιστολής, φορμουλαϊκά στοιχεία, πρώιμη νεότερη αλληλογραφία, διπλωματική επιστολή, κωδικοποίηση, TEI, Ομάδα Ειδικού Ενδιαφέροντος του TEI για την Αλληλογραφία

Το πρότζεκτ για τη δημιουργία μιας πλατφόρμας αφιερωμένης στην αλληλογραφία των πρώιμων νεότερων χρόνων στην *École Nationale des Chartes* είναι η αφετηρία της παρούσας συμβολής. Η προβληματική της αφορά την έκδοση δύο κειμενικών σωμάτων της πρώιμης νεότερης περιόδου: της αλληλογραφίας του Αντουάν ντε Μπουργκ [*Antoine Du Bourg*], καγκελάρου κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Φραγκίσκου Α' (1536–1538),¹ και της αλληλογραφίας της έκτακτης πρεσβείας

¹ *La correspondance du chancelier Antoine du Bourg*, ένα πρότζεκτ στην *École Nationale des Chartes*, <http://elec.enc.sorbonne.fr/dubourg>. Προσώρας, έχουν εκδοθεί περίπου 100 επιστολές, και η έκδοση συνεχίζεται [(Σ.τ.Μ.) Η αναφορά στο 2016, έτος έκδοσης του άρθρου και του πρωτότυπου τόμου].

υπό την ηγεσία του δούκα της Ανγκουλέμ [Angoulême] στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (1620–1621).² Το πρώτο σώμα περιλαμβάνει περίπου 1200 επιστολές που αφορούν κάθε ζήτημα με το οποίο ένας καγκελάριος [chancellor] έπρεπε να ασχοληθεί (δικαιοσύνη, εισοδήματα του βασιλιά, επίβλεψη της έντυπης παραγωγής, οικονομικά μέτρα κλπ.), ενώ το δεύτερο σώμα περιλαμβάνει μόνο 80 επιστολές οι οποίες είναι εκτενέστερες και καλύπτουν το διεθνές δίκτυο της γαλλικής διπλωματίας των αρχών του 17ου αιώνα. Ξεκινώντας από παραδοσιακές εκδοτικές πρακτικές και τα ζητήματα που αντιμετωπίσαμε κατά την κωδικοποίηση, στόχος μας ήταν να δημιουργήσουμε ένα τεκμηριωμένο σχήμα κωδικοποίησης [schema] που θα μπορούσε να υποστηρίξει και να αναδείξει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αλληλογραφίας. Πάνω απ' όλα, το πρότζεκτ αυτό μας έδωσε την ευκαιρία να ξανασκεφτούμε τα ζητήματα και τους στόχους των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας. Μέσα από τη διαδικασία ανάδειξης των τυπολογικών και ιστορικών ιδιαιτεροτήτων της αλληλογραφίας κατέστη σαφές ότι η σημερινή μορφή των ψηφιακών εκδόσεων δεν είναι κατάλληλη για αυτό το κειμενικό είδος, ιδιαίτερα για την αλληλογραφία της πρώιμης νεότερης περιόδου.

10.1 Η αλληλογραφία εντός του ψηφιακού πεδίου

10.1.1 Εκδίδοντας αλληλογραφία: στόχοι και γενικά ζητήματα

Η αλληλογραφία αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πηγές στο πεδίο της ιστορικής έρευνας.³ Καλύτερα ίσως από κάθε άλλη πηγή, αναδεικνύει πολιτικές, πολιτιστικές ακόμα και εμπορικές δυνάμεις σε δράση. Η αλληλογραφία δεν είναι απλώς το αποτέλεσμα μιας πράξης αλλά μάλλον μέρος μιας διαδικασίας, είτε πρόκειται για ανταλλαγή πληροφοριών, είτε για εμπορική συναλλαγή, είτε για πολιτική διαπραγμάτευση, είτε για πολιτιστική ή πνευματική συζήτηση⁴ κλπ. Επομένως, η επιστημονική της έκδοση πρέπει πρώτα από όλα να αποβλέπει στην ανασυγκρότηση αυτής της διαδικασίας. Μια μεμονωμένη επιστολή μπορεί επίσης να γίνει κατανοητή και να χρησιμοποιηθεί από τους ερευνητές, καθώς μπορεί να περιέχει ιστορικές πληροφορίες (την περιγραφή μιας μάχης ή ενός πολιτικού ακροατηρίου κλπ.). Όμως μία μόνον επιστολή δεν μας επιτρέπει να κατανοήσουμε το συγκεκριμένο πλαίσιο της αλληλογραφίας, τον λόγο της ύπαρξής της: την απαρχή και την εξέλιξη της σχέσης ανάμεσα στα εμπλεκόμενα πρόσωπα. Μόνον μέσω της ανάλυσης πολλών επιστολών μπορούμε να αποκτήσουμε βαθύτερη κατανόηση για τη φύση αυτής της σχέσης. Επομένως, κύριος στόχος μιας φιλολογικής έκδοσης θα πρέπει να είναι η αποκατάσταση του γενικού συγκεκριμένου πλαισίου, του συνεχούς διαλόγου δύο ατόμων: μια επιστολή ενδέχεται να αναφέρεται σε μια προηγούμενη και να χρειάζεται μια απάντηση και

² *L'ambassade extraordinaire des ducs d'Angoulême, comte de Béthune et abbé de Préaux*, ένα πρότζεκτ στην École Nationale des Chartes, <http://corpus.enc.sorbonne.fr/angouleme>. Πρόκειται για δοκιμαστική έκδοση [beta version] [(Σ.τ.Μ. Ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη εκδοχή εδώ: <http://web.archive.org/web/20180711100425/http://corpus.enc.sorbonne.fr/corpus/angouleme/>].

³ *Les correspondances: Problématiques et économie d'un "genre littéraire": Actes du colloque international "Les correspondances"*, Nantes, 4-7 octobre 1982, επιμ. Jean-Louis Bonnat, Mireille Bossis και Hélène Girard (Nantes: Université de Nantes, 1983).

⁴ Για παράδειγμα, οι επιστολές συνέβαλαν σημαντικά στην καθιέρωση και διάδοση του ύστερου ανθρωπισμού, όντας ο κύριος τρόπος με τον οποίο οι συντελεστές του μοιράζονταν και συζητούσαν τις απόψεις τους. Βλ. Axel E. Walter, *Späthumanismus und Konfessionspolitik im konfessionellen Zeitalter: Die europäische Gelehrtenrepublik um 1600 im Spiegel der Korrespondenzen Georg Michael Lingelsheim* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2004).

αυτός ο διάλογος ενδέχεται να παρουσιάζει ασυνέχειες εξαιτίας της απώλειας κάποιων επιστολών. Μια έκδοση δεν μπορεί, φυσικά, να υπερβεί τις απώλειες αυτές, αλλά μπορεί να επιχειρήσει να χτίσει γέφυρες ανάμεσα στις επιστολές (με συνδέσμους, παραπομπές σε άλλη αλληλογραφία ή σε αρχεία κλπ.) προκειμένου να αποκαταστήσει το συνολικό νόημα της αλληλογραφίας και να την αντιμετωπίσει όχι ως συλλογή μεμονωμένων επιστολών αλλά ως πνευματική οντότητα. Επομένως, στο μέτρο του δυνατού, μια φιλολογική έκδοση αλληλογραφίας πρέπει να προσπαθήσει να (ανα)παραστήσει ένα συνεκτικό κομμάτι ζωής. Ωστόσο, αν τα σώματα κειμένων, προκειμένου να αποκτήσουν έναν βαθμό συνοχής, συγκροτούνται συνήθως με άξονα μια συγκεκριμένη τυπολογία εγγράφων (π.χ. βασιλικοί νόμοι), ή, σπανιότερα, με βάση ένα θέμα (π.χ. το νομικό καθεστώς των θρησκευτικών μειονοτήτων σε χριστιανικές και ισλαμικές μεσαιωνικές κοινωνίες⁵), τα επιστολικά έγγραφα είναι από τη φύση τους ετερογενή. Παράγονται από (τουλάχιστον) δύο άτομα, που γράφουν από διαφορετικές τοποθεσίες, και περιέχουν πλήθος πληροφοριών κάθε είδους. Η ίδια επιστολή μπορεί να διαχειρίζεται πληροφορίες για πολιτικές αλλαγές στη Γαλλία, στρατιωτικά γεγονότα στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και αγορά βιβλίων. Έτσι, οι εκδόσεις αλληλογραφίας συχνά μοιάζουν χαοτικές. Για εκδόσεις που στηρίζονται στην τυπολογία των εγγράφων ο στόχος είναι μάλλον σαφής: η αποκατάσταση της γραμματειακής δραστηριότητας ενός πολιτικού ή θρησκευτικού θεσμού. Το κειμενικό σώμα είναι ήδη διαμορφωμένο —όλη η γραμματειακή δραστηριότητα ενός θεσμού— και πρέπει να γίνει μια επιλογή χρονολογικής οριοθέτησης, αλλά δεν χρειάζεται να τεκμηριωθεί η λογική της έκδοσης. Η επιλογή γίνεται ακόμα πιο απλή όταν το υλικό της έκδοσης προέρχεται από ένα μόνο χειρόγραφο, όπως συμβαίνει με τους πολιτικούς λόγους, τα απομνημονεύματα ή τα χρονικά. Για την αλληλογραφία, ωστόσο, η επιλογή είναι πιο περίπλοκη. Ο ερευνητής πρέπει να επιλέξει τον αποστολέα, αλλά πρέπει επίσης να αποφασίσει αν θα επιλέξει έναν ή περισσότερους παραλήπτες. Για παράδειγμα, μπορεί να επεξεργαστεί μόνο τις επιστολές των πρεσβευτών προς τον βασιλιά τους ή την ανταλλαγή επιστολών με τον βασιλιά ή/και με άλλους πρεσβευτές κ.ο.κ. Σε αντίθεση με τους καταστατικούς χάρτες [charters] και τα έγγραφα, για τα οποία το συγκεκριμένο πλαίσιο είναι προφανές —έναν θεσμό παράγει έγγραφα ανεξάρτητα από ένα νοητό κοινό— στην αλληλογραφία υπάρχουν τόσες επιλογές όσες και τα συγκεκριμένα πλαίσια παραγωγής των επιστολών.

Με μια πρώτη ματιά, οι εκδόσεις αλληλογραφίας μοιάζουν ο φτωχός συγγενής στην οικογένεια των ψηφιακών εκδόσεων. Η συλλογή ψηφιακών εκδόσεων της *École Nationale des Chartes, Élec*⁶ υποστηρίζει αυτόν τον ισχυρισμό: από τις τριάντα εκδόσεις που είναι διαθέσιμες στον ιστότοπο, οι δεκατέσσερις είναι φιλολογικές, αλλά μόνο μία είναι φιλολογική έκδοση αλληλογραφίας (αυτή του Αντουάν ντε Μπουργκ). Η διαπίστωση επιβεβαιώνεται πλήρως στην περίπτωση του πρότζεκτ *Telma* το οποίο διευθύνεται από το *Centre national de la recherche scientifique (CNRS)*:⁷ το πρότζεκτ διαθέτει έξι ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις και καμία δεν αφορά

⁵ *Relmin: le statut légal des minorités religieuses dans l'espace euro-méditerranée (Ve-XVe siècle)*, πρότζεκτ του Πανεπιστημίου της Νάντης που φιλοξενείται στον ιστότοπο του L'Institut de recherche et d'histoire des textes (IRHT), <http://www.cn-telma.fr/relmin/index> [(Σ.τ.Μ. ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την ενημερωμένη εκδοχή του δικτυακού τόπου εδώ: <http://telma.irht.cnrs.fr/outils/relmin/index/>].

⁶ *Élec (Éditions en ligne de l'École des chartes)*, <http://elec.enc.sorbonne.fr>. Στη συλλογή αυτή πρέπει να προστεθεί μία ακόμα πλατφόρμα που φιλοξενεί δοκιμαστικές εκδοχές [beta versions] εκδόσεων (<http://corpus.enc.sorbonne.fr>) και περιέχει άλλες τρεις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις. Μόνο μία από αυτές είναι έκδοση αλληλογραφίας [(Σ.τ.Μ. Ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη εκδοχή εδώ: <http://web.archive.org/web/20160920232821/http://corpus.enc.sorbonne.fr/>].

⁷ *Telma (Traitement électronique des manuscrits et des archives)*, ένα πρότζεκτ που φιλοξενείται στον ιστότοπο του Institut de recherche et d'histoire des textes, <http://www.cn-telma.fr>

αλληλογραφία. Υπάρχουν περίπου είκοσι εκδοτικά πρότζεκτ αλληλογραφίας στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική —μόλις το δέκα τοις εκατό των εκδόσεων παγκοσμίως.⁸ Μοιάζει να υπάρχει προτίμηση στις εκδόσεις χειρογράφων ή, γενικότερα, ομοιογενών συλλογών τεκμηρίων έναντι των εκδόσεων αλληλογραφίας: στις πρώτες το κείμενο είναι ήδη καθιερωμένο και με εσωτερική συνοχή.

10.1.2 Πώς πρέπει να χρησιμοποιούμε τα μεταδεδομένα;

Επιπρόσθετα, πέρα από τα εκδοτικά ζητήματα, φαίνεται ότι τα οφέλη της ψηφιακής έκδοσης δεν είναι άμεσα εμφανή στην περίπτωση της αλληλογραφίας. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αλληλογραφίας, όπως η κειμενική διάταξη, η οποία επιτρέπει στον αναγνώστη να αναγνωρίζει με σαφήνεια την ημερομηνία, την υπογραφή κ.ο.κ., μπορούν να αποδοθούν αρκετά εύκολα σε μια έντυπη έκδοση. Ωστόσο, το βήμα που απαιτείται για τη σημασιολογική κωδικοποίηση και τη μεταφορά σε ψηφιακό πλαίσιο μετατρέπει αυτά τα δομικά στοιχεία σε εκδοτικά προβλήματα. Πολλά είναι τα ζητήματα που χρειάζεται να αντιμετωπιστούν: περιγραφή πολλαπλών μεταδεδομένων, συμφωνία μεταξύ διάταξης και δομής, σημασιολογική κωδικοποίηση κάθε μέρους της επιστολής κλπ.

Τα μεταδεδομένα είναι ζωτικής σημασίας για τις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις επιστολών. Είναι ο μόνος τρόπος για να ταυτοποιήσουμε και να διακρίνουμε μια επιστολή από μία άλλη. Πάνω απ' όλα νοηματοδοτούν την επιστολή και της παρέχουν μια επίσημη απόδειξη της θέσης της μέσα στη συνολική αλληλογραφία, περιλαμβάνοντας στοιχεία για τον αποστολέα, τον παραλήπτη, την ημερομηνία και τον τόπο συγγραφής, και μερικές φορές ακόμα και για την ημερομηνία παραλαβής. Απόδειξη της σημασίας των μεταδεδομένων είναι ότι σχεδόν κάθε ψηφιακή φιλολογική έκδοση επιτρέπει την περιήγηση στο κειμενικό σώμα της μέσω αυτών των κριτηρίων.

Εάν η καλή δόμηση των μεταδεδομένων προσφέρει στον χρήστη μια χρήσιμη αφετηρία πλοήγησης, αντίστοιχα καλή θα πρέπει να είναι και η εμφάνισή τους. Δυστυχώς, η εμφάνιση των αποτελεσμάτων αναζήτησης συχνά δεν αντικατοπτρίζει την ποιότητα των ίδιων των εκδόσεων ούτε και την καθολική συνοχή της αλληλογραφίας. Οι περισσότερες ψηφιακές εκδόσεις αλληλογραφίας, όπως αυτές του Carl-Maria von Weber⁹ ή του Thomas Bodley,¹⁰ επιτρέπουν την πρόσβαση σε μια συγκεκριμένη επιστολή με βάση αυτά τα κριτήρια, αλλά μόνο μέσα από τον κατάλογο αποτελεσμάτων που διαθέτουν. Δεν μπορούμε να προχωρήσουμε σε κάποια άλλη επιστολή χωρίς να πρέπει να επιστρέψουμε στον κατάλογο αποτελεσμάτων. Καθιστώντας την αλληλογραφία αντικείμενο με δυνατότητα αναζήτησης, η έκδοση διευκολύνει κατά μία έννοια την έρευνα. Συγκεκριμένες πληροφορίες μπορούν να εντοπιστούν ευκολότερα δίχως να χάνονται

⁸ Δεν υπάρχει πλήρης κατάλογος εκδόσεων αλληλογραφίας. Για να βρούμε κάποιες ποσοτικές πληροφορίες, συγκρίναμε διάφορους καταλόγους:

- τη Wiki-σελίδα της ομάδας εργασίας TEI-SIG Correspondence, http://wiki.tei-c.org/index.php/SIG:Correspondence#Correspondence_Projects
- τον κατάλογο έργων του Centre for Editing Lives and Letters <http://www.livesandletters.ac.uk>
- τον κατάλογο της Greta Franzini, *A Catalogue of Digital Editions*, https://github.com/gfranzini/digEds_cat/wiki, για την οποία βλ. επίσης τη συμβολή των Franzini, Terras και Mahony στον παρόντα τόμο.

⁹ *Carl-Maria-von-Weber-Gesamtausgabe*, ένα πρότζεκτ στην Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, <http://www.weber-gesamtausgabe.de/de/Index>

¹⁰ *The Diplomatic Correspondence of Thomas Bodley*, ένα πρότζεκτ στο Centre for Editing Lives and Letters at University College London, <http://www.livesandletters.ac.uk/bodley/bodley.html>

μέσα στο σώμα των επιστολών. Έτσι, π.χ., ένας βιογράφος μπορεί να βρει χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με ένα πρόσωπο που μελετά αναζητώντας απλά το όνομα του προσώπου αυτού στην έκδοση.

The Diplomatic Correspondence of Thomas Bodley, 1585-1597

HOME BROWSE SEARCH EDITORIAL VISUALIZATIONS IMAGES SETTINGS

Index By Author

Anthony Bacon

0783 To: Thomas Bodley, 23 April 1596, LPL: MS 656 f.260r-v. Summary: Asks him to furnish Sir Anthony Standen with £200.

Robert Beale

0081 To: Thomas Bodley, 27 April 1585, TNA: SP 81/3/65 f.174r-175v. Summary: Robert Beale's notes for Bodley's negotiation with the Duke of Brunswick on the necessity of forming a protestant alliance with the German princes.

Thomas Bodley

1244 To: Lord Burghley, 14 March 1595, BL: MS Cotton Galba D XI f.44r-45v. Summary: Concerning the request of the King of Scotland for aid, and news of the surrender of Huy.

0316 To: Lord Burghley, 29 June 1591, TNA: SP 84/42/172 f.172r-173v. Summary: Concerning a letter in favour of Colonel Sonoy.

0382 To: Lord Burghley, 27 March 1592, TNA: SP 84/44/169 f.272r-273v. Summary: Concerning the Emperor's Ambassador's bid for his fellow commissioners to be permitted to leave Brussels for the Hague, and mixed intelligence about English forces into France, and the marriage of Count Hohenlo and Count Maurice's sister.

Εικόνα 10.1 Στιγμιότυπο οθόνης από τη [σελίδα περιήγησης](#) (και το κεντρικό σημείο πρόσβασης) στην αλληλογραφία του Thomas Bodley.

Ωστόσο, κάτι τέτοιο κατακερματίζει τον διάλογο που εδραιώνεται μέσα από την αλληλογραφία και εμποδίζει τον ερευνητή να εξετάσει το ευρύτερο συγκεκριμένο πλαίσιο γραφής της. Η συνεχόμενη ανάγνωση και, κατά συνέπεια, η σφαιρική κατανόηση του αλληλογραφικού σώματος, δεν επιτρέπονται. Συγκαλύπτεται έτσι η πραγματική φύση μιας αλληλογραφίας: ότι είναι μια ροή πληροφοριών. Προσφέροντας τη δυνατότητα συνεχόμενης ανάγνωσης, μια έκδοση τοποθετεί την επιστολή στο πραγματικό της συγκεκριμένο πλαίσιο ως μέρος ενός διαλόγου και όχι απλώς ως ψήγμα πληροφορίας. Το εγχείρημα της ψηφιακής έκδοσης δεν πρέπει να συνεπάγεται την απώλεια ενός από τα πλεονεκτήματα του χαρτιού: της συνεχόμενης ανάγνωσης. Δεν αρνούμαστε τη σημασία που έχει η παροχή πολλών σημείων πρόσβασης για τη διευκόλυνση της πλοήγησης σε μεγάλα κειμενικά σώματα. Αλλά μια φιλολογική έκδοση αλληλογραφίας θα πρέπει, πρώτα και κύρια, πριν να προσφέρει εργαλεία αναζήτησης, να μεταγράψει ένα κομμάτι ζωής και να το καταστήσει κατανοητό.

Επομένως, ο κύριος στόχος της ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης μιας αλληλογραφίας δεν θα πρέπει να είναι η δημιουργία μιας βάσης δεδομένων με επιστολές — κάτι που μπορεί να αποτελέσει επόμενο βήμα — αλλά να προσφέρει ένα συνεκτικό αντικείμενο μελέτης. Το κείμενο πρέπει να προηγείται. Από εκεί και πέρα, η έκδοση μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τους ερευνητές με διάφορους τρόπους. Μια έκδοση μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιηθεί από τους ερευνητές για σκοπούς διαφορετικούς από εκείνους που αποτέλεσαν τον αρχικό στόχο της. Μια έκδοση μπορεί, για παράδειγμα, να δημιουργήθηκε με στόχο την ανασύσταση του δικτύου διανοομένων του ύστερου Ουμανισμού, αλλά κάποιος άλλος ερευνητής μπορεί να τη χρησιμοποιήσει ως πηγή πληροφοριών για τον τριακονταετή πόλεμο ή για να μελετήσει τις πολιτικές συνήθειες. Ο στόχος επομένως θα πρέπει να είναι η δημιουργία μιας συμπαγούς και επαναχρησιμοποιήσιμης δομής

με καλά προσδιορισμένα μεταδεδομένα, τόσο για απλή μελέτη διαμέσου των σελίδων της έκδοσης όσο και για πιο διευρυμένη χρήση μέσω των υποκείμενων XML αρχείων.

Ένας από τους κύριους ερευνητικούς στόχους της μελέτης της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας, αλλά και της αλληλογραφίας γενικότερα, είναι η (ανα)σύσταση των δικτύων. Η ευρετηρίαση, ιδίως τυπικών μεταδεδομένων όπως ο αποστολέας, ο παραλήπτης και ο τόπος γραφής, αν ίσως κάποτε θεωρούνταν λιγότερο σημαντική, τώρα έχει γίνει η κύρια αξία τέτοιων ψηφιακών εκδόσεων. Διατηρούμε τα πλεονεκτήματα των παραδοσιακών εκδόσεων (ιστορικό και προσωπογραφικό υπόβαθρο), αλλά με νέες δυνατότητες ανασύστασης των δικτύων. Από τις συνδέσεις, πρώτα μεταξύ του αποστολέα και του παραλήπτη και στη συνέχεια μεταξύ των διαφόρων προσώπων που αναφέρονται στις επιστολές, μπορεί να ανασυσταθεί ένα κοινωνικό, εμπορικό, ακόμη και πολιτισμικό δίκτυο. Η ανάλυση της αλληλογραφίας είναι, για παράδειγμα, το πρώτο εργαλείο για τη μελέτη της «Δημοκρατίας των Γραμμάτων», δηλ. της διεθνούς κοινότητας διανοούμενων στα τέλη του 17ου και τις αρχές του 18ου αιώνα. Διάφοροι τρόποι αξιοποίησης μπορούν να προβλεφθούν, από ένα απλό προσωπογραφικό λεξικό (συνδεδεμένο με τις επιστολές) έως ένα δυναμικό γράφημα. Προς το παρόν, η πρώτη λύση είναι η πιο συνηθισμένη, μέσω συστημάτων αναγνώρισης τα οποία ενίοτε υποστηρίζονται από μια βάση δεδομένων που παρέχει πρόσβαση στις επιστολές με κριτήριο την ημερομηνία, τον τόπο, τον αποστολέα, τον παραλήπτη ή και κάποια άλλα κριτήρια. Μπορούμε επίσης να αντλήσουμε έμπνευση από άλλα πρότζεκτ, όπως η αλληλογραφία Pez.¹¹ Αν και δεν είναι ψηφιακή, η έκδοση αυτή χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία μιας βάσης δεδομένων με όλα τα βιβλία που αναφέρονται στις επιστολές, με σκοπό την ανασύσταση της υποθετικής βιβλιοθήκης των αδελφών Pez και, ως εκ τούτου, την πληροφόρησή μας σχετικά με το ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον των λογίων του 18ου αιώνα.

10.2 Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας

10.2.1 ΤΕΙ και πρώιμη νεότερη αλληλογραφία

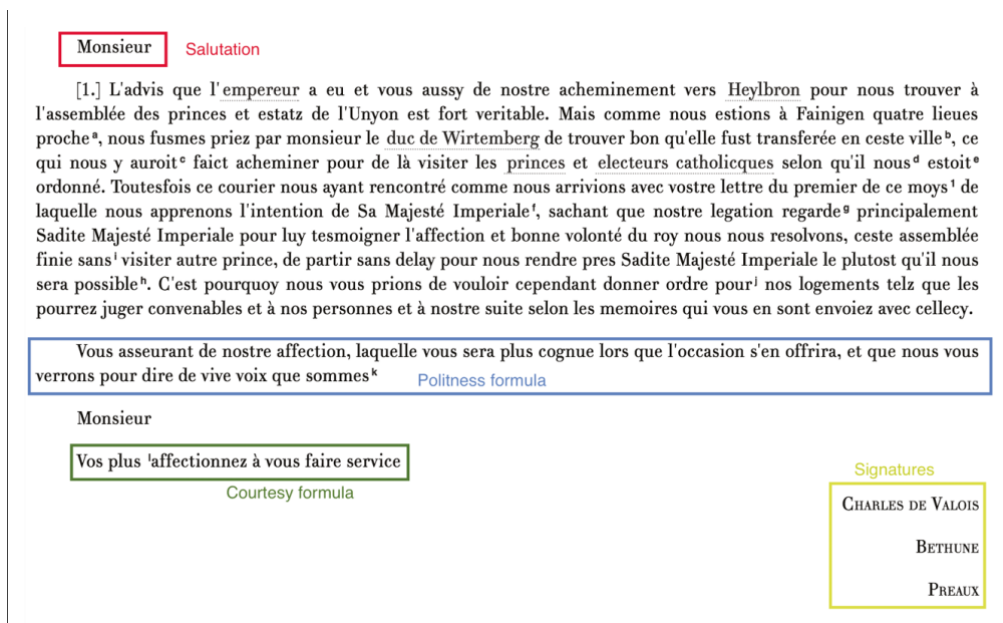
Μια επιστολή αναγνωρίζεται πρώτα από τη μορφή της: χαιρετισμός, ημερομηνία, υπογραφή και διεύθυνση. Κατά την έκδοση τα στοιχεία αυτά πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και να επισημαίνονται προκειμένου να διευκολύνεται η γενική κατανόηση της επιστολής. Ωστόσο, οι απαιτήσεις της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας διαφέρουν από εκείνης που χρονολογικά βρίσκεται εγγύτερα στην εποχή μας. Στην πρώτη, για παράδειγμα, δεν υπάρχει φάκελος,¹² καθώς η διεύθυνση συνήθως γραφόταν απευθείας στην πίσω όψη του τελευταίου φύλλου. Ο εκδότης δεν χρειάζεται να περιγράψει ένα αντικείμενο, όπως ο φάκελος, αλλά μάλλον ένα νέο τμήμα

¹¹ *Monastic enlightenment and the Benedictine Republic of letters: The correspondence of the brothers Pez*, ένα πρότζεκτ στο Institut für Österreichische Geschichte, http://www.univie.ac.at/monastische_aufklaerung/en/bernhard-and-hieronymus-pez [(Σ.τ.Μ. Ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη εκδοχή εδώ: https://web.archive.org/web/20150801110220/http://www.univie.ac.at/monastische_aufklaerung/cms/].

¹² Ο φάκελος αποτελεί γενικά μέρος της επιστολής ως αντικείμενο. Χωρίς τον φάκελο, ο οποίος περιέχει τη διεύθυνση, η επιστολή δεν μπορεί να ταυτοποιηθεί. Αλλά το κείμενο που είναι γραμμένο στον φάκελο δεν μπορεί να θεωρηθεί μέρος του περιεχομένου της επιστολής ή ακόμη να θεωρηθεί απλά ως μεταδεδομένα. Πρέπει να βρεθεί μια κατάλληλη μορφή κωδικοποίησης. Ένα παρόμοιο ζήτημα προκύπτει για τα συνημμένα που ενδέχεται να υπάρχουν εντός της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας. Συμπληρώνουν το περιεχόμενο της επιστολής, αλλά είναι γραμμένα σε διαφορετικό χαρτί: πρέπει να διαχωρίζονται, αλλά ταυτόχρονα και να διασυνδέονται. Προς το παρόν, δεν έχει βρεθεί ικανοποιητική λύση.

κειμένου,¹³ που πρέπει να διαφοροποιηθεί από το κυρίως κείμενο (το σώμα της επιστολής), το οποίο γράφτηκε στο ίδιο υλικό. Η μορφή της επιστολής είναι επίσης πολύ πιο αυστηρά δομημένη στην πρώιμη νεότερη αλληλογραφία. Η μορφή των πρώιμων νεωτερικών επιστολών δεν ήταν ελεύθερη και έπρεπε να ακολουθεί διάφορους κανόνες, ιδίως στο πλαίσιο της πολιτικής αλληλογραφίας, ως μέρος ενός ευρύτερου πρωτοκόλλου: χαιρετισμός, μερικές φορές μια φορμουλαϊκή έκφραση αβροφροσύνης, μια φορμουλαϊκή έκφραση τιμής, χρόνος και τόπος, υπογραφές.

Η μορφή αυτή θα πρέπει να επανα-μεταγραφεί με σαφήνεια και ακρίβεια κατά την προετοιμασία του ψηφιακού σκέλους της έκδοσης. Τα εν λόγω στοιχεία θα μπορούσαν να αναγνωριστούν δομικά ως απλά τμήματα του κειμένου, αλλά αυτή η επιλογή δεν θα αποτύπωνε την ιδιαίτερη σημασία τους. Δομικά στοιχεία όπως χαιρετισμοί, φορμουλαϊκές εκφράσεις τιμής ή υπογραφές θα μπορούσαν να φαίνονται ως ισοδύναμα της διπλωματικής δόμησης των καταστατικών χαρτών. Για την αλληλογραφία, τα στοιχεία αυτά δεν είναι προαιρετικά, και, επιπλέον, μια επιστολή δεν μπορεί να αναγνωριστεί ως τέτοια, εάν τα στοιχεία αυτά δεν διακρίνονται από το κύριο σώμα του κειμένου της. Οι δομές αυτές αποτελούν επίσης αντικείμενο μελέτης της Διπλωματικής [Diplomatics], η οποία εστιάζει στην κριτική ανάλυση της μορφής των τεκμηρίων. Ωστόσο, η μορφή είναι εξίσου σημαντική με το περιεχόμενο, καθώς επιτρέπει την άμεση αναγνώριση της φύσης του κειμένου (επιστολή), των στόχων του (ποιος γράφει σε ποιον) και του συγκεκριμένου πλαισίου του (μέσω των επιλεγμένων τύπων αβροφροσύνης και τιμής). Μόνο η κωδικοποίηση καθενός από αυτά τα συγκεκριμένα στοιχεία μπορεί να αποδώσει με ακρίβεια το κείμενο, τη συνοχή του, την αναγνωσιμότητά του και την αρχική μορφή του.

Εικόνα 10.2 Διπλωματικές φόρμουλες της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας [από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέα].

¹³ Οι περισσότεροι εκδότες δεν καταχωρούν διευθύνσεις και παρόμοια κείμενα που βρίσκονται στο τελευταίο φύλλο. Πρόκειται για ατυχή παράλειψη, καθώς συχνά περιέχουν χρήσιμες πληροφορίες, όπως η ημερομηνία της παραλαβής ή η ακριβής ιεραρχική θέση του παραλήπτη. Η δυνατότητα κωδικοποίησης αυτών των κειμένων θα έπρεπε αναμφίβολα να παρέχεται στον εκδότη.

Οι κατευθυντήριες οδηγίες κωδικοποίησης που αναπτύχθηκαν και τηρούνται από την Πρωτοβουλία Κωδικοποίησης Κειμένων [Text Encoding Initiative (TEI)] αποτελούν σήμερα το πλέον κοινόχρηστο πρότυπο για την προετοιμασία ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων.¹⁴ Όπως έχουν κάνει πολλά άλλα έργα, επιλέξαμε και εμείς αυτές τις κατευθυντήριες οδηγίες για την υλοποίηση του δικού μας. Το πρότυπο TEI, βέβαια, δεν προσδιορίζει και δεν διακρίνει επαρκώς τα διάφορα δομικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της διπλωματικής επιστολής. Τα εν λόγω γνωρίσματα είναι δυνατόν να κωδικοποιηθούν ξεχωριστά ως τμήματα κειμένου [segments], αλλά το TEI δεν παρέχει αρκετά εξειδικευμένα στοιχεία κωδικοποίησης [elements] (ή αλλιώς ετικέτες) ώστε να προσδιοριστεί με σαφήνεια η σημασία του κάθε τμήματος. Σχεδιασμένο για να συμπεριλάβει μεγάλη ποικιλία εγγράφων, το TEI είναι πολύ γενικό και δεν μπορεί να καλύψει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε είδους κειμένου. Αυτό, βέβαια, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματά του. Αλλά η αλληλογραφία έχει πολύ ειδικά κειμενικά χαρακτηριστικά και αυτό το γενικό πρότυπο δεν της ταιριάζει καλά. Στην πραγματικότητα, το TEI περιπλέκει την κωδικοποίηση της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας, αντί να τη διευκολύνει μέσω των *Κατευθυντήριων Οδηγιών* και της πολυετούς εμπειρίας των χρηστών. Θα μπορούσε πράγματι να γίνει χρήση ορισμένων γενικών στοιχείων κωδικοποίησης που διαθέτει το TEI, όπως το <seg> (segment), σε συνδυασμό με την ιδιότητα [attribute] @type, προκειμένου να αποδοθούν τα χαρακτηριστικά που καθιστούν ιδιαίτερο το είδος της επιστολής. Ωστόσο, προκειμένου να επιτευχθεί ο απαιτούμενος βαθμός λεπτομέρειας, είναι απαραίτητο να χρησιμοποιηθούν μία ή περισσότερες ιδιότητες για κάθε στοιχείο. Για παράδειγμα, μπορεί κανείς να κωδικοποιήσει μεταγενέστερες προσθήκες στο κείμενο της επιστολής με τη βοήθεια μιας ιδιότητας @type, αλλά τότε είναι επίσης απαραίτητο να προστεθεί η ιδιότητα @subtype προκειμένου να αποσαφηνιστεί αν η προσθήκη δηλώνει ημερομηνία παραλαβής ή περίληψη κλπ., όπως μπορεί κανείς να δει στο παράδειγμα που ακολουθεί:

```
<p>
<seg type="salutation">Monsieur,</seg>
</p>
<p xml:id="l6-p1" n="1">L'avis que l'empereur a eu et vous aussy [...]</p>
<p>
<seg type="courtesy">Vous assurent de nostre affection, laquelle vous sera plus connue
lors que l'occasion s'en offrira, et que nous vous verrons pour dire de vive voix que sommes,
Monsieur, </seg>
<seg type="courtesy">Vos plus affectionnez à vous faire service</seg>
<seg type="signature"><name>Charles de Valois.</name>
<name>Bethune</name><name>Preaux</name></seg>
<seg type="mention" subtype="adresse">À monsieur, monsieur de Puisieux, conseiller du roi
en ses conseils d'Etat et privé et premier secretaire des commandemens de Sa
Majesté</seg>
</p>
```

¹⁴ TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange, 2016, <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html>

Μια τέτοια λύση, αν και συμβατή με το TEI, οδηγεί σε φλύαρη κωδικοποίηση [verbose encoding] που αφήνει περιθώρια για λάθη. Ωστόσο, μια ελαφρύτερη σημασιολογική κωδικοποίηση είναι εφικτή με το TEI: στ' αλήθεια το TEI προσφέρει έναν περιορισμένο αριθμό στοιχείων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τον σκοπό αυτό, όπως το στοιχείο <opener> για τις φόρμουλες της αρχής της επιστολής, <signed> για τις υπογραφές και <closer> για τις φόρμουλες της κατάληξης. Αλλά λόγω της γενικής φύσης του TEI, το οποίο προσφέρει υποστήριξη για κάθε είδους κείμενα, τα στοιχεία αυτά έχουν ευρύτερη σημασία από ό,τι απαιτείται. Όπως ορίζεται στις *Κατευθυντήριες Οδηγίες* του TEI, το στοιχείο <opener> «ομαδοποιεί την ημερολογιακή αναφορά [dateline], το όνομα του συντάκτη [byline], τον χαιρετισμό [salutation] και παρόμοιες φράσεις που εμφανίζονται ως μια εναρκτήρια ομάδα στην αρχή ενός τμήματος κειμένου, ειδικά στην αρχή μιας επιστολής».¹⁵ Μολονότι είναι σαφές ότι σχεδιάστηκαν με γνώμονα τη νεότερη επιστολογραφία, τα στοιχεία αυτά μπορούν εντέλει να καταστούν λειτουργικά και για παλαιότερο επιστολικό υλικό, αλλά οι *Κατευθυντήριες Οδηγίες* θα πρέπει να προσφέρουν καλύτερη τεκμηρίωση και περισσότερα παραδείγματα για να βοηθήσουν τους ερευνητές που εργάζονται με τέτοιο υλικό να κάνουν τις κατάλληλες επιλογές.

Επίσης, το TEI δεν παρέχει στοιχεία κωδικοποίησης σχεδιασμένα για τη σημασιολογική κωδικοποίηση του τελευταίου φύλλου. Ο παραλήπτης συχνά έγραφε στο πίσω μέρος του τελευταίου φύλλου το όνομα του αποστολέα, την ημερομηνία της επιστολής και μερικές φορές την ημερομηνία παραλαβής της, ή ακόμη και μια σύντομη περίληψη της επιστολής. Για αυτήν την πρακτική δεν υπάρχει ακόμη τεκμηρίωση ή έστω πρόβλεψη από το TEI (ή από την Ομάδα Ειδικού Ενδιαφέροντος του TEI για την Αλληλογραφία, για την οποία βλ. παρακάτω). Στο σημείο αυτό δύο λύσεις μπορούν να προβλεφθούν: η χρήση ενός στοιχείου <seg> —με το πρόβλημα της φλύαρης κωδικοποίησης που ήδη αναφέρθηκε— ή η δημιουργία ενός νέου στοιχείου, το οποίο θα μπορούσε να προστεθεί στο σχήμα του TEI. Η χρήση του <seg> ή του <div> (division) είναι, συνεπώς, δυνατή, αλλά στ' αλήθεια δεν αποτελεί πειστική λύση, καθώς τα στοιχεία αυτά είναι πολύ γενικά. Για τις φιλολογικές ανάγκες θα ήταν προτιμότερο να υπάρχει ένα ειδικό στοιχείο που να έχει τη σωστή σημασία. Αυτό θα επέτρεπε, για παράδειγμα, να γίνουν διακρίσεις μεταξύ των διαφορετικών τμημάτων της επιστολής ως ιεραρχημένων ενοτήτων. Με αυτόν τον τρόπο το κείμενο στο πίσω μέρος του τελευταίου φύλλου δεν θα ήταν αναγκαίο να αποτελεί μέρος του σώματος της επιστολής, αλλά θα μπορούσε να έχει διακριτή και αυτοτελή δομή, κάτι το οποίο θα επέτρεπε την αξιοποίηση των πληροφοριών που περιέχει. Ακόμη και αν πολλοί μελετητές δεν θα έδιναν ιδιαίτερη σημασία στο τελευταίο φύλλο, οι πληροφορίες που περιέχονται εδώ δεν θα πρέπει να παραγνωρίζονται, καθώς τα φύλλα αυτά αποτελούν μέρος της κατανόησης του συγκεκριμένου πλαισίου της αλληλογραφίας.

Τα σημασιολογικά στοιχεία της επιστημείωσης θα έφεραν την κωδικοποίηση πιο κοντά στο κείμενο-αφετηρία καθιστώντας το κυρίως πιο κατανοητό στον ερευνητή, και ίσως πιο εύκολο, καθώς θα τον ανάγκαζαν να σκεφτεί τη δομή της επιστολής όχι πλέον με όρους απλών κειμενικών τμημάτων αλλά ως μονάδα νοήματος. Έτσι, η ίδια η διαδικασία της κωδικοποίησης μετατρέπεται σε επιστημονική εργασία. Αυτό θα μπορούσε να ενθαρρύνει τους ερευνητές να παράγουν ψηφιακές εκδόσεις ή τουλάχιστον να συμμετέχουν στο εγχείρημα, και, επομένως, το επιστημονικό και το τεχνικό μέρος μιας ψηφιακής έκδοσης επιτέλους να συνδεθούν μεταξύ τους. Ωστόσο, ο καθορισμός νέων στοιχείων σε τοπικό επίπεδο, δηλαδή στο πλαίσιο ενός πρότζεκτ, δεν θα πρέπει να γίνεται αψηφιστα, καθώς η προσθήκη νέων στοιχείων μπορεί να αποτελέσει εμπόδιο στη διαλειτουργικότητα. Μπορεί, βέβαια, να θεωρηθεί ως προσωρινή λύση και, πράγματι, το ίδιο το TEI έχει επίγνωση των ζητημάτων που δημιουργούνται από τη γενικότητά του και

¹⁵ <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/ref-opener.html>

ενθαρρύνει τη δημιουργία νέων στοιχείων ως το πρώτο βήμα για μια επίσημη πρόταση προς το Συμβούλιο του ΤΕΙ με απώτερο στόχο την ενσωμάτωσή τους στο γενικό σχήμα. Ακολουθώντας αυτήν την προσεκτική και υπεύθυνη προσέγγιση, δημιουργήσαμε στην École Nationale des Chartes ένα νέο στοιχείο κωδικοποίησης που ονομάζεται <nota>, με βάση το μοντέλο περιεχομένου για τον προσδιορισμό της κειμενικής δομής *segmentation* (*model.segLike*),¹⁶ προκειμένου να διασφαλιστεί ο έγκυρος διάλογος με το ΤΕΙ.¹⁷ Ο κύριος σκοπός αυτού του στοιχείου είναι να καταστήσει την κωδικοποίηση ακριβέστερη χρησιμοποιώντας μια ιδιότητα @type για να υποδείξει τη φύση του πρόσθετου κειμένου, όπως είναι η διεύθυνση, η ημερομηνία παραλαβής κλπ.:

```
<enc:nota type="adresse" place="back">À monsieur le chancelier.</enc:nota>
```

Μελλοντικά, θα μπορούσαμε να προβλέψουμε τη δημιουργία ακόμη πιο συγκεκριμένων στοιχείων για κάθε είδος πληροφορίας, όπως:

```
<enc:address place="back">À monsieur le chancelier.</enc:address>  
<enc:reception place="back">L'empereur du XXII avril 1620. Receue le XIII may  
1620</enc:reception>
```

Το πρώτο θα προοριζόταν για κάθε διεύθυνση είτε εμφανίζεται στο τελευταίο φύλλο (για την πρώιμη νεότερη αλληλογραφία) είτε σε καρτ ποστάλ και σε φακέλους. Οι Κατευθυντήριες Οδηγίες του ΤΕΙ προσφέρουν ήδη ένα στοιχείο <address>, το οποίο, για παράδειγμα, μπορεί να χρησιμοποιηθεί μέσα σε ένα στοιχείο <opener>. Αλλά προς το παρόν, οι Οδηγίες περιορίζουν τη χρήση του αποκλειστικά για την επισημείωση ταχυδρομικών διευθύνσεων και έτσι ούτε απλό κείμενο ούτε ακόμη και ένα στοιχείο <p> (paragraph) δεν είναι δυνατόν να περικλειστεί απευθείας μέσα στο στοιχείο <address>. Επίσης, αν στις σύγχρονες επιστολές υπάρχουν δομημένες διευθύνσεις, στις πρώιμες νεότερες επιστολές πρόκειται κυρίως για ονόματα χωρίς ακριβή διεύθυνση, όπως π.χ. «Προς τον καγκελάριο, στην Αυλή». Ιδανικά, θα ήταν καλό να βρεθεί μια λύση που να ταιριάζει τόσο στη σύγχρονη αλληλογραφία (με φακέλους) όσο και σε εκείνη της πρώιμης νεότερης περιόδου (με τη διεύθυνση γραμμένη κατευθείαν στο τελευταίο φύλλο), επιτρέποντας τόσο τη δομημένη όσο και τη μη δομημένη κωδικοποίηση της διεύθυνσης. Η τελευταία θα κωδικοποιούσε κάθε προσθήκη που θα είχε γίνει μετά τη σύνταξη της επιστολής. Τις περισσότερες φορές, αυτές οι προσθήκες — οι ημερομηνίες αποστολής και παραλαβής της επιστολής, καθώς και, μερικές φορές, μια σύντομη περίληψη — γίνονταν μετά την παραλαβή της επιστολής από το γραφείο του (βασιλικού ή κρατικού) γραμματέα, προκειμένου να διαχειρίζεται ευκολότερα τα κρατικά έγγραφα και τις υποθέσεις. Θα μπορούσαν να προβλεφθούν και άλλα ονοματικά στοιχεία [name elements] ή τρόποι κωδικοποίησης. Έχουμε πολλά να μάθουμε από τις εργασίες που βρίσκονται σε εξέλιξη στο πεδίο των γενετικών εκδόσεων όσον αφορά την

¹⁶ (Σ.τ.Μ.) Με το στοιχείο <segmentation> (κατάτμηση) περιγράφονται οι αρχές σύμφωνα με τις οποίες το κείμενο έχει κατατμηθεί, για παράδειγμα σε προτάσεις, κ.ά.

¹⁷ Το στοιχείο <nota> ίσως δίνει την εντύπωση ότι επικαλύπτεται με το στοιχείο <note> που ήδη διατίθεται στο ΤΕΙ. Κατά την άποψή μας, ωστόσο, το περιεχόμενο του στοιχείου <nota> δεν είναι, από σημασιολογική άποψη, σημείωση, αλλά μάλλον ένα μέρος της επιστολής που έχει γραφτεί είτε κατά τη διάρκεια της συγγραφής είτε κατά την ανάγνωση της επιστολής και επομένως δεν θα πρέπει να θεωρείται ως προσθήκη, αλλά μάλλον ως ένα βήμα στη διαδικασία γραφής.

κωδικοποίηση διαφορετικών χειρών και άλλων περαιτέρω προσθηκών.¹⁸ Σκοπός των παραπάνω παραδειγμάτων δεν είναι τόσο να προτείνουν νέα στοιχεία κωδικοποίησης όσο, κυρίως, να επισημάνουν την ανάγκη για περισσότερο εξειδικευμένη κωδικοποίηση στην περίπτωση της αλληλογραφίας. Η εργασία αυτή θα απαιτούσε περισσότερα από δύο σώματα κειμένων και θα χρειαζόταν να συμπεριλάβει διάφορους τύπους αλληλογραφίας (εμπορική, προσωπική κλπ.).

10.2.2 Η τεκμηρίωση ως λύση;

Ωστόσο, βασική ανάγκη της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας δεν είναι η δημιουργία νέων στοιχείων κωδικοποίησης, αλλά μάλλον μια πιο στοχευμένη κωδικοποίηση, που να ταιριάζει στην ιδιαίτερη δομή της. Η αλληλογραφία, ιδίως προς έναν βασιλιά ή έναν κρατικό γραμματέα, υπόκειται σε διάφορα πρωτόκολλα ή εθιμοτυπίες και η κωδικοποίηση θα πρέπει να το αντανακλά. Η δομή αυτή μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως πλεονέκτημα, καθώς αναγκάζει τον εκδότη να σκεφτεί πιο προσεκτικά τις απαιτήσεις της κωδικοποίησης. Για τις δύο εκδόσεις αλληλογραφίας που έγιναν στην *École Nationale des Chartes*, το πρώτο βήμα ήταν η συγκρότηση ενός σχήματος XML —βασισμένου στο TEI αλλά με μερικές προσθήκες— το οποίο συνοδευόταν από τεκμηρίωση γραμμένη ειδικά για την πρώιμη νεότερη αλληλογραφία. Στόχος αυτού του σχήματος ήταν να εξειδικεύσει τη χρήση του TEI και να την τεκμηριώσει, ώστε να προσαρμόσει καλύτερα τα στοιχεία κωδικοποίησης στην ιδιαίτερη φύση της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας και, επομένως, να καταστήσει απλούστερη τη χρήση του TEI από τους ερευνητές. Η τεκμηρίωση ήταν αποτέλεσμα συνδυασμού ψηφιακών και παραδοσιακών εκδοτικών πρακτικών. Στην πραγματικότητα, η σύνταξη της συγκεκριμένης τεκμηρίωσης έδωσε την ευκαιρία να συνδεθούν οι εκδοτικοί κανόνες με εκείνους της κωδικοποίησης. Η *École Nationale des Chartes* έχει καθιερώσει μια εκδοτική πρακτική μέσω της συγκρότησης εγχειριδίων όπως το *Conseils pour l'édition de textes médiévaux*¹⁹ για τα μεσαιωνικά κείμενα, το *L'édition des textes anciens*²⁰ για τα πρώιμα νεότερα κείμενα, ενώ πρόσφατα κυκλοφόρησε το *L'édition critique des textes contemporains*²¹ για τα σύγχρονα κείμενα. Η τεκμηρίωσή μας για την πρώιμη νεότερη αλληλογραφία συνεχίζει αυτήν την παράδοση, εντάσσοντάς την στην ψηφιακή εποχή.

¹⁸ Βλ. Elena Pierazzo, «Un nouveau module de la TEI pour l'encodage des manuscrits modernes et les éditions génétiques», στο *La génétique des textes et des formes: L'oeuvre comme processus*, επιμ. Pierre-Marc De Biasi και Anne Pierrot Herschberg (υπό έκδοση το 2016) [(Σ.τ.Μ.) Βλ. τώρα Pierre-Marc de Biasi και Anne Herschberg Pierrot, επιμ., *L'Œuvre comme processus*, Paris, CNRS Éditions, 2017].

¹⁹ Groupe de recherches La civilisation de l'écrit au Moyen Âge, επιμ., *Conseils pour l'édition de textes médiévaux* (Paris: CTHS, 2001).

²⁰ Bernard Barbiche και Monique Chatenet, *Conseils pour l'édition des textes de l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècle)* (Paris: Inventaire général, 1990).

²¹ Christine Nougaret και Elisabeth Parinet, *L'édition critique des textes contemporains (XIXe–XXIe siècle)* (Paris: École Nationale des Chartes, 2015).

Développements

École des chartes » Développements » diple » schema » correspondance

Correspondances

- [CD] Camille Desenclos (École nationale des chartes) : conception et maintenance

Schéma spécifiant les structures spécifiques aux correspondances modernes. Il importe plusieurs autres schémas partagés par d'autres corpus :

- [acte.rng](#) — Les aspects requis pour tout acte publié dans ELEC.
- [texte.rng](#) — Des modèles de contenus réutilisables pour des corpus autres que des chartes.
- [teiHeader.rng](#) — Entête fixée de contenu pour tout fichier TEI.

La particularité d'un corpus de correspondances concerne généralement :

- [Analyse diplomatique](#) — La définition des métadonnées requises dans le cartouche d'entête: dates, titre, sommaire, tableau de la tradition.
- [Corps de la dépêche](#) — La finesse et le type de balisage de la dépêche (parties du discours diplomatique, paléographie...)
- [Index](#) — L'index ou glossaire contenant l'identification de noms de lieux ou de personnes mentionnés dans le corpus.

Structure générale d'une dépêche

<text>

Chaque dépêche éditée doit être constituée d'un <front> contenant les métadonnées et d'un <body> contenant la transcription. En cas d'annotation, un élément <back> peut être inséré pour contenir les notes. Toute dépêche doit obligatoirement être identifiée (@xml:id) et numérotée (@n).

@xml:id

L'identifiant aura été inscrit manuellement ou avec un processus supervisé, il est pensé pour être au plus proche de la numérotation du corpus, afin que les URLs soient à la fois courtes et significatives.

@n

Le numéro de la dépêche pour affichage. Ce numéro d'ordre est un ajout de notre part, les dépêches étant ainsi classées de manière chronologique. Il permet de distinguer et faire plus rapidement référence aux dépêches. Il est conservé dans un

Εικόνα 10.3 Στιγμιότυπο οθόνης από την τεκμηρίωση για τη γενική δομή μιας φιλολογικής έκδοσης πρώιμων νεότερων κειμένων [<http://developpements.enc.sorbonne.fr/diple/schema/correspondance/>].

Η τεκμηρίωση αποτελείται τόσο από εκδοτικές προδιαγραφές όσο και από συστάσεις κωδικοποίησης, ώστε να παρέχει ένα εύχρηστο εγχειρίδιο προσαρμοσμένο στις ψηφιακές επιστημονικές εκδόσεις των πρώιμων νεότερων κειμένων. Αυτό προσδίδει επιστημονική αξία στο σχήμα κωδικοποίησης [schema], το οποίο δεν είναι μόνον ένα υπολογιστικό εργαλείο αλλά προϊόν ενός αποτελεσματικού διαλόγου μεταξύ ερευνητών και προγραμματιστών, ο οποίος στηρίχθηκε στο νόημα των διαφόρων εννοιών του κειμένου. Στην πραγματικότητα, αυτό διευκολύνει τη χρήση του από τους ερευνητές, αφού δεν μιλάει μόνο για στοιχεία XML αλλά και για εκδοτικούς κανόνες. Γενικά, τα πρότζεκτ αλληλογραφίας, λόγω των μεγάλων κειμενικών σωμάτων που δημιουργούνται, είναι συχνά συνεργατικά έργα. Με τέτοια τεκμηρίωση μπορούμε να εγγυηθούμε μια κοινή και συνεπή κωδικοποίηση που θα επιτρέψει τη διαλειτουργικότητα μεταξύ των πρότζεκτ.

Προκειμένου η κωδικοποίηση να αποκτήσει περισσότερο νόημα για τους ερευνητές, κάναμε αρκετές επιλογές οι οποίες εν μέρει αποκλίνουν από τις παραδοσιακές συστάσεις του TEI. Τα δεδομένα που απαιτούνται για την ταυτοποίηση της επιστολής — τίτλος (δηλαδή αποστολέας και παραλήπτης), τόπος και χρόνος συγγραφής, μάρτυρες, περίληψη— είναι μεταδεδομένα και θα μπορούσαν να εισαχθούν στο <teiHeader>, κάτι που αποτελεί ίσως τη συνηθέστερη πρακτική. Αυτό το είδος κωδικοποίησης θα απαιτούσε την κωδικοποίηση κάθε επιστολής ως ξεχωριστού XML εγγράφου. Στην École Nationale des Chartes, προκρίθηκε η δημιουργία ενός ενιαίου XML εγγράφου για όλο το σώμα της αλληλογραφίας, προκειμένου να διευκολυνθεί η δημιουργία εσωτερικών συνδέσμων και να ταιριάζει με τη δομή άλλων εκδόσεων, κυρίως εκδόσεων καταστατικών χαρτών. Στην περίπτωση αυτή, το <teiHeader> αφιερώνεται στα γενικά μεταδεδομένα του σώματος και οι πληροφορίες που αφορούν ειδικά την κάθε επιστολή περικλείονται μέσα σε ένα στοιχείο <front>. Επιπλέον, η δομή του στοιχείου αυτού είναι λιγότερο περιοριστική από εκείνη του <teiHeader>. Καταφέραμε έτσι να δημιουργήσουμε εντός του

στοιχείου <front> μια δομή που να αντιγράφει την παραδοσιακή δομή των φιλολογικών εκδόσεων: παραλήπτης και αποστολέας, οι οποίοι θεωρούνται, κατ' αντιστοιχία με τη δομή των εκδόσεων, ως ο τίτλος των εγγράφων (<head>), ημερομηνία (<docDate>), μάρτυρες (<div type="tradition">) και περίληψη (<argument>). Είναι πιθανόν σε επόμενες εκδόσεις να αποδειχθεί χρήσιμη η τροποποίηση αυτής της δομής, ειδικά όσον αφορά τους παραλήπτες και τους αποστολείς. Ασφαλώς θα μπορούσαμε να κωδικοποιήσουμε τον αποστολέα, τον παραλήπτη και το όνομα του τόπου χρησιμοποιώντας απλώς στοιχεία <name>. Αλλά αυτή η μέθοδος δεν είναι τόσο ικανοποιητική για τις επιστολές όσο είναι για τους καταστατικούς χάρτες. Στην πραγματικότητα, αυτή η πρακτική απαιτεί τη χρήση της ίδιας βαριάς κωδικοποίησης για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως σε σχέση με τη δομή της επιστολής. Πράγματι, αν θέλουμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τον αποστολέα και τη διεύθυνση, θα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε την ιδιότητα @role ως εξής:

```
<head><name role="sender" ref="#Francois!>Francois Ier</name> à <name  
role="addressee" ref="#DuBourg">Antoine Du Bourg</name></head>
```

Με αυτόν τον τρόπο, θα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία <sender> και <addressee>, όπως υπέδειξε η Ομάδα Ειδικού Ενδιαφέροντος του TEI για την Αλληλογραφία [TEI-Special Interest Group on Correspondence (TEI-SIG)] στο πλαίσιο της πρότασής της για ένα συνολικό στοιχείο περιγραφής σώματος αλληλογραφίας με μεταδεδομένα, το <correspDesc>. Χρειάζεται απλώς να διευρύνουμε αυτήν τη χρήση επιτρέποντας να γίνεται τόσο μέσα στο κείμενο όσο και στο προτασόμενο στοιχείο <front>.

Η TEI-SIG για την Αλληλογραφία δημιουργήθηκε το 2008 και αποτυπώνει καλά τα πραγματικά ζητήματα κωδικοποίησης που αφορούν αυτά τα κείμενα. Για την επίλυσή τους, το έργο της SIG βασίζεται κυρίως στο σχήμα DALF και την τεκμηρίωσή του.²² Πρόκειται για ένα σχήμα εξειδικευμένο για την περίπτωση της αλληλογραφίας, ιδιαίτερα όσον αφορά χαρακτηριστικά γνωρίσματα όπως τα κύρια μεταδεδομένα (παραλήπτης, αποστολέας — ποιος θεωρείται συγγραφέας — κλπ.), οι φάκελοι και τα υστερόγραφα.²³ Κατά τη διάρκεια της συνάντησης των μελών του TEI στη Ρώμη τον Οκτώβριο του 2013 δημιουργήθηκε μια ομάδα εργασίας για την Περιγραφή Αλληλογραφίας και πολύ πρόσφατα εισηγήθηκε την προσθήκη στις Οδηγίες του TEI ενός νέου <correspDesc> στοιχείου.²⁴ Το στοιχείο <correspDesc>, το οποίο περιέχεται στο στοιχείο <profileDesc>, επιτρέπει την περιγραφή «των ενεργειών που σχετίζονται με μια πράξη αλληλογραφίας», συμπεριλαμβανομένων του αποστολέα, του παραλήπτη, του τόπου και του χρόνου γραφής, της ημερομηνίας παραλαβής, του τύπου της αλληλογραφίας κλπ. Ωστόσο, μόνο λίγα νέα ειδικά στοιχεία έχουν εισαχθεί. Για τον αποστολέα και τον παραλήπτη, για παράδειγμα, οι Κατευθυντήριες Οδηγίες εξακολουθούν να συστήνουν τη χρήση γενικών στοιχείων όπως <name> ή <persName> με ιδιότητα type. Αν η εισαγωγή νέων στοιχείων είναι ένα

²² *Digital Archives and Letters in Flanders*, ένα πρότζεκτ στο Centre for Scholarly Editing and Document Studies στο Gent, <http://ctb.kantl.be/project/dalf>

²³ Είναι, ωστόσο, σημαντικό να σημειωθεί ότι η ίδια η SIG Correspondence αναγνωρίζει τον προσανατολισμό του τρέχοντος έργου της και επιδιώκει να διευρύνει τις προοπτικές του. Υπάρχουν και άλλα ερευνητικά πρότζεκτ πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας, όπως αυτά που αναπτύσσει το CELL (Centre for Editing Lives and Letters, University College London), τα οποία δεν προσφέρουν καμία ανοικτή τεκμηρίωση ή πρόσβαση στα TEI αρχεία τους, εμποδίζοντας έτσι κάθε σύγκριση ή μαθητεία στις πρακτικές τους.

²⁴ Έκδοση 2.8.0 (6 Απριλίου 2015) [<https://tei-c.org/Vault/P5/current/doc/tei-p5-doc/readme-2.8.0.html>]. [(Σ.τ.Μ.) Βλ. τώρα τις υπό συνεχή ενημέρωση οδηγίες κωδικοποίησης εδώ: <https://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/HD.html#HD44CD>].

αξιέπαινο πρώτο βήμα για την αναγνώριση των ιδιαίτερων χαρακτήρων της αλληλογραφίας, χρειάζονται να γίνουν περισσότερα βήματα για να υπάρξει μια πιο ελαφριά αλλά ακριβής κωδικοποίηση της αλληλογραφίας, ιδίως όσον αφορά την πρώιμη νεότερη περίοδο.

Στο μοντέλο μας έχουμε περιορίσει το σώμα της επιστολής προκειμένου να ακολουθήσουμε την αυστηρή δομή της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας: <opener> για τις εισαγωγικές φορμουλαϊκές διατυπώσεις (χαιρετισμός), <p> για το κείμενο της επιστολής, <closer> για τις φόρμουλες κλεισίματος (φόρμουλες τιμής και αβροφροσύνης, αναφορά της ημερομηνίας και των υπογραφών), <postscript> για τα υστερόγραφα και <nota> για πρόσθετο υλικό (διεύθυνση, σημειώσεις τέλους κλπ.).

```
<body>
<div type="transcription">
<opener><salute>Mons<hi rend="sup">r</hi> le Chancelier,</salute></opener>
<p xml:id="l6-p1" n="1">Pour ce que je desire que le partaige de mon cousin le marquis de
Rothelin [...] Et vous me ferez service en ce faisant.</p>
<closer>
<salute>Priant Dieu, Mons<hi rend="sup">r</hi> le Chancelier, qu'il vous ayt en sa
garde.</salute>
<dateline>Escript à Valence le <hi rend="sc">ix</hi><hi rend="sup">e</hi> jour d'aoust mil
<hi rend="sc">v<hi rend="sup">c</hi> xxxvi</hi>.</dateline>
<signed>Françoys.</signed><signed>Bochetel.</signed>
</closer>
<enc:nota type="note" desc="note dorsale d'une écriture contemporaine">Le roy pour le
faict du partaige de Mons<hi rend="sup">r</hi> le marquis de Rothelin.</enc:nota>
<enc:nota type="adresse" desc="adresse au dos">À mons<hi rend="sup">r</hi> le
chancellor.</enc:nota>
</div>
</body>
```

Μόνο τα στοιχεία που απαιτούνται για την περιγραφή της δομής της επιστολής επιτρέπονται εδώ. Δεν πρόκειται για ένα νέο πρότυπο, αλλά για μια πρόταση που ενθαρρύνει τη συζήτηση. Τα ζητήματα δεν είναι παγιωμένα και απαιτείται προσαρμοστικότητα, ανάλογα με την κάθε φορά εμπειρία και πρακτική κωδικοποίησης. Οι δικές μας προτάσεις επιλύουν ορισμένα ειδικά ζητήματα, αλλά δεν καλύπτουν ολόκληρο το πεδίο της πρώιμης νεότερης αλληλογραφίας.

10.2.3 Προς μια γενική τεκμηρίωση

Η Ομάδα Ειδικού Ενδιαφέροντος του TEI για την Αλληλογραφία μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πρώτο σημαντικό βήμα στην κατεύθυνση της τόσο αναγκαίας συνεργασίας. Πρώτα απ' όλα, προσπαθεί να συνδέσει μεταξύ τους διάφορα πρότζεκτ που ασχολούνται με αλληλογραφία και να ενθαρρύνει μια γενική και δημόσια συζήτηση μέσω λίστας αποδεκτών και ετήσιων συναντήσεων.²⁵ Οι εργασίες της επικεντρώνονται στην τεκμηρίωση και την εξεύρεση λύσεων

²⁵ Στόχος των Ομάδων Ειδικού Ενδιαφέροντος του TEI (TEI-SIG) είναι πράγματι να δώσουν την ευκαιρία στους χρήστες του TEI με παρόμοια ενδιαφέροντα να συναντηθούν και να ανταλλάξουν ιδέες. Έχουν

σχετικά με την κωδικοποίηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της αλληλογραφίας, γεγονός που με τη σειρά του επιτρέπει στους ερευνητές να εντοπίζουν και να καταγράφουν τα κύρια προβλήματα που αντιμετωπίζουν κατά την έκδοση της αλληλογραφίας. Η Ομάδα δεν προσφέρει άμεσες λύσεις, αν και ένας από τους τελικούς στόχους της είναι να υποβάλει κάποιες προτάσεις κωδικοποίησης στο Συμβούλιο του ΤΕΙ. Σε κάθε περίπτωση, αποτελεί έναν χώρο όπου οι συμμετέχοντες μοιράζονται και συζητούν προτάσεις για θέματα όπως:

- η περιγραφή των μεταδεδομένων (αποστολέας, παραλήπτης κλπ.)·
- το μοντέλο περιεχομένου [content model] του υστερόγραφου²⁶ το ζήτημα των εσωκλειόμενων ή των επισυναπτόμενων, τα οποία αποτελούν μέρος της επιστολής, αλλά είναι γραμμένα σε ξεχωριστό φύλλο και πρέπει, συνεπώς, να διακρίνονται από την επιστολή, αλλά ταυτόχρονα να συνδέονται με αυτήν·
- την κωδικοποίηση των διευθύνσεων.

Προκειμένου να τελεσφορήσει, κάθε πρόταση που μέλλεται να αποτελέσει μέρος του προτύπου είναι σημαντικό να λαμβάνει υπόψη της το ευρύτερο δυνατό σύνολο δεδομένων, καλύπτοντας υλικό από πολλές χρονικές περιόδους, χώρες και συμφραζόμενα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο πρέπει να ζητήσουμε στενότερη συνεργασία μεταξύ του DALF, του WeGa,²⁷ του δικού μας πρότζεκτ και άλλων, ούτως ώστε να δημιουργηθεί ένα μοντέλο όσο το δυνατόν πιο ισχυρό και αποτελεσματικό.

Το είδος της συνεργασίας που εφαρμόζει η κοινότητα EpiDoc, η οποία έχει διατυπώσει συστάσεις για την κωδικοποίηση των επιγραφικών τεκμηρίων, θα μπορούσε να μας εμπνεύσει. Η EpiDoc είναι πράγματι μια εξειδίκευση του ΤΕΙ για αρχαία έγγραφα, επιγραφές και παπύρους, και όλα τα αρχεία της EpiDoc είναι επίσης συμβατά με το ΤΕΙ. Ωστόσο, οι *Κατευθυντήριες Οδηγίες* της²⁸ περιέχουν μόνο εκείνα τα στοιχεία ΤΕΙ που απαιτούνται για αυτόν τον τύπο πρωτογενούς υλικού και έχουν εξειδικευτεί προκειμένου να ανταποκρίνονται στα επιγραφικά συμφραζόμενα. Η EpiDoc είναι συνεπώς, όπως υποστηρίζουν οι ίδιες οι *Κατευθυντήριες Οδηγίες*, ένα συμπλήρωμα και όχι μια αντικατάσταση των *Κατευθυντήριων Οδηγιών* του ΤΕΙ. Θα μπορούσαμε να σχεδιάσουμε παρόμοιες κατευθυντήριες οδηγίες και ένα συναφές σχήμα κωδικοποίησης για την αλληλογραφία.

Η πρώιμη νεότερη αλληλογραφία απαιτεί, ίσως περισσότερο από πολλά άλλα είδη πρωτογενών πηγών, μια σημασιολογική και εξειδικευμένη κωδικοποίηση. Οι ψηφιακές

δημιουργηθεί έντεκα Ομάδες Ειδικού Ενδιαφέροντος: υπολογιστικά διαμεσολαβημένης επικοινωνίας, αλληλογραφίας, εκπαίδευσης, βιβλιοθηκών, χειρογράφων, μουσικής, οντολογιών, φιλολογικών εκδόσεων, ΤΕΙ για γλωσσολόγους, κειμένων και γραφικών και εργαλείων. Καθεμία διαθέτει έναν χώρο wiki, μια λίστα αλληλογραφίας και τη δυνατότητα συνάντησης κατά τη διάρκεια της ετήσιας Συνάντησης των Μελών του ΤΕΙ. [(Σ.τ.Μ.) Στο μεταξύ, ο αριθμός των Ομάδων Ειδικού Ενδιαφέροντος του ΤΕΙ έχει αυξηθεί, μολονότι δεν είναι όλες ενεργές].

²⁶ Μέχρι πρόσφατα, το στοιχείο <postscript> δεν μπορούσε να εισαχθεί πριν από το στοιχείο <closer>, αν και στην πραγματικότητα δεν έχει μια σταθερή θέση. Μπορεί να βρίσκεται μετά από τις υπογραφές, στο ίδιο επίπεδο μέσα στην επιστολή ή ακόμη και πριν από αυτές. Από την έκδοση 2.1.0 αυτό το στοιχείο μπορεί να εισαχθεί οπουδήποτε μέσα στο σώμα, βελτιώνοντας τη σημασιολογική κωδικοποίηση.

²⁷ Carl-Maria-von-Weber-Gesamtausgabe, ό.π.

²⁸ Tom Elliott κ.ά., *EpiDoc Guidelines: Ancient Documents in TEI XML* (Version 8, 2007-2013), <http://www.stoa.org/epidoc/gl/latest>

φιλολογικές εκδόσεις τέτοιων πηγών δεν θα πρέπει να αποτελούν απλώς μεταφορά ενός κειμένου σε ψηφιακό μέσο αλλά πραγματική ανασύσταση του νοήματος του κειμένου. Μόνο με τη σωστή απόδοση δομικών στοιχείων όπως είναι τα ονόματα ή οι φόρμουλες μπορούμε να διατηρήσουμε τη ροή της επιστολής και κατά συνέπεια να παράγουμε μια εικονική αναπαράσταση της σχέσης (ή των σχέσεων) που ενυπάρχει (ενυπάρχουν) στην αλληλογραφία. Για να δοθεί στη συγκεκριμένη δομή νόημα και χρηστικότητα, πρέπει να δημιουργηθεί ένα τεκμηριωμένο σύνολο κατευθυντήριων οδηγιών. Το σχήμα και η τεκμηρίωση που δημιουργήθηκαν στην *École Nationale des Chartes* δεν θα πρέπει να θεωρηθούν τίποτε άλλο παρά μια πρόταση για περαιτέρω ανάπτυξη, ιδίως συνδυάζοντας την τεκμηρίωση που συνοδεύει το πρότζεκτ μας με εκείνες άλλων, όπως το DALF. Χαιρετίζουμε επομένως τη δημιουργία μιας δυναμικής κοινότητας γύρω από την αλληλογραφία, έτσι ώστε να μπορέσουμε να διαμορφώσουμε μια γενική τεκμηρίωση που θα είναι κατάλληλη για την αλληλογραφία όλων των ειδών και όλων των περιόδων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Barbiche, Bernard και Monique Chatenet, *Conseils pour l'édition des textes de l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècle)* (Paris: Inventaire général, 1990).
- Bonnat, Jean-Louis, Mireille Bossis και Hélène Girard, επιμ., *Les correspondances: Problématiques et économie d'un "genre littéraire": Actes du colloque international "Les correspondances", Nantes, 4-7 octobre 1982* (Nantes: Université de Nantes, 1983).
- Elliott, Tom κ.ά., *EpiDoc Guidelines: Ancient documents in TEI XML (Version 8) (2007–2013)*, <http://www.stoa.org/epidoc/gl/latest>
- Franzini, Greta, *A Catalogue of Digital Editions*, https://github.com/gfranzini/digEds_cat/wiki
- Groupe de recherches La civilisation de l'écrit au Moyen Âge, επιμ., *Conseils pour l'édition de textes médiévaux* (Paris: CTHS, 2001).
- Nougaret, Christine και Élisabeth Parinet, *L'édition critique des textes contemporains (XIXe–XXIe siècle)* (Paris: École Nationale des Chartes, 2015).
- Pierazzo, Elena, «Un nouveau module de la TEI pour l'encodage des manuscrits modernes et les éditions génétiques», στο *La génétique des textes et des formes: L'œuvre comme processus*, επιμ. Pierre-Marc De Biasi και Anne Pierrot Herschberg (2016, υπό έκδοση). [(Σ.τ.Μ) Βλ. τώρα Pierre-Marc de Biasi και Anne Herschberg Pierrot, επιμ., *L'Œuvre comme processus*, Paris, CNRS Éditions, 2017].
- Walter, Axel E., *Späthumanismus und Konfessionspolitik im konfessionellen Zeitalter: Die europäische Gelehrtenrepublik um 1600 im Spiegel der Korrespondenzen Georg Michael Lingelsheim* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2004).

Δικτυακοί τόποι

- Carl-Maria-von-Weber-Gesamtausgabe, <http://www.weber-gesamtausgabe.de/de/Index>
- Centre for Editing Lives and Letters (CELL), <http://www.livesandletters.ac.uk>
- Corpus textuels de l'École des chartes, <http://corpus.enc.sorbonne.fr> [(Σ.τ.Μ. Ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη έκδοσή εδώ: <http://web.archive.org/web/20160920232821/http://corpus.enc.sorbonne.fr/>].
- Digital Archives and Letters in Flanders, <http://ctb.kantl.be/project/dalf>
- Élec (Éditions en ligne de l'École des chartes), <http://elec.enc.sorbonne.fr>
- L'ambassade extraordinaire des ducs d'Angoulême, comte de Béthune et abbé de Préaux*, <http://corpus.enc.sorbonne.fr/angouleme> [(Σ.τ.Μ. Ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη έκδοσή εδώ: <http://web.archive.org/web/20180711100425/http://corpus.enc.sorbonne.fr/corpus/angouleme/>].
- La correspondance du chancelier Antoine du Bourg*, <http://elec.enc.sorbonne.fr/dubourg>
- Monastic enlightenment and the Benedictine Republic of letters: The correspondence of the brothers Pez*, http://www.univie.ac.at/monastische_aufklaerung/en/bernhard-and-hieronymus-pez [(Σ.τ.Μ. Ο δικτυακός τόπος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την αρχειοθετημένη έκδοσή εδώ: https://web.archive.org/web/20150801110220/http://www.univie.ac.at/monastische_aufklaerung/cms/].

Relmin: le statut légal des minorités religieuses dans l'espace euro-méditerranée (Ve–XVe siècle), <http://www.cn-telma.fr/relmin/index> [(Σ.τ.Μ. ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός, βλ. την ενημερωμένη εκδοχή του δικτυακού τόπου εδώ: <http://telma.irht.cnrs.fr/outils/relmin/index/>].

TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange, 2016, <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html>

TEI-SIG: Correspondence,
http://wiki.tei-c.org/index.php/SIG:Correspondence#Correspondence_Projects

Telma (Traitement électronique des manuscrits et des archives), <http://www.cn-telma.fr>

The Diplomatic Correspondence of Thomas Bodley, <http://www.livesandletters.ac.uk/bodley/bodley.html>

11. Πέρα από τις παραλλαγές: Μερικά ψηφιακά desiderata για το κριτικό υπόμνημα των αρχαίων ελληνικών και των λατινικών κειμένων

CYNTHIA DAMON

Μετάφραση

Ελένη Πετρίδου

Σύνοψη

Σε αυτό το κεφάλαιο η κλασική φιλόλογος Cynthia Damon αναφέρεται στο κρίσιμο για τις Κλασικές Σπουδές ζήτημα της συμπερίληψης κριτικού υπομνήματος στις ψηφιακές εκδόσεις των κλασικών κειμένων. Η ερευνήτρια περιγράφει αρχικά με λεπτομέρειες τις πολλαπλές λειτουργίες που επιτελεί το κριτικό υπόμνημα στις παραδοσιακές/έντυπες εκδόσεις των κειμένων της Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής γραμματείας, υποστηρίζοντας ότι δεν αποτελεί απλώς ένα τμήμα της έκδοσης στο οποίο αποτίθενται οι απορριπτέες από τον εκδότη ή την εκδότρια παραλλαγές. Σύμφωνα με την Damon, το κριτικό υπόμνημα, προϊόν μιας μακράς φιλολογικής παράδοσης, είναι ένα εξεζητημένο εργαλείο για την κωδικοποίηση όχι μόνο των διαφορετικών γραφών που εντοπίζονται στους διαφορετικούς μάρτυρες του κειμένου, αλλά και της επιστημονικής σκέψης και των φιλολογικών επιχειρημάτων που υποστηρίζουν τις εκδοτικές επιλογές. Ωστόσο, προς το παρόν τουλάχιστον, το πρότυπο κωδικοποίησης ηλεκτρονικών κειμένων του TEI (ενότητα 12) παρέχει τη δυνατότητα παραγωγής κριτικού υπομνήματος για την αντιπαραβολή των διαφορετικών μαρτύρων, χωρίς ωστόσο να επιτρέπει την ταυτόχρονη καταγραφή των επιχειρημάτων και της φιλολογικής παράδοσης που σχετίζεται με τη συμπερίληψη ή απόρριψη των διαφορετικών παραλλαγών. Η ερευνήτρια καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι επείγον το αίτημα να παραχθούν αξιόπιστες ψηφιακές εκδόσεις των κλασικών κειμένων χωρίς αυτές να ξεκινούν από το σημείο μηδέν, αλλά με έναν τρόπο που θα ενσωματώνει τη μακρόχρονη παράδοση της κριτικής των κειμένων στις Κλασικές Σπουδές. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

κριτικό υπόμνημα, κριτικές εκδόσεις, Κλασικές Σπουδές, παραλλαγές, γραφές, κωδικοποίηση, TEI

11.1 Εισαγωγή

Τα κείμενα του αρχαίου κόσμου φτάνουν σε μας μέσω μιας μακράς, περίπλοκης διαδικασίας μετάδοσης από αντίγραφο σε αντίγραφο. Στη μορφή που υπάρχουν τυπωμένα σήμερα αποτελούν στην καλύτερη περίπτωση προσεγγίσεις όσων έγραψε ο αρχαίος συγγραφέας. Μια κριτική έκδοση, η οποία παρουσιάζει το κείμενο συνοδευόμενο από τα στοιχεία που διασώζονται σχετικά με τη διαδικασία μετάδοσής του, καθώς και την ερμηνεία του εκδότη για αυτά, επιτρέπει στον αναγνώστη να υπερβεί μια γενικευμένη προσδοκία λάθους και να διαπιστώσει αν ένα οποιοδήποτε τμήμα κειμένου είναι ασφαλές ή φθαρμένο ή διαμφισβητούμενο ή ανεπαρκώς υποστηριζόμενο από τη χειρόγραφη παράδοση. Κανένα κλασικό κείμενο δεν μπορεί να διαβαστεί

υπεύθυνα χωρίς την κριτική έκδοσή του. Ωστόσο υπάρχουσες ψηφιακές βιβλιοθήκες κλασικών κειμένων συστηματικά αφαιρούν «τα στοιχεία που διασώζονται σχετικά με τη διαδικασία μετάδοσής του, καθώς και την ερμηνεία του εκδότη για αυτά», παρουσιάζοντας μονάχα το κείμενο.¹ Αυτό συντελείται με το απλό τέχνασμα της παράλειψης του κριτικού υπομνήματος.

Αν πρόκειται να επαναφέρουμε το κριτικό υπόμνημα —όπως θα έπρεπε, αν οι ψηφιακές εκδόσεις των κλασικών κειμένων προορίζονται να υπηρετήσουν τις ανάγκες της ακαδημαϊκής έρευνας και αν οι ψηφιακές βιβλιοθήκες πρόκειται να αποτελέσουν τα βασικά αποθετήρια των κλασικών κειμένων— πρέπει να κατανοήσουμε τι είναι το υπόμνημα. Με προβληματίζει η —κατά τη γνώμη μου— υποβάθμιση του υπομνήματος στις *Κατευθυντήριες Οδηγίες για την Κωδικοποίηση και την Ανταλλαγή Ηλεκτρονικών Κειμένων* της Πρωτοβουλίας για την Κωδικοποίηση Κειμένων [Text Encoding Initiative, TEI], οι οποίες έχουν ως σκοπό να υποστηρίξουν την τυποποίηση στις ψηφιακές εκδόσεις. Οι *Οδηγίες* του προτύπου TEI ορίζουν το υπόμνημα ως ένα αποθετήριο παραλλαγών και υποστηρίζουν ότι «οι μεμονωμένες γραφές είναι τα ουσιαστικά στοιχεία σε οποιοδήποτε κριτικό υπόμνημα παραλλαγών».² Για τα κλασικά κείμενα, τουλάχιστον, ένα σωστό κριτικό υπόμνημα δεν είναι απλώς ένα αποθετήριο κειμενικών παραλλαγών: είναι ένα αποθετήριο όλων όσων ο εκδότης ή η εκδότρια κρίνει απαραίτητα προκειμένου ο αναγνώστης ή η αναγνώστρια να κατανοήσει γιατί το κείμενο που διαβάζει έχει αυτήν τη μορφή. Πιο συγκεκριμένα, το υπόμνημα είναι ένα σύνολο σημειώσεων σχεδιασμένων να καλλιεργήσουν στον αναγνώστη ή στην αναγνώστρια μια επίγνωση των ιστορικών και εκδοτικών διαδικασιών που οδήγησαν στο κείμενο που διαβάζει και να του/της προσφέρουν ό,τι χρειάζεται για να αξιολογήσει τις αποφάσεις του εκδότη ή της εκδότριας.³

Ένα μέρος από το περιεχόμενο του υπομνήματος είναι φυσικά οι διαφορετικές γραφές που εντοπίζονται στη χειρόγραφη παράδοση. Αλλά αυτές οι παραλλαγές παράγουν ένα κείμενο μόνο με τη διαμεσολάβηση της θεωρίας του εκδότη σχετικά με το πώς τα χειρόγραφα που τις περιέχουν σχετίζονται μεταξύ τους και με το συγγραφικό πρωτότυπο. Δηλαδή οι λίστες των παραλλαγών πρέπει να γίνονται κατανοητές ως ενσαρκώσεις μιας θεωρίας. Με άλλα λόγια, όταν ο εκδότης καταγράφει στο υπόμνημα ότι τα χειρόγραφα AB έχουν τη γραφή στο κείμενό τους, ενώ τα χειρόγραφα ΓΔΕ και ΖΗ έχουν παραλλαγές, αυτό που επικοινωνεί είναι πιθανότατα το ακόλουθο: «Δεδομένης της θεωρίας μου σχετικά με το πώς τα χειρόγραφα ABΓΔΕΖΗ σχετίζονται μεταξύ τους, η γραφή των AB έχει εγκυρότητα με βάση τη χειρόγραφη παράδοση και στέκεται επαρκώς λογικά και για αυτό τυπώνεται, ενώ οι γραφές των ΓΔΕ και ΖΗ είναι επινοήσεις του γραφέα στο χειρόγραφο από το οποίο κάθε ομάδα χειρογράφων ξεχωριστά προέρχεται και για αυτό δεν χρησιμοποιούνται στη συγκρότηση του κειμένου». Και κάτω από αυτό το μήνυμα υπάρχει μια θεωρία που ορίζει τι είναι «μια γραφή με χειρόγραφη εγκυρότητα»: κατά βάση, μια γραφή που είναι πιθανό να έφτασε σε εμάς μέσω μιας συνεχούς ακολουθίας έγκυρων αντιγράφων αυτού που ο/η συγγραφέας έγραψε κατά την αρχαιότητα και είναι πιθανό για αυτό να είναι έγκυρη και (εξ ορισμού) σωστή.⁴ Αυτά παραείναι πολλά για να γραφτούν με μικρά τυπογραφικά στοιχεία στο

¹ Μερικές ψηφιακές βιβλιοθήκες αρχαίων ελληνικών και λατινικών κειμένων ανοικτής πρόσβασης: <http://pot-pourri.fltr.ucl.ac.be/files/AClassFTP/Textes> (αρχαία ελληνικά και λατινικά) [(Σ.τ.Μ.) ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός]: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman> (αρχαία ελληνικά και λατινικά): <https://www.hs-augsburg.de/~harsch/augustana.html#gr> (αρχαία ελληνικά και λατινικά): <http://latin.packhum.org> (λατινικά). Μερικές βιβλιοθήκες σε συνδρομητική βάση: <http://stephanus.tlg.uci.edu> (*Thesaurus Linguae Graecae*): <http://www.brepolis.net> (*Library of Latin Texts*, σειρά A και B).

² Η ενότητα των *Οδηγιών* του TEI για το κριτικό υπόμνημα είναι διαθέσιμη στο <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/TC.html>, ενότητα 12.1.2, (η έμφαση δική μου).

³ Το θέμα αυτό θίγεται, επίσης, στο κεφάλαιο της Marina Buzzoni στον παρόντα τόμο.

⁴ Γραφές χωρίς χειρόγραφη εγκυρότητα μπορούν να είναι σωστές, αλλά δεν μπορούν να είναι έγκυρες.

κάτω μέρος της σελίδας για κάθε λήμμα, αλλά μια εκδοχή αυτού του συλλογισμού συχνά υπονοείται στις σημειώσεις που καταγράφουν τις παραλλαγές των χειρογράφων. Επιπλέον, για τα περισσότερα κλασικά έργα οι παραλλαγές των χειρογράφων δεν επαρκούν για να συγκροτηθεί το κείμενο. Στην καλύτερη περίπτωση επιτρέπουν να ανασυγκροτήσει κανείς ένα αρχέτυπο. Ωστόσο τα αρχέτυπα είναι συνήθως αιώνες μεταγενέστερα από το συγγραφικό πρωτότυπο, συχνά πολλούς αιώνες μεταγενέστερα.⁵ Καθώς το ένα αντίγραφο διαδεχόταν το άλλο θα πρέπει να εισήχθησαν φθορές στο κείμενο, παρόλο που δεν μπορούμε πια να ανιχνεύσουμε τη διαδικασία με λεπτομέρειες. Η κατάσταση είναι ακόμη χειρότερη όταν η διαδικασία της μετάδοσης που παρήγαγε τα σωζόμενα χειρόγραφα δεν μπορεί να αναπαρασταθεί γενεαλογικά, πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορεί κανείς να ανασυγκροτήσει ένα αρχέτυπο ή να αποφανθεί πειστικά σχετικά με την εγκυρότητα των χειρογράφων. Όταν η παράδοση του κειμένου είναι τέτοια, οι παραλλαγές των χειρογράφων θα είναι ακόμα πιο απομακρυσμένες, χρονικά και πολιτισμικά, από το κείμενο του/της συγγραφέα. Πρέπει να αξιολογηθούν με γνώμονα τα αυτοτελή χαρακτηριστικά τους και πολύ συχνά τα χαρακτηριστικά αυτά δεν επαρκούν για να παραχθεί ένα αποδεκτό κείμενο. Στις περιπτώσεις αυτές οι εκδότες μπορούν να προσφύγουν στη διόρθωση ή να κηρύξουν το κείμενο ανεπανόρθωτα φθαρμένο. Όλα αυτά παρουσιάζονται στο κριτικό υπόμνημα, το οποίο επομένως είναι ένα αποθετήριο όχι των παραλλαγών αλλά της επιχειρηματολογίας (με την καλύτερη έννοια της λέξης) σχετικά με τις παραλλαγές.⁶ Χρειάζεται να βρούμε έναν τρόπο να ενσωματώσουμε τόσο την επιχειρηματολογία όσο και τις παραλλαγές στο ψηφιακό κριτικό υπόμνημα.

11.2. Η επιχειρηματολογία στο υπόμνημα

Θα ξεκινήσω παρουσιάζοντας ένα δείγμα από την γκάμα των ειδών της επιχειρηματολογίας που εντοπίζονται στο κριτικό υπόμνημα ενός κλασικού κειμένου με παραδείγματα από πρόσφατες σημαντικές κριτικές εκδόσεις. Το ποια είδη θα εμφανιστούν σε ένα συγκεκριμένο υπόμνημα και η σχετική συχνότητά τους θα εξαρτηθεί από το «προφίλ» του εκδοτικού οίκου, την εκδοτική πολιτική, την ιστορία της μετάδοσης και τη φύση του υπό έκδοση έργου. Ωστόσο στον σχεδιασμό του ψηφιακού υπομνήματος θα πρέπει να είμαστε έτοιμοι να τα συμπεριλάβουμε όλα και ακόμη περισσότερα.⁷

Αυτό συμβαίνει επειδή μπορεί να αποδειχθεί ότι εισήχθησαν στην παράδοση μέσω της επινόησης και μπορούν να είναι σωστές αν η επινόηση διόρθωσε ένα προηγούμενο λάθος με τέτοιο τρόπο ώστε να επαναφέρει το αρχικό κείμενο.

⁵ Για παράδειγμα, για ένα σημαντικό μέρος των υπέροχων *Satyrice* του Πετρώνιου, έργου που γράφτηκε τον 1ο αιώνα μ.Χ., το αρχέτυπο είναι ένα χειρόγραφο του 15ου αιώνα. Βλ. M. D. Reeve, «Petronius», στο *Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics*, επιμ. L. D. Reynolds (Oxford: Oxford University Press, 1983), σσ. 295–300.

⁶ Το ζήτημα αυτό σχολιάζει αρκετά πειστικά σε γενικές γραμμές ο Hans Walter Gabler στο «Theorizing the Digital Scholarly Edition», *Literature Compass* 7 (2010), 43–56, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-4113.2009.00675.x>· βλ. ειδικά τη σ. 45: «Οι εγγραφές στο υπόμνημα [...] με αυτόν τον τρόπο λειτουργούν ως επιχειρηματολογία για τη συγκρότηση του κειμένου της έκδοσης» και σχετικά με το υπόμνημα ως «έναν λόγο συμπληρωματικό αυτού του κειμένου της έκδοσης». Εδώ προσπάθησα να δώσω κάποιες χρήσιμες ειδικότερες παρατηρήσεις.

⁷ Τα περισσότερα παραδείγματά μου στο πρώτο αυτό μέρος του κεφαλαίου προέρχονται από μία μόνο εκδοτική σειρά, την Oxford Classical Texts, προκειμένου να ελαχιστοποιηθούν οι διαφορετικές μορφές του υπομνήματος εξαιτίας των διαφορετικών «στιλ» που υιοθετούν οι εκδοτικοί οίκοι. Και τα διάλεξα από λατινικά, και όχι αρχαία ελληνικά κείμενα, για να ελαχιστοποιηθούν οι διαφορετικές μορφές λόγω

Η πιο απλή σημείωση καταγράφει παραλλαγές που η κατανομή τους επιτρέπει στον εκδότη να ανασυγκροτήσει το αρχέτυπο και να καταλήξει σε ένα εκτυπώσιμο κείμενο. Σε μια κειμενική παράδοση με τρεις διακλαδώσεις, για παράδειγμα, όπως αυτή του *Epitoma rei militaris* του Vegetius, η συμφωνία των δύο από τις τρεις θα δώσει τη γραφή του αρχέτυπου:

3.9.3 perscribam εβ: de-δ⁸

Εδώ τα ε, β και δ αντιπροσωπεύουν τις κεφαλές των τριών κύριων οικογενειών της παράδοσης. Ο εκδότης, εντοπίζοντας τη συμφωνία των ε και β, τυπώνει *perscribam*. Η παραλλαγή *describam* στο δ είναι επινόηση. Αυτή η σημείωση προσφέρει και μια εξήγηση για τη γραφή στο κείμενο και τεκμήρια για την αξιολόγηση του στέμματος που κατήρτισε ο εκδότης. (Όπως θα φανεί καθώς προχωράμε, η χωρική έκταση των σημειώσεων του υπομνήματος συνήθως περιορίζεται με την παράλειψη όσων μπορούμε να συμπεράνουμε, όπως η επανάληψη του *-scribam* εδώ αυτό αυξάνει σημαντικά το έργο του αναγνώστη.⁹ Οι γραμματοσειρές είναι, επίσης, μέρος του κώδικα: τα όρθια στοιχεία χρησιμοποιούνται για λέξεις που ανήκουν στο κείμενο, τα πλάγια για λέξεις ή σύμβολα που έχει προσθέσει ο εκδότης.)

Αν ένα ανασυγκροτήσιμο αρχέτυπο περιέχει μια μη αποδεκτή γραφή, ο εκδότης μπορεί να θελήσει να εξηγήσει γιατί την έχει αγνοήσει και/ή τι έχει βάλει στη θέση της. Έτσι, και πάλι από τον Vegetius:

1.4.1 imbibuntur δ: imbuu- εβ, *vix latine* (cf. TLL 427.56–60)

Το αρχέτυπο ήταν η πηγή του *imbuuntur* των χειρογράφων ε και β, αλλά αποδίδει αμφιλεγόμενα λατινικά που μπορούν να συγκριθούν μόνο με άλλα αμφισβητήσιμα χωρία καταγεγραμμένα στο έργο αναφοράς το οποίο παρατίθεται στη σημείωση, δηλαδή το TLL.¹⁰ Η γραφή στο δ, *imbibuntur*, που ο εκδότης τυπώνει, είναι κάποιου είδους επινόηση, ωστόσο σε αποδεκτά λατινικά. Ο εκδότης του Vegetius δεν αιτιολογεί την προτιμώμενη γραφή εδώ παρά μόνο δείχνοντας την επιχειρηματολογία εναντίον του *imbuuntur*.

γλώσσας. (Στα παραδείγματα υπάρχει μια όσο το δυνατό περιορισμένη χρήση της λατινικής γλώσσας, εφόσον το κριτικό υπόμνημα των κλασικών κειμένων παραδοσιακά παρουσιάζεται γραμμένο στα λατινικά, αλλά προσπάθησα να δείξω την επιχειρηματολογία κάθε παραδείγματος ανεξάρτητα από τη γλώσσα του κειμένου και του υπομνήματος.) Οι διαφορετικές μορφές που οφείλονται στο στίλ που υιοθετεί ο κάθε εκδοτικός οίκος παρουσιάζονται στη συζήτηση των υπομνημάτων για το *Amores* 1.13.1 του Οβιδίου.

⁸ *Vegetius, Epitoma rei militaris* (Oxford Classical Texts), επιμ. M. D. Reeve (Oxford: Oxford University Press, 2004). Αυτό το κείμενο της ύστερης αρχαιότητας είναι ασυνήθιστα καλοδιατηρημένο στη χειρόγραφη παράδοση, έτσι που ο εκδότης μπορεί να πει ότι «τουλάχιστον ένας από τους ανακατασκευασμένους μάρτυρες σχεδόν πάντοτε περιλαμβάνει μια αποδεκτή γραφή» και «φαίνεται [...] απίθανο η παράδοση να πηγάζει από ένα αρχέτυπο πιο πρόσφατο από ένα αντίγραφο που ο ίδιος ο Vegetius έθεσε σε κυκλοφορία» (σ. xlviii).

⁹ Όπως επίσης συμβαίνει με την υπόθεση του Reeve ότι ο αναγνώστης θα αναγνωρίσει το «*per*» στο «*perscribam*» ως προθετικό πρόθημα και θα συμπεράνει ότι το «*de*» έχει την ίδια λειτουργία. Δηλαδή υποθέτει ότι ο αναγνώστης θα συμπληρώσει το «*scribam*» μετά το *de* και όχι την ακολουθία γραμμάτων που υπάρχει μετά το «*e*» του *perscribam*. Η υποκείμενη αυτή τακτική δηλώνεται σε γενικές γραμμές στην εισαγωγή: «Υποθέτω ότι ο αναγνώστης γνωρίζει σε κάποιο βαθμό λατινικά και αναμένει ότι ο αντιγραφέας [...] έχει γράψει μια λατινική λέξη [...] όχι κάποιο τερατούργημα» (σ. xlii).

¹⁰ Το TLL είναι το *Thesaurus linguae latinae* [Θησαυρός της Λατινικής Γλώσσας], ένα εν εξελίξει σημαντικό πρότζεκτ κατάρτισης λατινικού λεξικού διαθέσιμο έντυπα και διαδικτυακά με συνδρομή στο <http://www.degruyter.com>

Ωστόσο, μπορεί κανείς να βρει σημειώσεις με ρητή δικαιολόγηση, όπως αυτή στο σχετικά καινούριο βιβλίο της σειράς OCT [Oxford Classical Texts] των *Μεταμορφώσεων* του Απουλήιου:

4.2.3 *proprio F, corr. AU*¹¹

Τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται εδώ πληροφορούν τον αναγνώστη ότι η λέξη στο κείμενο στο 4.2.3 που θυμίζει περισσότερο το *proprio*, δηλαδή το *proripio*, εμφανίζεται ανορθόγραφη στο χειρόγραφο F, το οποίο είναι το αρχέτυπο της παράδοσης, αλλά σωστά ορθογραφημένη σε δύο απογόνους του F. Κατά πάσα πιθανότητα η διόρθωση έγινε ανεξάρτητα στο χειρόγραφο A και στο χειρόγραφο U, εφόσον δεν εμφανίζεται σε άλλους απογόνους του χειρογράφου από το οποίο και τα δυο προέρχονται στη γενιά που βρίσκεται μεταξύ αυτών και του F. Το «*corr.*» που σημειώνει ο εκδότης, δηλαδή *correxerunt*, εξηγεί τη γένεση αυτή της γραφής του κειμένου. Ωστόσο, μπορεί επίσης να οδηγήσει τον αναγνώστη να αμφισβητήσει την εξήγηση του εκδότη. Αν, για παράδειγμα, κάποιος νιώθει ότι το *proripio* δεν είναι μια αποδεκτή διόρθωση του *proprio*, και μάλιστα μια διόρθωση που θα μπορούσε να έχει γίνει δύο φορές, ίσως αρχίσει να αναζητά μια άλλη εξήγηση.

Ένα πολύ συνηθισμένο είδος σημειώσεων που απαιτεί σημαντική πνευματική προσπάθεια από τη μεριά του αναγνώστη εμφανίζεται όταν σε μια παράδοση δύο κλάδων, καθένας από τους δύο διασώζει μια ερμηνεύσιμη γραφή από το αρχέτυπο. Οι δύο κλάδοι θεωρητικά έχουν ίση εγκυρότητα. Επομένως πώς επιλέγει ο εκδότης; Δείτε την παρακάτω σημείωση από το *Res rustica* του Columella της σειράς OCT:

1. pr. 7 *relinquendique SA: retin-R*¹²

Εδώ το χειρόγραφο SA και το R αντιπροσωπεύουν τους δύο κλάδους. Τόσο το *relinquendique* όσο και το *retinendique* ταιριάζουν στα συμφραζόμενα που αφορούν την έντιμη απόκτηση πλούτου. Το ερώτημα είναι, αφότου αποκτηθεί ο πλούτος, το επόμενο βήμα είναι να τον κληροδοτήσει στους απογόνους του, όπως θα ήταν το νόημα του *relinquendique*, ή να τον κρατήσει για τον εαυτό του, με το *retinendique*; Εδώ ο εκδότης τυπώνει τη γραφή που είναι λιγότερο πιθανό να προέκυψε από την άλλη (ή από κάποιο κοινό πρότυπο) ως επινόηση, το *relinquendique*. Καμία εξήγηση δεν δίνεται ούτε χρειάζεται, καθώς θεωρείται δεδομένο ότι ο αναγνώστης κατανοεί την αρχή της *lectio difficilior*.¹³ Το *retinendique* απλοποιεί τη φράση, εφόσον δεν απαιτεί να εννοήσει κανείς ένα έμμεσο αντικείμενο, όπως συμβαίνει με το *relinquendique*.

Παρόμοιες δυσκολίες εμφανίζει ένα σχετικό σενάριο στο οποίο από μια παράδοση δύο κλάδων ο ένας διασώζει μια σωστή γραφή από το αρχέτυπο, ενώ ο άλλος παρεκκλίνει, ωστόσο ένα ή περισσότερα από τα συμπεριλαμβανόμενα στον κλάδο χειρόγραφα επαναφέρουν τη σωστή γραφή. Μπορούμε να δούμε μια τέτοια περίπτωση σε μια σημείωση που αφορά τα *Saturnalia* του Macrobius, όπου οι δύο οικογένειες χειρογράφων έχουν ως κεφαλές το χειρόγραφο α και το χειρόγραφο β:

¹¹ *Apulei Metamorphoseon libri XI* (Oxford Classical Texts), επιμ. M. Zimmerman (Oxford: Oxford University Press, 2012). Το χειρόγραφο που είναι η πηγή για όλα τα σωζόμενα χειρόγραφα, το F, επίσης σώζεται, αλλά διαβάζεται δύσκολα και είναι κατεστραμμένο σε κάποια σημεία, οπότε τα χειρόγραφα που προέρχονται από αυτό μερικές φορές χρησιμοποιούνται ως μάρτυρες για τη συγκρότηση του κειμένου.

¹² *L. Iuni Moderati Columellae Res Rustica: Incerti auctoris Liber de arboribus* (Oxford Classical Texts), επιμ. R. H. Rodgers (Oxford: Oxford University Press, 2010).

¹³ Πληρέστερα, *lectio difficilior lectio potior*, ένας εμπειρικός κανόνας που επιβάλλει ότι από δύο γραφές με ίση χειρόγραφη εγκυρότητα η πιο δύσκολη θα προτιμηθεί, με το σκεπτικό ότι είναι πιθανότερο να είναι αυθεντική ή μάλλον λιγότερο πιθανό να έχει προκύψει από επινόηση του αντιγραφέα.

3.10.6 docte] te β (recte V)¹⁴

Η λέξη πριν την ορθογώνια αγκύλη, το *docte*, είναι αυτή που τυπώνει ο εκδότης. Η σημείωση δηλώνει με σαφήνεια ότι το χειρόγραφο β περιλαμβάνει τη γραφή *te* και καθώς γνωρίζουμε – αν έχουμε διαβάσει την εισαγωγή του εκδότη – ότι η παράδοση έχει δύο κλάδους, συμπεραίνουμε ότι *docte* είναι η γραφή που παραδίδει το χειρόγραφο α. Το χειρόγραφο β περιλαμβάνει τη φθαρμένη γραφή *te*, η οποία δεν βγάζει απολύτως κανένα νόημα σε σχέση με το κείμενο. Ωστόσο, η φράση «*recte V*» που σημαίνει «το V αποδίδει τη σωστή γραφή» μας λέει ότι ο αντιγραφείας του V, που είναι απόγονος του β, έχει αποκαταστήσει το *docte*, είτε βάσει εικασίας είτε μέσω επαφής με την οικογένεια του χειρογράφου α. Αυτές οι δύο εξηγήσεις έχουν πολύ διαφορετικές συνέπειες για την ιστορία της μετάδοσης του κειμένου και έτσι η σημείωση είναι ένα αποδεικτικό στοιχείο απαραίτητο για να αξιολογήσουμε την περιγραφή του τρόπου μετάδοσης από τον εκδότη.

Μια διαφορετικού τύπου πρόκληση προκύπτει για τον αναγνώστη όταν μια παραλλαγή που πρέπει να καταχωριστεί προέρχεται από μια εξωτερική πηγή. Έτσι, ο εκδότης των *Saturnalia* μας πληροφορεί ότι ο Macrobius και ο Aulus Gellius παραθέτουν την περιφρηματική χρήση του Καίσαρα να αποφεύγονται οι ασυνήθιστες λέξεις «όπως κανείς θα απέφευγε έναν σκόπελο» χρησιμοποιώντας ο καθένας διαφορετικό όρο για το «ασυνήθιστη»:

1.5.2 infrequens] inauditum Gell.

Αυτή η σημείωση μας λέει ότι το αρχέτυπο της παράδοσης του Macrobius παραδίδει τη λέξη *infrequens*, αλλά επιπλέον και ότι αυτή η γραφή ίσως να μην είναι σωστή.

Μερικές σημειώσεις περιέχουν επιχειρήματα σχετικά με ζητήματα ερμηνείας. Πρόκειται προφανώς για μια κατηγορία εξαιρετικά επεκτάσιμη, που είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος της αποκλεισμένη από το υπόμνημα. Όχι όμως πάντοτε, και για αυτό θα πρέπει να είμαστε ευγνώμονες.

Μια σημείωση που εξηγεί αποτελεσματικά τη σύνταξη ενός δύσκολου χωρίου μπορεί να μας γλιτώσει από πολύ προβληματισμό, όπως αυτή η σημείωση από την έκδοση του Columella στη σειρά OCT:

1. pr. 17 ut enim [...] uisos] *oratio obliqua* ἀνακολούθως (cf. Varr. Rust. 2. pr. 1 maiores [...])
praeponabant [...] ut ruri enim [...] *desidiosiores putabant*)

Αναγνωρίζοντας τη δομή ως πλάγιο λόγο που διατυπώνεται ελλειπτικά («*oratio obliqua* ἀνακολούθως») και παρέχοντας ένα παράλληλο χωρίο όπου μπορεί κανείς να εντοπίσει το *putabant*, το είδος του ρήματος εξάρτησης που φαίνεται να υπονοείται εδώ, ο εκδότης μάς επιτρέπει να συνεχίσουμε ανενόχλητοι την ανάγνωση – εκτός αν νιώθουμε ότι θα ήταν τελικά καλύτερο να συμπληρώσει κανείς το *putabant* ή κάτι παρόμοιο μέσα στο κείμενο.

Μια άλλη περίπτωση στην οποία μπορεί να φανεί ότι μια ερμηνεία αξίζει να αναφερθεί στο υπόμνημα είναι όταν η αρχαία φιλολογική παράδοση επηρεάζει το κείμενο. Για παράδειγμα, στην *Αινειάδα* του Βιργιλίου, σε μια περιγραφή που παρουσιάζεται στο κείμενο ως μέρος της ομιλίας ενός χαρακτήρα, ο εκδότης σημειώνει ότι ο αρχαίος γραμματικός Σέροβιος γνώριζε μια αντιτιθέμενη ερμηνεία η οποία θεωρούσε την περιγραφή ως λόγια του αφηγητή:

¹⁴ *Macrobius Ambrosii Theodosii Saturnalia* (Oxford Classical Texts), επιμ. Robert A. Kaster (Oxford: Oxford University Press, 2011).

6.573 “*tunc [...] portae [...] alii hoc a poeta dictum volunt [...] alii continuant narrationem*”
*Serv.*¹⁵

Μια σειρά λέξεων που ξεκινά από το *tunc* και φτάνει έως το *portae*, λέει ο Σέρβιος, αποδίδεται από κάποιους ειδικούς στον ποιητή, από άλλους στον χαρακτήρα της αφήγησης· ο εκδότης ακολουθεί τη δεύτερη ομάδα. Αυτή η σημείωση περιλαμβάνει μια παραλλαγή —ο Σέρβιος διαβάζει *tunc* εκεί όπου τα χειρόγραφα που χρησιμοποιούνται για να συγκροτηθεί το κείμενο δίνουν *tum*— αλλά η παραλλαγή δεν είναι το ζήτημα.¹⁶ Ο εκδότης προτρέπει τον αναγνώστη να αξιολογήσει την απόφασή του να αντιμετωπίσει το κείμενο ως ομιλία χαρακτήρα. Αυτού του είδους η πρόκληση είναι παρούσα κάθε φορά που ο εκδότης περιλαμβάνει ερμηνευτικά βοηθήματα, είτε είναι αρχαία είτε σύγχρονα.

Η αξίωση της προσοχής του αναγνώστη είναι ακόμη πιο πειστική όταν ο εκδότης σημειώνει ότι το κείμενο του αρχτύπου είναι αποδεκτό αλλά, παρ’ όλα αυτά, ύποπτο για κάποιο λόγο. Ένας εκδότης διαθέτει μια ποικιλία συμβόλων από τα οποία μπορεί να διαλέξει. Μπορεί κανείς να εκφράσει απλώς αμφιβολία. Έτσι, σε ένα χωρίο από τις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου όπου η γραφή που μεταδίδει η παράδοση είναι άψογη σε μορφή και σύνταξη, αλλά συγκρούεται με τα συμφραζόμενά της, ο εκδότης στρέφει την προσοχή του αναγνώστη στο χωρίο με την ακόλουθη σύντομη σημείωση:

8.262 *mitis habebatur suspectum*¹⁷

Ο αναγνώστης ή η αναγνώστρια θα εντοπίσει το *mitis habebatur* στο κείμενο και θα συναγάγει ότι παραδίδεται από τα χειρόγραφα, αλλά καλείται από τον εκδότη να το δει με καχυποψία.

Όπου είναι δυνατό και ταιριάζει, ο καχύποπτος εκδότης μπορεί να προτείνει μια εναλλακτική που είτε εντοπίζεται στα χειρόγραφα είτε αποτελεί πρόταση ενός σύγχρονου μελετητή. Αυτός είναι ο σκοπός μιας σημείωσης όπως η ακόλουθη από τις *Μεταμορφώσεις*, η οποία μας πληροφορεί ότι ένα ή περισσότερα χειρόγραφα του 13ου αι., που εδώ συμβολίζονται με το siglum χ, περιλαμβάνουν τη γραφή *faciat* στο σημείο όπου τα χειρόγραφα που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη συγκρότηση του κειμένου παραδίδουν τη γραφή *capiat*:

9.749 *capiat] faciat (cf. 1.469) χ, fort. recte*¹⁸

Από αυτήν τη σύντομη επισημείωση γίνεται κατανοητό ότι ο εκδότης προσπαθούσε να βρει έναν τρόπο να βελτιώσει το *capiat* του κειμένου και τον βρήκε σε ένα μέρος που υπό φυσιολογικές συνθήκες δεν θα επικαλούνταν. Εδώ παραπέμπει σε αυτό με βάση και ένα παράλληλο προηγούμενο χωρίο του ποιήματος (1.469) και το δηλώνει με το «*fort. recte*» που σημαίνει «ίσως σωστά», ότι δηλαδή ίσως η επινόηση στο χ να επαναφέρει αυτό που ο Οβίδιος εξαρχής έγραψε.

Μια λέξη μπορεί επίσης να επισημανθεί ως ύποπτη όταν καταγράφεται μια σειρά από απόπειρες να αποκατασταθεί, ακόμη κι αν ο εκδότης δεν αποδέχεται καμία από αυτές. Έτσι για

¹⁵ P. Vergili Maronis Opera, επιμ. M. Geymonat, 2η έκδοση (Rome: Edizioni di storia e letteratura, 2008).

¹⁶ Ακόμη περισσότερο περιπλέκει την κατάσταση το γεγονός ότι το λήμμα για τη σημείωση (*tum demum horrissono stridentes cardine sacrae/panduntur portae*) ξεκινά στη γραμμή 573 (*tunc/tum*), αλλά φτάνει μέχρι τη γραμμή 574 (*portae*) και έτσι αλληλοεπικαλύπτεται με τις επόμενες σημειώσεις για το *stridentes* και το *sacrae*. Τα ζητήματα που προκύπτουν από τα πολυλεκτικά λήμματα θα χρειαστούν ιδιαίτερη προσοχή όταν το υπόμνημα λάβει ψηφιακή μορφή.

¹⁷ P. Ovidi Nasonis Metamorphoses (Oxford Classical Texts), επιμ. Richard J. Tarrant (Oxford: Oxford University Press, 2004).

¹⁸ Η σημασία του siglum χ ορίζεται στην εισαγωγή της έκδοσης (σ. xlvj).

την προβληματική λέξη *reluctabant* που περιλαμβάνεται στην περιγραφή ενός κουρελή και βρόμικου ληστή στις *Μεταμορφώσεις* του Απουλήιου καταγράφεται η ακόλουθη σημείωση στην έκδοση της σειράς OCT:

7.5.3 *reluctabant F, def. Armini1 (notione relucendi), aliter Helm ("i. q. specie discrepabant") aliter Hijmans3 ("were having a wrestling match"): relucebant uel relucitabant Gruterus*

Ο εκδότης τυπώνει τη γραφή του χειρογράφου F, αλλά το γεγονός ότι τρεις μελετητές την εξηγούν διαφορετικά (*aliter*), ενώ ένας τέταρτος προτείνει δύο διαφορετικές διορθώσεις για αυτή (*uel*), αφήνει στον αναγνώστη πολλά περιθώρια να αμφιβάλλει για την αξιοπιστία του κειμένου εδώ.

Ο εκδότης μπορεί επίσης να θέλει να κάνει μια εντελώς δική του πρόταση. Έτσι, στον Vegetius, όπου το αρχέτυπο και το κείμενο περιλαμβάνουν τη γραφή *duritia*, ο αναγνώστης προειδοποιείται για τη μετρική της παραδοξότητα από την πρόταση του εκδότη να υποκατασταθεί με μία συνώνυμη:

1.6.4 *an duritate ob numeros?*

Το *duritate*, εξηγεί η σημείωση, αποδίδει έναν πιο ομαλό ρυθμό της πρόζας.

Η ο εκδότης μπορεί να προτείνει ότι το κείμενο θα ήταν καλύτερο χωρίς το τμήμα που παραβιάζει τους κανόνες. Όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση που το τμήμα αυτό έχει παρεμφερήσει στην παράδοση του κειμένου από κάποια πηγή όπως ένα σχόλιο στο περιθώριο. Έτσι, η σημείωση στο *Μεταμορφώσεις* 9.749 που σχολιάσαμε πριν λίγο στην πραγματικότητα ξεκινά με την ακόλουθη προειδοποίηση:

9.749 *del. Heinsius*

Εκτός από τα κειμενικά προβλήματα της, από τα οποία το *capiat* είναι μόνο ένα, η αράδα αυτή είναι ένας κοινότοπος και αυτοτελής αφορισμός, κι έτσι εξοβελίστηκε (*del.*) από έναν σπουδαίο εκδότη του Οβιδίου κατά την Αναγέννηση, τον Nicolaas Heinsius. Οι αναγνώστες θα πρέπει να είναι προσεκτικοί, λέει ο εκδότης, στο να την υιοθετήσουν ως *αυθεντικό* κείμενο του Οβιδίου.

Θα μπορούσα να συνεχίσω παρουσιάζοντας σημειώσεις που εξηγούν σημαντικές διορθώσεις στο παραδομένο κείμενο ή σημειώσεις που επισημαίνουν με ένα κενό ή έναν σταυρό ότι ο εκδότης έχει παραιτηθεί από την αποκατάσταση του κειμένου ή σημειώσεις σχετικές με τη στίξη ή την ορθογραφία ή δυσανάγνωστους κώδικες ή ακόμη με σημειώσεις που φιλοξενούν άλλα ζητήματα τα οποία θέτουν οι εκδότες στο κριτικό υπόμνημα, αλλά τα παραπάνω παραδείγματα αρκούν, νομίζω, για να δείξουν ότι το υπόμνημα των κλασικών κειμένων είναι πολύ περισσότερα από ένα αποθετήριο παραλλαγών. Οι σημειώσεις του συγκροτούν μια ιδιαίτερος ανεπτυγμένη μορφή φιλολογικής επιχειρηματολογίας.

11.3 Αποκωδικοποιώντας το υπόμνημα

Η μορφή του ίσως είναι πράγματι τόσο ανεπτυγμένη που δεν μπορεί να μεταφερθεί εύκολα στο νέο μέσο. Οι σημειώσεις του υπομνήματος δεν μπορούν απλώς να διαβαστούν· πρέπει να αποκωδικοποιηθούν, όχι μόνο με την ανάλυση των συντομογραφιών και τη συμπλήρωση των παραλείψεων, αλλά συχνά, επίσης, με τη βοήθεια εννοιών και θεωριών που παρουσιάζονται αλλού στην έκδοση ή στη φιλολογική βιβλιογραφία. Για παράδειγμα, σε παραδόσεις όπου οι σχέσεις μεταξύ των χειρογράφων είναι κατά βάση γενεαλογικές, το στέμμα που χαρτογραφεί

αυτές τις σχέσεις είναι ένα απαραίτητο κλειδί για τη σημασία πολλών από τις σημειώσεις του υπομνήματος.

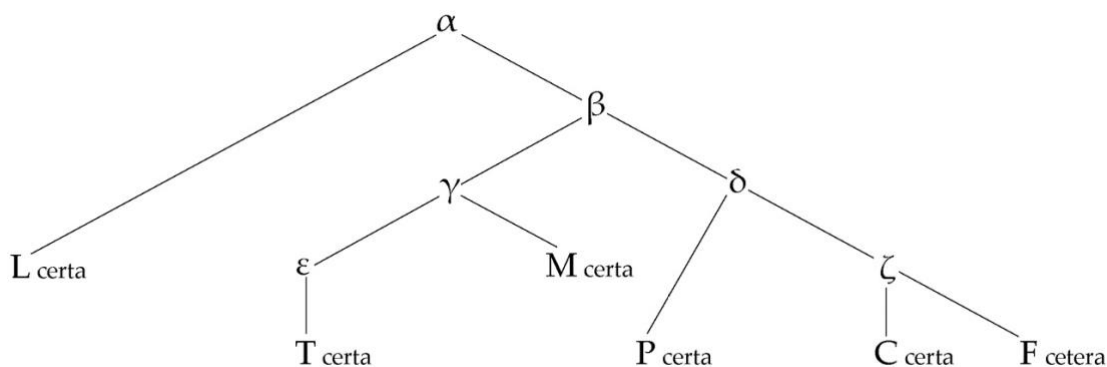
Οι ερμηνευτικές συνέπειες που προκύπτουν όταν ένα κειμενικό τμήμα στο υπόμνημα αποκωδικοποιείται σωστά με τη βοήθεια του στέμματος είναι εμφανείς στο ακόλουθο παράδειγμα, που αντλείται από την έκδοση της αλληλογραφίας του Sidonius Apollinaris από τον Loyen στη σειρά Budé. Ο Sidonius Apollinaris ήταν ένας επίσκοπος του 5ου αιώνα από τη Γαλατία.¹⁹ Το χωρίο προέρχεται από το ημερολόγιο ταξιδιού του Sidonius όπου περιγράφει τη Ραβέννα. Δίνω τη μετάφραση του Loyen:

Ep. 1.5.5 *insuper oppidum duplex pars interluit Padi, cetera pars alluit.*

“En outre la cité elle-même est coupée en deux par un bras du Pô, tandis que le reste de ses eaux la baigne”.

cetera F: certa cett. codd.

Η Ραβέννα είναι μια πόλη με δύο μέρη, μας λέει ο Sidonius (*oppidum duplex*), καθώς ένα παρακλάδι του ποταμού Πάδου τη διαπερνά (*interluit*), χωρίζοντάς τη στα δύο. Στη συνέχεια προσθέτει κάτι ακόμη για το ποτάμι το οποίο κυλά όχι μόνο ανάμεσα (*interluit*) αλλά επίσης κατά μήκος (*alluit*). Το υπόμνημα καταγράφει τις παραλλαγές των χειρογράφων ως εξής: ένα χειρόγραφο ονομαζόμενο F παραδίδει τη γραφή *cetera*, τα υπόλοιπα τη γραφή *certa*. Τι σημαίνει, όμως, όταν ο Loyen τυπώνει το *cetera* του F στο κείμενο; (Οι παλιότεροι εκδότες είτε τύπωναν το *certa* είτε σημείωναν το χωρίο ως ανεπανόρθωτα φθαρμένο.²⁰) Δεν πρόκειται για μια απλή επιλογή μεταξύ των γραφών των χειρογράφων. Ένα στέμμα για αυτό το κείμενο δίνεται στην Εικόνα 11.1 παρακάτω. (Όπως παραδοσιακά συμβαίνει με τα στέμματα, τα κεφαλαία γράμματα συμβολίζουν τα υπαρκτά χειρόγραφα, ενώ τα ελληνικά γράμματα αντιπροσωπεύουν χαμένα χειρόγραφα που η ύπαρξή τους συνάγεται από την παρουσία κοινών λαθών στους απογόνους τους.)

Εικόνα 11.1 Στέμμα για το Epistles του Sidonius, 1.5.5. [από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέα].

Η πρωιμότερη ανακτήσιμη φάση του κειμένου αντιπροσωπεύεται από το α, το αρχέτυπο, του οποίου οι γραφές πέρασαν στο L και στο β, το οποίο με τη σειρά του κληροδότησε τις γραφές του

¹⁹ Sidoine Apollinaire, *Poèmes et lettres*, επιμ. André Loyen, 3 τ. (Paris: Belles Lettres, 1960–1970).

²⁰ *Certa* τυπώνεται στο C. Sollius Apollinaris Sidonius, επιμ. Paul Mohr (Leipzig: Teubner, 1895): *tcerta* στο Gai Solii Apollinaris Sidonii Epistulae et carmina, επιμ. Christian Lütjohann (Berlin: Weidmann, 1887). Ο Franz Dolveck την περίοδο αυτή επανεξετάζει το στέμμα για την παράδοση του κειμένου.

στο γ και στο δ και πάει λέγοντας. Η βασική αρχή είναι ότι οι γραφές, για παράδειγμα, στο δ, είναι ουσιαστικά αυτές του α, μαζί με τις επινοήσεις που εισήχθησαν κατά τη διαδικασία της αντιγραφής. Οι επινοήσεις γίνονται αντιληπτές όταν ανεξάρτητα αντίγραφα ενός προτύπου διαφέρουν μεταξύ τους. Η δουλειά του εκδότη είναι, πρώτα-πρώτα, να αναγνωρίσει τις επινοήσεις που λαμβάνουν χώρα σε κάθε στάδιο της μετάδοσης του κειμένου και να φτάσει πίσω στη γραφή του αρχέτυπου. Αυτό που μας λέει το στέμμα είναι ότι οι γραφές που φτάνουν στο F από το α έχουν επιτυχώς μεταδοθεί μέσω των β, δ και ζ. Για το χωρίο μας θα έπρεπε τα πράγματα να έχουν ως εξής: το α είχε τη γραφή *cetera*, το β την αντέγραψε σωστά και το L έκανε ένα λάθος, γράφοντας *certa*. Στη συνέχεια το δ αντέγραψε το *cetera* σωστά και το γ, που είναι η πηγή των T και M, έκανε ένα λάθος, γράφοντας *certa*. Μετά το ζ το αντέγραψε σωστά και το P έκανε ένα λάθος, γράφοντας *certa*. Και τελικά το F το αντέγραψε σωστά και το C έκανε ένα λάθος, γράφοντας *certa*. Η υπόθεση ότι τέσσερις αντιγραφείς ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον έκαναν το ίδιο ακριβώς λάθος αντιγράφοντας είναι εξαιρετικά απίθανη. Για τον λόγο αυτόν, η γραφή στο F είναι πιθανότατα η επινόηση. Δηλαδή, αν και βρίσκεται στα χειρόγραφα, δεν έχει χειρόγραφη εγκυρότητα. Επομένως όταν ο Loyen την τυπώνει δηλώνει ότι το αρχέτυπο ήταν φθαρμένο και ότι αυτή η επινόηση των αντιγραφέων είναι η καλύτερη διαθέσιμη επιδιόρθωση. Η όλη επιχειρηματολογία υπονοείται στην απλή καταγραφή στο υπόμνημα «*cetera F : certa cett. codd.*» όμως θα πρέπει κανείς να την αποκωδικοποιήσει σωστά.

Χρειάζεται σκληρή δουλειά για να αποσπάσει κανείς την επιχειρηματολογία από τις σύντομες και κρυπτικές σημειώσεις που συγκροτούν ένα τυπικό κριτικό υπόμνημα. Όμως χωρίς το υπόμνημα το κείμενο είναι μια παραπλανητικά λεία και ικανοποιητική επιφάνεια. Χρειαζόμαστε τόσο τις παραλλαγές όσο και την επιχειρηματολογία που τις καθιστά ερμηνεύσιμες. Αν ένα ψηφιακό υπόμνημα μπορεί να παράσχει κάτι πιο φιλικό προς τον χρήστη από την παραδοσιακή έντυπη μορφή του υπομνήματος, τόσο το καλύτερο για το μέλλον των κειμενικών σπουδών.

Κατά την άποψή μου, η ανάγκη είναι επείγουσα. Προς το παρόν κάποιος που θέλει ένα κριτικό υπόμνημα μπορεί να ανατρέξει στον έντυπο τόμο — εφόσον υπάρχει συνοδευόμενος από ικανοποιητικό *apparatus criticus* και είναι, βεβαίως, προσβάσιμος. Όμως μια γενιά μετά, όταν η χρήση των κειμένων που είναι διαθέσιμα στο διαδίκτυο θα έχει γίνει ο κανόνας, οι αναγνώστες ούτε θα το θεωρούν φυσικό ούτε θα θέλουν να ανατρέξουν στον έντυπο τόμο. Και η ψηφιακή βιβλιοθήκη που θα έχει εξοπλίσει τα κείμενά της με κάποιου είδους κριτικό υπόμνημα θα είναι η μόνη πηγή που θα τους παρέχει ένα πλήρως ικανοποιητικό κείμενο. Πίσω στο 2000, ο Michael Reeve, ένας διακεκριμένος κριτικός του κειμένου, παρατήρησε ότι «Μέχρι να μπορεί να αποκατασταθεί το υπόμνημα, υπάρχει ο κίνδυνος τα ηλεκτρονικά κείμενα να θεωρούνται περισσότερο αξιόπιστα απ' όσο αξίζει να θεωρείται ένα οποιοδήποτε κείμενο ακόμα κι όταν έχει αναπαραχθεί με απόλυτη ακρίβεια».²¹ Αυτό που χρειάζονται οι αναγνώστες είναι μια ψηφιακή έκδοση που όχι μόνο τους δίνει πρόσβαση σε κάποια ακολουθία λέξεων, αλλά τους επιτρέπει, επίσης, να καταλάβουν γιατί η ακολουθία αυτή περιλαμβάνει αυτές ακριβώς τις λέξεις και σε αυτήν ακριβώς τη σειρά.²² Στο υπόλοιπο αυτού του κεφαλαίου διατυπώνονται κάποιες σκέψεις σχετικά με το πώς μπορεί κάτι τέτοιο να επιτευχθεί.

²¹ M. D. Reeve, «Cuius in usum? Recent and Future Editing», *Journal of Roman Studies*, 90 (2000), 196–206 (σ. 200).

²² Είμαι ευγνώμων στον Bob Kaster για αυτήν τη σαφή διατύπωση του στόχου μιας κριτικής έκδοσης.

11.4 Από πού να ξεκινήσουμε;

Σε μια προκλητική παρέμβαση που δημοσιεύτηκε το 2012 ο Paolo Monella διερωτάται γιατί οι κλασικοί φιλόλογοι άργησαν τόσο να ξεκινήσουν να ασχολούνται με τη δημιουργία ψηφιακών κριτικών εκδόσεων για τα έργα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας.²³ Η απάντηση που προτείνει μου φαίνεται σε μεγάλο βαθμό εύστοχη. Η αξία, λέει, που οι κλασικοί φιλόλογοι αποδίδουν στα τεκμήρια που παραδίδουν τα κείμενα είναι περιορισμένη και περισσότερο πραγματιστική παρά καθολική. Με άλλα λόγια, αν θέλω να προβάλω μια ερμηνευτική ή ιστορική επιχειρηματολογία σχετικά με το τι έγραψε ο Καίσαρας, οι όποιες επισημώσεις που εισήχθησαν στο κείμενο του Καίσαρα από έναν αντιγραφέα του Μεσαίωνα θα αποτελούν περισπασμό, αν όχι παγίδα. Επομένως, βασίζομαι στους εκδότες ότι θα μου παρέχουν το κατά το δυνατόν πιο αξιόπιστο κείμενο των γραπτών του Καίσαρα αλλά και αποδείξεις της εγκυρότητάς του. Και το ενδιαφέρον μου για αυτές τις αποδείξεις είναι πραγματιστικό: υποστηρίζουν τη γραφή στην οποία βασίζεται η επιχειρηματολογία μου ή όχι; Αν προσπαθήσω να φανταστώ τη δημιουργία μιας ψηφιακής κριτικής έκδοσης η οποία θα βασίζεται στο μοντέλο που ευρέως θεωρείται θεμελιακό²⁴ —όπου, δηλαδή, ξεκινά κανείς με εικόνες των σελίδων των μαρτύρων, προχωρά με τη μεταγραφή και την κωδικοποίησή τους, στη συνέχεια εφαρμόζει εργαλεία για την παραγωγή αντιβολών και τη σύνδεση εικόνων και παραλλαγών και μετά προσθέτει επισημειώσεις και πάει λέγοντας— το πρώτο συναίσθημα που μου έρχεται είναι απόγνωση. Πολύ απλά δεν μπορώ να φανταστώ ότι ένας κλασικός φιλόλογος —ή ένας χρηματοδοτικός φορέας— θα μπορούσε να επενδύσει όλο αυτόν τον χρόνο και τα χρήματα που θα απαιτούνταν για να δημιουργήσει ψηφιακές κριτικές εκδόσεις όλου του corpus της αρχαιοελληνικής και λατινικής γραμματείας.

Ωστόσο, το επόμενο συναίσθημα που μου έρχεται είναι αγανάκτηση. «Και γιατί θα χρειαζόμασταν μια τόσο μεγάλη επένδυση;» Στο κάτω-κάτω, τουλάχιστον όσον αφορά τα κλασικά κείμενα έχουμε προ πολλού προχωρήσει πέρα από τις πρωτοποριακές κειμενικές εργασίες που υπονοούνται σε αυτό το μοντέλο που περιγράψαμε. Αυτός ο μόχθος έχει συντελεστεί και βρίσκεται καταγεγραμμένος στα κριτικά υπομνήματα εκδόσεων που αντιστοιχούν σε πολλές γενιές. Αυτά τα υπομνήματα και οι εκδόσεις δεν είναι σε καμία περίπτωση τέλεια, αλλά το να επαναλάβει κανείς όλη αυτήν τη διαδικασία θα ήταν μια μαζική σπατάλη προσπάθειας. Κι όμως, κι όμως. Τα κλασικά κείμενα σε αυτήν τη συγκυρία διατρέχουν τον κίνδυνο να μείνουν πίσω ακριβώς επειδή ξεκίνησαν νωρίτερα. Αυτό που οι κλασικοί φιλόλογοι χρειάζονται είναι ένας τρόπος για να δώσουν ψηφιακή μορφή στην ώριμη φάση της φιλολογικής επιστήμης που αντιπροσωπεύουν οι έντυπες εκδόσεις, αφήνοντας ταυτόχρονα ανοικτή τη δυνατότητα να προστεθεί η υποκείμενη εικόνα της χειρόγραφης σελίδας και τα δεδομένα της μεταγραφής όταν και αν εμφανιστεί η ευκαιρία. Με άλλα λόγια, πρέπει να ξεκινήσουμε από τη μέση, όχι από την αρχή. Μπορεί η ενότητα του ΤΕΙ για το κριτικό υπόμνημα να μας βοηθήσει σε

²³ <http://www.unipa.it/paolo.monella/lincei/why.html> [(Σ.τ.Μ.) Ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός. Προφανώς η συγγραφέας αναφέρεται στην ανάρτηση του Paolo Monella στο ιστολόγιό του με τίτλο «Why are there no digital scholarly editions of ‘classical’ texts?» την οποία δεν μπόρεσα να εντοπίσω στο διαδίκτυο. Ωστόσο, ο Monella έχει δημοσιεύσει μια νεότερη επεξεργασμένη έκδοσή αυτού του άρθρου με τίτλο «Why are there no comprehensively digital scholarly editions of classical texts?» που είναι διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του (http://www.paolomonella.it/lincei/files/why/why_paper.pdf)].

²⁴ Π.χ. από τον Peter Robinson για το *Canterbury Tales*, http://www.tei-c.org/About/Archive_new/ETE/Preview/robinson.xml: «Μια ψηφιακή έκδοση θα πρέπει να βασίζεται στη συνολική μεταγραφή όλων των αρχικών κειμένων σε ηλεκτρονική μορφή [...]». Ομοίως, η μεταγραφή είναι το πρώτο βήμα στη ροή εργασιών που προτείνεται από τον Peter Shillingsburg για το πρότζεκτ HRIT: <https://sites.google.com/a/ctsdlh.luc.edu/hrit-intranet/documentation/hrit-functions>

αυτό; Πρέπει να πω πως είναι καθησυχαστικό να αναφερθεί ότι ένας από τους πιο εξοικειωμένους με την τεχνολογία σύγχρονους κλασικούς φιλόλογους, ο Donald Mastronarde, επιλέγει να μη χρησιμοποιεί κωδικοποίηση TEI στο υπόμνημα της έκδοσής του των Σχολίων στον Ευριπίδη, πρότζεκτ το οποίο κατά τα άλλα βασίζεται στο μοντέλο κωδικοποίησης του TEI. Όπως εξηγεί στην παρουσίαση της δομής του XML του έργου:

Το κριτικό υπόμνημα είναι ένας χώρος στον οποίο έχω αποφασίσει να μην χρησιμοποιήσω τους μηχανισμούς του TEI για τις γραφές και τις παραλλαγές του κριτικού υπομνήματος, επειδή μου φαίνεται ότι η χρήση τους θα συνεπαγόταν έναν αδικαιολόγητα μεγάλο για μια τέτοια έκδοση φόρτο επισημείωσης. Πιστεύω ότι η πληροφορία με την οποία είναι εξοικειωμένοι όσοι ξέρουν πώς να διαβάσουν το κριτικό υπόμνημα ενός κλασικού κειμένου μπορεί να παρασχεθεί σε κειμενικά τμήματα. Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι δυνατό να πάρει κάποιος το αρχείο XML και να το επεξεργαστεί προκειμένου να παράξει ένα κείμενο που θα αντανάκλα τις κειμενικές επιλογές και τα λάθη ενός επιμέρους μάρτυρα, πράγμα το οποίο θα ήταν πιθανότατα δυνατό με μια πιο αναλυτική επισημείωση των γραφών και των μαρτύρων που θα συνοδευόταν από παραπομπές σε συγκεκριμένες λέξεις του κειμένου. Ένα τέτοιο πρότζεκτ θα απαιτούσε περισσότερο προσωπικό και πολύ μεγαλύτερο προϋπολογισμό και δεν νομίζω ότι το όφελος θα αντιστάθμιζε το κόστος.²⁵

Το πρότζεκτ του Greg Crane για την Ανοικτή Φιλολογία [Open Philology] μπορεί να μας δώσει ένα σημείο εκκίνησης.²⁶ Προτείνει να σκαναριστούν και να γίνουν διαθέσιμες στις διαφορετικές εκδοχές τους ιστορικές εκδόσεις στις οποίες είναι δυνατό να εφαρμοστεί Οπτική Αναγνώριση Χαρακτήρων [OCR] με διαφορετικό αλλά διαρκώς αυξανόμενο βαθμό ακρίβειας. Κατά τη γνώμη μου, αυτές οι εικόνες και ειδικότερα οι εικόνες των υπομνημάτων, θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως μια πρώτη βάση για τη μεταγραφή και την κωδικοποίηση. Δηλαδή, αντί να ξεκινήσουμε με τις εικόνες των ίδιων των χειρογράφων, όσο δελεαστικές κι αν είναι αυτές, θα έπρεπε να ξεκινήσουμε με το κρυπτικό και δύστροπο κείμενο των κριτικών υπομνημάτων, το οποίο καταγράφει τα αποτελέσματα της αντιβολής των χειρογράφων από τον εκδότη και την επιχειρηματολογία που δίνει νόημα στα αποτελέσματα αυτά. Η πρόκληση θα είναι να βρούμε νέο τρόπο κωδικοποίησης (που θα βασίζεται στο TEI ή όχι) ο οποίος θα είναι αρκετά ευέλικτος ώστε να επιτρέπει την εύληπτη αντιπαραβολή ιδιαίτερος ιδιοσυγκρασιακών εκφράσεων συγκρίσιμης πληροφορίας.

Μια εικόνα θα με βοηθούσε να δείξω τι εννοώ όταν λέω ιδιοσυγκρασιακή. Δίνω παρακάτω καταχωρίσεις υπομνημάτων από πέντε σύγχρονες εκδόσεις που αφορούν τον πρώτο στίχο του ποιήματος 13 στο πρώτο βιβλίο των *Amores* του Οβιδίου (Εικόνα 11.2). Με άλλα λόγια, ένα μικρό υποσύνολο δεδομένων για έναν στίχο από τους περίπου 750 των *Amores I*, που είναι ένα από τα τριάντα έξι βιβλία του Οβιδίου. Και δείτε τώρα πόσο περίπλοκο είναι. Σχεδόν όλα εδώ αφορούν την πρόθεση «a», την οποία και οι πέντε εκδότες τυπώνουν στο κείμενο.²⁷

²⁵ <http://euripidesscholia.org/EurSchStructure.html> [(Σ.τ.Μ.) Ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός. Τη δομή του XML για αυτήν την έκδοση μπορεί κανείς να τη μελετήσει στο https://euripidesscholia.org/EurSch2020_Structure.html].

²⁶ <http://sites.tufts.edu/perseusupdates/2013/04/04/the-open-philology-project-and-humboldt-chair-of-digital-humanities-at-leipzig>

²⁷ Οι εκδόσεις είναι οι εξής: P. Ovidi Nasonis *Amores, Medicamina faciei femineae, Ars amatoria, Remedia amoris* (Oxford Classical Texts), επιμ. Edward J. Kenney (Oxford: Oxford University Press, 1961) (χρησιμοποίησα αυτήν την έκδοση αντί της διάδοχής της, προκειμένου να φανούν τα αποτελέσματα της επαναξιολόγησης του Υ, το οποίο χρησιμοποιείται για τη συγκρότηση του κειμένου μετά το 1963)· *Ovid, Amores: Text, prolegomena, and commentary*, επιμ. J. C. McKeown, 4 τ. (Liverpool: Francis Cairns, 1987–2012)· P. Ovidi Nasonis

Ovid, *Amores* 1.13.1: *iam super Oceanum uenit a seniore marito*

Kenney (1961)

a ω : om. PSD

McKeown (1987)

a γω : om. PYS

Munari (1955)

v. a seniore recc., v. seniore PS, defendunt Ehw. Burs. 167, 187, coll. Micone v. 261 (Poet. Carol. III 289) Ov. tr. 4, 5, 20 (v. l.) A. P. V 3, 1 ὄρνθρος ἔβη 172, 1 ὄρνθρε ἐπέστης et Eisenhut Gnomon 25, 1953, 447

Ramirez de Verger (2003)

Oceanum Marius, prob. McKeown 1989 coll. Bibac. frg. 7 Courtney; Verg. Aen. 4,129 (=11,1); 4,585 (=9, 460); cf. TLL 2,1523,66sq. | a seniore marito γT, recc. b, cf. u. 38, Heinsius, uide McKeown 1989 : seniore marito PYS, recc. aliquot, Ehwald, cf. trist. 4,5,20, prob. Moore-Blunt coll. fast. 3,415 : seniore relicto Heinsius in notis, cf. fast 1,461; 4,493; 6,473

Lenz (1965)

a<Y(+a Y^o)PS, vgl. Ehw., Burs. 167, 1914, 187; Eisenhut, Gnomon 25, 1953, 447

Εικόνα 11.2 Σημειώσεις στο υπόμνημα των *Amores* του Οβιδίου, 1.13.1. [από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέα].

Αυτό που κατά βάση λένε όλες αυτές οι σημειώσεις του υπομνήματος είναι ότι η πρόθεση *a* παραλείπεται από τα βασικά χειρόγραφα και υπάρχει στα χειρόγραφα με μικρότερη εγκυρότητα (το σχετικό κείμενο στην εικόνα πάνω με πράσινο χρώμα). Ο τέταρτος εκδότης προχωρά περισσότερο, περιλαμβάνοντας παραπομπές στην επιχειρηματολογία υπέρ της εκτύπωσης της πρόθεσης (με μπλε χρώμα). Αυτός και άλλοι δύο επίσης δίνουν συνοπτικά ή παραπέμπουν στην επιχειρηματολογία κατά της εκτύπωσης του *a* (με πορτοκαλί χρώμα). Και τέλος, ο πολύ γενναιόδωρος τέταρτος εκδότης καταγράφει μια εικασία που χρονολογείται στην εποχή της Αναγέννησης (με μωβ χρώμα το υλικό με μαύρο χρώμα δικαιολογεί τη χρήση του κεφαλαίου στο *Oceanum*).

Η εκδοτική απόφαση να τυπωθεί η πρόθεση έχει σημαντικές ερμηνευτικές συνέπειες, αφού, αν ο στίχος συμπεριλαμβάνει την πρόθεση, το ρήμα *uenit* βρίσκεται σε χρόνο ενεστώτα (βραχύχρονο *e*), ενώ αν δεν την συμπεριλάβει, το ρήμα είναι *uenit* (με μακρόχρονο *e*), δηλαδή βρίσκεται σε παρακείμενο. Το ρήμα σε ενεστώτα, «έρχεται», ορίζει το ποίημα σαν μια προσφώνηση στην Αυγή καθώς φτάνει, μια παρακλήση στη θεά να καθυστερήσει την άφιξή της ώστε ο εραστής και η αγαπημένη του να μπορέσουν να απολαύσουν μερικά λεπτά ακόμη το σκοτάδι πριν ξεκινήσει ο κύκλος της μέρας. Το ρήμα στον παρακείμενο στον πρώτο στίχο ορίζει το ποίημα σαν επίπληξη: η Αυγή ήρθε και θα της πω ακριβώς τι σημαίνει για μας τους θνητούς η άφιξή της. Με λίγα λόγια, η επισημείωση που είναι ήδη διαθέσιμη για αυτόν τον στίχο πρέπει να συνοδεύσει τον στίχο στο ψηφιακό του μέλλον. Αξίζει επίσης να παρατηρήσει κανείς ότι η σημαντική πληροφορία γίνεται ορατή όταν συγκρίνει κανείς τις καταγραφές των υπομνημάτων, όχι όταν συγκρίνει τα κείμενα των εκδόσεων, αφού όλες τυπώνουν την ίδια γραφή.

Amores, επιμ. Franco Munari, 2η έκδοση (Florence: Nuova Italia, 1955)· P. Ovidius Naso, *Carmina amatoria: Amores, Medicamina faciei femineae, Ars amatoria, Remedia amoris*, επιμ. Antonio Ramirez de Verger (Munich: Saur, 2003)· *Die Liebeselegien*, επιμ. Friedrich Walter Lenz (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965).

Όταν προσπάθησα να προσεγγίσω το ποίημα ξεκινώντας από μηδενική βάση στο πρόγραμμα JuxtaCommons,²⁸ προέκυψε για τον συγκεκριμένο στίχο η ακόλουθη καταχώριση στο υπόμνημα:

a] ed.; not in P, S, Y

Καθώς είχα μεταγράψει ένα δημοσιευμένο κείμενο, το «ed.», και τρία βασικά χειρόγραφα, το P, το S και το Y, αλλά όχι τα περισσότερα από 200 χειρόγραφα μικρότερης εγκυρότητας, κατέληξα με μια καταγραφή που λέει ότι η έκδοση τυπώνει *a*, το οποίο απουσιάζει από τα βασικά χειρόγραφα. Αυτό συνιστά σημαντικά λιγότερη πληροφορία από το συντομότερο από τα υπάρχοντα υπομνήματα, αυτό του Kenney, το οποίο τουλάχιστον μας λέει ότι η πρόθεση υπάρχει σε μια σειρά χειρογράφων που ονομάζεται *ω*. Για να το πω διαφορετικά, αν πρόκειται να ξοδέψουμε χρόνο και χρήμα για να ψηφιοποιήσουμε τους *Amores* του Οβιδίου για να χρησιμοποιηθούν μελλοντικά στην έρευνα, η μεταγραφή και η κωδικοποίηση των υπομνημάτων θα μας επέτρεπε να ξεκινήσουμε στο παρόν και όχι να πάμε πίσω στην εποχή του Ουμανισμού, όταν οι αναγνώστες ξεκίνησαν να συγκρίνουν τους μεσαιωνικούς μάρτυρες των έργων της κλασικής αρχαιότητας.

Τα προβλήματα, ωστόσο, είναι σημαντικά. Η ιδιοσυγκρασιακή και κωδικοποιημένη γλώσσα αυτών των σημειώσεων θα χρειαζόταν πρώτα να μεταφραστεί σε έννοιες, προκειμένου να μπορούν στη συνέχεια αυτές οι έννοιες να επανακωδικοποιηθούν σε ένα τυποποιημένο σχήμα είτε του TEI είτε άλλης ψηφιακής μορφής.

Δείτε το πρώτο μέρος της καταχώρισης στην έκδοση του Lenz:

a<Y(+a Yc)PS

Οι έννοιες της παράλειψης, της προσθήκης και της διόρθωσης που εκφράζονται εδώ υπάρχουν και στην καταχώριση του McKeown:

a yw : om. PYS CD

Όμως η μορφή με την οποία εκφράζονται είναι πολύ διαφορετική: ο Lenz χρησιμοποιεί τα μαθηματικά σύμβολα < και + για να δηλώσει την παράλειψη και την προσθήκη και ένα εκθετικό *c* για να δηλώσει τη διόρθωση, ενώ ο McKeown χρησιμοποιεί τη λατινική συντομογραφία *om.*, δηλαδή *omiserunt*, για να δηλώσει παράλειψη και τη δομή της σημείωσης για να δηλώσει προσθήκη. Χρησιμοποιεί, επίσης, ένα μικρό γράμμα (*y*) για να δηλώσει διόρθωση: το μικρό *y* αντιπροσωπεύει ένα μεταγενέστερο χέρι στο κεφαλαίο *Y*. Επιπλέον, η δεύτερη καταχώριση έχει περισσότερη πληροφορία από την πρώτη: καταγράφει τις γραφές του *ω* και των χειρογράφων με την ονομασία *C* και *D*, καθώς επίσης και αυτών με την ονομασία *P*, *Y* και *S*. Αλλά η πρώτη καταχώριση, όταν ιδωθεί *in toto*, έχει πληροφορία που δεν υπάρχει στη δεύτερη, βιβλιογραφική πληροφορία, μάλλον κρυπτική στη μορφή της.

a<Y(+a Yc)PS, vgl. Ehw., Burs. 167, 1914, 187; Eisenhut, Gnomon 25, 1953, 447

Ο Lenz μας παραπέμπει για αρχή σε κάποιον που αναφέρεται ως «Ehw.», πιθανώς σε μια έκδοση που αναφέρεται ως «Burs.», πιθανώς σε έναν τόμο ή τεύχος αυτής της έκδοσης με τον αριθμό 167 που εκδόθηκε το 1914 και πιθανώς στη σ. 187 αυτού του τόμου. Οποιοσδήποτε ψηφιακός αναγνώστης αυτής της αράδας θα εκτιμούσε μια μετάφραση, και όχι μόνο επειδή είναι στα γερμανικά σε αντίθεση με τα περισσότερα υπομνήματα.

²⁸ <http://juxtaCommons.org>

Η εννοιολογική μετάφραση που απαιτείται για τη συσχέτιση των πέντε καταχωρίσεων στα υπομνήματα που δείξαμε νωρίτερα θα χρειαστεί πολλή δουλειά. Ωστόσο, ακόμη και ο ελάχιστος κώδικας που θα επέτρεπε απλώς να στοιβάξει κανείς τις καταχωρίσεις με τον τρόπο που έκανα εγώ στη σελίδα θα ήταν προτιμότερος από το τίποτα.²⁹ Επομένως, να μια πιο ακριβής εκδοχή της ερώτησης που έθεσα προηγουμένως: Μπορεί (ή θα μπορούσε) η ενότητα του ΤΕΙ για το κριτικό υπόμνημα, παρά τη διαβεβαίωσή του ότι «οι μεμονωμένες γραφές είναι τα ουσιαστικά στοιχεία σε οποιοδήποτε κριτικό υπόμνημα παραλλαγών», να ανταποκριθεί σε μια κωδικοποίηση που θα δίνει μεγαλύτερη προτεραιότητα στις σημειώσεις από ό,τι στους μάρτυρες; Θα μου άρεσε πολύ να μπορώ να εξαγάγω τις διαφορετικές γραφές από ένα υποσύνολο σημειώσεων που αφορούν τις παραλλαγές, φυσικά, αλλά αν έπρεπε να διαλέξω μεταξύ μιας καταγραφής των γραφών από πέντε μάρτυρες και μιας καταγραφής των σημειώσεων από πέντε υπομνήματα θα διάλεγα σε κάθε περίπτωση το δεύτερο.

11.5 Επίλογος

Οι στόχοι μου στα τρία μέρη αυτής της μικρής εργασίας ήταν: (1) να δείξω την ανεπαρκή εννοιολογική διαμόρφωση στην οποία στηρίζεται η υπάρχουσα ενότητα του ΤΕΙ για το κριτικό υπόμνημα, (2) να καταδείξω τη δύναμη και την περιπλοκότητα της ήδη υπάρχουσας «κωδικοποίησης» που συναντάμε στα κριτικά υπομνήματα των κλασικών κειμένων, (3) να ενθαρρύνω μια πραγματιστική αντιμετώπιση της επείγουσας ανάγκης για ψηφιακές βιβλιοθήκες κριτικών εκδόσεων των κλασικών κειμένων. Μόνο με μια συνολική κατανόηση του περιεχομένου και των συλλογισμών του παραδοσιακού εξαιρετικά ανεπτυγμένου κριτικού υπομνήματος θα μπορέσουμε να πάρουμε τις σωστές στρατηγικές αποφάσεις για το μέλλον των κειμενικών σπουδών στην αρχαιοελληνική και ρωμαϊκή λογοτεχνική κληρονομιά.³⁰

²⁹ Όπως διαπιστώσαμε εγώ και οι φοιτητές/φοιτήτριές μου όσο ετοιμάζαμε τέτοιες ακριβώς «στοίβες» για τα *Annals* του Τάκιτου το φθινόπωρο του 2012, μια άμεση και απροσδόκητη συνέπεια ήταν η ικανότητα να διαπιστώσουμε και να καταστήσουμε αβλαβή τα λάθη και τις ασυνέπειες που έχουν συσσωρευθεί στην παράδοση της μελέτης του κειμένου. Μια άλλη ήταν ότι η κωδικοποίηση του υπομνήματος έγινε λίγο σαφέστερη με την παράθεση της ίδιας πληροφορίας σε μια ποικιλία διαφορετικών μορφών.

³⁰ Είμαι ευγνώμων προς τους συνομιλητές μου στο σεμινάριο ειδικών «NeDiMAH» που έλαβε χώρα το 2013 και ιδιαιτέρως προς τους διοργανωτές του σεμιναρίου, Matthew Driscoll και Elena Pierazzo, για την ενδιαφέρουσα συζήτηση πάνω στο ευρύ σύμπαν των ψηφιακών κριτικών εκδόσεων, ένα θέμα που με απασχολεί ολοένα περισσότερο από το 2008, όταν διοργάνωσα ένα πάνελ για τις «Κριτικές εκδόσεις του 21ου αιώνα» για λογαριασμό της Αμερικανικής Φιλολογικής Ένωσης [American Philological Association/APA]. Περισσότερη τροφή για σκέψη παρείχε το πρότζεκτ *Digital Variorum Editions* που εκπονήθηκε στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας του NEH (National Endowment for the Humanities) [Εθνικό Ίδρυμα για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες] «Digging into Data» και είμαι ευγνώμων στον Greg Crane τόσο για την ευκαιρία να συμμετάσχω όσο και για τις πολλές μας συζητήσεις πάνω στο ψηφιακό μέλλον των κλασικών κειμένων. Από τα μέλη με τα οποία συμμετείχαμε στην Επιτροπή Σχεδιασμού της Ψηφιακής Λατινικής Βιβλιοθήκης [*Digital Latin Library*], ενός πρότζεκτ που συγχρηματοδοτήθηκε από την APA, τη Medieval Academy of America [Μεσαιωνική Ακαδημία της Αμερικής] και την Renaissance Society of America [Αναγεννησιακή Εταιρεία της Αμερικής], έμαθα, επίσης, πολλά και ιδίως από τον επικεφαλής του πρότζεκτ, Sam Huskey. Όλοι και όλες με βοήθησαν να διαμορφώσω τα desiderata και να δω τις ευκαιρίες στην τρέχουσα εξέλιξη των κριτικών εκδόσεων. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον Bob Kaster και τον Richard Tarrant για τις πολλές συζητήσεις σχετικά με το κριτικό υπόμνημα όλα αυτά τα χρόνια.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Apollinaris, C. Sollus Sidonius*, επιμ. Paul Mohr (Leipzig: Teubner, 1895).
- , *Epistulae et carmina*, επιμ. Christian Lütjohann (Berlin: Weidmann, 1887).
- , *Poèmes et lettres*, επιμ. André Loyen, 3 τ. (Paris: Belles Lettres, 1960–1970).
- Apuleius, *Metamorphoseon libri XI* (Oxford Classical Texts), επιμ. M. Zimmerman (Oxford: Oxford University Press, 2012).
- Columella, L. Iunius Moderatus, *Res Rustica: Incerti auctoris Liber de arboribus* (Oxford Classical Texts), επιμ. R. H. Rodgers (Oxford: Oxford University Press, 2010).
- Crane, Gregory, «The Open Philology Project and Humboldt Chair of Digital Humanities at Leipzig», <http://sites.tufts.edu/perseusupdates/2013/04/04/the-open-philology-project-and-humboldt-chair-of-digital-humanities-at-leipzig/>
- Gabler, Hans Walter, «Theorizing the Digital Scholarly Edition», *Literature Compass*, 7 (2010), 43–56, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-4113.2009.00675.x>
- Macrobius, Ambrosius Theodosius, *Saturnalia* (Oxford Classical Texts), επιμ. Robert A. Kaster (Oxford: Oxford University Press, 2011).
- Monella, Paolo, «Why are there no comprehensively digital scholarly editions of classical texts?», http://www.paolomonella.it/lincei/files/why/why_paper.pdf
- Ovidius P. Naso, *Amores, Medicamina faciei femineae, Ars amatoria, Remedia amoris* (Oxford Classical Texts), επιμ. Edward J. Kenney (Oxford: Oxford University Press, 1961)
- , *Amores: Text, prolegomena, and commentary*, επιμ. J. C. McKeown, 4 τ. (Liverpool: Francis Cairns, 1987–2012).
- , *Amores*, επιμ. Franco Munari, 2η έκδοση (Florence: Nuova Italia, 1955).
- , *Carmina amatoria: Amores, Medicamina faciei femineae, Ars amatoria, Remedia amoris*, επιμ. Antonio Ramirez de Verger (Munich: Saur, 2003)
- , *Die Liebeslegien*, επιμ. Friedrich Walter Lenz (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965).
- Reeve, M. D., «Petronius», στο *Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics*, επιμ. L. D. Reynolds (Oxford: Oxford University Press, 1983), σσ. 295–300.
- , “*Cuius in usum? Recent and Future Editing*”, *Journal of Roman Studies*, 90 (2000), 196–206.
- Robinson, Peter, «Electronic Textual Editing: The Canterbury Tales and other Medieval Texts», http://www.tei-c.org/About/Archive_new/ETE/Preview/robinson.xml
- Vegetius, *Epitoma rei militaris* (Oxford Classical Texts), επιμ. M. D. Reeve (Oxford: Oxford University Press, 2004).
- Vergilius, P. Maro, *Opera*, επιμ. M. Geymonat, 2η έκδοση (Rome: Edizioni di storia e letteratura, 2008).

Δικτυακοί τόποι

Bibliotheca Augustana, <https://www.hs-augsburg.de/~harsch/augustana.html#gr>

Brepolis Publishers, <http://www.brepolis.net>

Classical Latin Texts: A Resource Prepared by The Packard Humanities Institute, <http://latin.packhum.org>

Euripides Scholia, <https://euripidesscholia.org>

HRIT Functions, <https://sites.google.com/a/ctsdh.luc.edu/hrit-intranet/documentation/hrit-functions> (Η ροή εργασιών που προτείνεται από τον Peter Shillingsburg στο πλαίσιο του πρότζεκτ HRIT-Humanities Research Infrastructure and Tools).

Juxta Software, <http://www.juxtasoftware.org>

Perseus Project, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman>

TEI Guidelines, Chapter 12 (Critical Apparatus), <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/TC.html>

Thesaurus Linguae Graecae (TLG), <http://stephanus.tlg.uci.edu>

Thesaurus Linguae Latinae (TLL), <https://tll.degruyter.com>

Ψηφιακή βιβλιοθήκη αρχαίων ελληνικών και λατινικών κειμένων από το καθολικό Πανεπιστήμιο της Λουβαίν: <http://pot-pourri.fltr.ucl.ac.be/files/AClassFTP/Textes> [(Σ.τ.Μ.) ο υπερσύνδεσμος είναι πλέον ανενεργός]

12. Η μάχη που ξεχάσαμε να δώσουμε: αξίζουν οι ψηφιακές εκδόσεις την υπεράσπισή μας;

ROBERTO ROSSELLI DEL TURCO

Μετάφραση

Μαρία Ακριτίδου

Σύνοψη

Στο καταληκτικό κεφάλαιο, ο Ιταλός μεσαιωνιστής Roberto Rosselli Del Turco ξεκινά με την απογοητευτική διαπίστωση ότι, αν και η δραστηριότητα στον χώρο των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων ολοένα αυξάνεται, το ψηφιακό εκδοτικό προϊόν δεν απολαμβάνει ακόμα το ίδιο κύρος με το έντυπο. Όπως διαπιστώνει, ενώ πολλοί ερευνητές καταφεύγουν στις ψηφιακές εκδόσεις κατά την έρευνά τους, όταν έρχεται η στιγμή να αναφέρουν τις πηγές τους ή να συμπεριλάβουν παραπομπές, στρέφονται στις έντυπες. Ο συγγραφέας επιχειρεί να εντοπίσει τους παράγοντες που εμποδίζουν αφενός την ανάπτυξη των ψηφιακών εκδόσεων αφετέρου την ακαδημαϊκή τους καταξίωση. Κάποια από τα εμπόδια εντοπίζονται στις συνθήκες παραγωγής και διατήρησής τους, καθώς είναι ελάχιστα τα έτοιμα προς χρήση εργαλεία που επιτρέπουν την εύκολη παραγωγή και τη βιωσιμότητα εκδόσεων χωρίς τεχνική και θεσμική στήριξη. Από τη σκοπιά του χρήστη, τα περιβάλλοντα διεπαφής απαιτούν χρόνο και προσπάθεια για την εξοικείωση του χρήστη. Ωστόσο, το μεγαλύτερο εμπόδιο είναι η αδυναμία των φιλολογικών εκδοτών να πείσουν την ακαδημαϊκή κοινότητα ότι οι ψηφιακές εκδόσεις είναι πράγματι καλύτερες από τις έντυπες. Επομένως, επαφίεται σε αυτούς να καταδείξουν τα πλεονεκτήματα που προσφέρει το ψηφιακό μέσο, τόσο ως προς την παραγωγή όσο και ως προς την ερευνητική, εκπαιδευτική και αναγνωστική αξιοποίηση των ψηφιακών εκδόσεων. Προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και την ακαδημαϊκή αποδοχή των ψηφιακών εκδόσεων είναι: η διάθεση εύχρηστων εργαλείων για τη δημοσίευση και την οπτικοποίηση των εκδόσεων, η συμβολή ακαδημαϊκών θεσμών όπως τα ερευνητικά ινστιτούτα και τα πανεπιστήμια στη συντήρηση και στην περιοδική αναβάθμιση σημαντικών ψηφιακών εγχειρημάτων, αλλά και η διατύπωση σαφούς θεωρητικού λόγου για τις ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις. Επισημαίνεται πως ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την έκφραση «φιλολογικές ψηφιακές εκδόσεις [scholarly digital editions / SDEs]». Για τη διάκριση μεταξύ «φιλολογικής ψηφιακής έκδοσης» και «ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης», βλ. κεφ. 2. (Σ.τ.Μ.)

Προαπαιτούμενη γνώση

ψηφιακά εργαλεία συγγραφής και σύνταξης, εργαλεία οπτικοποίησης, διεπαφή χρήστη, έρευνα κοινού, βιωσιμότητα

12.1 Εισαγωγή

Όταν ο Peter Robinson έγραψε το άρθρο του με θέμα τα [τότε] «επίκαιρα ζητήματα γύρω από την εκπόνηση ψηφιακών εκδόσεων μεσαιωνικών κειμένων», αναρωτώμενος στον τίτλο αν «έχουν

μέλλον οι ηλεκτρονικές φιλολογικές εκδόσεις»,¹ έκανε μια ανασκόπηση της περιόδου που μπορούμε να αποκαλέσουμε «εποχή των πρωτοπόρων» των ψηφιακών εκδόσεων και δημοσιεύσεων: ένα χρονικό διάστημα περίπου δέκα ετών, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έως το 2004.² Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου δημοσιοποίησαν τα ερευνητικά τους αποτελέσματα σημαντικά εκδοτικά προγράμματα όπως τα *Piers Plowman Electronic Archive*,³ *Electronic Beowulf*,⁴ *Canterbury Tales Project*,⁵ *Parzival-Projekt*⁶ και πολλά ακόμα.⁷ Το προτιμώμενο μέσο δημοσίευσης κατά τη φάση αυτή υπήρξε το οπτικό μέσο, cd ή dvd, αλλά ήδη είχαν κάνει την εμφάνισή τους όχι μόνο ενδιαφέρουσες πειραματικές εκδόσεις στο διαδίκτυο⁸ αλλά και πιο σύνθετες, βασισμένες σε πολύπλοκα, υπερμεσικά εγχειρήματα.⁹

Παρά τη μεγάλη προσοχή και το ενδιαφέρον που είχαν προσελκύσει οι εκδόσεις αυτές τη στιγμή της δημοσίευσής τους, η αποδοχή και η πραγματική αξιοποίησή τους από τους μελετητές ήταν μικρότερες από το αναμενόμενο:

Θεωρούσαμε ότι είχαμε ένα στέρεο μοντέλο δημοσίευσης για ψηφιακές εκδόσεις: θα τις δημοσίευαν οι μείζονες εκδοτικοί οίκοι, όπως γινόταν ανέκαθεν για τις έντυπες εκδόσεις. Αλλά αυτό δεν συνέβη. Επιπλέον, γνωρίζουμε πλέον εμπειρικά πως πολλοί μελετητές παραμένουν επιφυλακτικοί απέναντι στη μέθοδο της ηλεκτρονικής δημοσίευσης. Σε συνδυασμό με την τάση απομάκρυνσης των κορυφαίων ακαδημαϊκών εκδοτικών οίκων από το συγκεκριμένο πεδίο, η επιφυλακτικότητα αυτή οδηγεί μάλλον εύκολα στην άποψη πως η ηλεκτρονική δημοσίευση δεν μετρά καθόλου ως πραγματική δημοσίευση.¹⁰

Η στάση αυτή προκαλεί ακόμα μεγαλύτερη έκπληξη δεδομένου ότι «είναι μάλλον ξεκάθαρο πως, από τη σκοπιά των χρηστών τους, οι καλοφτιαγμένες ψηφιακές εκδόσεις είναι καλύτερες από τις

¹ Peter Robinson, «Current Issues in Making Digital Editions of Medieval Texts—Or, Do Electronic Scholarly Editions Have a Future?», *Digital Medievalist*, 1.1 (2005), <https://doi.org/10.16995/dm.8>

² Το άρθρο του Robinson υποβλήθηκε στην εκδοτική επιτροπή του περιοδικού *Digital Medievalist* στις 6 Ιανουαρίου 2005.

³ Hoyt N. Duggan, «1994 Prospectus: Archive Goals», *The Piers Plowman Electronic Archive (1994–2003)*, <http://jefferson.village.virginia.edu/seenet/piers/archivegoals.htm>

⁴ *The Electronic Beowulf*, επιμ. Kevin S. Kiernan (London: British Library, 1999/2013) [CD-ROM]. Βλ. επίσης Kevin S. Kiernan, «Digital Preservation, Restoration, and Dissemination of Medieval Manuscripts», στο *Gateways, Gatekeepers, and Roles in the Information Omniverse: Proceedings of the Third Symposium*, επιμ. Ann Okerson και Dru Mogge (Washington: Office of Scientific and Academic Publishing, Association of Research Libraries, 1994), σσ. 37–43.

⁵ *The Wife of Bath's Prologue on CD-ROM*, επιμ. Peter Robinson (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

⁶ Michael Stolz, *Die St. Galler Epenhandschrift: Parzival, Nibelungenlied und Klage, Karl, Willehalm. Faksimile des Codex 857 der Stiftsbibliothek St. Gallen und zugehöriger Fragmente: CD-ROM mit einem Begleitheft*, *Codices Electronici Sangallenses*, 1 (Stiftsbibliothek St. Gallen/Basler Parzival-Projekt, 2003).

⁷ Παραπέμπω επίσης στον τόμο του Bernard James Muir, *The Exeter Anthology of Old English Poetry: An Edition of Exeter Dean and Chapter MS 3501* (Exeter: Exeter University Press, 2004) και σε ένα ψηφιακό ομοίωτο του χειρογράφου που είναι γνωστό ως Oxford, Bodleian Library MS. Junius 11 (Oxford: Bodleian Library, 2004) καθώς έχουν ιδιαίτερη σημασία για το ερευνητικό μου πεδίο, αυτό των μεσαιωνικών λογοτεχνικών κειμένων της αγγλοσαξονικής παράδοσης.

⁸ *The Wanderer: Edition and Translation*, επιμ. Tim Romano (1999), <http://www.aimsdata.com/tim/anhaga/edition.htm>

⁹ *The Complete Writings and Pictures of Dante Gabriel Rossetti: A Hypermedia Research Archive*, επιμ. Jerome McGann (Charlottesville: Institute for Advanced Technology in the Humanities, 2000–), <http://www.rossettiarchive.org>

¹⁰ Robinson, «Current Issues», § 11.

έντυπες».¹¹ Το ερώτημα παραμένει: «αν οι ψηφιακές εκδόσεις είναι τόσο εμφανώς ανώτερες, τότε γιατί άραγε βρισκόμαστε στην κατάσταση που περιγράφηκε παραπάνω; Γιατί τόσοι ερευνητές, και τόσα ερευνητικά προγράμματα εξακολουθούν να εκπονούν έντυπες εκδόσεις;». ¹² Σύμφωνα με τον Robinson, η απάντηση έγκειται στη διαθεσιμότητα, ή μάλλον στην έλλειψη διαθεσιμότητας, κατάλληλων εργαλείων λογισμικού, που θα επέτρεπαν στους εκδότες να εκπονούν φιλολογικές εκδόσεις σε ψηφιακή μορφή:

Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχω αναπτύξει δύο από τα πλέον σημαντικά εργαλεία για την παραγωγή ηλεκτρονικών εκδόσεων. Το πρώτο είναι το λογισμικό αντιβολής Collate, το οποίο ανέπτυξα αρχικά κατά τη δεκαετία του 1980 ως ένα σύνολο εντολών VAX και το οποίο αναθεώρησα στη δεκαετία του 1990 ώστε να μετατραπεί σε πρόγραμμα Macintosh. Το δεύτερο είναι το Anastasia, ένα λογισμικό δημοσίευσης σε γλώσσα XML που ξεκίνησα να αναπτύσσω στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Αρκετές από τις ηλεκτρονικές εκδόσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω βασίζονται σε αυτά τα δύο εργαλεία. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως είναι πράγματι δυνατό να τα αξιοποιήσει κανείς για να εκπονήσει ψηφιακές εκδόσεις με όλα τα τυχόν επιθυμητά χαρακτηριστικά. Αλλά, ως ο δημιουργός τους, πιστεύω πως είμαι μοναδικά κατάλληλος για να επισημάνω πως δεν είναι εύχρηστα: αν ο καθένας που ήθελε να προχωρήσει σε ψηφιακή έκδοση ήταν αναγκασμένος να χρησιμοποιήσει αυτά τα δύο εργαλεία, θα εκπονούνταν πολύ λίγες ψηφιακές εκδόσεις.¹³

Το υπόλοιπο άρθρο είναι αφιερωμένο σε μια συζήτηση για τα διαθέσιμα εργαλεία και συστήματα και για τον τρόπο βελτίωσης της ροής εργασιών των μελετητών που θέλουν να δημοσιεύσουν ψηφιακές εκδόσεις. Το συμπέρασμά του είναι αρκούντως αισιόδοξο:

Στο άρθρο αυτό έχω διατυπώσει επανειλημμένως ποιος πιστεύω πως πρέπει να είναι ο στόχος μας: στο άμεσο μέλλον, οι μελετητές που επιθυμούν να εκπονήσουν φιλολογικές εκδόσεις να επιλέγουν αυτοδίκαια την ηλεκτρονική μορφή δημοσίευσης. Είναι επακόλουθο λοιπόν πως όλες οι μείζονες φιλολογικές εκδοτικές σειρές, συμπεριλαμβανομένων όσων σήμερα κυκλοφορούν από μεγάλους ακαδημαϊκούς εκδοτικούς οίκους, θα μετασηματιστούν επίσης σε ψηφιακές. Θα υπάρξουν εξαιρέσεις: πάντα θα υπάρχει χώρος για έντυπες χρηστικές εκδόσεις ή ανάλογα εγχειρήματα. Αλλά θα πρέπει να αναμένουμε πως, για τους περισσότερους σκοπούς για τους οποίους σήμερα χρησιμοποιούμε εκδόσεις, θα στραφούμε στις ηλεκτρονικές εκδόσεις. Αυτό θα είναι αναγκαίο όχι μόνο για να συμβαδίσουμε με τις εξελίξεις σε παγκόσμιο επίπεδο, αλλά γιατί οι ηλεκτρονικές εκδόσεις καθιστούν πράγματι εφικτά είδη ανάγνωσης και έρευνας που δεν ήταν διαθέσιμα προηγουμένως και προσφέρουν πολύτιμες γνώσεις και μεθόδους προσπέλασης για τα κείμενα που περιλαμβάνουν.¹⁴

Δέκα χρόνια περίπου αφότου γράφτηκε το παραπάνω άρθρο, μπορούμε πια να αναρωτηθούμε τι έχει αλλάξει: έχει γείρει η πλάστιγγα έντυπων και ψηφιακών εκδόσεων υπέρ των δεύτερων; Υπάρχουν οπωσδήποτε πολύ περισσότερες διαθέσιμες ψηφιακές εκδόσεις, μπορούμε όμως να ισχυριστούμε πως έχουν «πετύχει»; Αλήθεια, πώς μπορούμε να μετρήσουμε την επιτυχία ως προς την αποδοχή των φιλολογικών εκδόσεων σε ψηφιακή μορφή;

¹¹ Ο.π., § 12.

¹² Ο.π., § 13.

¹³ Ο.π., § 11.

¹⁴ Ο.π., § 30.

12.2 Δέκα χρόνια μετά

Δύο πρόσφατες έρευνες κοινού που διεξήχθησαν από το Ithaka S+R, μέλος του μη κερδοσκοπικού ομίλου Ithaka, γύρω από τη χρήση ψηφιακών εργαλείων για έρευνα και διδασκαλία από Αμερικανούς¹⁵ και Βρετανούς¹⁶ πανεπιστημιακούς, δείχνουν πως η αποδοχή και χρήση τέτοιων εργαλείων αυξάνεται, αν και με πολύ αργούς ρυθμούς, και πως υπάρχει ακόμα σημαντική αντίσταση. Σύμφωνα με τις έρευνες, η χρήση διαδικτυακών μηχανών αναζήτησης και άλλων διαδικτυακών ερευνητικών εργαλείων είναι ευρέως διαδεδομένη και η Άνοικτη Πρόσβαση [Open Access] γίνεται αποδεκτή ολοένα και περισσότερο ως μέθοδος διάχυσης, αν και για τη δημοσίευση των ερευνητικών αποτελεσμάτων η πλειονότητα των μελετητών βασίζεται ακόμα σε έντυπες μονογραφίες και σε περιοδικά πρώτης γραμμής με κριτές. Επιπρόσθετα, οι έρευνες δείχνουν πως μόνο ένα κλάσμα των μελετητών αξιοποιεί ενεργά, για ακαδημαϊκούς σκοπούς, μέσα κοινωνικής δικτύωσης όπως Facebook, Twitter και ιστολόγια. Μια ενδιαφέρουσα τάση είναι πως, παρά την προτίμηση σε παραδοσιακά έντυπα βιβλία τόσο για την ίδια την έρευνα όσο και για τη διάχυση των αποτελεσμάτων της, παρατηρείται μια ταχέως αυξανόμενη αποδοχή άρθρων σε περιοδικά δημοσιευμένα αποκλειστικά σε ηλεκτρονική μορφή, σε σημείο που το 2012 περίπου το 40% των ερωτηθέντων, ποσοστό υπερδιπλάσιο σε σχέση με το 2003, απάντησε πως συμφωνεί πολύ με την εξής δήλωση: «Υπό την προϋπόθεση πως οι ψηφιακές συλλογές περιοδικών αποδειχθούν λειτουργικές, δεν θα είχα πρόβλημα να εγκαταλειφθούν οι έντυπες συλλογές και να αντικατασταθούν πλήρως από ηλεκτρονικές».¹⁷ Τα ηλεκτρονικά βιβλία [e-books] γίνονται επίσης ολοένα και πιο αποδεκτά ως εναλλακτικά των έντυπων βιβλίων και εγχειριδίων, τόσο για ερευνητικούς όσο και για διδακτικούς σκοπούς: «Μετά από πολλά χρόνια κατά τα οποία τα ηλεκτρονικά βιβλία θεωρούνταν το επόμενο μεγάλο βήμα, αποτελούν πλέον σταθερό σημείο αναφοράς στην αγορά και συμπεριλαμβάνονται επιπλέον με ολοένα και μεγαλύτερη συχνότητα στους διαθέσιμους ακαδημαϊκούς πόρους».¹⁸ Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί πως:

Παρόλο που οι ψηφιακές εκδοχές επιστημονικών μονογραφιών εξακολουθούν να είναι ένα σχετικά νέο στοιχείο στο συμβατικό τοπίο της ακαδημαϊκής επικοινωνίας, κάποιες βιβλιοθήκες έχουν ήδη ξεκινήσει να διερευνούν τρόπους εξέλιξης των έντυπων συλλογών βιβλίων τους, με βάση το παράδειγμα των συλλογών περιοδικών. Διαχρονικά, είναι πολύ λίγοι οι ερωτηθέντες που συμφωνούν έντονα με την ακόλουθη δήλωση: «Στα επόμενα πέντε χρόνια η χρήση των ηλεκτρονικών βιβλίων θα είναι τόσο κυρίαρχη μεταξύ καθηγητών και φοιτητών, που δεν θα είναι απαραίτητο να διατηρούνται συλλογές έντυπων βιβλίων στις βιβλιοθήκες». Η συγκεκριμένη γενική τάση δεν μεταβλήθηκε σε αυτόν τον νέο κύκλο της έρευνας κοινού.¹⁹

Δυστυχώς δεν διαθέτουμε αντίστοιχης έκτασης έρευνα για ένα συγκεκριμένο είδος παραγόμενης μονογραφίας, δηλαδή για τις φιλολογικές ψηφιακές εκδόσεις (ΦΨΕ), ωστόσο έχουμε στη διάθεσή μας μια ανάλογη προσέγγιση, ακόμα και αν αυτή περιορίζεται στο πεδίο των μεσαιωνικών σπουδών και (για άλλη μια φορά) στις αγγλόφωνες χώρες, χάρη στις ερευνητικές χαρτογραφήσεις της Dot Porter κατά το 2002 και το 2011.²⁰ Αυτού του είδους η έρευνα κοινού είναι θεμελιώδης

¹⁵ US Faculty Survey 2012, <http://www.sr.ithaka.org/research-publications/faculty-survey-2012-us>

¹⁶ Ithaka S+R | Jisc | RLUK: UK Survey of Academics 2012, <http://www.sr.ithaka.org/research-publications/ithaka-sr-jisc-rluk-uk-survey-academics-2012>

¹⁷ Ο.π., σσ. 28–29.

¹⁸ Ο.π., σ. 31.

¹⁹ Ο.π., σ. 34.

²⁰ Dorothy Carr Porter, «Medievalists» Use of Electronic Resources: The Results of a National Survey of Faculty

προκειμένου να εκτιμηθεί ο βαθμός αποδοχής και δημοφιλίας των ΦΨΕ, αλλά μπορούμε επίσης να στηριχθούμε και στις ακόλουθες παραμέτρους:

- στην ευρύτερη συζήτηση: σε δημόσιες λίστες ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, συνέδρια ή άλλες σφαιρές διαλόγου· ο κίνδυνος είναι πως οι πληροφορίες που συγκεντρώνονται με αυτόν τον τρόπο είναι ανεπιβεβαίωτες και ταυτόχρονα ελλιπείς·
- στον αριθμό δημοσιευμένων ψηφιακών εκδόσεων: βασιζόμενοι στην παραδοχή ότι αν όλο και περισσότερες εκδόσεις δημοσιεύονται σε ψηφιακή μορφή, αυτό σημαίνει πως υπάρχει σχετική ζήτηση και αποδοχή τους·
- σε στατιστικά χρήσης: ελάχιστοι δικτυακοί τόποι (ή εκδοτικοί οίκοι) δημοσιεύουν τα διαθέσιμα δεδομένα σχετικά με τον αριθμό επισκέψεων ανά ημέρα/μήνα/έτος (ή τον αριθμό πωλήσεων cd/dvd), ωστόσο, στην περίπτωση που είναι διαθέσιμα, αυτά τα δεδομένα αποτελούν αξιόπιστη ένδειξη της πραγματικής χρήσης.

Ας αφήσουμε στην άκρη προς το παρόν τα αποτελέσματα των ερευνών κοινού και τα μετρήσιμα δεδομένα και ας καταφύγουμε στα πλέον αναξιόπιστα στοιχεία, με άλλα λόγια στα εμπειρικά και μη εξακριβώσιμα στοιχεία στα οποία αναφέρεται το πρώτο σημείο της παραπάνω λίστας. Καταρχάς, θα πρέπει να αφήσω αμέσως στην άκρη τη χώρα μου, την Ιταλία: η χρήση ψηφιακών πόρων, όπως ψηφιακών ομοιοτύπων και εκδόσεων, αυξάνεται ολοένα, ωστόσο μπορεί κανείς να ισχυριστεί με ασφάλεια πως οι παραδοσιακές μορφές δημοσίευσης δεν βρίσκονται στο χείλος της εξαφάνισης, το αντίθετο μάλλον. Αν εξετάσω το «κομμάτι της παραγωγής», δηλαδή τους μελετητές και τους ερευνητές που αξιοποιούν υπολογιστικές μεθόδους και τεχνικές για να εκπονήσουν φιλολογικές ψηφιακές εκδόσεις, μπορώ να μετρήσω στα δάχτυλα ενός χεριού όσους δραστηριοποιούνται στο δικό μου ερευνητικό πεδίο (συμπεριλαμβανομένου του εαυτού μου): αν επεκτείνουμε το πεδίο έρευνας στο σύνολο των μεσαιωνικών σπουδών, θα έχουμε αντίστοιχα ποσοτικά αποτελέσματα, παραβλέποντας, βέβαια, συγκεκριμένες και αξιόλογες εξαιρέσεις. Επομένως, θα πρέπει να στραφώ στον κόσμο των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών εν γένει, και συγκεκριμένα στην εφαρμογή τους στο πεδίο των Αγγλοσαξονικών Σπουδών, όπου διαθέτουν μεγαλύτερη δυναμική από όσο σε άλλους τομείς των Μεσαιωνικών Σπουδών και βρίσκονται σε τροχιά ανάπτυξης.²¹ Υπάρχει ένα συγκεκριμένο παράδειγμα που εικονογραφεί πολύ καλά τα προβλήματα που συναντούν οι ΦΨΕ όχι μόνο σε σχέση με την αξιοποίησή τους στην πράξη αλλά και σε σχέση με την επαρκή αναγνώριση όσων προσφέρουν. Σε ένα νήμα συζήτησης στην ηλεκτρονική λίστα αλληλογραφίας ANSAXNET σε σχέση με τα πρότυπα βιβλιογραφικών παραπομπών,²² αρκετοί συνδρομητές έγραψαν πως αξιοποιούν συχνά ψηφιακούς πόρους, αλλά είναι επιφυλακτικοί στο να παραπέμψουν βιβλιογραφικά σε αυτούς στα δικά τους κείμενα, ενώ ένα τουλάχιστον άτομο δήλωσε ότι, ενώ χρησιμοποιεί τις διαδικτυακές εκδόσεις για να διεξάγει

Members in Medieval Studies» (Διδακτορική διατριβή, UNC-Chapel Hill, 2002), <http://ils.unc.edu/MSpapers/2807.pdf>· Dot Porter, «Medievalists and the Scholarly Digital Edition», *Scholarly Editing: The Annual of the Association for Documentary Editing*, 34 (2013), 1–26, <http://www.scholarlyediting.org/2013/essays/essay.porter.html>

²¹ Βλ. τις αναφορές που παραθέτω παραπάνω· αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, πως σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες υπάρχει μια πολύ έντονη ώθηση υπέρ της δημιουργίας και υλοποίησης ψηφιακών πόρων.

²² Μέχρι πρόσφατα ήταν διαθέσιμη μια βάση πλήρους κειμένου για τη λίστα ηλεκτρονικής αλληλογραφίας ANSAXNET στον δικτυακό τόπο <http://www.mun.ca/Ansaxdat>, ωστόσο φαίνεται πως ο υπερσύνδεσμος αυτός είναι πλέον ανενεργός. Το νήμα συζήτησης στο οποίο αναφέρομαι ξεκινά στις 19 Απριλίου 2013 με ένα μήνυμα από τον C. E. Anderson με τίτλο «Charter citation standards?».

έρευνα, στη συνέχεια παραθέτει από τις αντίστοιχες έντυπες. Αυτή η δήλωση προκάλεσε αναμενόμενη δυσφορία σε όσους αντιλαμβάνονται τον όγκο εργασίας και πόρων που απαιτείται για τη δημιουργία διαδικτυακών πόρων: το γεγονός ότι μπορεί κάποιος να μην αναγνωρίζει ούτε τον μόχθο που απαιτεί η εκπόνησή τους ούτε την υψηλή ποιότητα πολλών από αυτούς, φάνηκε άδικο σε πολλούς συμμετέχοντες στη συζήτηση. Ωστόσο, όσοι ομολόγησαν μια «αμηχανία» ως προς τη βιβλιογραφική παραπομπή σε αυτούς τους πόρους, ήταν σε θέση να εξηγήσουν το σκεπτικό τους βασιζόμενοι σε μια σειρά από βασικά επιχειρήματα, τα οποία θα συζητήσω στην επόμενη ενότητα.

Ως προς τον ετήσιο αριθμό δημοσιευμένων ΦΨΕ, αυτός ολοένα αυξάνεται.²³ Οι εκδόσεις αυτές φαίνεται να βελτιώνονται συνεχώς τόσο ως προς την ποιότητά τους εν γένει όσο και ως προς τον πλούτο των δυνατοτήτων που προσφέρουν. Έτσι, κατά τα φαινόμενα όλα βαίνουν καλώς όσον αφορά τη δεύτερη παράμετρο.

Όσον αφορά το τελευταίο κριτήριο, έχω επισκεφθεί προσωπικά περίπου σαράντα δικτυακούς τόπους ψηφιακών εκδόσεων, αλλά μόνο ένας από αυτούς παρείχε στατιστικά για τις επισκέψεις — με τη μορφή του συνολικού, κατά πως φαίνεται, αριθμού επισκεπτών από τη στιγμή δημιουργίας του ιστότοπου. Ενώ αυτό είναι απογοητευτικό, είναι επίσης κατανοητό: η λειτουργία αυτή δεν μοιάζει ουσιαστική σε σχέση με όλες τις άλλες που απαιτούνται σε μια ψηφιακή έκδοση, και μάλιστα μπορεί κανείς να αντιτάξει πως και ο παρών συγγραφέας έχει υποπέσει στο ίδιο ακριβώς παράπτωμα, μιας και ο δικτυακός τόπος *Digital Vercelli Book* δεν έχει τη δυνατότητα καταμέτρησης επισκεπτών (προς το παρόν).²⁴ Πιθανώς τα νούμερα αυτά να είναι διαθέσιμα για ορισμένες διαδικτυακές εκδόσεις, αλλά να μην είναι προσβάσιμα από το ευρύ κοινό. Σε κάθε περίπτωση, θα είχε ενδιαφέρον μια ενδελεχής έρευνα για αυτό το ζήτημα, καθώς χρειαζόμαστε οπωσδήποτε περισσότερα τεκμήρια για την πραγματική αξιοποίηση των ψηφιακών πόρων γενικά και των ψηφιακών εκδόσεων ειδικότερα.

Τα αποτελέσματα των ερευνών κοινού της Dot Porter, που μας επιτρέπουν επιπλέον να αξιολογήσουμε τις αλλαγές που έλαβαν χώρα στη διάρκεια μιας περιόδου περίπου δέκα ετών, επιβεβαιώνουν την κατάσταση που περιγράφεται από τις πιο γενικές έρευνες που αναφέρθηκαν παραπάνω:

Τα αποτελέσματα της έρευνας κοινού που εκπόνησα καταδεικνύουν τη συνεχιζόμενη χρησιμότητα ή τουλάχιστον τη συνεχιζόμενη χρήση, των έντυπων εκδόσεων: οι μεσαιωνιστές χρησιμοποιούν περισσότερο έντυπες εκδόσεις παρά ψηφιακές, και η χρήση ψηφιακών εκδόσεων δεν έχει αυξηθεί τα τελευταία εννέα χρόνια, όπως έχει αυξηθεί, για παράδειγμα, η χρήση ψηφιακών περιοδικών.²⁵

Η πορεία προς την ευρύτερη χρήση ηλεκτρονικών εκδόσεων είναι στην πραγματικότητα μετρήσιμη, αλλά, δυστυχώς, αρκετά περιορισμένης δυναμικής:

Ποσοστό 22% επί του συνόλου των ερωτηθέντων ανέφερε ότι χρησιμοποιεί μόνο έντυπες εκδόσεις (ποσοστό μειωμένο σε σχέση με το 48% του 2002), ενώ το 58% ανέφερε ότι χρησιμοποιεί κυρίως έντυπες εκδόσεις (ποσοστό αυξημένο σε σχέση με το 44% του 2002). Σε αυτόν τον τομέα εντοπίζεται η μεγαλύτερη μεμονωμένη μετατόπιση — όχι από μια ξεκάθαρη προτίμηση για το έντυπο σε μια ξεκάθαρη προτίμηση για το ηλεκτρονικό, αλλά από μια

²³ Βλ. στον παρόντα τόμο το κεφάλαιο των Greta Franzini κ.ά. Πολύτιμη πηγή αναφοράς αποτελεί και ο κατάλογος του Patrick Sahle με τίτλο *A Catalog of Digital Scholarly Editions*, <http://www.digitale-edition.de>

²⁴ <http://vbd.humnet.unipi.it/beta2>. Πρέπει να σημειωθεί πως πρόκειται για δοκιμαστική [beta] έκδοση, με στόχο τη συλλογή σχολίων ανατροφοδότησης από τους χρήστες της.

²⁵ Porter, «Medievalists and the Scholarly Digital Edition», σ. 8.

ξεκάθαρη προτίμηση για το έντυπο σε μια λιγότερο ξεκάθαρη προτίμηση για το έντυπο. Δώδεκα τοις εκατό των ερωτηθέντων (ποσοστό αυξημένο σε σχέση με το 7% το 2002) ανέφερε ότι χρησιμοποιεί εξίσου συχνά ηλεκτρονικές και έντυπες εκδόσεις, και 7% ανέφερε ότι χρησιμοποιεί κυρίως ηλεκτρονικές εκδόσεις.²⁶

Επομένως, παρά το γεγονός πως έχουν δημοσιευτεί αρκετές εξαιρετικές ηλεκτρονικές εκδόσεις, δεν φαίνεται να έχουν αλλάξει πολύ τα πράγματα σε σχέση με την κατάσταση που περιέγραφε ο Robinson πριν από δέκα χρόνια:

Είναι θλιβερό να συναντούμε περιπτώσεις όπου οι μελετητές δεν αξιοποιούν τις ψηφιακές εκδόσεις που έχουν εκπονηθεί με μεγάλο κόπο, παρά το ότι τις γνωρίζουν και έχουν πρόσβαση σε αυτές. Για να δώσω ένα παράδειγμα: στην έκδοσή μου του *The Wife of Bath's Prologue* καθώς και σε αρκετές μετέπειτα δημοσιεύσεις που πηγάζουν από το ερευνητικό πρόγραμμα *Canterbury Tales Project*, περιλαμβάνεται η περιγραφική καταλογογράφηση των χειρογράφων των *Canterbury Tales* από τον Dan Mosser. Οι περιγραφές αυτές είναι αποτέλεσμα εργασίας του καθηγητή Mosser επί πολλές δεκαετίες, στη διάρκεια των οποίων επιθεώρησε κάθε χειρόγραφο και κάθε πλήρες παλαιότυπο (και επιπλέον πολλά σπαράγματα)· συμβουλευτήκε όλους τους κορυφαίους μελετητές· διάβασε κάθε σημαντικό άρθρο· και απέκτησε εντυπωσιακή εξειδίκευση στην παλαιογραφία, την κωδικολογία και τα υδατόσημα. Κατά πάσα πιθανότητα, αυτές δεν είναι μόνο οι πλέον πρόσφατες αλλά επίσης και οι πλέον ακριβείς και περιεκτικές περιγραφές που έχουν γίνει ποτέ για τα πρωιμότερα κείμενα των *Canterbury Tales*. Παρ' όλ' αυτά, έχω συναντήσει αρκετά παραδείγματα έργων, ακόμα και από κορυφαίους μελετητές, που έχουν πρόσβαση στην έρευνα του καθηγητή Mosser, στα οποία δεν υπάρχει παραπομπή στις θεμελιώδεις αυτές πηγές αναφοράς.²⁷

Συμπερασματικά, αν συνδυάσουμε τα γενικά δεδομένα, για τη σταθερή αλλά αργή αύξηση αξιοποίησης ψηφιακών εργαλείων γενικής χρήσης μεταξύ των ερευνητών, με πιο ειδικές πληροφορίες σχετικά με την αξιοποίηση ψηφιακών εκδόσεων, που συγκεντρώθηκαν από έρευνες κοινού, από δημόσιες συζητήσεις με συναδέλφους ή με άλλους τρόπους, οδηγούμαστε στην παραδοχή πως η αποδοχή και αξιοποίηση τέτοιων πόρων για ερευνητικούς σκοπούς είναι ακόμα πολύ χαμηλά σε σχέση με τις προσδοκίες που είχαμε καλλιεργήσει τόσα χρόνια νωρίτερα.²⁸

12.3 Οι αιτίες του προβλήματος

Ο Peter Robinson είχε οπωσδήποτε δίκαιο όταν ανέφερε την έλλειψη εύχρηστων εργαλείων για τη δημιουργία ΦΨΕ ως κύρια αιτία για τη σχετική σπανιότητά τους κατά την περίοδο που έγραφε το άρθρο του, αλλά, κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για έναν μόνο από τους ποικίλους παράγοντες στους οποίους συνδυαστικά οφείλεται η τωρινή κατάσταση των πραγμάτων. Καταρχάς, ωστόσο, πρέπει να διαχωρίσουμε την πτυχή της παραγωγής, δηλαδή το γιατί η δημιουργία ψηφιακών εκδόσεων γίνεται αντιληπτή ως μια σύνθετη, ακόμα και εντελώς αποκαρδιωτική, δραστηριότητα, από την πτυχή της ωφέλειας και χρήσης, που εστιάζει στο γιατί οι ψηφιακές εκδόσεις δεν αξιοποιούνται στον βαθμό που θα περιμέναμε και στο γιατί, όταν αξιοποιούνται, συχνά θεωρούνται ένας πόρος χρήσιμος μεν, αλλά που δεν απολαμβάνει τον ίδιο βαθμό καταξίωσης με το έντυπο αντίστοιχό του.

²⁶ Ο.π., σ. 9.

²⁷ Robinson, «Current Issues», § 11.

²⁸ Η κατάσταση φαίνεται πως είναι κάπως καλύτερη στην περίπτωση αξιοποίησης ψηφιακών πόρων για διδακτικούς σκοπούς.

12.3.1 Παραγωγή

Το σχόλιο του Robinson για την έλλειψη εύχρηστων εργαλείων εκπόνησης ψηφιακών εκδόσεων δυστυχώς ισχύει ακόμα: δεν υφίσταται κάποιο λογισμικό ή πακέτο εργαλείων που να επιτρέπει σε έναν μελετητή να εκπονήσει μια πλήρη ψηφιακή έκδοση με τρόπο συγκρίσιμο με τον τρόπο προετοιμασίας των έντυπων εκδόσεων, είτε πρόκειται για φωτοαναστατική ψηφιοποίηση χειρογράφου με συνοδεία διπλωματικής μεταγραφής είτε πρόκειται για κριτική έκδοση.²⁹ Προπάντων, δεν υφίσταται ένα «πρότυπο μοντέλο» εκπόνησης, με αποτέλεσμα ο ψηφιακός φιλόλογος να είναι αναγκασμένος να αξιολογήσει εκ του μηδενός αρκετές εναλλακτικές μεθόδους ή διαφορετικά να βασιστεί στη γνώμη τεχνικού προσωπικού ή συνεργατών. Η συνδρομή κάποιου Κέντρου Τεχνικής Υποστήριξης είναι εκ των ων ουκ άνευ στην περίπτωση πολύπλοκων συστημάτων υποδομής, όπως αυτά που βασίζονται σε Drupal ή σε Omeka, για τα οποία η εγκατάσταση, παραμετροποίηση, εισαγωγή δεδομένων και τεχνική συντήρηση υπερβαίνουν οπωσδήποτε τις δυνατότητες του μέσου φιλόλογου, όσο ενθουσιασμό και αν διαθέτει για την αξιοποίηση ψηφιακών εργαλείων.

Στην πραγματικότητα, ακόμα και στο καλύτερο σενάριο —στην περίπτωση διάθεσης καλού και εύχρηστου λογισμικού για την παραγωγή εκδόσεων— η εκπόνηση μιας ΦΨΕ θα απαιτεί πάντα περισσότερους πόρους σε σύγκριση με την εκπόνηση μιας παραδοσιακής έκδοσης, εκτός αν παραλείψει κανείς λειτουργικά χαρακτηριστικά όπως τη διάθεση εικόνων των χειρογράφων, την αξιοποίηση λογισμικού αντιβολής, την ενσωμάτωση μηχανισμού κειμενικής αναζήτησης ή τη διάθεση εργαλείων για επεξεργασία εικόνων. Και όχι μόνο: η ροή εργασιών μιας παραδοσιακής έντυπης έκδοσης είναι κατά πολύ απλούστερη, καθώς, όταν ο φιλολογικός εκδότης ολοκληρώσει την εκδοτική εργασία πάνω στο κείμενο, το παραδίδει σε έναν εκδοτικό οίκο, που αναλαμβάνει την εκτύπωση και την κυκλοφορία του. Αντίθετα, όταν κανείς ξεκινά το έργο μιας ψηφιακής έκδοσης, αναγκάζεται να διαβεί ένα άγνωστο και ίσως τρομακτικό μονοπάτι, του οποίου το τέρμα πιθανώς να μην είναι εντελώς γνωστό εκ των προτέρων— αυτό ίσχυε ιδιαίτερα για τα έργα της «εποχής των πρωτοπόρων» που αναφέρθηκαν παραπάνω, αλλά ακόμα και σήμερα, τουλάχιστον με βάση τη δική μου εμπειρία, ο εκδότης πρέπει να είναι έτοιμος να προχωρεί σε συχνά απρόσμενες αλλαγές, προκειμένου να ολοκληρωθεί με ασφάλεια το έργο του και να δημοσιευτεί μια έκδοση. Η σταδιακή εξαφάνιση της δυνατότητας δημοσίευσης σε CD/DVD —το οποίο ήταν ένα υποκατάστατο του βιβλίου ως υλικού αντικειμένου που μπορούσε να παραχθεί, να διανεμηθεί και να πωληθεί— συνεπάγεται επίσης πως οι παραδοσιακοί εκδοτικοί οίκοι, τουλάχιστον προς το παρόν, παραμερίζονται:³⁰ κατά συνέπεια, συνήθως δεν είναι δυνατή η αναπαραγωγή της ροής εργασιών των έντυπων εκδόσεων, κατά την οποία το καθήκον της τελικής επεξεργασίας και οπτικοποίησης των δεδομένων της έκδοσης ανατίθεται στο τέλος στον εκδοτικό οίκο. Αν και οι διαδικτυακές εκδόσεις είναι προτιμότερες για πολλούς λόγους, τόσους που δεν μπορούν να αναφερθούν εδώ, μένει να δούμε ποιος θα αναλάβει τον ρόλο του εκδοτικού οίκου. Μια και ο διαδικτυακός χώρος είναι πλέον απίστευτα βολικός και φθηνός, η (αυτο-)δημοσίευση με ίδια μέσα είναι οπωσδήποτε μια δυνατότητα, και από κάποιες απόψεις και επιθυμητή, αλλά χαρακτηρίζεται από σοβαρούς περιορισμούς σε σχέση με ζητήματα βιωσιμότητας, τεχνικής

²⁹ Οι μελετητές μπορούν να βασιστούν σε διάφορα λογισμικά και εργαλεία για να προετοιμάσουν την έκδοσή τους, από επεξεργαστές κειμένου μέχρι πιο εξειδικευμένα προγράμματα φιλολογικής στόχευσης όπως τον επεξεργαστή για κριτικές εκδόσεις CTE (<http://cte.oeww.ac.at>), συνήθως ωστόσο την τελική στοιχειοθεσία την αναλαμβάνει ο εκδοτικός οίκος.

³⁰ Μια πιθανή εναλλακτική θα ήταν εκδόσεις διαθέσιμες διαδικτυακά με ευθύνη εκδοτικών οίκων και προσβάσιμες έναντι συνδρομής. Από όσο γνωρίζω, αυτό το μοντέλο δημοσίευσης δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλές στο πεδίο των Ανθρωπιστικών Σπουδών, τουλάχιστον όχι όσον αφορά τις ψηφιακές εκδόσεις.

συντήρησης και «παραθεσιμότητας» (βλ. παρακάτω). Εν κατακλείδι, ένας μεμονωμένος μελετητής που θα ήθελε να εξερευνήσει τον γενναίο νέο κόσμο της ψηφιακής φιλολογίας βρίσκεται αίφνης σε μειονεκτική θέση σε σύγκριση με τον συνάδελφό του που επιλέγει να συνεχίσει με τις παραδοσιακές μεθόδους, αποσκοπώντας σε μια έντυπη έκδοση.

Όσοι από τους συμμετέχοντες στο νήμα συζήτησης, στη λίστα αλληλογραφίας που αναφέρθηκε παραπάνω, παραδέχτηκαν ότι αποφεύγουν τη βιβλιογραφική παραπομπή σε ψηφιακούς πόρους, ανέφεραν δύο λόγους για την επιφυλακτική στάση τους απέναντι στους πόρους αυτούς. Ο πρώτος έχει να κάνει με τη δυσκολία παραπομπής σε συγκεκριμένο απόσπασμα του κειμένου, καθώς τα έγγραφα παρουσιάζονται σε ένα συνεχές με μορφή ιστοσελίδας [HTML]. Ο δεύτερος, και πιο σημαντικός, λόγος είναι πως οι διαδικτυακές πηγές έχουν συνήθως τη δυσάρεστη τάση να είναι λιγότερο αξιόπιστες από τις έντυπες εκδόσεις. Η παραπομπή σε μια ιστοσελίδα που οδηγεί τους χρήστες σε σελίδα σφάλματος «404 – η σελίδα δεν βρέθηκε» γιατί ο ιστότοπος, για οποιονδήποτε λόγο, δεν είναι πλέον διαθέσιμος, δεν είναι αποδεκτό χαρακτηριστικό μιας δημοσίευσης ακαδημαϊκού επιπέδου. Ενώ ο πρώτος λόγος επιφύλαξης μπορεί εύκολα να θεραπευτεί με την αρίθμηση και ευρετηρίαση των παραγράφων ενός κειμένου, ο δεύτερος φέρνει στο προσκήνιο ένα κρίσιμο πρόβλημα των ψηφιακών δημοσιεύσεων, τόσο αυτών σε οπτικά μέσα όσο και αυτών στο διαδίκτυο: την κάποτε ταχεία αχρήστευση, λόγω παλαιότητας, του αυτόνομου λογισμικού στην περίπτωση των εκδόσεων σε CD/DVD και την απροειδοποίητη εξαφάνιση διαδικτυακών εκδόσεων ή, σε κάποιες περιπτώσεις, την παρείσφρηση αντίστοιχων ασυμβατοτήτων στο διαδικτυακό λογισμικό οπτικοποίησης, όταν χρησιμοποιείται με πιο σύγχρονα λειτουργικά συστήματα ή προγράμματα περιήγησης ιστού. Είναι ανησυχητικό να διαπιστώνει κανείς πως η διάρκεια ζωής ενός ψηφιακού ομοιότυπου ή μιας ψηφιακής έκδοσης δεν φτάνει σε ορισμένες περιπτώσεις τα 4-5 χρόνια, ενώ αντίθετα διαθέτουμε χειρόγραφα που διατηρήθηκαν για εκατοντάδες χρόνια. Στην περίπτωση των διαδικτυακών εκδόσεων το πρόβλημα έχει δύο πτυχές:

- συμβατότητα λογισμικού: επεκτάσεις προγραμμάτων περιήγησης ιστού, όπως μικροεφαρμογές Java, στοιχεία ελέγχου ActiveX και εφαρμογές Flash, μπορεί να φαίνονται καλή ιδέα κατά τη στιγμή της εφαρμογής, αλλά δεν υπάρχει καμιά εγγύηση πως θα συνεχίσουν να λειτουργούν, ειδικά στην περίπτωση που οι επεκτάσεις αυτές είναι κλειστής πρόσβασης και ιδιόκτητες·
- μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα: εάν επιδιώκουμε τη διατήρηση και την ουσιαστική χρησιμότητα της έκδοσης για τα επόμενα 10-20 χρόνια τουλάχιστον, είναι απαραίτητο να διασφαλίσουμε πως ο εξυπηρετής ιστού [web server] στον οποίο δημοσιεύεται η έκδοση είναι επαρκώς αξιόπιστος, τόσο από τεχνική όσο και από οικονομική άποψη· το πολύπλοκο λογισμικό που τρέχει ο εξυπηρετής θα απαιτήσει περισσότερους οικονομικούς πόρους για τη συντήρησή του, και ίσως να είναι πιο επιρρεπές στο να εμφανίσει προβλήματα συμβατότητας, όπως αυτά που περιγράφονται παραπάνω.

Τέλος, εξίσου σημαντική είναι η ύπαρξη ορισμένων ζητημάτων καθαρά θεωρητικής φύσης που πρέπει να επιλυθούν προκειμένου οι ΦΨΕ να γίνουν πιο ελκυστικές σε μελετητές από ένα εύρος φιλολογικών παραδόσεων. Ένα διαδικτυακό σύστημα δημοσίευσης (με αυτόν τον γενικό όρο αναφέρομαι στο σύνολο των αναγκαίων λογισμικών και πόρων του εξυπηρετή που απαιτούνται για τη δημοσίευση μιας ψηφιακής έκδοσης στο διαδίκτυο) θα πρέπει να είναι ένα πλήρες και ουδέτερο εργαλείο, αλλά προς το παρόν δεν είναι τίποτα από τα δύο: σήμερα, η πιο δημοφιλής

κατηγορία διαδικτυακής ψηφιακής έκδοσης,³¹ η διπλωματική μεταγραφή που συνοδεύεται από ψηφιακό ομοιότυπο σε μορφή εικόνας, αν και είναι ξεκάθαρα κατάλληλη για μια έκδοση «βέλτιστου κειμένου [best-text]» ή «νέας φιλολογίας», είναι λιγότερο χρήσιμη σε εκδόσεις που αποσκοπούν στην καθιέρωση ενός κριτικά εκδομένου κειμένου. Μήπως το γεγονός ότι η μέθοδος παραγωγής φαίνεται να υπολείπεται σε ουδετερότητα είναι η αιτία που δεν αξιοποιείται συχνά από μελετητές της νεο/μετα-λαχμανικής σχολής; Ή μήπως η μη αξιοποίησή της συνδέεται απλώς με τα μειονεκτήματα των επί του παρόντος διαθέσιμων λογισμικών;

12.3.2 Κατανάλωση

Σε σύγκριση με τα προβλήματα που προκύπτουν κατά την παραγωγή, τα προβλήματα όσον αφορά την ευδόωση των ΦΨΕ, αν και σημαντικά, είναι πολύ λιγότερα και όχι τόσο ανησυχητικά.

Κάθε πόρος που απαιτεί οθόνη υπολογιστή για την αξιοποίησή του βρίσκεται ήδη σε μειονεκτική θέση σε σχέση με το παραδοσιακό μέσο, το έντυπο βιβλίο. Και μόνο το γεγονός ότι απαιτείται μια οθόνη LCD για την περιήγηση σε οποιονδήποτε ψηφιακό πόρο, συνεπάγεται μια σειρά από μειονεκτήματα σε σχέση, μεταξύ άλλων, με την εργονομία, την κινητικότητα, τη διαθεσιμότητα και την ποιότητα της διαδικτυακής σύνδεσης. Πρόκειται για γνωστούς περιορισμούς, οι οποίοι, ωστόσο, δεν εμποδίζουν την επιτυχή αξιοποίηση ψηφιακών εκδόσεων ως εργαλείων για μελέτη και έρευνα, κάτι που θα πρέπει να αποτελεί τον κύριο λόγο ύπαρξης των εν λόγω εκδόσεων.

Ένα ακόμα εμπόδιο είναι ο υψηλός βαθμός κατακερματισμού των διεπαφών χρήστη και η συνεπαγόμενη δυσκολία κατά τη χρήση κάθε ΦΨΕ, δεδομένου ότι, σε κάθε περίπτωση, απαιτείται κάποια προσπάθεια για εκμάθηση της διάταξης και της λειτουργίας όλων των στοιχείων της Γραφικής Διεπαφής Χρήστη [Graphical User Interface / GUI], καθώς και των γενικών επιλογών πλοήγησης της έκδοσης. Αν και παρατηρείται μια αργή τάση προς την υιοθέτηση κάποιου είδους «κανόνα» ή μιας δεδομένης σειράς εργαλείων που αναμένεται να είναι διαθέσιμα (όπως εργαλεία επεξεργασίας εικόνων, μηχανή κειμενικής αναζήτησης και ούτω καθεξής), δεν υφίσταται κάποια προτυποποιημένη διεπαφή χρήστη, ειδικά όταν πρόκειται για τον γενικό σχεδιασμό ενός ιστότοπου. Το πρόβλημα αυτό δεν θα ήταν τόσο σοβαρό αν δεν βρισκόμασταν αντιμέτωποι με το γεγονός πως πολλοί σχεδιαστές ιστοσελίδων, καθώς και προγραμματιστές αυτοτελών ΦΨΕ σε CD/DVD, φαίνεται συχνά να καθιστούν τα προϊόντα τους πιο δύσχρηστα από όσο χρειάζεται.³²

Επιπλέον, αν και όλοι εμείς γνωρίζουμε πολύ καλά τα πλεονεκτήματα των ΦΨΕ ως ερευνητικών εργαλείων σε σύγκριση με τις αντίστοιχες έντυπες εκδόσεις,³³ οι χρήστες, οι οποίοι συχνά είναι μελετητές που πιθανώς να ενδιαφέρονται να ακολουθήσουν κάποια στιγμή στο μέλλον το ψηφιακό μονοπάτι, ίσως να μην έχουν ακριβή επίγνωση των πλεονεκτημάτων των ΦΨΕ, καθώς και σαφή αντίληψη του χαρακτήρα μιας ΦΨΕ. Το ερώτημα που προσπαθώ να απαντήσω τα τελευταία χρόνια, τόσο σε συνέδρια όσο και σε άλλες μορφές δημόσιας συζήτησης, είναι το εξής: «Σε ποιους τομείς υπερτερεί μια ψηφιακή έκδοση σε σχέση με μια παραδοσιακή έντυπη, ως προς την επιστημονική αποτελεσματικότητα;».³⁴ Πρόκειται για πολύ εύλογο ερώτημα,

³¹ Για το ζήτημα αυτό βλ. Odd Einar Haugen, «The Spirit of Lachmann, the Spirit of Bédier: Old Norse Textual Editing in the Electronic Age», ανακοίνωση στο *Annual Meeting of The Viking Society* (University College London, 8 Νοεμβρίου 2002), ιδιαίτερα την ενότητα «The Drift towards Monotypic Editions».

³² Για το ζήτημα αυτό βλ. Roberto Rosselli Del Turco, «After the Editing Is Done: Designing a Graphic User Interface for Digital Editions», *Digital Medievalist*, 7 (2011), <https://doi.org/10.16995/dm.30>

³³ Βλ., για παράδειγμα, τη συμβολή της Marina Buzzoni στον παρόντα τόμο.

³⁴ Ερώτημα που διατυπώθηκε από τον συνάδελφο και φίλο Marcello Meli στο συνέδριο «Incontri di Filologia Digitale» (Verona, 15–16 January 2009).

που δείχνει σε ποιο βαθμό ένα μεγάλο μέρος των πιθανών χρηστών παρόμοιων εκδόσεων αγνοεί τον θαυμαστό «δυναμικό μηχανισμό»³⁵ ή τουλάχιστον τις δυνατότητές του. Σε πρώτη ματιά, ίσως να φαίνεται πως η πλοήγηση μέσω υπερσυνδέσμων ή η διπλωματική μεταγραφή που συνοδεύεται από εικόνες του χειρογράφου δεν αποτελούν παρά βολικές λειτουργίες που παρέχονται από ένα εντελώς νέο μέσο (βλ. παραπάνω), αλλά, και πάλι, η στάση αυτή συνιστά μια προσκόλληση σε μια παλιά, ξεπερασμένη αντίληψη των ΦΨΕ. Κατά συνέπεια, μια και η «εμφανής ανωτερότητα» των ΦΨΕ δεν είναι «αρκετά εμφανής», τουλάχιστον όχι για όλους τους χρήστες, ο κίνδυνος υποαξιοποίησης και υποτίμησης είναι μεγάλος.

12.3.3 Επικρατούσα αντίληψη

Ένα ακόμα μικρό τεκμήριο σχετικά με τα προβλήματα που ταλανίζουν τις ΦΨΕ είναι ο τρόπος με τον οποίο μερικές φορές απευθυνόμαστε σε συναδέλφους λιγότερο «ψαγμένους στα ψηφιακά»: βρίσκω χαρακτηριστικές τις περιπτώσεις που κάποιος ομιλητής σε ένα συνέδριο κάνει μεγάλη προσπάθεια για να διακρίνει μια «ψηφιοποιημένη έκδοση» από μια καθαυτό ψηφιακή: χρειάστηκε μάλιστα να κάνω κι εγώ ο ίδιος αυτήν τη διασάφηση σε πολλές περιστάσεις. Το ότι είναι αναγκαίο να εξηγούμε σήμερα τη διάκριση αυτή σε ανθρώπους που δεν είναι προπτυχιακοί φοιτητές, συνιστά σύμπτωμα ενός προβλήματος που δεν αφορά μόνο τη μέθοδο παραγωγής ή το αποδεκτό της βιβλιογραφικής παραπομπής σε μια ψηφιακή έκδοση.³⁶ Με τα λόγια της Dot Porter και πάλι:

Το σοβαρό ζήτημα για την ερευνητική κοινότητα είναι η προσμέτρηση ακαδημαϊκού έργου για τη μονιμοποίηση και πανεπιστημιακή εξέλιξη στην περίπτωση μελετητών που επικεντρώνουν τις προσπάθειές τους στη δημιουργία ψηφιακών εκδόσεων και άλλων πρότζεκτ. Αν, όταν αναφερόμαστε σε «ψηφιακή έκδοση», οι συναδέλφοι και η διοίκηση φέρνουν στο μυαλό τους τα «Google Books», ενώ εμείς στην πραγματικότητα εννοούμε μια έκδοση όπως το «Electronic Beowulf», είμαστε αντιμέτωποι με ένα τεράστιο χάσμα.³⁷

Ουσιαστικά το πρόβλημα ίσως είναι ακόμα πιο σοβαρό και δυσεπίλυτο, γιατί, κάποιες φορές, ακόμα και αυτοί που εκπονούν τέτοιες εκδόσεις δεν φαίνεται να κατανοούν πλήρως το υποκείμενο θεωρητικό πλαίσιο. Σε ένα άρθρο του 2004, περίπου σύγχρονο με αυτό του Robinson, η Lina Karlsson και η Linda Malm επισκοπούν τριάντα μία διαδικτυακές φιλολογικές εκδόσεις και συμπεραίνουν πως «οι διαδικτυακές εκδόσεις φαίνεται να αναπαραγάγουν χαρακτηριστικά των έντυπων μέσων και να μην εκμεταλλεύονται επαρκώς όλες τις δυνατότητες του διαδικτύου».³⁸ Σήμερα οι διαδικτυακές εκδόσεις έχουν γίνει πολύ πιο σύνθετες και είναι πλέον σε θέση να εκμεταλλευτούν πλήρως «τις δυνατότητες του διαδικτύου»: ο ισχυρός δυναμικός μηχανισμός για την οπτικοποίηση ΦΨΕ που είχε συλλάβει θεωρητικά ο Robinson γίνεται σιγά σιγά πραγματικότητα, τουλάχιστον σε ορισμένες εκλεκτές περιπτώσεις, ωστόσο η πραγματική δυναμική αυτής της εννοιολογικής σύλληψης και οι πλήρεις συνέπειές της πρέπει να είναι απόλυτα σαφείς σε όσους ξεκινούν την εκπόνηση μιας ψηφιακής έκδοσης, διαφορετικά αυτό που θα συναντούμε και στο μέλλον θα είναι περισσότερες περιπτώσεις μίμησης της παραδοσιακής διάταξης και των χαρακτηριστικών των έντυπων εκδόσεων. Με άλλα λόγια, αν ένας εκδότης

³⁵ (Σ.τ.Μ.). Ο συγγραφέας αναφέρεται εδώ στον χαρακτηρισμό του Peter Robinson για τον υπολογιστή, στο οποίο θα επανέλθει στη συνέχεια του κειμένου του.

³⁶ Για το ζήτημα αυτό, βλ. τη συμβολή του Patrick Sahle στον παρόντα τόμο.

³⁷ Porter, «Medievalists and the Scholarly Digital Edition», σ. 14.

³⁸ Lina Karlsson και Linda Malm, «Revolution or Remediation? A Study of Electronic Scholarly Editions on the Web», *Human IT*, 7.1 (2004), σ. 1, <https://humanit.hb.se/article/view/135/138>.

θεωρεί πως μια ψηφιακή έκδοση είναι απλώς μια παραδοσιακή έκδοση σε ψηφιακό μέσο, αγνοεί στην πραγματικότητα τον πραγματικό σκοπό ύπαρξής της και αυτό που θα εκπονήσει δεν θα είναι παρά ένα ψηφιακό αντίγραφο μιας έντυπης έκδοσης.³⁹

12.4 Προτάσεις βελτίωσης

Αν και στη συνέχεια θα συζητήσω όλα τα σημεία με την ίδια περίπου σειρά που τα παρουσίασα παραπάνω, επιτρέψτε μου να δηλώσω εκ των προτέρων πως η διαθεσιμότητα εύχρηστων εργαλείων, το πλήθος των διαθέσιμων πόρων και υποδομών, ο απαιτούμενος χρόνος και η ευθυγράμμιση της ροής εργασιών αποτελούν διαφορετικές όψεις του ίδιου προβλήματος: με ποιον τρόπο μπορεί η εκπόνηση μιας φιλολογικής ψηφιακής έκδοσης να γίνει όσο το δυνατόν απλούστερη για όσους και όσες έχουν συνηθίσει να εργάζονται κυρίως κατά μόνας και με περιορισμένη χρηματοδότηση;

12.4.1 Εργαλεία παραγωγής και οπτικοποίησης

Το «τέλειο» λογισμικό για κάθε σκοπό είναι αυτό που απαιτεί ελάχιστη ή και καθόλου εκπαίδευση του χρήστη και ιδανικά είναι έτοιμο για χρήση απευθείας, χωρίς να απαιτείται ενδελεχής μελέτη κάποιου εγχειριδίου. Κρίνοντας από την τρέχουσα κατάσταση όσον αφορά τόσο τα εργαλεία παραγωγής όσο και τα εργαλεία οπτικοποίησης, βρισκόμαστε ακόμα αρκετά μακριά από την επίτευξη του παραπάνω στόχου, αλλά αδιαμφισβήτητα διαπιστώνεται πρόοδος προς αυτήν την κατεύθυνση. Μια πρόσφατη εξέλιξη είναι η ανάπτυξη εργαλείων συγγραφής [authoring tools] για την κωδικοποίηση των προς έκδοση κειμένων.⁴⁰ Παρόλο που με αυτόν τον τρόπο μπορεί σίγουρα να χαμηλώσει ο πήχης δυσκολίας για την παραγωγή ΦΨΕ, θα ήμουν επιφυλακτικός ως προς το να βασιζόμαστε αποκλειστικά σε τέτοιου είδους λογισμικό, ειδικά εφόσον η προηγούμενη εμπειρία των προγραμματιστών με παρόμοια εργαλεία δεν υπήρξε ικανοποιητική (ο κώδικας που παραγόταν με εργαλεία συγγραφής HTML συχνά ήταν φλύαρος και αναξιόπιστος). Τι είδους εφόδια θεωρείται καλό, αν όχι απαραίτητο, να διαθέτει ένας μελετητής; Οπωσδήποτε είναι αναγκαία η καλή γνώση της γλώσσας σήμανσης για τη δημιουργία της έκδοσης, αλλά οτιδήποτε πέρα από την εφαρμογή κανόνων μορφοποίησης XSLT σε αρχεία XML, όπως, για παράδειγμα, προγραμματισμός με XSLT ή εγκατάσταση/παραμετροποίηση λογισμικού εξυπηρετή, θα απαιτούσε υπερβολικά πολύ χρόνο και πόρους από τον «παραδοσιακό» μελετητή (δηλαδή αυτόν ή αυτήν που εργάζεται για την έκδοση όχι ως μέλος μιας ερευνητικής ομάδας αλλά κατά μόνας και συχνά με περιορισμένη χρηματοδότηση), ειδικά αν δοκιμάζει για πρώτη φορά να ακολουθήσει το μονοπάτι μιας ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης. Αν υποθέσουμε πως ο μελετητής κατέχει αυτήν τη βασική γνώση, τα εργαλεία που διατίθενται για τη δημιουργία μιας ΦΨΕ, ανεξάρτητα από το ποια συγκεκριμένη γλώσσα σήμανσης χρησιμοποιείται, ανήκουν σε μία από τις εξής δύο γενικές κατηγορίες:

³⁹ Για μια διαφορετική άποψη βλ. Daniel Paul O'Donnell, «Resisting the Tyranny of the Screen, or, Must a Digital Edition be Electronic?», *Heroic Age*, 8 (2008), <http://www.heroicage.org/issues/11/em.php>

⁴⁰ Βλ., για παράδειγμα, το εργαλείο μεταγραφής TextLab που αναπτύχθηκε από τον John Bryant στο Hofstra University (<https://melville.electroniclibrary.org/textlab>) και το υπολογιστικό σύστημα υποστήριξης DTA-οXygen-Framework (DTAoX: <http://www.deutschestextarchiv.de/doku/software#dtaox>), που αξιοποιεί το περιβάλλον σύνταξης οXygen XML editor για να δημιουργήσει ένα εργαλείο συγγραφής για την επισημείωση κειμένων.

- εργαλεία παραγωγής: οποιοδήποτε καλό εργαλείο σύνταξης XML είναι ένα αποτελεσματικό εργαλείο, αλλά αυτήν τη στιγμή αναπτύσσονται νέα περιβάλλοντα συγγραφής για την υποστήριξη του φιλολογικού εκδότη κατά τη φάση αυτή⁴¹ με την προϋπόθεση πως το κωδικοποιημένο κείμενο είναι πάντα ελέγξιμο και αναγνώσιμο από ανθρώπινο μάτι, αυτή είναι κατά πάσα πιθανότητα η καλύτερη λύση, μια και αυτά τα περιβάλλοντα συνήθως προσφέρουν και λειτουργίες σχετικές με εικόνες (όπως εργαλεία διασύνδεσης κειμένου και εικόνας), οι οποίες σε διαφορετική περίπτωση θα έπρεπε να αναζητηθούν αλλού
- εργαλεία οπτικοποίησης: θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως, εφόσον κωδικοποιήσει κάποιος σωστά το κείμενο, η έκδοση έχει ήδη πραγματωθεί και απομένει μόνο η εξαγωγή της από τη βάση κειμένων XML, ωστόσο η φάση αυτή είναι, βέβαια, τουλάχιστον το ίδιο ευαίσθητη και πολύπλοκη όσο η προηγούμενη (ειδικά αν λάβει κανείς υπόψη τα ζητήματα χρηστικότητας που αναφέρθηκαν παραπάνω). Πρόκειται για έναν ακόμα τομέα όπου η ανάπτυξη εργαλείων γίνεται με ιδιαίτερα έντονο ρυθμό.

Μια επισκόπηση των διαθέσιμων εργαλείων οπτικοποίησης που εκπονήθηκε το 2012 από την ερευνητική ομάδα του προγράμματος *Digital Vercelli Book*, καθώς και το συμπέρασμα πως κανένα από τα λογισμικά που αξιολογήθηκαν δεν ήταν κατάλληλο για τους σκοπούς μας, οδήγησαν στη γένεση του λογισμικού EVT (Edition Visualisation Technology [Τεχνολογία Οπτικοποίησης Εκδόσεων]):⁴² ένα υποστηρικτικό υπολογιστικό σύστημα για την ανάπτυξη μιας διαδικτυακής διπλωματικής έκδοσης, το οποίο βασιζόταν στην εφαρμογή μιας σειράς μορφοποιήσεων μέσω μετατροπών με κανόνες XSLT στο αρχείο με μορφότυπο TEI XML, το οποίο περιείχε το κωδικοποιημένο κείμενο. Η δημιουργία της έκδοσης ήταν τόσο απλή όσο η εφαρμογή έτοιμων κανόνων μορφοποίησης στο επισημειωμένο κείμενο. Αυτό είναι το λογισμικό που χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία της έκδοσης *Digital Vercelli Book* που αναφέρθηκε παραπάνω, ενώ κατά τη φάση παραγωγής της καταφύγαμε σε διάφορα περιβάλλοντα σύνταξης XML για την κωδικοποίηση του κειμένου, καθώς και στο Image Markup Tool [Εργαλείο Σήμανσης Εικόνων]⁴³ για την επισημείωση των περιοχών του χειρογράφου που αντιστοιχούν σε αράδες κειμένου και σε άλλα σημεία ενδιαφέροντος.

⁴¹ Ένα άλλο παράδειγμα είναι το Ediarum –ένα εύχρηστο εργαλείο για την εκδοτική επεξεργασία χειρογράφων με το πρότυπο TEI σε γλώσσα σήμανσης XML: <https://www.ediarum.org> βλ. επίσης eCodicology – Algorithms for the Automatic Tagging of Medieval Manuscripts, <http://www.ecodicology.org/index6249.html?id=1&L=2> [(Σ.τ.Μ.) οι διαδικτυακές διευθύνσεις αντικαταστάθηκαν εδώ, όπως και αλλού, με ενημερωμένες εκδοχές τους, όπου ήταν δυνατό].

⁴² Roberto Rosselli Del Turco και Raffaele Masotti, *Edition Visualization Technology: Digital Edition Visualization Software*, 2013–, <http://sourceforge.net/projects/evt-project>. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με αυτό το εργαλείο βλ. Roberto Rosselli Del Turco, Giancarlo Buomprisco, Chiara Di Pietro, Julia Kenny, Raffaele Masotti και Jacopo Pugliese, «Edition Visualization Technology: A Simple Tool to Visualize TEI-based Digital Editions», *Journal of the Text Encoding Initiative*, 8 (2014–2015), <http://jtei.revues.org/1077>. βλ. επίσης Roberto Rosselli Del Turco, «EVT Development: An Update (and Quite a Bit of History)», στο *Edition Visualization Technology blog*, 2014, <http://visualizationtechnology.wordpress.com/2014/01/26/evt-development-an-update-and-quite-a-bit-of-history>

⁴³ The Image Markup Tool project, https://hcmc.uvic.ca/~mholmes/image_markup

12.4.2 Μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα

Ένας τρόπος να εξετάσουμε το πρόβλημα της διατήρησης είναι να το σκεφτούμε ως μια συνέπεια της συνεχούς, αδιάκοπης εξέλιξης των λογισμικών, ακόμα και της «σε αργή κίνηση» ανάπτυξης κρίσιμων συστατικών της σύγχρονης υποδομής του διαδικτύου, όπως είναι τα πρότυπα που προωθεί ο οργανισμός W3C.⁴⁴ Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η μόνη βιώσιμη λύση για να διασφαλίσουμε πως μια έκδοση θα παραμένει αξιοποιήσιμη στο εγγύς μέλλον είναι να διαχωρίσουμε εντελώς τα εκδοτικά δεδομένα από τον μηχανισμό οπτικοποίησης: αν ο εκδότης αξιοποιήσει μορφές δεδομένων με βάση διεθνή πρότυπα (όπως TIFF, JPEG για ψηφιοποιημένες εικόνες, (X)HTML ή XML για κείμενα, κλπ.), μπορεί να έχει την εύλογη βεβαιότητα πως ο πυρήνας της έκδοσης θα παραμείνει αναγνώσιμος και αξιοποιήσιμος για πολύ μεγάλο διάστημα. Το σύστημα οπτικοποίησης, αντίθετα, πιθανώς να απαιτεί περιοδική τεχνική συντήρηση, μέχρι το σημείο που, ως συνέπεια της διαθεσιμότητας νέας τεχνολογίας, η εξ ολοκλήρου αντικατάστασή του θα αποτελεί καλύτερη επιλογή, κάτι που μάλλον δεν μπορεί να αποφευχθεί μακροπρόθεσμα.

Πώς μπορούμε να κάνουμε τη διαδικτυακή δημοσίευση όσο το δυνατόν απλούστερη και ανώδυνη για τον «παραδοσιακό» μελετητή, που συνήθως εργάζεται ανεξάρτητα και δεν διαθέτει την υποστήριξη τεχνικού προσωπικού για τη διαχείριση της ηλεκτρονικής δημοσίευσης; Όπως σημειώθηκε παραπάνω, οι υπηρεσίες φιλοξενίας ιστοσελίδων είναι φθηνές και πολυάριθμες, αλλά η χρήση τους δεν αποτελεί λύση παρά μόνο για τη δοκιμαστική δημοσίευση ή για βραχυπρόθεσμες πειραματικές εκδόσεις. Το μόνο που θα πετύχαινε η ανάθεση μιας σημαντικής ΦΨΕ σε μια υπηρεσία τόσο ασταθούς υποστήριξης, θα ήταν να οδηγήσει σε ακόμα μεγαλύτερη απογοήτευση όταν ένας καλός πόρος χαθεί, προσωρινά ή για πάντα, επειδή το άτομο που ήταν υπεύθυνο για την πρόσβαση σε αυτόν ξέχασε να ανανεώσει την ετήσια άδεια του ιστότοπου ή έχει απλώς εγκαταλείψει το ερευνητικό πρόγραμμα. Χρειαζόμαστε έναν αξιόπιστο ανεξάρτητο θεσμό, όπως είναι οι πανεπιστημιακοί ή άλλοι ερευνητικοί φορείς,⁴⁵ που να προσφέρει υποστήριξη και να αναπτύσσει επαρκείς υποδομές για τη μακροπρόθεσμη δημοσίευση επιλεγμένων ψηφιακών εκδόσεων. Μια τέτοια προοπτική συνιστά στην πραγματικότητα και μια ευκαιρία για τη διασφάλιση ορατότητας και υποστήριξης για όσες ΦΨΕ πληρούν ορισμένα ποιοτικά κριτήρια και μπορούν, επομένως, να επιλεγθούν για φιλοξενία σε θεσμικούς δικτυακούς τόπους. Και τέλος, είναι εξίσου σημαντικό το γεγονός πως ένα σταθερό «σπίτι», με θεσμική εγγύηση, για τις ΦΨΕ θα έλυne επίσης το πρόβλημα της βιβλιογραφικής παραπομπής σε αυτές, καθώς θα διασφάλιζε οπωσδήποτε πως ένας συγκεκριμένος ψηφιακός πόρος θα παραμείνει διαθέσιμος διαδικτυακά στο εγγύς μέλλον.

12.4.3 Ευχρηστία

Έννοιες όπως η θεωρία του υπερκειμένου και το ηλεκτρονικό βιβλίο [e-book] —δύο έννοιες πολύ διαφορετικές μεταξύ τους— αποτελούσαν για χρόνια αντικείμενο θεωρητικής επεξεργασίας (για πολλά χρόνια στην περίπτωση της θεωρίας του υπερκειμένου), προτού να εμφανιστεί ένα κατάλληλο μέσο που θα επέτρεπε την εδραίωσή τους. Η κατάσταση είναι λιγότερο ξεκάθαρη όσον αφορά τις ΦΨΕ: σε καθαρά τεχνική βάση έχουμε ήδη ό,τι απαιτείται, και μάλιστα είναι ήδη διαθέσιμες για ερευνητικούς σκοπούς πολλές εξαιρετικές εκδόσεις που είναι ανώτερες από τις παραδοσιακές έντυπες, αν και πιθανώς όχι «εμφανώς ανώτερες»: ωστόσο, όπως σημειώθηκε παραπάνω, υπάρχουν ακόμα μερικά προβληματικά σημεία στα οποία θα πρέπει να εστιάσουμε.

⁴⁴ The World Wide Web Consortium (W3C), <http://www.w3.org>

⁴⁵ Επίσης και πολιτισμικοί φορείς όπως η Europeana, <http://europeana.eu>.

Η πρόοδος στο μέτωπο της ευχρηστίας θα είναι αργή αλλά, ας ελπίσουμε, σταθερή, εφόσον οι σχεδιαστές εργαλείων οπτικοποίησης λάβουν υπόψη τους τα πρότυπα ευχρηστίας και προσβασιμότητας, συμμορφούμενοι με τις κατευθυντήριες οδηγίες βέλτιστων πρακτικών. Ένα ιδιαίτερα λεπτό σημείο θα είναι η υλοποίηση των πλέον προηγμένων χαρακτηριστικών που σήμερα συζητούνται και αναπτύσσονται σε πειραματική μορφή (συνεργατική επισημείωση, κοινωνικές εκδόσεις, διασυνδεδεμένα ανοικτά δεδομένα κλπ.).

Είναι επίσης σημαντικό να λάβουμε υπόψη μας τους εγγενείς περιορισμούς των υλικών μέσων δημοσίευσης των ψηφιακών εκδόσεων: για την πλειονότητα των χρηστών η αξιοποίηση μιας ΦΨΕ ως ερευνητικού εργαλείου δεν αποτελεί πρόβλημα,⁴⁶ ακόμα και για μεγάλα χρονικά διαστήματα· αντίθετα, όποιος σκοπεύει να αξιοποιήσει έναν τέτοιο πόρο ως χρηστική έκδοση για ανάγνωση σε υπολογιστή, θα βρεθεί αναγκαστικά αντιμέτωπος τόσο με τους φυσικούς περιορισμούς ενός τυπικού σταθμού εργασίας υπολογιστή όσο και με το γνωστό φαινόμενο Οπτικής Κόπωσης οφειλόμενης στις οθόνες LCD.⁴⁷

Η ιστορία των ηλεκτρονικών βιβλίων μπορεί να αποδειχθεί διδακτική σε αυτό το σημείο. Τα ηλεκτρονικά βιβλία άρχισαν ουσιαστικά να είναι δημοφιλή μόνο όταν εμφανίστηκαν στην αγορά συσκευές ηλεκτρονικής ανάγνωσης με κατάλληλα χαρακτηριστικά (απεικόνιση ηλεκτρονικού μελανιού) και λογικές τιμές. Παρομοίως, διαθέτουμε ήδη φτηνές κινητές συσκευές, με άλλα λόγια τάμπλετ, με όλα τα απαραίτητα χαρακτηριστικά για την οπτικοποίηση μιας ΦΨΕ (ταχύτητα επεξεργαστή, οθόνες μεσαίου μεγέθους αλλά υψηλής, συχνά, ανάλυσης)· η iOS εφαρμογή «e-codices»⁴⁸ είναι ενδεικτική για το πώς μπορεί κανείς να αποκτήσει, με εύχρηστο και χρήσιμο τρόπο, τη δυνατότητα αναζήτησης και περιήγησης σε ψηφιακά ομοιότυπα μεσαιωνικών

⁴⁶ Ωστόσο, είναι οπωσδήποτε σημαντικό να ακολουθούνται οι βέλτιστες πρακτικές για την ευχρηστία και την προσβασιμότητα, προκειμένου να μην αποβεί δύσκολη η αξιοποίηση τέτοιων ψηφιακών πόρων από ορισμένες ομάδες χρηστών (λόγου χάρι, από όσους χρήστες υποφέρουν από αχρωματοψία).

⁴⁷ Πρέπει να σημειωθεί πως, αν και το ζήτημα είναι ακόμα ανοικτό σε έρευνα και διάλογο, οι οθόνες ηλεκτρονικού μελανιού των συσκευών ηλεκτρονικής ανάγνωσης όπως του Kindle ή του Nook, φαίνεται να πλεονεκτούν σε σχέση με τα έξυπνα κινητά και τα τάμπλετ που βασίζονται σε οθόνες LCD. Αυτό οφείλεται εν μέρει στη σχετικά χαμηλή ανάλυση των πρώτων τάμπλετ: μια σύγκριση του πρώτου iPad με το τρέχον μοντέλο Kindle που πραγματοποιήθηκε το 2010 με μικροσκόπιο υψηλής ανάλυσης (βλ. Keith Peters, «Kindle and iPad Displays: Up Close and Personal», *BIT-101* (2010), [(Σ.τ.Μ.) ο δικτυακός τόπος βρίσκεται πλέον αρχειοθετημένος εδώ: <https://web.archive.org/web/20110101131529/http://www.bit-101.com/blog/?p=2722>]) έδειξε πως η οθόνη ηλεκτρονικού μελανιού προσομοιάζει πολύ περισσότερο στο τυπωμένο χαρτί όσον αφορά την ανάλυση και την εμφάνιση, πράγμα που εξηγεί γιατί οι χρήστες ένιωθαν πως ήταν λιγότερο κουραστική για τα μάτια τους. Τα επόμενα μοντέλα iPad, όπως και τα περισσότερα τάμπλετ άλλων εταιρειών που πωλούνται σήμερα, είχαν κατά πολύ βελτιωμένη ανάλυση οθόνης, με αποτέλεσμα κάποιοι ερευνητές –βλ., για παράδειγμα, Eva Siegenthaler, Yves Bochud, Per Bergamin και Pascal Wurtz, «Reading on LCD vs. e-Ink Displays: Effects on Fatigue and Visual Strain», *Ophthalmic and Physiological Optics*, 32 (2012), 367–374— να θεωρούν πως το χάσμα γεφυρώθηκε και πως οι οθόνες ηλεκτρονικού μελανιού δεν αποτελούν πλέον καλύτερη λύση για αναγνωστική χρήση από ένα τάμπλετ. Ένα πρόσφατο άρθρο, ωστόσο, έθεσε το ζήτημα του οπίσθιου φωτισμού των οθονών LCD ως παράγοντα που συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση της Οπτικής Κόπωσης· βλ. Simone Benedetto, Véronique Draiz-Zerbib, Marco Pedrotti, Geoffrey Tissier και Thierry Baccino, «E-Readers and Visual Fatigue», *PLoS ONE*, 8.12 (2013), <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0083676>. Ωστόσο, οι οθόνες στα τάμπλετ βελτιώνονται συνεχώς και νέες τεχνολογίες εμφανίζονται με εντυπωσιακούς ρυθμούς, επομένως μπορούμε να ελπίζουμε πως το πρόβλημα της «οπτικής κόπωσης» θα εξαλειφθεί ή θα ελαχιστοποιηθεί στο εγγύς μέλλον.

⁴⁸ *E-codices – Virtual Manuscript Library of Switzerland iPhone and iPad app*, εφαρμογή δημιουργημένη από τους φορείς text & bytes και e-codices, <http://e-codices.textandbytes.com>

χειρογράφων σε μικρότερες οθόνες κινητού. Επιπλέον, νέες και πιο εξελιγμένες οθόνες, σε συνδυασμό με την εγγενή φορητότητα τέτοιων συσκευών, θα μας επιτρέψουν να υπερβούμε τους περιορισμούς της οθόνης των σταθερών υπολογιστών που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η σημαντική διαφοροποίηση και οι ιδιαιτερότητες των διεπαφών αφής θα απαιτήσουν ειδική προσοχή και επίμονη διερεύνηση για λύσεις αποτελεσματικές και εφαρμοστέες σε παρόμοιες εφαρμογές, αλλά η πρόκληση αξίζει τον κόπο.

12.4.4 Θεωρητικά ζητήματα

Ο διάλογος γύρω από θέματα σχετικά με το πεδίο της ψηφιακής φιλολογίας είναι πολύ έντονος,⁴⁹ ωστόσο πιστεύω πως εξακολουθεί να υπάρχει η ανάγκη διατύπωσης ενός πειστικού ορισμού για τη ΦΨΕ, συμπεριλαμβανομένης μιας περιγραφής των στοιχείων που την διαφοροποιούν από τις «ψηφιοποιημένες εκδόσεις», καθώς και των ειδών και υπο-ειδών της, ώστε να είναι διαθέσιμος για τους συναδέλφους μας που επιθυμούν να μάθουν περισσότερα για τη σχέση φιλολογίας με «τα των κουμπιουτεράδων».⁵⁰ Η Dot Porter ολοκληρώνει το δοκίμιό της με την ακόλουθη σύσταση:

Τα αποτελέσματα της έρευνάς μου οδηγούν με ασφάλεια στο συμπέρασμα πως υπάρχει αναντιστοιχία μεταξύ του ερευνητικού ενδιαφέροντος για τους ηλεκτρονικούς πόρους εν γένει και της αναφερόμενης χρήσης ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων, και πως η αναντιστοιχία αυτή ίσως οφείλεται όχι μόνο σε μια σχετική έλλειψη ψηφιακών εκδόσεων, αλλά και στην έλλειψη κατανόησης, εκ μέρους μεσαιωνιστών χωρίς εμπειρία στην ψηφιακή εκδοτική, του ακριβούς χαρακτήρα μιας ψηφιακής φιλολογικής έκδοσης. Προκειμένου να είμαστε σε θέση να ενθαρρύνουμε την ερευνητική κοινότητα να αξιοποιήσει εργαλεία και να αναπτύξει ψηφιακές αντί για έντυπες εκδόσεις, πρέπει πρώτα να εξασφαλίσουμε ότι διαθέτουμε σαφείς ορισμούς για τη διάκριση «ψηφιακών» και «ψηφιοποιημένων» εκδόσεων, ώστε οι μελετητές να έχουν επίγνωση του τι θα αντιμετωπίσουν.⁵¹

Θα πρέπει επίσης να εξηγήσουμε αναλυτικά τα πλεονεκτήματα και τα (επί του παρόντος) μειονεκτήματα της έννοιας της ΦΨΕ, αναδεικνύοντας τα δυνητικά οφέλη, χωρίς να αποκρύπτουμε τις παγίδες και τις διαφορές από την παραδοσιακή μέθοδο προετοιμασίας μιας φιλολογικής έκδοσης. Αυτή η «γενική επισκόπηση» του πεδίου της ψηφιακής φιλολογίας θα πρέπει επίσης να λάβει υπόψη της τον τρόπο που η έννοια της ΦΨΕ συνδέεται με διαφορετικές εκδοτικές θεωρίες, επισημαίνοντας για άλλη μια φορά τα οφέλη αλλά, σε ορισμένες περιπτώσεις, και τις αδυναμίες.

12.4.5 Επιτυχία και αποδοχή

Το αποτέλεσμα δεν μπορεί να θεωρεί προκαθορισμένο, αλλά είμαι πεπεισμένος πως η εστίαση της προσοχής σε όλα τα ζητήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, σε συνδυασμό με την επιτυχή εκπόνηση και δημοσίευση εξαιρετικών ΦΨΕ, θα οδηγήσουν στην αυξημένη αποδοχή και δημοφιλία της ψηφιακής φιλολογικής εκδοτικής εργασίας. Κρίσιμο σημείο θα είναι αυτό της

⁴⁹ Βλ., για παράδειγμα, το αφιερωματικό τεύχος «Computing the Edition», *Literary & Linguistic Computing*, 24.1 (2009), και το αφιερωματικό τεύχος «Scholarly Editing in the Twenty-First Century», *Literature Compass*, 7.2 (2010). Για το συγκεκριμένο ζήτημα του ορισμού των ΦΨΕ βλ. Peter Robinson, «Towards a Theory of Digital Editions», *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 10 (2013), 105–131.

⁵⁰ Το κεφάλαιο του Patrick Sahle στον παρόντα τόμο, που ήδη αναφέρθηκε, συμβάλλει σημαντικά στη διαμόρφωση του ορισμού αυτού.

⁵¹ Porter, «Medievalists and the Scholarly Digital Edition», σ. 14.

αξιολόγησης: υπάρχουν ήδη πρωτοβουλίες, όπως τα δίκτυα NINES⁵² και MESA,⁵³ που αποσκοπούν στη συνάντηση των ψηφιακών ερευνητικών πόρων και μπορούν επίσης να λειτουργήσουν ως φορείς αξιολόγησης, προκειμένου να βελτιωθεί η αντίληψη που έχει η ακαδημαϊκή κοινότητα για τις ΦΨΕ.⁵⁴ Επιπρόσθετα, η καθιέρωση αυστηρής διαδικασίας επιλογής για την παροχή φιλοξενίας και συντήρησης διαδικτυακών ψηφιακών εκδόσεων σε θεσμικό επίπεδο, θα ενίσχυε την πορεία σταδιακής αναγνώρισης και αυξημένης αποδοχής για την ψηφιακή εκδοτική εργασία.

12.5 Επίλογος

Βρισκόμαστε σε μια κρίσιμη στιγμή στην πορεία εξέλιξης του φιλολογικού κλάδου της ψηφιακής εκδοτικής: αν θέλουμε η ψηφιακή εκδοτική να καθιερωθεί και να γίνει αποδεκτή από τους ίδιους τους συναδέλφους μας, θα πρέπει να συνεχίσουμε να συζητούμε και να βελτιώνουμε τη βασική μεθοδολογία της, όχι μόνο με τους «πρωτοπόρους» αλλά και με τους πολυάριθμους μελετητές που πιθανώς ενδιαφέρονται για την υιοθέτηση παρόμοιων μεθόδων, αλλά μέχρι σήμερα την έχουν αποφύγει εξαιτίας των πολλών εμποδίων που υποθέτουν ότι θα χρειαστεί να υπερβούν. Δεν είναι τυχαίο που τόσες πολλές από τις διαλέξεις στο Σεμινάριο Ειδικών των Ψηφιακών Εκδόσεων,⁵⁵ καθώς πλέον και τόσα πολλά κεφάλαια του παρόντος τόμου, περιστρέφονται γύρω από τα βασικά θέματα που έχω αναφέρει παραπάνω ως θεμελιώδη για τη διασφάλιση της επιτυχίας και της αποδοχής των ΦΨΕ: το τι είναι μια ψηφιακή έκδοση (Patrick Sahle), τα πλεονεκτήματα των ΦΨΕ και τα προβλήματα οπτικοποίησης του κριτικού υπομνήματος (Marina Buzzoni), την καταλογογράφηση και ταξινόμηση των ΦΨΕ (Greta Franzini), τους αναγνωστικούς ρόλους στις φιλολογικές εκδόσεις (Krista Stinne Greve Rasmussen) και ούτω καθεξής. Το γεγονός πως οι ερευνητές που συμμετέχουν στον παρόντα τόμο εργάστηκαν ανεξάρτητα και έθιξαν βαθιά αλληλοεξαρτώμενα ζητήματα, φτάνοντας σε παρόμοια συμπεράσματα, σημαίνει πως υπάρχει μια ευρεία συναίνεση σχετικά με την κατεύθυνση στην οποία πρέπει να κινηθούμε, πράγμα που αποτελεί καλό οiwνό αλλά και κάλεσμα να επιμείνουμε στην επέκταση του πεδίου της Ψηφιακής Φιλολογίας.

⁵² NINES (Networked Infrastructure for Nineteenth-Century Electronic Scholarship), <http://www.nines.org>

⁵³ MESA (The Medieval Electronic Scholarly Alliance), <http://www.mesa-medieval.org>

⁵⁴ Αυτός είναι ένας από τους βασικούς στόχους του δικτύου NINES: «Εδώ και πολύ καιρό τα ερευνητικά προγράμματα των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών χαρακτηρίζονταν από την έλλειψη ενός πλαισίου αξιολόγησης, με αποτέλεσμα να ήταν συχνά δύσκολο για τα προγράμματα αυτά να εδραιωθούν ως αξιόπιστα εγχειρήματα με ακαδημαϊκά εχέγγυα. Σκοπός του δικτύου NINES είναι εν μέρει να αντιμετωπίσει την κατάσταση αυτή, θεσπίζοντας ένα στέρεο σύστημα αξιολόγησης από ορισμένους από τους πλέον αναγνωρισμένους μελετητές στο πεδίο των βρετανικών και αμερικάνικων σπουδών του δέκατου ένατου αιώνα» (<http://www.nines.org/about/scholarship/peer-review>).

⁵⁵ (Σ.τ.Μ.) Βλ. σχετικά το προλογικό σημείωμα στον παρόντα τόμο από τον Hans Walter Gabler.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Benedetto, Simone, Véronique Drai-Zerbib, Marco Pedrotti, Geoffrey Tissier and Thierry Baccino, «E-Readers and Visual Fatigue», *PLoS ONE*, 8.12 (2013), <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0083676>
- Duggan, Hoyt N., «1994 Prospectus: Archive Goals», *The Piers Plowman Electronic Archive (1994–2003)*, <http://jefferson.village.virginia.edu/seenet/piers/archivegoals.htm>
- Haugen, Odd Einar, «The Spirit of Lachmann, the Spirit of Bédier: Old Norse Textual Editing in the Electronic Age», ανακοίνωση στο *Annual Meeting of The Viking Society* (University College London, 8 Νοεμβρίου 2002), ηλεκτρονική διάθεση 20 Ιανουαρίου 2003, <http://www.ub.uib.no/elpub/2003/a/522001>
- Karlsson, Lina και Linda Malm, «Revolution or Remediation? A Study of Electronic Scholarly Editions on the Web», *Human IT*, 7.1 (2004), σ. 1–46, <https://humanit.hb.se/article/view/135>
- Kiernan, Kevin S., «Digital Preservation, Restoration, and Dissemination of Medieval Manuscripts», στο *Gateways, Gatekeepers, and Roles in the Information Omniverse: Proceedings of the Third Symposium*, επιμ. Ann Okerson και Dru Mogge (Washington: Office of Scientific and Academic Publishing, Association of Research Libraries, 1994), σσ. 37–43.
- , επιμ., *The Electronic Beowulf*, (London: British Library, 1999/2013) [CD-ROM].
- McGann, Jerome, επιμ., *The Complete Writings and Pictures of Dante Gabriel Rossetti: A Hypermedia Research Archive* (Charlottesville: Institute for Advanced Technology in the Humanities, 2000–), <http://www.rossettiarchive.org>
- Muir, Bernard James, *The Exeter Anthology of Old English Poetry: An Edition of Exeter Dean and Chapter MS 3501* (Exeter: Exeter University Press, 2004).
- O'Donnell, Daniel Paul, «Resisting the Tyranny of the Screen, or, Must a Digital Edition be Electronic?», *Heroic Age*, 8 (2008), <http://www.heroicage.org/issues/11/em.php>
- Peters, Keith, «Kindle and iPad Displays: Up Close and Personal», *BIT-101* (2010), <https://web.archive.org/web/20110101131529/http://www.bit-101.com/blog/?p=2722>
- Porter, Dorothy Carr, *Medievalists' Use of Electronic Resources: The Results of a National Survey of Faculty Members in Medieval Studies* (Διδακτορική διατριβή, University of Northern California – Chapel Hill, 2002), <http://ils.unc.edu/MSpapers/2807.pdf>
- , «Medievalists and the Scholarly Digital Edition», *Scholarly Editing: The Annual of the Association for Documentary Editing*, 34 (2013), 1–26, <http://www.scholarlyediting.org/2013/essays/essay.porter.html> και στο *IUScholarWorks*, <http://hdl.handle.net/2022/14060>
- Robinson, Peter, επιμ., *The Wife of Bath's Prologue on CD-ROM* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
- Robinson, Peter, «Current Issues in Making Digital Editions of Medieval Texts – Or, Do Electronic Scholarly Editions Have a Future?», *Digital Medievalist*, 1.1 (2005), <https://doi.org/10.16995/dm.8>
- Robinson, Peter, «Towards a Theory of Digital Editions», *Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 10 (2013), 105–131.

- Romano, Tim, επιμ., *The Wanderer: Edition and Translation* (1999), <http://www.aimsdata.com/tim/anhaga/edition.htm>
- Rosselli Del Turco, Roberto, «After the Editing Is Done: Designing a Graphic User Interface for Digital Editions», *Digital Medievalist*, 7 (2011), <https://doi.org/10.16995/dm.30>
- , «EVT Development: An Update (and Quite a Bit of History)», στο *Edition Visualization Technology blog*, 2014, <http://visualizationtechnology.wordpress.com/2014/01/26/evt-development-an-update-and-quite-a-bit-of-history>
- Rosselli Del Turco, Roberto, Chiara Di Petro, Julia Kenny και Raffaele Masotti, *Edition Visualization Technology: Digital Edition Visualization Software*, 2013–, <http://sourceforge.net/projects/evt-project>
- Rosselli Del Turco, Roberto, Giancarlo Buomprisco, Chiara Di Petro, Julia Kenny, Raffaele Masotti και Jacopo Pugliese, «Edition Visualization Technology: A Simple Tool to Visualize TEI-based Digital Editions», *Journal of the Text Encoding Initiative*, 8 (2014–2015), <http://jtei.revues.org/1077>
- Sahle, Patrick, *A Catalog of Digital Scholarly Editions*, <http://www.digitale-edition.de>
- Siegenthaler Eva, Yves Bochud, Per Bergamin και Pascal Wurtz, «Reading on LCD vs. e-Ink Displays: Effects on Fatigue and Visual Strain», *Ophthalmic and Physiological Optics*, 32 (2012), 367–374.
- Stolz, Michael, *Die St. Galler Epenhandschrift: Parzival, Nibelungenlied und Klage, Karl, Willehalm. Faksimile des Codex 857 der Stiftsbibliothek St. Gallen und zugehöriger Fragmente: CD-ROM mit einem Begleitheft, Codices Electronici Sangallenses*, 1 (Stiftsbibliothek St. Gallen/Basler Parzival-Projekt, 2003).
- χ.σ., αφιερωματικό τεύχος «Computing the Edition», *Literary & Linguistic Computing*, 24.1 (2009).
- χ.σ., αφιερωματικό τεύχος «Scholarly Editing in the Twenty-First Century», *Literature Compass*, 7.2 (2010).

ΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

- Classical Text Editor (CTE)*, <http://cte.oeaw.ac.at>
- Digital Vercelli Book*, <http://vbd.humnet.unipi.it/beta2>
- DTA-oxygen-Framework, <http://www.deutschestextarchiv.de/doku/software#dtaox>
- E-codices – Virtual Manuscript Library of Switzerland*, <http://e-codices.textandbytes.com>
- eCodicology – Algorithms for the Automatic Tagging of Medieval Manuscripts*, <http://www.ecodicology.org/index6249.html?id=1&L=2>
- Ediarum*, <https://www.ediarum.org>
- Europeana*, <http://europeana.eu>
- Ithaka S+R | Jisc | RLUK: UK Survey of Academics 2012, <http://www.sr.ithaka.org/research-publications/ithaka-sr-jisc-rluk-uk-survey-academics-2012>
- MESA (The Medieval Electronic Scholarly Alliance), <http://www.mesa-medieval.org>
- NINES (Networked Infrastructure for Nineteenth-Century Electronic Scholarship), <http://www.nines.org>
- TextLab, <https://melville.electroniclibrary.org/textlab>
- The Image Markup Tool project*, https://hcmc.uvic.ca/~mholmes/image_markup
- The World Wide Web Consortium (W3C), <http://www.w3.org>
- US Faculty Survey 2012, <http://www.sr.ithaka.org/research-publications/faculty-survey-2012-us>

Γλωσσάρι όρων

Κατάταξη όρων με βάση το ελληνικό αλφάβητο

αλλαγή μέσου	βλ. ψηφιακή μετάβαση
ανάγνωση, εξ αποστάσεως	reading, distant
αναγνωστικοί ρόλοι	reader roles
Ανθρωπιστική Πληροφορική	Humanities Computing
Ανοικτή Πρόσβαση	Open Access
ανοικτός επιστήμονας	open scholar
αντιβολή	collation
απεικόνιση	βλ. οπτικοποίηση
απόδοση (εκδοτικής) ευθύνης	accountability, βλ. και εκδοτική διαφάνεια
απόδοση συγγραφικής πατρότητας	authorship attribution
αρχέτυπο	Urtext
βιωσιμότητα	sustainability
γενετική κριτική	genetic criticism / critique génétique
γλωσσολογία	linguistics
γλωσσολογία σωμάτων κειμένων	corpus linguistics
υπολογιστική γλωσσολογία	computational linguistics
γραφή, διαφορετική / εναλλακτική	reading, variant [λατ. varia lectio]
δεδομένα	data
δεδομένα, ανοικτά διασυνδεδεμένα	data, linked open
δεδομένα, καθιερωμένα	data, authoritative
δεδομένα, μαζικά / μεγάλα σύνολα δεδομένων	data, big
επιμέλεια δεδομένων	data curation
εξόρυξη δεδομένων	data mining
μοντελοποίηση δεδομένων	data modelling
δενδροειδής μέθοδος	cladistic method
δημοσίευση	publication
δημοσίευση, ανοικτής πρόσβασης	publication, open access
δημοσίευση, έντυπη	publication, print
δημοσίευση, εν προόδω	publication, work-in-progress
δημοσίευση, ρευστή	publication, fluid
δημοσίευση, ψηφιακή	publication, digital
διαλειτουργικότητα	interoperability
διαμεσοποίηση	transmedialisation
διασυνδεσιμότητα	relationability
διεπαφή	interface

διεπιστημονικότητα	interdisciplinarity
έγγραφο	document
έκδοση	edition
έκδοση, αποκαθαρωμένη	edition, purged
έκδοση, γενετική	edition, genetic
έκδοση, δεδομενοκαθοδηγούμενη	edition, data driven
έκδοση, δημόσια	edition, public
έκδοση, διαδικτυακή	edition, online
έκδοση, διπλωματική	edition, diplomatic
έκδοση, variorum	edition, variorum
έκδοση παραδειγματικού άξονα	edition, paradigmatic
έκδοση πηγών	edition, source
έκδοση, κειμενοκεντρική	edition, text-oriented
έκδοση, κοινωνική	edition, social/socially enhanced
έκδοση, κριτική	edition, critical
έκδοση, οριστική	edition, definitive
έκδοση, πανομοιότυπη	edition, facsimile
έκδοση, πληθοποριστική	edition, crowdsourced
έκδοση, πρωτογενώς ψηφιακή	edition, born-digital
έκδοση, συνεργατική	edition, collaborative
έκδοση, συν-οπτική	edition, synoptic
έκδοση, τεκμηριοκεντρική	edition, documentary/document-oriented
έκδοση, υλικά προσανατολισμένη	edition, materially oriented
έκδοση, φιλολογική	edition, scholarly
έκδοση, φωτοαναστατική	edition, image-based
έκδοση, χρηστική	edition, reading
έκδοση, ψηφιακή	edition, digital
(εκδοτική) διαφάνεια	accountability
ενακτιβισμός	enactivism
ενδογένεση	endogenesis
ενδρασιακός,-ή,-ό	enactive (ως επίθ.), βλ. και ενακτιβισμός
εξωγένεση	exogenesis
επαναμεσοποίηση	re-mediation
επισημείωση	annotation, markup (βλ. και σήμανση)
εργαλείο συγγραφής και επεξεργασίας XML	XML editor
ιστός 2.0	web 2.0
κειμενικές σπουδές / φιλολογία	textual scholarship / studies, philology
(κειμενικό) τεκμήριο / έγγραφο	document
κείμενο	text
κείμενο-βάση	copy-text
κείμενο-πηγή	text, source
κείμενο, βέλτιστο [=το καλύτερα παραδεδομένο]	text, best
κείμενο, ηλεκτρονικό	text, electronic
κείμενο καθιερωμένο/έγκυρο	text, authoritative
κείμενο, οριστικό	text, definitive
κείμενο, παγιωμένο	text, established

κείμενο, φθαρμένο	text, corrupt
κείμενο, χρηστικό / ανάγνωσης	text, reading
κείμενο, ψηφιακό	text, digital
κείμενο, ψηφιοποιημένο	text, digitized
κινητικότητα	mouvance (γαλλ.)
κουλτούρα του ενός και μοναδικού κειμένου	one-text culture
κρεολή, μεθοδολογική	creole, methodological
κριτική του κειμένου	textual criticism
κριτικό υπόμνημα	critical apparatus [λατ. apparatus criticus]
κωδικολογία, ποσοτική	codicology, quantitative
κωδικοποίηση κειμένου	text encoding
μεσικότητα	mediality
μεταγραφή	transcription
μεταγραφή, διπλωματική	transcription, diplomatic
μεταδεδομένα	metadata
μετάδοση (κειμένων)	βλ. παράδοση
ομοιότυπο	facsimile
ονοματικές οντότητες	named entities
οπτικοποίηση	visualisation
παράδειγμα (επιστημονικό)	paradigm
παράδειγμα, έντυπο	paradigm, print
παράδειγμα της έντυπης σελίδας	paradigm, page
παράδειγμα του ενός και μοναδικού κειμένου	paradigm, one-text
παράδειγμα, ψηφιακό	paradigm, digital
παράδοση (κειμένων / κειμενική)	tradition / transmission (textual)
παραλλαγή	variant
πηγαίος κώδικας	source code
πίτζιν (γλώσσα)	pidgin
πληθοπορισμός	crowdsourcing
πολυμέσα	multimedia
πολυμεσικότητα	multimediality
πολυτροπικότητα	multimodality
ποσοτική μέθοδος	quantitative method
πρωταρχικό κείμενο	βλ. αρχέτυπο
σήμανση	markup
Σύμπαν εγγράφων	Docuverse
σύμφυρση	contamination
σώματα κειμένων	text corpora
TEI (Πρωτοβουλία για την Κωδικοποίηση των Κειμένων)	TEI (Text Encoding Initiative)

ιδιότητα TEI	TEI attribute
πρότυπο (του) TEI	TEI standard
στοιχείο TEI	TEI element
σύνολο ετικετών TEI	TEI tagset
σχήμα (του) TEI	TEI schema
τεκμήριο (κειμενικό)	document, βλ. και έγγραφο
τεχνολογία του εντύπου	print technology
υπερκείμενο	hypertext
υποκατάστατα, ψηφιακά	surrogates, digital
υφομετρία	stylometry
φιλολογία	philology, βλ. και κειμενικές σπουδές
Φιλολογία, Υλική	Philology, Material
Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές/Επιστήμες	Digital Humanities
ψηφιακή βιβλιοθήκη	digital library
ψηφιακή μετάβαση	media shift
(ψηφιακός) τόπος γνώσης / (ψηφιακός) γνωσιακός τόπος	knowledge site
ψηφιοποίηση	digitisation

Κατάταξη όρων με βάση το λατινικό αλφάβητο

accountability	απόδοση (εκδοτικής) ευθύνης / διαφάνεια
annotation	επισημείωση
authorship attribution	απόδοση συγγραφικής πατρότητας
big data	βλ. data
born-digital	βλ. edition, born-digital
cladistic method	δενδροειδής μέθοδος
collation	αντιβολή
contamination	σύμφυρση
copy-text	βλ. text
creole, methodological	κρεολή, μεθοδολογική
critical apparatus [λατ. apparatus criticus]	κριτικό υπόμνημα
crowdsourcing	πληθοπορισμός
data	δεδομένα
data, authoritative	δεδομένα, καθιερωμένα
data, big	δεδομένα, μαζικά / μεγάλα σύνολα δεδομένων
data, linked open	δεδομένα, ανοικτά διασυνδεδεμένα
data curation	επιμέλεια δεδομένων,
data mining	εξόρυξη δεδομένων,
data modelling	μοντελοποίηση δεδομένων,
Digital Humanities	Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Σπουδές/Επιστήμες
digital library	ψηφιακή βιβλιοθήκη
digitisation	ψηφιοποίηση
diplomatic transcription	βλ. transcription
document	(κειμενικό) τεκμήριο / έγγραφο
Docuverse	Σύμπαν εγγράφων
edition	έκδοση
edition, born-digital	έκδοση, πρωτογενώς ψηφιακή
edition, collaborative	έκδοση, συνεργατική
edition, critical	έκδοση, κριτική
edition, crowdsourced	έκδοση, πληθοποριστική
edition, data driven	έκδοση, δεδομενοκαθοδηγούμενη
edition, definitive	έκδοση, οριστική
edition, digital	έκδοση, ψηφιακή
edition, diplomatic	έκδοση, διπλωματική
edition, documentary/document-oriented	έκδοση, τεκμηριοκεντρική
edition, facsimile	έκδοση, πανομοιότυπη
edition, genetic	έκδοση, γενετική
edition, image-based	έκδοση, φωτοαναστατική
edition, materially oriented	έκδοση, υλικά προσανατολισμένη
edition, online	έκδοση, διαδικτυακή

edition, paradigmatic	έκδοση παραδειγματικού άξονα
edition, public	δημόσια έκδοση
edition, purged	έκδοση, αποκαθαρωμένη
edition, reading	έκδοση, χρηστική
edition, scholarly	έκδοση, φιλολογική
edition, social/socially enhanced	έκδοση, κοινωνική
edition, source	έκδοση πηγών
edition, synoptic	έκδοση, συν-οπτική
edition, text-oriented	κειμενοκεντρική έκδοση
edition, variorum	έκδοση, variorum
enactive (ως επίθ.)	ενδρασιακός,-ή,-ό βλ. και enactivism
enactivism	ενακτιβισμός
encoding	βλ. text encoding
endogenesis	ενδογένεση
exogenesis	εξωγένεση
facsimile	ομοιότυπο
genetic criticism / critique génétique	γενετική κριτική
Humanities Computing	Ανθρωπιστική Πληροφορική
hypertext	υπερκείμενο
interdisciplinarity	διεπιστημονικότητα
interface	διεπαφή
interoperability	διαλειτουργικότητα
knowledge site	(ψηφιακός) τόπος γνώσης / (ψηφιακός) γνωσιακός τόπος
linguistics	γλωσσολογία
computational linguistics	υπολογιστική γλωσσολογία
corpus linguistics	γλωσσολογία σωμάτων κειμένων
markup	σήμανση / επισημείωση
media shift	ψηφιακή μετάβαση / αλλαγή μέσου
mediality	μεσικότητα
metadata	μεταδεδομένα
mouvance (γαλλ.)	κινητικότητα
multimedia	πολυμέσα
multimediality	πολυμεσικότητα
multimodality	πολυτροπικότητα
named entities	ονοματικές οντότητες
one-text culture	κουλτούρα του ενός και μοναδικού κειμένου
Open Access	Ανοικτή πρόσβαση
open scholar	ανοικτός επιστήμονας
paradigm	παράδειγμα (επιστημονικό)
paradigm, digital	παράδειγμα, ψηφιακό

paradigm, one-text	παράδειγμα του ενός και μοναδικού κειμένου
paradigm, page	παράδειγμα της έντυπης σελίδας
paradigm, print	παράδειγμα, έντυπο
philology,	φιλολογία / κειμενικές σπουδές
Philology, Material	Φιλολογία, Υλική
pidgin	πίτζιν (γλώσσα)
print technology	τεχνολογία του εντύπου
publication	δημοσίευση
publication, digital	δημοσίευση, ψηφιακή
publication, fluid	δημοσίευση, ρευστή
publication, open access	δημοσίευση, ανοικτής πρόσβασης
publication, print	δημοσίευση, έντυπη
publication, work-in-progress	δημοσίευση, εν προόδω
quantitative codicology	ποσοτική κωδικολογία
quantitative method	ποσοτική μέθοδος
reader roles	αναγνωστικοί ρόλοι
reading, distant	ανάγνωση, εξ αποστάσεως
reading, variant [λατ. varia lectio]	γραφή, διαφορετική / εναλλακτική
relationability	διασυνδεσιμότητα
re-mediation	επαναμεσοποίηση
source code	πηγαίος κώδικας
stylometry	υφομετρία
surrogates, digital	υποκατάστατα, ψηφιακά
sustainability	βιωσιμότητα
TEI (Text Encoding Initiative)	TEI (Πρωτοβουλία για την Κωδικοποίηση των Κειμένων)
TEI attribute	ιδιότητα TEI
TEI element	στοιχείο TEI
TEI schema	σχήμα (του) TEI
TEI standard	πρότυπο (του) TEI
TEI tagset	σύνολο ετικετών TEI
text	κείμενο
copy-text	κείμενο-βάση
text, authoritative	κείμενο, καθιερωμένο/έγκυρο
text, best	κείμενο, βέλτιστο [= το καλύτερα παραδεδομένο]
text, corrupt	κείμενο, φθαρμένο
text, definitive	κείμενο, οριστικό
text, digital	κείμενο, ψηφιακό
text, digitized	κείμενο, ψηφιοποιημένο
text, electronic	κείμενο, ηλεκτρονικό
text, established	κείμενο, παγιωμένο
text, reading	κείμενο χρηστικό / ανάγνωσης
text, source	κείμενο-πηγή
text corpora	σώματα κειμένων

text encoding	κωδικοποίηση κειμένου
textual criticism	κριτική του κειμένου
textual scholarship/studies	κειμενικές σπουδές, φιλολογία
tradition (textual)	παράδοση (κειμένων)
transcription	μεταγραφή
transcription, diplomatic	μεταγραφή, διπλωματική
transmedialisation	διαμεσοποίηση
transmission (textual)	μετάδοση / παράδοση (κειμενική)
Urtext	αρχέτυπο / πρωταρχικό κείμενο
variant	παραλλαγή
visualisation	οπτικοποίηση / απεικόνιση
web 2.0	ιστός 2.0
XML editor	εργαλείο συγγραφής και επεξεργασίας XML

Η ψηφιακή συνθήκη έχει αλλάξει τον χαρακτήρα των κειμενικών σπουδών και έχει επηρεάσει τη μέθοδο της εκδοτικής εργασίας αλλά και τα ερευνητικά ερωτήματα που την διέπουν. Ο συλλογικός τόμος Ψηφιακές Φιλολογικές Εκδόσεις: Θεωρίες και Πρακτικές —που επιμελούνται οι Matthew James Driscoll & Elena Pierazzo— αφορά το επιστημονικό πεδίο της «εκδοτικής των κειμένων» και ειδικότερα τις «ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις», δηλαδή τις ψηφιακές εκδόσεις ιστορικών πηγών και τεκμηρίων που βασίζονται σε ενδελεχή κριτική και ανάλυση του κειμένου. Συγκεντρώνοντας το έργο καθιερωμένων και νέων ερευνητών, ο συλλογικός τόμος προσφέρει έναν επίκαιρο προβληματισμό σχετικά με τις πρακτικές που εμπλέκονται στην παραγωγή, στην επιμέλεια και στην ανάγνωση ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων και με τις θεωρίες που τις υποστηρίζουν.

Ο τόμος αποτελείται από δύο μέρη, τα οποία, όπως προαναγγέλλεται στον τίτλο, αντίστοιχα εστιάζονται στη Θεωρία και στην Πράξη των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Τα βασικά θεωρητικά θέματα που συζητούνται είναι: ο ορισμός των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων, οι αλλαγές που έχουν γίνει κατά το πέρασμα από το έντυπο στο ψηφιακό και οι πρακτικές που εμπλέκονται στην παραγωγή, έκδοση και ανάγνωση των ψηφιακών φιλολογικών εκδόσεων. Όσον αφορά την πράξη, αναλύονται συγκεκριμένες περιπτώσεις ψηφιακών εκδοτικών εγχειρημάτων, καθώς και η διαχείριση ζητημάτων, όπως είναι η ανάγκη κωδικοποίησης του κριτικού υπομνήματος ή εμπλουτισμού των δυνατοτήτων επισημείωσης σωμάτων αλληλογραφίας.

Ο συγκεκριμένος πολυσυλλεκτικός τόμος αποτελεί απαραίτητο ανάγνωσμα για αυτούς/-ές που ενδιαφέρονται για το μέλλον των κειμενικών σπουδών και των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών.

Το παρόν σύγγραμμα δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του Έργου ΚΑΛΛΙΠΟΣ+	
Χρηματοδότης	Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Προγράμματα ΠΔΕ, ΕΠΑ 2020-2025
Φορέας υλοποίησης	ΕΛΚΕ ΕΜΠ
Φορέας λειτουργίας	ΣΕΑΒ/Παράρτημα ΕΜΠ/Μονάδα Εκδόσεων
Διάρκεια 2ης Φάσης	2020-2023
Σκοπός	Η δημιουργία ακαδημαϊκών ψηφιακών συγγραμμάτων ανοικτής πρόσβασης (περισσότερων από 700) <ul style="list-style-type: none">• Προπτυχιακών και μεταπτυχιακών εγχειριδίων• Μονογραφιών• Μεταφράσεων ανοικτών textbooks• Βιβλιογραφικών Οδηγών
Επιστημονικά Υπεύθυνος	Νικόλαος Μήτρου, Καθηγητής ΣΗΜΜΥ ΕΜΠ
ISBN: 978-618-228-156-7	DOI: http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-391

Το παρόν σύγγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων του Υπουργείου Παιδείας.